

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΣΕΡΡΩΝ — ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ

ΕΠΑΙΝΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΕΡΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ ΘΩΜΑ Π. ΠΕΝΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΝΤΑ ΚΑΤΣΙΚΗ - ΓΚΙΒΑΛΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΟΖΙΚΑΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜ. ΚΑΛΠΑΛΑΚΗΣ



ΑΘΗΝΑ 2022



Έκδοση:

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΣΕΡΡΩΝ - ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ
(Ι.Α.Ε.Σ. - Μ.)

Ίμβρου 35, Τ.Κ. 11361 Αθήνα - τηλ. 2103218207
ISSN 0488-3691

Ηλεκτρονική διεύθυνση:
apothesis.teicm.gr/xmlui/handle/123456789/2795

Σωματείο μη κερδοσκοπικό

Εγκεκριμένο με τις υπ' αριθμούς 12751/1952, 671/1972 και 4037/2005
Αποφάσεις του Πρωτοδικείου Αθηνών και
καταχωρημένο στο οικείο βιβλίο τών Σωματείων του Πρωτοδικείου Αθηνών
με αύξοντες αριθμούς 7244/1953 και 2318/1972 αντίστοιχα.

Επιμέλεια

Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου Ομ. Καθηγήτρια Ε.Κ.Π.Α., Αντιπρόεδρος Ι.Α.Ε.Σ.-Μ.
Γεώργιος Βοζίκας Κύριος Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής
Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών, Αναπληρωματικό Μέλος του Δ.Σ. τής Ι.Α.Ε.Σ. - Μ.
Γεώργιος Εμμ. Καλπαδάκης Εντεταλμένος Ερευνητής Γ' Κέντρου
Ερεύνης τής Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Δρ Διεθνών
Σχέσεων, Γενικός Γραμματέας του Δ.Σ. τής Ι.Α.Ε.Σ. - Μ.

Συντονιστής τής Επιτροπής Επιμέλειας και της Έκδοσης:

Παναγιώτης Απ. Σίσκος Διατελέσας Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α.,
Πρόεδρος της Ι.Α.Ε.Σ - Μ

Επιμέλεια εκτύπωσης και βιβλιοδεσίας

Αναστάσιος Ν. Πατραμάνης Μέλος τής Ι.Α.Ε.Σ - Μ.

Το παρόν έργο, αποκλειστικής πνευματικής ιδιοκτησίας τής Ι.Α.Ε.Σ. - Μ., υπάγεται και προστατεύεται από τον εκάστοτε ισχύοντα σχετικό ελληνικό νόμο (ήδη Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί) και τις σχετικές Διεθνείς Συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως, χωρίς τη σαφή γραπτή άδεια της εκδότριας, η με οποιονδήποτε γενικά τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει κάθε αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό με οποιαδήποτε μορφή (π.χ. ηλεκτρονική, μηχανική) και η εν γένει χρήση και εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του παρόντος έργου.

Περιεχόμενα

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΘΩΜΑ Π. ΠΕΝΝΑ

Αφιερωματικό σημείωμα για τον Θωμά Π. Πέννα	
Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης	9
Ενθύμημα συνάντησης και συνεργασίας με τον Θωμά Πέννα	
Ελένη Λέτσιου – Κορομηλά	11

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**Η «Ἐκθεσις Γκαίτε Τζοβαροπούλου,
Ἵποδιοικητοῦ Σιδηροκάστρου / Δεμίρ Ἴσσάρ»
(Θεσσαλονίκη 6 και 8 Νοεμβρίου 1918)**

Προλεγόμενα: Θωμάς Π. Πέννας	15
Συνοπτικό Βιογραφικό Γκαίτε Τζοβαρόπουλου:	
Θωμάς Π. Πέννας	21
Περιγραφή και Σχολιασμός τῆς Ἐκθεσης:	
Θωμάς Π. Πέννας	25
Η μεταγραφή τῆς Ἐκθεσης: Θωμάς Π. Πέννας	33
Ομοιοτυπία Πρωτοτύπου τῆς Ἐκθεσης	47

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ευστράτιος Θ. Βαχάρογλου	
Ονομάτων επίσκεψις. Προσωπογραφίες εκπαιδευτικών στην πόλη των Σερρών, τέλη 19ου έως αρχές 20ου αιώνα: Μια πρώτη καταγραφή	69
Χαράλαμπος Βουρουτζίδης	
«Το Τσιφλίκι του Ταξιάρχη».	
Μεικτά Κοινόβια στη Μητρόπολη Σερρών	131
Γεώργιος Εμμ. Καλπαδάκης	
«Συμφωνία κυρίων» Αθήνας Βελιγραδίου (1962)	163
Ιωάννης Θ. Μπάκας	
Νεομαρτυρικές παρουσίες στο όρος Βερτίσκοκ κατά τον 18 ^ο αιώνα	185
Νικόλαος Μ. Μπονόβας	
Η διασπορά Αθωνικών χάρτινων θρησκευτικών εικόνων στην περιοχή των Σερρών τον 19 ^ο αιώνα	199

Νικόλαος Η. Πεταλωτής	
Ένα εκκλησιαστικό κέντημα της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών	237
Ιωάννης Ε. Τσαρούχας	
Το κερβάνι. Η ετήσια εμποροπανήγυρη των Σερρών	255

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

MARTYRIES

Νίκος Α. Πασχαλούδης	
Εννιά ταξίδια στην παράδοση της Βισαλτίας	289
	BIBLIOΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ
Θωμάς Π. Πέννας	
Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας Δρ. Φ. «Χρήστος Κωνστ. Ζιώγας. Ένας διαπρεπής πολιτικός μηχανικός και κοινωνικός αρωγός»	319
Γεώργιος Βοζίκας	
Φωτογραφικά λευκώματα. Ιστορικά τεκμήρια και πολιτισμική ανάλυση	325
Γεώργιος Εμμ. Καλπαδάκης	
1. - Σάκης Π. Αραμπατζής: «Εκ των ημετέρων δυνάμεων. Ο ανθρωποκτόνος εμφύλιος στις Σέρρες»	330
2. - Παναγιώτης Καρακολίδης: «Ο εθνοποιητικός ρόλος της σεραϊκής εκπαίδευσης»	333
3. - Βίκτωρ Ν. Ρουδομέτωφ «Πτυχές του νέου μακεδονικού ζητήματος»	336
Παναγιώτης Απ. Σίσκος	
Ηλίας Λαζ. Κοτρίδης «Ρούπελ, Αναμνήσεις»	340
	NEKPOΛOΓIEΣ
Δρ Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης	
Μνήμη Νικολάου Κ. Μουτσοπούλου	343
Θωμάς Π. Πέννας	
Μνήμη Χρίστου Μ. Οικονόμου	347
Παναγιώτης Απ. Σίσκος	
Μνήμη Ιωάννου Σπυρίδωνος Κωστοπούλου	350
	ΧΡΟΝΙΚΑ
	352
	ΧΟΡΗΓΟΙ
	355
Δ.Σ. και Ε.Ε. της Ι.Λ.Ε.Σ. - Μ.	357

**ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ ΘΩΜΑ Π. ΠΕΝΝΑ**



Θωμάς Π. Πέννας

Παλαιά Βουλή, 15 Μαΐου 2011.

3η Εκδήλωση για την καθιέρωση Ημέρας Μνήμης
των Θυμάτων της Δεύτερης Βουλγαρικής Κατοχής
1916-1918 στην Ανατολική Μακεδονία.

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΩΜΑ Π. ΠΕΝΝΑ

Κατά τη Γενική Συνέλευση των Μελών της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρίας Σερρών - Μελενίκου την 15η Ιουνίου 2019, αποφασίστηκε ομόφωνα η απονομή του τίτλου τού Επιτίμου Προέδρου στον παραιτηθέντα για λόγους υγείας Πρόεδρο κ. Θωμά Π. Πέννα *«για τη σπουδαία συνολική προσφορά του στην Εταιρία και γενικότερα στη Μακεδονία»*, καθώς και η αφιέρωση σε αυτόν του 20ού τόμου των *Σερραϊκών Χρονικών*, τιμώντας και αναγνωρίζοντας έτσι *«τη μακρόχρονη, ανιδιοτελή και πολυσχιδή δραστηριότητά του προς εξύψωση του κύρους τής Εταιρίας, σε επάξια συνέχιση του έργου των ιδρυτών της»*.

Αποδεχόμενος ασμένως τη διπλή αυτή τιμή, ο κ. Πέννας εξέφρασε, μαζί με τις εγκάρδιες ευχαριστίες του, και τη διαβεβαίωση ότι εφεξής και ως απλό Τακτικό Μέλος τής Εταιρίας θα συμπαρασταθεί στο Διοικητικό Συμβούλιό της, ώστε η Εταιρία να διατηρήσει και να επεκτείνει τη σημαντικότητά της στον επιστημονικό τομέα.

Ήταν δίκαιη και επιβεβλημένη η διπλή αυτή τιμητική διάκριση από την Εταιρία προς τον κ. Πέννα, ο οποίος αποτελεί το αρχαιότερο Μέλος της, έχει δε τιμηθεί από την Αντιπεριφέρεια Σερρών (Μάιος 2013) και από το Υπουργείο Εσωτερικών και Μακεδονίας-Θράκης (Οκτώβριος 2016) για την ανάδειξη και προβολή της Ιστορίας των Σερρών και της Μακεδονίας γενικότερα. Επίσης, με ομόφωνη απόφαση του Δ.Σ. της Εταιρίας, τον Μάιο του 2016, ανακηρύχθηκε *«Μέγας Ευεργέτης»* αυτής, λόγω των σημαντικών συνεχών οικονομικών και άλλων εισφορών του, που συνεχίζονται.

Αναγκαία αναφορά επιβάλλεται και στο γεγονός ότι επί Προεδρίας του (Νοέμβριος 2013) η Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης τίμησε την Εταιρία για την πολυετή υψηλή πνευματική, πολιτιστική και εθνική προσφορά της με την ανωτάτη χαριστήρια τιμή, απονέμοντάς του, ως Πρόεδρου, τον χρυσό σταυρό του Πολιούχου τής πόλης των Σερρών Νεομάρτυρος Νικήτα, με συνοδευτικό πιτάκιο.

Ο κ. Πέννας εκλέχθηκε Μέλος τής Εταιρίας, το 1965· αρχικά διετέλεσε Αναπληρωματικό Μέλος τού Δ.Σ., στη συνέχεια και επί 18 συνεχής έτη Γραμματέας και αμέσως μετά, από τον Ιούνιο

του 2010, εκλέχθηκε επί τρεις συνεχείς τριετίες Πρόεδρος, ενεργώντας πάντοτε δημιουργικά και δυναμικά για την πραγμάτωση των σκοπών της, αναλώνοντας πολύτιμο χρόνο του.

Εκτός των εντός της Αθήνας (όπου και η έδρα τής Εταιρίας) δραστηριοτήτων του, με τη συνεχή — κυρίως την τελευταία δωδεκαετία — δράση του σε όλη τη Μακεδονία, έκανε έντονη την παρουσία τής Εταιρίας και με την επιτυχή εκπλήρωση των σκοπών της, ενδυνάμωσε το κύρος της, δημιούργησε εποικοδομητικές σχέσεις και συνεργασίες με τοπικούς πολιτικούς και κρατικούς φορείς, μετείχε σε συνέδρια, ομιλίες, βιβλιοπαρουσιάσεις, καθώς και σε ραδιοτηλεοπτικές συνεντεύξεις και παρουσιάσεις, όπως επίσης και σε πολλές άλλες επιτυχείς εκδηλώσεις.

Στο εύρος των δραστηριοτήτων του, ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι έρευνές του σχετικά με τήν αγνοημένη σχεδόν από όλους, σημαντικότητα για τη νεότερη ελληνική ιστορία γενικά και ειδικότερα για τη Μακεδονία, Δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας 1916–1918.

Το γεγονός αυτό, το οποίο συνθέτει, κατά τον κ. Πέννα, την έννοια της Γενοκτονίας των Ελληνορθόδοξων Ανατολικομακεδόνων, το έφερε στην επιφάνεια και το δημοσιοποίησε έντονα από το 2009, με τη συνεργασία Πανεπιστημιακών και άλλων εγκρίτων ερευνητών, κρατικών και δεκάδων πολιτιστικών φορέων και με επιτυχείς εκδηλώσεις σε Σέρρες, Δράμα, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, με αποτέλεσμα να έχει κατατεθεί στο Υπουργείο Εσωτερικών Αίτημα Καθιέρωσης της 29ης Σεπτεμβρίου ως Ημέρας Μνήμης των Θυμάτων της Βουλγαρικής Κατοχής 1916–1918 στην Ανατολική Μακεδονία.

Επιλογικά, ας επισημανθεί ότι στο ερευνητικό και συγγραφικό έργο του κ. Πέννα περιλαμβάνονται και σημαντικά στοιχεία από πρωτογενείς αυθεντικές πηγές για την παραπάνω Γενοκτονία, μεταξύ των οποίων η παρουσίαση δύο σπανίων Ημερολογίων Ανατολικομακεδόνων αιχμαλώτων της παραπάνω περιόδου, στα οποία έγγραφαν κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους τη σκληρή καθημερινότητά τους. [*«Σερραϊκά Χρονικά»*: Τόμος 18^{ος} (2017) σελ. 7–124 και Τόμος 19^{ος} (2019) σελ. 7–77].

Δρ Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης

τ. Δ/ντής Ερευνών Κέντρου Λαογραφίας
Ακαδημίας Αθηνών

Επίτιμος Αντιπρόεδρος της Ι.Λ.Ε.Σ. – Μ.

ΕΝΘΥΜΗΜΑ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΘΩΜΑ ΠΕΝΝΑ

Συνάντησα τον Θωμά Πέννα στο Αναγνωστήριο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Τον θυμάμαι, υπό το βλέμμα του Τερτσέτη και τη σκέπη της Χάρτας του Ρήγα, να ξεφυλλίζει το «Σύστημα ή Διαταγιά» του Κοινού του Μελενίκου. Όντες και οι δύο Σερραϊκής καταγωγής, δεν αργήσαμε να εγκαινιάσουμε μια στενή συνεργασία, αλληλοεκτίμηση και φιλία, που εξακολουθούν να διαρκούν.

Ως παλαιογράφος συνεργαζόμουν, και εξακολουθώ να συνεργάζομαι, με τη Βιβλιοθήκη της Βουλής για την έκδοση των Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, καθώς και πολλών άλλων τεκμηρίων, Εκθέσεων κ.λπ. Μόλις ο κ. Πέννας πληροφορήθηκε την ιδιότητά μου αυτή, μου πρότεινε να αναλάβω Γενική Γραμματέας της Ι.Λ.Ε.Σ. – Μ. και να συνεργαστούμε, μεταφράζοντας και σχολιάζοντας κάτι που φύλαγε ως κόρην οφθαλμού, ένα μοναδικό ντοκουμέντο: τα τρία Τετράδια – Ημερολόγια του Καβαλιώτη Αθανάσιου Βανάκου, αιχμαλώτου της Βουλγαρικής Κατοχής 1916-1918.

Ήταν ο μεγάλος ενθουσιασμός του κυρίου Πέννα για τη σπουδαιότητα της ιστορικής αυτής πηγής, ο ένθερμος πατριωτισμός του, η ανιδιοτελής προσφορά του στη Μακεδονία και η υπερηφάνειά του για την Ελληνοβλάχικη καταγωγή μας που με έπεισαν να δεχθώ την πρόσκλησή του και να αναλάβω την εργασία αυτή, την οποία έφερα εις πέρας και εν τέλει, υπό την επιμέλειά του και τη δική μου, δημοσιεύτηκε το 2017 στον Δέκατο Όγδοο τόμο των Σερραϊκών Χρονικών.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι για πρώτη φορά σε όλη τη μακρόχρονη και λαμπρή λειτουργία της Εταιρίας μας, έγινε δημόσια παρουσίαση τόμου των Σερραϊκών Χρονικών. Έτσι, τον Μάιο του 2018, σε συνεργασία με τον Πρόεδρο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών Δρ Βασίλειο Πάππα, παρουσιάσαμε στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, στη Θεσσαλονίκη, τον δέκατο όγδοο τόμο των Σερραϊκών Χρονικών, επαιτιακό της Αιχμαλωσίας των Ανατολικομακεδόνων στη Βουλγαρία 1916 – 1918.

Η επιτυχία της εκδήλωσης, δεδομένων των πολύ κακών καιρικών συνθηκών την ημέρα εκείνη, ήταν μεγάλη. Η προσέλευση του κόσμου αναπάντεχη, συγκινητική... σχεδόν όλοι είχαν κάποι-

ον συγγενή που υπέφερε, βασανίστηκε, απεβίωσε, ως αιχμάλωτος της πιο σκληρής δεύτερης Βουλγαρικής Κατοχής. Ο λόγος του κ. Πέννα συγκλονιστικός. Οι ακροατές κρέμονταν κυριολεκτικά από τα χείλη του. Πολλοί, με το πέρας της εκδήλωσης, έστεκαν υπομονετικά στη σειρά για να προμηθευτούν τον τόμο και να σφίξουν το χέρι όλων ημών των συντελεστών, κυρίως όμως του κ. Πέννα.

Θαυμάζω τον κύριο Θωμά Πέννα για την πλούσια εμπειρία του, την έρευνα, τη δράση, το ήθος, τις εξαιρετικές νομικές και ιστορικές γνώσεις του, την ανιδιοτελή προσφορά του στην Εταιρία μας, στη Μακεδονία, στο Έθνος.

Αψηφώντας κόπο, χρόνο και χρήμα, οργάνωσε εκδηλώσεις, έλαβε μέρος σε συνέδρια, διέτρεξε αρχεία με πρωτογενείς ιστορικές πηγές, έχοντας ως κύριο σκοπό την ανάδειξη της Ιστορίας της Μακεδονίας και την καθιέρωση της Ημέρας Μνήμης των θυμάτων της βάρβαρης 2^{ης} Βουλγαρικής Κατοχής 1916 - 1918 στην Ανατολική Μακεδονία (Νομοί Σερρών, Δράμας, Καβάλας).

Ο κ. Πέννας, πρότυπο ήθους, επιστημοσύνης και φιλοπατρίας, κέρδισε την αναγνώριση, την εκτίμηση και τον σεβασμό όλων γενικά. Θα αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για τις επόμενες γενεές!

Τον ευχαριστούμε και τον ευγνωμονούμε για τη συνολική προσφορά του.

Ελένη Λέτσιου - Κορομηλά

Παλαιογράφος - Συγγραφέας

Μέλος του Δ.Σ. - τ. Γεν.Γραμ. της Ι. Λ. Ε. Σ. - Μ.



*Θωμάς Πέννας και Ελένη Λέτσιου - Κορομηλά
στην παρουσίαση του 18ου Τόμου των Σερραϊκών Χρονικών
Θεσσαλονίκη, 27 Μαΐου 2017.*

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΕΚΜΗΡΙΟ

**Η «Έκθεσις Γκαΐτε Τζοβαροπούλου
υποδιοικητοῦ Σιδηροκάστρου/Δεμίρ Ίσσάρ»
(Θεσσαλονίκη 6 και 8 Νοεμβρίου 1918)**

Παρουσίαση - Μεταγραφή - Επιμέλεια

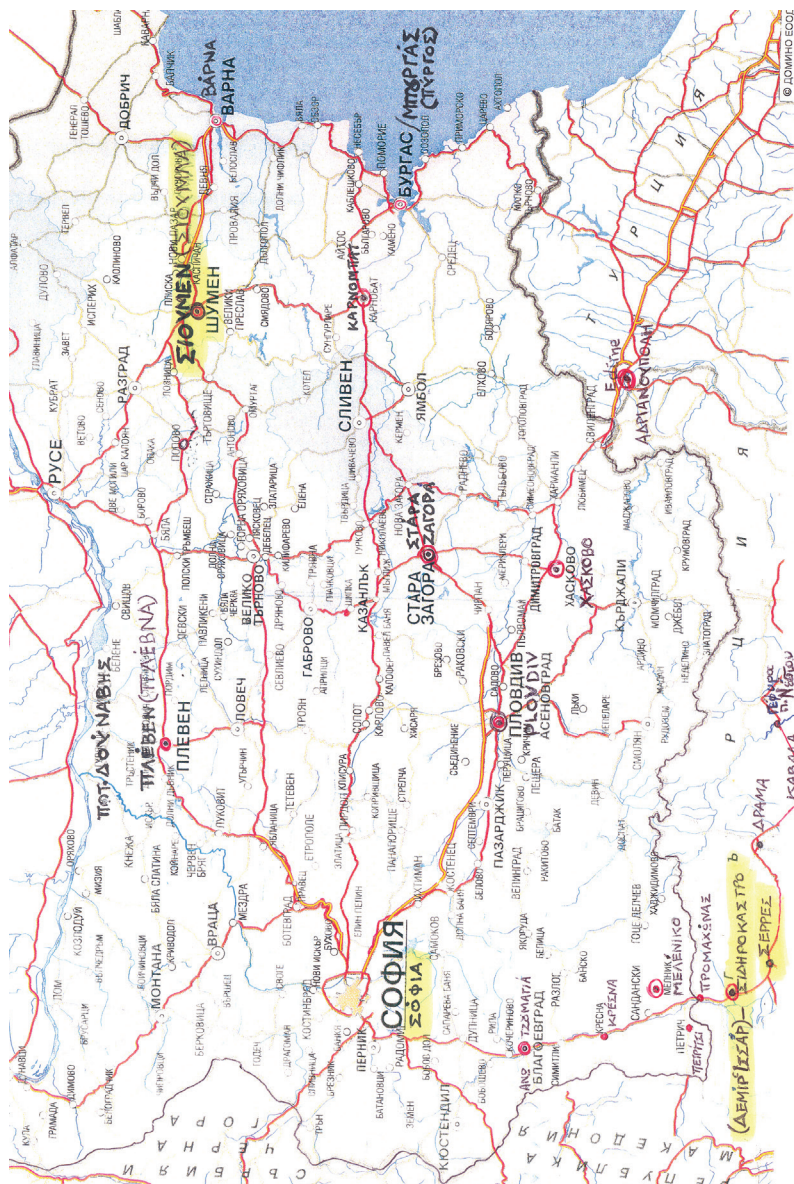
Θωμάς Π. Πέννας

Επίτιμος Πρόεδρος και Τακτικό Μέλος της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ

Ιστορικός Ερευνητής

τ. Δικηγόρος Αθηνών στον Άρειο Πάγο και το Σ.τ.Ε.

Η παρούσα εργασία (από σελ.13 έως και 66) δόθηκε από τον συγγραφέα για δημοσίευση στον ανά χείρας 20^ο Τόμο τον Ιούλιο του 2020, κατόπιν της απαιτούμενης άδειας του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών για δημοσίευση της «Έκθεσις».



Ο χάρτης της Βουλγαρίας είναι πρόσφατος και πολλές ονομασίες έχουν αλλάξει από το 1917-1918.

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ως Γενοκτονία — σύμφωνα με το Άρθρο 2 της Σύμβασης για την Πρόληψη και Τιμωρία τού Εγκλήματός της [Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, που ενστερνίστηκε η 260 (III) Α Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ τής 9.12. 1948] — **ορίζεται:**

«... οποιαδήποτε από τις παρακάτω πράξεις, με στόχο τον μερικό ή ολικό αφανισμό μιας φυλετικής, εθνικής ή θρησκευτικής ομάδας, όπως:

- α) Η θανάτωση μελών τής ομάδας·
- β) Η πρόκληση σοβαρής σωματικής ή ψυχικής βλάβης σε μέλη τής ομάδας·
- γ) Η σκόπιμη επιβολή συνθηκών ζωής με στόχο τον φυσικό αφανισμό, ολικό ή μερικό, μελών τής ομάδας·
- δ) Η επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην παρεμπόδιση γεννήσεων εντός τής ομάδας·
- ε) Η βίαιη μεταφορά ανηλίκων μελών τής ομάδας σε κάποια άλλη ομάδα».

Επίσης, το Άρθρο 1 της Σύμβασης ορίζει ότι: «... η Γενοκτονία, είτε διαπραχθεί σε καιρό Ειρήνης είτε σε καιρό πολέμου, είναι έγκλημα του Διεθνούς Δικαίου...».

Ένα από τα ιστορικά γεγονότα, που περιέχει το σύνολο των παραπάνω εγκληματικών πράξεων και συνεπώς συνθέτει την έννοια της Γενοκτονίας, είναι και η Δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή τής Ανατολικής Μακεδονίας (Νομοί Σερρών, Δράμας και Καβάλας), από 17 Αυγούστου 1916 έως αρχές Οκτωβρίου 1918.

Αναρίθμητες και αναμφισβήτητες μαρτυρίες κάθε είδους — ελληνικές, ξένες, ακόμα και βουλγαρικές — έχουν καταδείξει ότι η Γενοκτονία εκείνη συντελέστηκε από τις δόλιες εγκληματικές ενέργειες των Βουλγάρων σε βάρος των ελληνορθόδοξων Ανατολικομακεδόνων (Σερραίων, Δραμινών και Καβαλιωτών) κατά την 26μηνη εκείνη Κατοχή.

Σπουδαία επιβεβαίωση της Γενοκτονίας εκείνης αποτελεί και το διεθνούς κύρους αποτέλεσμα τής διερεύνησης των βουλγαρικών παραβιάσεων από Διεθνή Διασυμμαχική Επιτροπή, το οποίο περιλαμβάνεται σε μακροσκελές κείμενο καταπέλτη, που κατατέθηκε στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1919 για δικαστική χρήση, από τους Συμμάχους και δική μας κατά τής Βουλγαρίας, με τίτλο: «*Εκθέσεις και Έρευνες της Διασυμμαχικής Επιτροπής για τις παραβιάσεις τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που διεπράχθησαν στην Ανατολική Μακεδονία από τα βουλγαρικά στρατεύματα*» (Rapports et Enquêtes de la Commission Interalliée sur les violations du droit des gens commises en Macédoine Orientale par les armées bulgares)¹.

Το «*Πρώτο Μέρος*» τού παραπάνω διεθνούς κύρους ντοκουμέντου τής Διασυμμαχικής Επιτροπής τελειώνει με το «*Συμπέρασμα*», από το οποίο τα ακόλουθα αποσπάσματα:

«Είμαστε βέβαιοι ότι η Βουλγαρία είχε έναν συγκεκριμένο στόχο: την καταστροφή τού ορθόδοξου ελληνικού πληθυσμού τής Ανατολικής Μακεδονίας... Ο σχεδιασμός τής λιμοκτονίας ήταν μια ύπουλη μέθοδος, πολύ πιο απάνθρωπη και αποτελεσματική για την εξαφάνιση του ελληνικού στοιχείου, ενώ ταυτόχρονα πλούτιζαν η βουλγαρική κυβέρνηση και οι Βούλγαροι ιδιώτες... Όσον αφορά τους εκπατρισμούς²... αυτό όμως που τους κάνει αληθινό έγκλημα απεχθές και ατιμωτικό, είναι ότι... πρόκειται... για μέθοδο εξόντωσης... Από τα εργοτάξια, το πιο τρομερό ήταν του Κίτσεβο³... όσοι γλίτωσαν, μιλούν για αυτό με τρόμο... Γι' αυτούς που γλίτωσαν από το Κίτσεβο, η λέξη "κόλαση" έχει τώρα και στο εξής

1 Σημαντική παρουσίαση της Δεύτερης Βουλγαρικής Κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία, βλ. «*Σερραϊκά Χρονικά*», κυρίως εργασίες Θωμά Π. Πέννα και Ημερολόγια αιχμαλώτων:

- Τόμος Δέκατος Έβδομος (2015), σελ. 243-263.
- Τόμος Δέκατος Όγδοος (2017), σελ. 7-185.
- Τόμος Δέκατος Ένατος (2019), σελ. 7-77.

2 Εκπατρισμένοι εννοούνταν τότε οι αιχμάλωτοι που μεταφέρθηκαν στη Βουλγαρία.

3 Το Κίτσεβο βρίσκεται σε κάθετη ευθεία, ανάμεσα στις πόλεις Οχρίδα και Γκόστιβαρ της Σλαβοαλβανικής (πρόσφατα ονομασθείσας) «Βόρειας Μακεδονίας». Η περιοχή, μετά τη Συνθήκη τού Βουκουρεστίου (28.7/10.8.1913) έως τη Συνθήκη τού Νειγύ (27.11.1019), ανήκε στη Βουλγαρία μετά ενσωματώθηκε στη Σερβία.

συγκεκριμένο περιεχόμενο... Η βουλγαρική Κυβέρνηση και Διοίκηση είναι άμεσα υπεύθυνες για τα εγκλήματα της λιμοκτονίας και των εκπατρισμών... Περιορίζομαστε στο να δηλώσουμε ότι είναι επικίνδυνη όχι μόνο για τους γείτονές της, αλλά και για όλη την πολιτισμένη ανθρωπότητα»⁴.

Είναι, λοιπόν, αναμφισβήτητο ότι τα μέτρα — με κυρίαρχα τη λιμοκτονία και την αιχμαλωσία — που επέβαλαν τότε οι Βούλγαροι στους Ανατολικομακεδόνες αποσκοπούσαν στον ολικό αφανισμό τους, με σκοπό να αλλοιώσουν την εθνολογία των εδαφών της Ανατολικής Μακεδονίας που κατείχαν, ώστε να τα εντάξουν ευκολότερα στο κράτος τους, επιτυγχάνοντας έτσι την πολυπόθητη έξοδό τους στο Αιγαίο (Belomorie ή EgeiskaMakedonija).

Ως ιστορικό γεγονός, η Δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916–1918) εντάσσεται στον Μεγάλο (Α΄ Παγκόσμιο) Πόλεμο και συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία τού Μακεδονικού Μετώπου και την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού.

Όμως, παρά τη σημαντική αυτή ιστορική σύνδεση, επακολούθησαν μετά το τέλος τού Μεγάλου Πολέμου — με την ήττα και την άνευ όρων παράδοση της Βουλγαρίας, της Τουρκίας, της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας — αλληπάλληλα συνταρακτικά διεθνή και εσωτερικά γεγονότα, τα οποία απώθησαν τη γενοκτονική εκείνη Κατοχή από την κρατική και ατομική ιστορική συνείδηση και την εθνική συλλογική μνήμη στο πεδίο της ιστορικής λήθης, ατομικής και συλλογικής.

Από τα σημαντικότερα εκείνα ιστορικά γεγονότα, τα οποία αλληπάλληλα διατάραξαν τότε την ομαλή εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας, με συνέπεια — κάποιες φορές — το επόμενο να επικαλύπτει το προηγούμενο, θα αναφέρω **επιλεκτικά και συνοπτικά**:

- Την ελληνική εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία (Ουκρανία), μετά από αίτημα των Συμμάχων μας για ενίσχυσή τους στις επιχειρήσεις κατά των Ρώσων Μπολσεβίκων (Ιανουάριος–Ιούνιος 1919).
- Την έναρξη της ελληνικής εκστρατείας στη Μικρά Ασία

4 Λεπτομέρειες για τη σύσταση της Διεθνούς Επιτροπής, το έργο της και το διεθνές κύρος της: βλ. «Σερραϊκά Χρονικά», Τόμος Δέκατος Έβδομος (2016): Ομιλία Θωμά Π. Πέννα, σελ. 252 (παρ. 2η από το τέλος) έως 257 (στη μέση της).

(Μάιος 1919) και των καπνεργατικών αγώνων στην Ανατολική Μακεδονία.

- Την εκλογική ήττα τού Ελ. Βενιζέλου (Νοέμβριος 1920) και την επιστροφή τού Κωνσταντίνου (Δεκέμβριος 1920) μετά από δημοψήφισμα, παρά τη διακοίνωση της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας ότι σε περίπτωση επιστροφής τού Κωνσταντίνου δεν θα ήταν στο εξής αλληλέγγυες προς την ελληνική κυβέρνηση, οπότε η Ελλάδα βρέθηκε να πολεμά την υπέρτερη Τουρκία χωρίς τους μέχρι τότε συμμάχους της.
- Την κατά το 1920–1921, λόγω της επικράτησης της Οκτωβριανής Επανάστασης και στην Ουκρανία, καταφυγή στην Ελλάδα μεταναστών και προσφύγων Ελλήνων, Αρμενίων και λίγων Ρώσων.
- Τις στρατιωτικές επιχειρήσεις τού ελληνικού στρατού κατάληψης της Δυτικής και Ανατολικής Θράκης (Μάιος και Ιούλιος 1922).
- Τη Μικρασιατική καταστροφή (Αύγουστος 1922) και την απώλεια της Ανατολικής Θράκης (Συνθήκη Μουδανιών — Οκτώβριος 1922) με τις επακόλουθες προσφυγίες (Συνθήκη Λοζάνης, Ιούλιος 1923) και το μεγάλο επίτευγμα της ενσωμάτωσης των προσφύγων.
- Την εγκατάσταση, κυρίως στην Ανατολική Μακεδονία, μεταναστών από τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία, οι οποίοι εντάχθηκαν στη διαδικασία «Αμοιβαίας και εθελουσίας μετανάστευσης των φυλετικών μειονοτήτων» [Πρωτόκολλο Υπουργών Εξωτερικών Ελλάδας και Βουλγαρίας Πολίτη – Καλφώφ (1924) και Συμφωνία τών επίσης Υπουργών Καφαντάρη – Μολώφ (1927)].

Όλοι οι παραπάνω πρόσφυγες (κυρίως του 1923) και μετανάστες — οι οποίοι συνολικά αριθμούσαν σχεδόν ενάμισι εκατομμύριο και από τους οποίους οι μισοί εγκαταστάθηκαν, με σωτήρια απόφαση του Ελευθέριου Βενιζέλου, σε όλη τη Μακεδονία και ιδιαίτερα την καθημαγμένη Ανατολική — ήλθαν με τις παραδόσεις τους και την ατομική ιστορική τους συνείδηση και συλλογική μνήμη τής προέλευσής τους, αλλά και έμπλεοι από τα βάσανα και τις οδύνες τών διώξεων και της καταστροφής τους και κατέληξαν στην υπεράνθρωπη προσπάθεια της επιβίωσής τους στον ελλαδικό χώρο.

- Από τις αλληπάλληλες πολιτικοοικονομικές εναλλαγές που επακολούθησαν, όπως: του Πολιτεύματος (από Βασιλευομένη σε Προδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία και τανάπαλιν), των στρατιωτικών κινήματων και πραξικοπημάτων οι δικτατορίες, τα δημοψηφίσματα, η οικονομική κρίση (1931), ο ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940—1941) και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Όμως το γεγονός που έδωσε τη χαριστική βολή τής επικάλυψης της Δεύτερης Βουλγαρικής Κατοχής τής Ανατολικής Μακεδονίας και επέφερε σύγχυση στις επακόλουθες του Εμφυλίου Πολέμου (1944/46 —1949) γενιές, είναι η Τρίτη Βουλγαρική Κατοχή τής Ανατολικής Μακεδονίας (Απρίλιος 1941—Οκτώβριος 1944) και ο ψυχροπολεμικός διχασμός που επακολούθησε, με τις αιτίες και τις συνέπειες της επαναφοράς των επιτηρούμενων ζωνών στη Βόρεια Ελλάδα.

Μία από τις συνέπειες των βιωμάτων τής σκληρής (και πάλι) Τρίτης Βουλγαρικής Κατοχής ήταν ότι η κατοχή εκείνη έγινε κυρίαρχη ατομική ιστορική συνείδηση τόσο των γηγενών Ανατολικομακεδόνων και Δυτικοθρακών όσο και των επιζώντων προσφύγων (προ εικοσαετίας) και των παιδιών τους και πέρασε στη συλλογική μνήμη τους, απωθώντας κι άλλο στο πεδίο τής λήθης τη Δεύτερη Κατοχή. **Εξάλλου, μέχρι τότε δεν υπήρχε θεσμοθετημένος διεθνώς νομικός ορισμός για τη Γενοκτονία.**

Από τα τέλη τού 2009, η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών — Μελενίκου, με τη σημαντική συμπαράταξη και ουσιαστική πράξη 100 περίπου Μακεδονικών, Θρακικών, Κρητικών και άλλων Σωματείων τής Ελλάδας, όπως και των Παμμακεδονικών Ενώσεων Υψηλίου (με 2 Ψηφίσματά τους), έφεραν στην επιφάνεια τη λησμονημένη εκείνη Γενοκτονία, με επιστημονική ιστορική έρευνα και παρουσιάσεις, με δημοσιεύσεις, εντυπωσιακές εκδηλώσεις και συνεχείς Αιτήσεις και παρουσίες προς τους αρμόδιους κρατικούς φορείς για την «Καθιέρωση της 29ης Σεπτεμβρίου ως Ημέρας Μνήμης τών Θυμάτων τής Βουλγαρικής Κατοχής 1916—1918 στην Ανατολική Μακεδονία (Νομοί Σερρών, Δράμας και Καβάλας)».

Η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών — Μελενίκου, αν και ελπίζει ότι με τη μέχρι τώρα δράση της, η Δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή εμπεδώθηκε πλέον στην ιστορική μνήμη, τουλάχιστον των Μακεδόνων, δεν θα πάψει να τιμά τα θύματα της Γενοκτονίας

εκείνης με οποιονδήποτε τρόπο, επιδιώκοντας έτσι να αποτρέψει τον κίνδυνο που σοφά επισημαίνει το ρητό: «Ο λαός που ξεχνά την ιστορία του, δεν έχει μέλλον». Συνακόλουθα, δεν θα πάψει να τονίζει και να υπενθυμίζει **ότι οι Βούλγαροι είναι οι μόνοι ηττημένοι του Α΄ και Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου που δεν έχουν ζητήσει συγγνώμη για τα εγκλήματα τους κατά της ανθρωπότητας.**

Γι' αυτό παρουσιάζουμε και στον παρόντα Τόμο των «Σερραϊκών Χρονικών» ένα ακόμα σημαντικότατο ντοκουμέντο τής Γενοκτονίας εκείνης: Την από 6 και 8 Νοεμβρίου 1918 χειρόγραφη Έκθεση της αιχμαλωσίας από τους Βούλγαρους τού, τότε Υποδιοικητή Σιδηροκάστρου / Δεμίρ Ισσάρ Σερρών, Γκαίτε Τζοβαρόπουλου.

Υ.Γ. Στον έγχρωμο χάρτη τής Βουλγαρίας, στη σελίδα 14 του παρόντος Τόμου, βρίσκουμε τις πόλεις που αναφέρει ο Γκαίτε Τζοβαρόπουλος στην Έκθεσή του, που παρουσιάζουμε στη συνέχεια.



Γκαίτε Τζοβαρόπουλος 1908
Δάσκαλος στη Γευγελή

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΓΚΑΙΤΕ ΤΖΟΒΑΡΟΠΟΥΛΟΥ*

Ο Γκαίτε Γ. Τζοβαρόπουλος ήταν μία μαχητική, πολύπαθη και εμβληματική προσωπικότητα, ένας γνήσιος πατριώτης. Γεννήθηκε το 1882 στο Καβακλή της Ανατολικής Ρωμυλίας. Το όνομά του ήταν «Γι-ώργος» και στα θρακιώτικα «Γκέτας», το οποίο ο Τζοβαρόπουλος μετέτρεψε σε «Γκαίτε», υπέγραφε και αναφέρεται παντού με αυτό.

Καταγόταν από αρχοντική, πλούσια και επαναστατική οικογένεια γιατρών και εμπόρων, ο ίδιος όμως λόγω των αγνών, έντονων πατριωτικών συναισθημάτων του και τη συνεχή ενεργό συμμετοχή του στους αγώνες των βορειοελλαδικών πέρασε περιπετειώδη ζωή με οικονομική δυσπραγία.

Το 1885 οι Βούλγαροι προσάρτησαν αυθαίρετα και οριστικά την Ανατολική Ρωμυλία. Ο νεαρός Τζοβαρόπουλος τελείωσε το σχολείο στο Καβακλή, με έφεση προς τα γράμματα, και μετά σπούδασε ως υπότροφος στα άρτια Ζαρίφεια Διδασκαλεία της Φιλιππούπολης. Έμαθε και τα Βουλγάρικα υποχρεωτικά και όταν αποφοίτησε, το 1903, παρόλο ότι είχε μεγάλη επιθυμία να σπουδάσει Ιατρική στην Αθήνα, υπηρέτησε υποχρεωτικά στον βουλγαρικό στρατό επί 38 μήνες.

Αμέσως μετά την αποστράτευσή του πήγε στην Αδριανούπολη, όπου εργάστηκε ως επιμελητής και δάσκαλος, αλλά σε ένα χρόνο πήγε στη Θεσσαλονίκη και εντάχθηκε στον Μακεδονικό Αγώνα, αναλαμβάνοντας Διευθυντής της Ελληνοβλάχικης Σχολής Σελίου στο Άνω Βέρμιο Βέροιας.

* Πηγές: 1) Περιοδικό «ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΡΩΜΥΛΙΑ (Βόρεια Θράκη)» ΓΚΑΙΤΕ ΤΖΟΒΑΡΟΠΟΥΛΟΣ... Γράφει η Θεοδώρα Σπ. Μηνούδη (εγγονή του Γκ. Τζοβαρόπουλου) — Τεύχος 4, Οκτώβριος — Νοέμβριος — Δεκέμβριος 2006, σελ. 17-33, από όπου και οι δύο φωτογραφίες του στο παρόν. Και 2) Θεοδώρας Σπ. Μηνούδη «Επιφανείς της Ανατολικής Ρωμυλίας — Βόρειας Θράκης κατά τον 18^ο, 19^ο και 20^ο Αιώνα» — Τόμος Ι, Β΄ Έκδοση 2019. Εκδόσεις Επιστημών Ε.Π.Ε. (σελ. 163-192).

Για τις αγωνιστικές δραστηριότητές του εκεί συνελήφθη από τους Τούρκους και φυλακίστηκε, αλλά ελευθερώθηκε με την αμνηστία των Νεοτούρκων. Αμέσως, τοποθετήθηκε δάσκαλος στη Γευγελή, αλλά με την αλλαγή συμπεριφοράς των Νεοτούρκων ξανάρχισε ο αγώνας και με υπόδειξη του Προξένου Κορομηλά συγκροτήθηκε αντάρτικο σώμα με αρχηγούς τον Γκαίτε Τζοβαρόπουλο και τον Γεώργιο Καραϊσκάκη (από την Μπογδανίτσα).

Το 1909, το Σάββατο του Λαζάρου, συνελήφθη πάλι από τις οθωμανικές αρχές και μετά τέσσερις μήνες καταδικάστηκε από το Στρατοδικείο — μόνον αυτός από 16 κατηγορούμενους — σε θάνατο, ως αρχηγός.

Αλυσοδεμένος στο Επταπύργιο, πάλευε με τον θάνατο (όπως γράφει στο Ημερολόγιό του) επί ένα και πλέον έτος. Κατά τη διέλευση του νέου Σουλτάνου Ρεσάν του Ε΄ από τη Θεσσαλονίκη, όλοι οι πολιτικοί κατάδικοι κάθε εθνικότητας απολύθηκαν, πλην του Τζοβαρόπουλου, του οποίου η ποινή μετατράπηκε σε φυλάκιση 101 ετών! Το 1911, η ποινή του μετατράπηκε σε 15 χρόνια καταναγκαστικά έργα, πάντα αλυσοδεμένος. Όμως ήδη η υπόθεσή του είχε γίνει γνωστή τόσο στην τουρκική όσο και την Ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, εκτός άλλων, και η εφημερίδα «Temps» του Παρισιού έγραφε άρθρα για την άδικη καταδίκη του και για τις αδικίες των τουρκικών δικαστηρίων. Έτσι άρχισαν να τον επισκέπτονται στη φυλακή διακεκριμένοι δημοσιογράφοι Γάλλοι, Άγγλοι και Γερμανοί, μεταξύ των οποίων και ο πολύς Μπάουτσερ με τη σύζυγό του.

Οι ελληνικές και διεθνείς πιέσεις στον Σουλτάνο ήταν μεγάλες και έτσι του δόθηκε χάρη με την υποχρέωση να εγκαταλείψει τη χώρα, οπότε στις 2 Μαΐου 1912 αυστριακό πλοίο τον έφερε στον Πειραιά.

Επειδή, τότε, οι σχέσεις Ελλάδας—Βουλγαρίας ήταν εγκάρδιες, επισκέφτηκε τη γενέτειρά του Καβακλή στη Βουλγαρία και επιστρέφοντας γράφτηκε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, για να υλοποιήσει την αρχική επιθυμία του.

Όμως ξέσπασε ο Βαλκανικός Πόλεμος και ασυγκράτητος εντάχθηκε σε σώμα προσκόπων και έφυγε για το μέτωπο της Ηπείρου.

Στις αρχές του 1913, του ανατέθηκε η ίδρυση Δήμων στον τομέα του Σοχού. Τον Νοέμβριο του 1914 προήχθη σε διοικητικό αντιπρόσωπο Νώτιας. Τον Ιούνιο του 1915, τοποθετήθηκε Γραμματέας Β΄ Τάξεως στη Νομαρχία Σερρών και Υποδιοικητής Σιδηροκάστρου.

Με την κατοχή τής Ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλ-

γάρους, από τον Αύγουστο του 1916, χρησιμοποιήθηκε από τους Βουλγάρους ως διερμηνέας λόγω της άριστης γνώσης του της βουλγαρικής γλώσσας. Στις 22 Ιουνίου 1917 συνελήφθη και με τις χιλιάδες άλλους Ανατολικομακεδόνες οδηγήθηκε αιχμάλωτος στη Βουλγαρία, κυρίως στο στρατόπεδο κοντά στην πόλη Σιούμεν και για ένα μικρό ενδιάμεσο χρονικό διάστημα υποχρεώθηκε να δουλέψει στα κτήματα κάποιου Βούλγαρου κτηματία Αποστόλ Χρήστωφ. Στο στρατόπεδο της Σιούμεν, λόγω της γνώσης της βουλγαρικής γλώσσας, χρησιμοποιήθηκε στα γραφεία για τους αιχμαλώτους, σε καίρια θέση και έτσι απέκτησε πληροφορίες και γνώση της κατάστασης των στρατοπέδων και των αιχμαλώτων.

Το 1919, μετά την ήττα των Βουλγάρων και την απελευθέρωση της Ανατολικής Μακεδονίας, ο Τζοβαρόπουλος επανατοποθετήθηκε Υποδιοικητής Σιδηροκάστρου Σερρών. Εκεί, το 1920 παντρεύτηκε τη μνηστή του Δέσποινα Κουκοράβα, με την οποία απέκτησε τρία παιδιά, τον Νίκο (που πέθανε τριών ετών), τον μετέπειτα επίσης Νίκο (που σκοτώθηκε 25 ετών το 1949, κατά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου) και την Καλλιόπη, μετέπειτα σύζυγο του Δικηγόρου Θεσσαλονίκης Νικ. Πετρόπουλου.

Στη συνέχεια στρατεύεται στον ελληνικό στρατό αυτή τη φορά, όμως ασθενεί βαρεια, αποστρατεύεται και τοποθετείται στη Θεσσαλονίκη, στο Κτηματικό Γραφείο ως διευθύνων το Τμήμα Επιτάξεως Οικημάτων. Το 1922 διορίστηκε Υποδιοικητής Κιλκίς και το 1924 Υποδιοικητής Λαγκαδά. Τότε, ασθένησε και πέθανε ο τρίχρονος πρωτότοκος γιος του Νίκος. Λόγω της μεγάλης θλίψης του και της συζύγου του δεν μπορούσε να διαμένει πλέον στον Λαγκαδά, οπότε ζήτησε μετάθεση και τοποθετήθηκε στη Νομαρχία Θεσσαλονίκης.

Το 1930 εκλέχθηκε μέλος της Επιτροπής εκδικάσεως των δικαιολογητικών των Μακεδονομάχων. Το 1933 πείθεται από τον Καφαντάρη και αναλαμβάνει Νομάρχης Φλώρινας, αλλά σε δύο μήνες — στις εκλογές του Ιουλίου — εκλέχθηκε βουλευτής Θεσσαλονίκης των Φιλελευθέρων. Με το κίνημα του 1935, συλλαμβάνεται και φυλακίζεται ως επαναστάτης. Αποφυλακίστηκε με την αμνηστία των πολιτικών κρατουμένων και περιπλανιέται στη Μακεδονία με την οικογένειά του σε μία εναγώνια προσπάθεια επιβίωσης.

Ο Γκαίτε Τζοβαρόπουλος — ο οποίος υπήρξε από τους ιδρυτές του συλλόγου των Μακεδονομάχων «ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΛΑΣ» και διετέλεσε

για πολλά χρόνια Πρόεδρος του — πέθανε στη Θεσσαλονίκη στις 8 Μαρτίου 1949, έχοντας πάντα τα υψηλά πατριωτικά του ιδανικά.

Το προσωπικό του Ημερολόγιο — στο οποίο έγραφε όταν μπορούσε, από το 1906 έως το 1943, και στις 199 σελίδες τού οποίου καταγράφονται σημαντικότερα γεγονότα — και το επίσης χειρόγραφο εγχειρίδιό του, με τίτλο «Ανατολική Ρωμυλία. Λεκανοπέδιον Κάτω Τόντζου "Μηλεώνες". Επαρχία Ιαμπόλεως—Ελχόβου—Καβακλή. 1945» φυλάσσονται, ως πολύτιμα κειμήλια και ντοκουμέντα, από την εγγονή του Θεοδώρα Σπ. Μηνούδη.

Στο Μουσείο τού Μακεδονικού Αγώνα στη Θεσσαλονίκη, είναι καταχωρισμένος στους Μακεδονομάχους Πράκτορες Α΄ Τάξεως με τον αριθμό 58, σε σύνολο 63.

Οι Δήμοι Θεσσαλονίκης, Κουφαλίων και Κίτρος Πιερίας έδωσαν το όνομά του σε οδούς τών πόλεών τους.

Την 1η Ιουνίου 2015, το Ιερό Ίδρυμα «Αγία Τριάδα» τών απανταχού Ελλήνων τής Ανατολικής Ρωμυλίας—Βόρειας Θράκης διοργάνωσε, με τη συμπαράσταση των Δήμων Χαλκηδόνας και Πέλλας και τη συνεργασία τών Πολιτιστικών Συλλόγων Ανατολικής Ρωμυλίας (ΠΟΣΑΡ), στη θέση Λειβαδίτσα Ραχώνας τής περιοχής Κουφαλίων Πέλλας εκδηλώσεις, κατά τις οποίες έγιναν και τα αποκαλυπτήρια μνημείου τού Γκαίτε Τζοβαρόπουλου.

Ας μας είναι παράδειγμα εντιμότητας και πατριωτισμού.



Γκαίτε Τζοβαρόπουλος 1927.
Νομάρχης Έδεσσας.

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΓΚΑΙΤΕ ΤΖΟΒΑΡΟΠΟΥΛΟΥ**

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1918 (ν. ημ.) στη Θεσσαλονίκη και στο στρατηγείο τού Αρχιστρατήγου τών Συμμαχικών Δυνάμεων της Αντάντ (Entente Cordiale - Εγκάρδια Συνεννόηση) στο Μακεδονικό Μέτωπο Φρανσέ Ντ' Εσπεραί, οι Βούλγαροι ζήτησαν ανακωχή και εγκαταλείποντας τους συμμάχους τους Γερμανούς — που πολεμούσαν απεγνωσμένα — υπέγραψαν άνευ όρων συνθηκολόγηση.

Ήταν η πρώτη άνευ όρων παράδοση χώρας τών Κεντρικών Δυνάμεων, το πρώτο πλακίδιο από το εχθρικό ντόμινο μετά το οποίο επακολούθησαν στις 30 Οκτωβρίου η υπογραφή στον Μούδρο τής Λήμνου η άνευ όρων συνθηκολόγηση της Τουρκίας, στις 3 Νοεμβρίου η υπογραφή στην Πάντοβα της Ιταλίας, η άνευ όρων συνθηκολόγηση της Αυστροουγγαρίας και τέλος στις 11 Νοεμβρίου (πάντα του 1918) η άνευ όρων συνθηκολόγηση της Γερμανίας, οπότε και τελείωσε ο Μεγάλος (Α΄ Παγκόσμιος) Πόλεμος.

Μετά τη συνθηκολόγησή της, η Βουλγαρία, εκτός άλλων, άρχισε να αποσύρει τα στρατεύματά της από τις κατεχόμενες χώρες και άφησε ελεύθερους τους αιχμαλώτους, για τους οποίους άρχισε η οδυνηρή επιστροφή στις εστίες και στις οικογένειές τους, όσες υπήρχαν μετά τη λιμοκτονία και τις διώξεις (συλλήψεις, βασανιστήρια, αιχμαλωσία).

Ταυτόχρονα, η Ελληνική Κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου άρχισε ταχύτατα να επαναφέρει και να εγκαθιστά όλες τις Κρατικές Αρχές στις περιοχές που απελευθερώνονταν. Αμέσως, στις αρμόδιες από αυτές, το Υπουργείο Εξωτερικών έδωσε εντολή — εκτός άλλων — να συγκεντρώσουν και να υποβάλουν κάθε είδους Μαρτυρίες, Αναφορές, Καταθέσεις, Εκθέσεις από οποιονδήποτε ντόπιο ή επαναπατριζόμενο από τη Βουλγαρία Έλληνα πολίτη ή αλλοδαπό, στις οποίες Εκθέσεις, Καταθέσεις κ.τ.λ. θα εξέθεταν όλα τα προσωπικά τους ή/και συλλογικά δεινοπαθήματα που είχαν υποστεί ή αντιληφθεί οπουδήποτε από τις βιαιοπραγίες τών

Βουλγάρων κατά τη διάρκεια της κατοχής τους της Ανατολικής Μακεδονίας (Νομοί Σερρών, Δράμας και Καβάλας).

Το Υπουργείο Εξωτερικών ήθελε τα στοιχεία αυτά ώστε — μαζί και με άλλο σχετικό υλικό, από άλλες πηγές — να συγκεντρώσει αποδείξεις για τη σωρεία των παραβιάσεων του Διεθνούς Δικαίου για τα ανθρωπίνα δικαιώματα και των καταστροφών γενικά που διέπραξαν τότε οι Βούλγαροι στο σύνολό τους, ώστε το Ελληνικό Κράτος και οι παθόντες ατομικά να προσφύγουν στα αρμόδια διεθνή όργανα για επανορθώσεις, αποζημιώσεις κ.τ.λ.

Στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΔΙΑΥΕ) υπάρχουν εκατοντάδες τέτοιες Μαρτυρίες, Εκθέσεις, Αναφορές κ.τ.λ. Μεταξύ αυτών, υπάρχει στον Φάκελο με τα στοιχεία «1918Γ/ 108, 109 ΤΥΠΟΣ, Βουλγαρικές ωμότητες» και η χειρόγραφη από 6 Νοεμβρίου 1918 «Έκθεση Γκαίτε Τζοβαρόπουλου», με την επίσης χειρόγραφη από 8 Νοεμβρίου 1918 συναπτόμενη «Συμπληρωματική» της.

Η δημοσίευσή τους στον παρόντα Τόμο, με το παρακάτω παραπεμπτικό τους έγγραφο, γίνεται κατόπιν τής από 6 Αυγούστου 2019 ΑΠ. Φ 7100/ 20/ΑΣ 308 άδειας, που μας χορήγησε το Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο τού Υπουργείου Εξωτερικών (ΔΙΑΥΕ).

Όταν, στις 17 Αυγούστου 1918 οι Γερμανοί, με τους Βουλγάρους να τους ακολουθούν (όπως οι ύαινες τα λιοντάρια), εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία (από το Νομό Σερρών), ο Γκαίτε Τζοβαρόπουλος ήταν Υποδιοικητής Σιδηροκάστρου (ακόμα τότε «Δεμίρ Ίσάρ») από όπου την 22α Ιουνίου 1917 μαζί με τους λοιπούς δημοσίους υπαλλήλους τής πόλης τών Σερρών στάλθηκαν ως αιχμάλωτοι στη Βουλγαρία.

Μετά την άνευ όρων συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, στις 29 Σεπτεμβρίου 1918 και την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, επέστρεψε στη Μακεδονία και ο Γκαίτε Τζοβαρόπουλος, ο οποίος, ανταποκρινόμενος στην πρόσκληση του Υπουργείου Εξωτερικών, συνέταξε αμέσως την από 6 Νοεμβρίου 1918 Έκθεση και την από 8 Νοεμβρίου 1918 Συμπληρωματική της, τις οποίες υπέβαλε «Προς τον Κύριον Πρωτονοτάριον Διευθυντή τού Γραφείου Τύπου» Θεσσαλονίκης.

Παρατίθεται ομοιοτυπία τού πρωτότυπου εγγράφου, με το οποίο παραπέμφθηκαν από Γραφείο Τύπου στο ΥΠΕΞ και ακολουθεί η μεταγραφή του:

Έκθεση Τζοβαρόπουλου
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΤΥΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αριθ. πρωτ. 1056

Έν Θεσσαλονίκη τῆ 12ῃ Νοεμβρίου 1918

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΠΟ Τ.Τ. ΣΗΜΑΤ. 21229
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ Τῆ 14-11-18
ΤΑΜΕΙΑ Φ. ΚΑ. 104

Handwritten notes:
✓
H
H
H

Πρὸς
τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Σ. Υπουργεῖον
(Τμήμα Τόλου)

Handwritten:
T
S
M

ΑΡΧΕΙΟΝ

Ἐχω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω ἐγκλειστικῶς ὡς ἐνδια-
φέροντι ἐκθέσιν τοῦ τεταρτοῦ ὑποδερμικοῦ Σιδηροκάρτου
κ. Τζοβαρόπουλου περὶ τῶν κανόνων εἰς ἃς ὑπεβλήθησαν
ὡπὲ τῶν βουλγαρῶν ἐξ αποικισθέντων ἑλλήνων τῆς Ἀνατο-
λῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῶν ὁσίων καὶ ὁ ἴδιος.

Ἡ ἡγεμονία τοῦ κ. Τζοβαρόπουλου ἔχει τοσοῦτον
μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον καθ' ὅσον οὗτος γνωρίζων τὴν
βουλγαρικὴν καὶ προσλήθει εἰς γραμματεῖς τῆς ἐν Σοφί-
α κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἐκτοικισθέντων ἀντελήθη
ἐκ τοῦ σὺνεγγυοῦ ὅσα καταγγέλλει.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ νομίζω ὅτι ὀφείλω νὰ ὑ-
ποστηρίξω τὴν γνώμην αὐτοῦ ὅπως ἀπονεμηθῇ τιμητικὴ
διάκρισις εἰς τὸν ὀλλανδὸν κ. Fritzzi, γραμματεῖς τῆς
ἐπὶ τῶν βοθημάτων ἐπιτροπῆς. Ἐπειὶ κατὰ τὴν ἡγεμονίαν
τοῦ κ. Τζοβαρόπουλου ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα
καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς ἐπιβίωσιν τῶν δεινοκαθούτων
ἑλλήνων.

Εὐπειθέτατος
Handwritten signature:
M. K...

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΠΟ Τ.Τ. ΣΗΜΑΤ. 21229
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ Τῆ 14-11-18
ΤΑΜΕΙΑ Φ. ΚΑ. 104

Ἐκθεσις Τζοβαροπούλου
 ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΤΥΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
 Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 12ῃ Νοεμβρίου 1918
 Ἄριθ. πρωτ. 1056

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ
 ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. ΕΜΠΙΣΤ. 11289
 ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 17 — 11 — 18
 ΤΜΗΜΑ Γ.Φ.Κ.Α. 109

Πρὸς
 τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Σ. Ὑπουργεῖον
 (Τμῆμα Τύπου)

Ἐχω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω ἐγκλείστως ὧδε ἐνδιαφέρουσαν ἔκθεσιν τοῦ τέως ὑποδιοικητοῦ Σιδηροκάστρου κ. Τζοβαροπούλου περὶ τῶν κακώσεων εἰς ἃς ὑπεβλήθησαν ὑπὸ τῶν βουλγάρων οἱ ἐκτοπισθέντες Ἕλληνες τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἴδιος.

Ἡ μαρτυρία τοῦ κ. Τζοβαροπούλου ἔχει τοσοῦτω μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον καθ' ὅσον οὗτος γνωρίζων τὴν βουλγαρικὴν καὶ προσληφθεὶς ὡς γραμματεὺς τῆς ἐν Σούμλα κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ἐκτοπισθέντων ἀντελήφθη ἐκ τοῦ σύνεγγυς ὅσα καταγγέλλει.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ νομίζω ὅτι ὀφείλω νὰ ὑποστηρίξω τὴν γνώμην αὐτοῦ ὅπως ἀπονεμηθῇ τιμητικὴ διάκρισις εἰς τὸν ὀλλανδὸν κ. Fritzi, γραμματέα τῆς ἐπὶ τῶν βοηθημάτων ἐπιτροπῆς, ὅστις κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ κ. Τζοβαροπούλου ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς περίθαλψιν τῶν δεινοπαθόντων ἑλλήνων.

Εὐπειθέστατος
 (Ὑπογραφή δυσανάγνωστη)

Η «Έκθεσις» με τη «Συμπληρωματική» της είναι χειρόγραφες με μελάνι, σε μεγάλα φύλλα χαρτιού και στις δύο (εμπρός/recto και πίσω/verso) σελίδες τους, διαστάσεων 33x20 εκ. με χαράκωση και ασύνδετα. Η «Έκθεσις» αποτελείται από 8 φύλλα, με αρίθμηση κάθε φύλλου μόνο στην πρώτη (recto) σελίδα, και η «Συμπληρωματική» της από 2 φύλλα χωρίς αρίθμηση.

Η Μεταγραφή τους έγινε από την ομοιοτυπία του πρωτότυπου, που μας παραχώρησε το ΔΙΑΥΕ, και η οποία δημοσιεύεται στον παρόντα Τόμο με κάθε σελίδα ολόκληρη, αλλά σε σμίκρυνση. Η Μεταγραφή παρουσιάζεται σε διπλωματική έκδοση, διατηρείται η ορθογραφία με λίγες μόνο προσθήκες σημείων στίξης, για την καλύτερη απόδοση της ροής του κειμένου και κάποιους διαχωρισμούς παραγράφων για την καλύτερη νοηματική αυτοτέλεια του κειμένου. Η σελιδοποίηση της Μεταγραφής δεν αντιστοιχεί στις σελίδες του πρωτοτύπου που ακολουθεί.

Κάθε πρωτογενής πηγή πληροφοριών (μαρτυρίες κυρίως θυμάτων, δημόσια έγγραφα κ.ά.) για τη Γενοκτονία των Ανατολικομακεδόνων από τους Βούλγαρους κατά τα έτη 1916–1918, προκαλεί στον αναγνώστη συναισθήματα οδύνης για τα θύματα και οργής για τους θύτες Βουλγάρους, οι οποίοι μέχρι σήμερα δεν έχουν αποβάλει την προαιώνια επιθυμία τους για έξοδο στο Αιγαίο (Belomorie).

Μια τέτοια πρωτογενής πηγή και συγκλονιστική μαρτυρία για τη Γενοκτονία εκείνη, είναι και η «Έκθεσις» του Γκαίτε Τζοβαρόπουλου με τη «Συμπληρωματική» της είναι από τις πιο εκτενείς (δεκαπεντέμισυ σελίδες μεγάλου σχήματος η «Έκθεσις» και τέσσερις η «Συμπληρωματική» της) από το πλήθος των παρόμοιων της περιόδου εκείνης, που έχουμε διαβάσει, με μεστές και λεπτομερείς, ρεαλιστικές και ουσιαστικές περιγραφές σημαντικών πληροφοριών, που κάποτε αποδίδονται και με διακριτικό χιούμορ.

Η περιγραφή του Τζοβαρόπουλου αρχίζει με την εισβολή των Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία τον Αύγουστο του 1916 και τελειώνει με την επιστροφή του από την αιχμαλωσία τέλη Οκτωβρίου 1918· περιλαμβάνει την περίοδο της διαβίωσής του στην βουλγαροκρατούμενη πόλη των Σερρών ως απλός διοικητικός υπάλληλος στο Διοικητήριο, όπου είχε εγκατασταθεί η Βουλγαρική Διοίκηση του Νομού Σερρών, και την περίοδο της αιχμαλωσίας του μέχρι την απελευθέρωση και την επιστροφή του.

Η ποσότητα και η σημαντικότητα των πληροφοριών που απέκτησε και γράφει ο Τζοβαρόπουλος, οφείλεται κυρίως στην καλή γνώση τής βουλγαρικής γλώσσας και στις θέσεις εργασίας του, τόσο ως απλός υπάλληλος στη Βουλγαρική Διοίκηση των Σερρών όσο και στη Γραμματεία τού στρατοπέδου στη Σιούμεν, και λίγο στη Σόφια.

Πίσω από τη δομή τής όλης εφιαλτικής περιγραφής τού Τζοβαρόπουλου διαφαίνεται η συνέπεια του υπεύθυνου δημόσιου λειτουργού. Και αυτός, όπως και οι άλλοι αιχμάλωτοι στις μαρτυρίες τους, αποκαλεί τους συγκρατούμενούς του «αδελφούς» και μας εντυπωσιάζει ο αλτρουϊσμός του με κίνδυνο την επιβίωσή του.

Από το πλήθος τών σημαντικών και έγκυρων πληροφοριών, που έδωσε ο Τζοβαρόπουλος, επισημαίνουμε τρεις αναμφισβήτητες, που δεν συναντήσαμε σε άλλες παρόμοιες μαρτυρίες:

— Η πρώτη είναι ο μεγάλος αριθμός Βουλγάρων στρατιωτικών και τα αδικήματά τους (εγκλήματα πολέμου), από τους οποίους όμως κανείς δεν τιμωρήθηκε μετά την ήττα τής Βουλγαρίας, λόγω — προσθέτουμε με έμφαση — της επιφυλακτικότητας των Αγγλογάλλων Συμμάχων μας κυρίως, οι οποίοι — χαριστικά — παρέπεμψαν όλους τούς κατηγορούμενους στα βουλγαρικά δικαστήρια και, όπως ήταν αναμενόμενο, αθωώθηκαν όλοι, πλην ενός, από το σύνολο των Βουλγάρων εγκληματιών και όχι μόνον όσων αναφέρει ο Τζοβαρόπουλος!

— Η δεύτερη είναι ο αριθμός τών αιχμαλώτων σε 80 έως 85 χιλιάδες *«Έλληνες ἄρρενες καί θήλειες από νηπίων μέχρι 70 ἐτῶν γέροντες»*, που πέρασαν από το στρατόπεδο της Σιούμεν και καταγράφηκαν στα εκεί βιβλία, για την τήρηση των οποίων συναρμόδιος ήταν και ο Τζοβαρόπουλος.

Πιθανολογούμε με βεβαιότητα ότι οι 10 χιλιάδες περίπου Κατωτζουμαγιώτες αιχμάλωτοι, που αναφέρει ο Τζοβαρόπουλος, δεν περιλαμβάνονται στους παραπάνω 80-85 χιλιάδες, γιατί οι Τζουμαγιώτες οδηγήθηκαν στον τελικό προορισμό τους, το σερβικό Ποζάρεβατς, από τον δυτικό δρόμο: Προμαχώνας/Κούλα — Στενά Κρέσνας — Άνω Τζουμαγιά (Blagoevgrand) — δυτικά τής Σόφιας¹

1 Βλ. εδώ Χάρτη (σελ. 12) και «Σερραϊκά Χρονικά», Τόμος 6ος — ΑΘΗΝΑ 1973 (σελ. 119-123), όπου η περιγραφή τής πορείας τών αιχμαλώτων από τον επίσης αιχμάλωτο Γεώργιο Τζεμαίλα, μετέπειτα δικηγόρο.

και προφανώς δεν πέρασαν από τη Σιούμεν και δεν καταγράφηκαν στα εκεί βιβλία. Συνεπώς ο συνολικός αριθμός τών αιχμαλώτων ανέρχεται τουλάχιστον στις 90–95 χιλιάδες.

—Η τρίτη, τέλος, είναι η Ανθρωπιά (με «Α» κεφαλαίο) τού αιχμαλώτου Γεωργίου Πολιτόπουλου, Συμβολαιογράφου Σερρών, προς τους συναιχμαλώτους «αδελφούς» του, ο οποίος παρά τα έντονα προβλήματα της υγείας του, αφού ξόδεψε τα χρήματά του για να βοηθήσει τους συμπάσχοντες «αδελφούς» του, άρχισε να πουλάει και τα λιγοστά πράγματά του.

Τέλος, επειδή έχουμε ήδη προβάλει² το ειδικό έγκλημα των Βουλγάρων: Την εκμετάλλευση των ανηλίκων Ελληνοπαίδων, κυρίως των κοριτσιών, επιστούμε την προσοχή στην επιβεβαίωσή του και από τον Τζοβαρόπουλο, ιδιαίτερα τη μαρτυρία του για το σκλαβοπάζαρο στο στρατόπεδο της Σιούμεν.

Υπάρχουν, επίσης, τρεις μεταγενέστερες σύντομες ένορκες καταθέσεις τού Γκαίτε Τζοβαρόπουλου, που περιέχονται στο επίσημο κείμενο της Διεθνούς Διασυμμαχικής Επιτροπής με τίτλο «Εκθέσεις και Έρευνες...» (βλ. στον παρόντα Τόμο, «ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ» σελ. 14), το οποίο μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε από το Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, σε τρεις Τόμους «Καβάλας — Δράμας — Σερρών» με τον τίτλο «Τετράδια Βουλγαρικής Κατοχής — Ανατολική Μακεδονία 1916–1918». Στον 3ο Τόμο (τών «Σερρών») περιέχονται, στις σελίδες 133–137, οι τρεις παραπάνω ένορκες καταθέσεις από: 23 Φεβρουαρίου(π. ημ.) / 10 Μαρτίου(ν. ημ.) 1919, 28 Φεβρουαρίου / 13 Μαρτίου 1919 και 12/25 Μαρτίου 1919.

Λίγα αποσπάσματα της Μεταγραφής τού πρωτοτύπου κειμένου, δημοσιεύσαμε στην Εξάμηνη Περιοδική Έκθεση Λόγου και Τέχνης «**δίοδος**» του Δήμου Δράμας (Περίοδος Α΄, Τεύχος 11, Φεβρουάριος 2017, σελ. 101–108. Έκθεση της Δ.Κ.Ε. — Κ.Π. και Τ.Α.), όπως και στο φύλλο τής 4 Απριλίου 2017 της εφημερίδας των Σερρών «Η ΠΡΟΟΔΟΣ».

2 «Σερραϊκά Χρονικά», Τόμος 18ος – ΑΘΗΝΑ 2017. Θωμάς Π. Πέννας: «Π Εικόνες από το τέλος τής Δεύτερης Βουλγαρικής Κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία (Σεπτέμβριος 1918 – Απρίλιος 1919)», σελ. 145–149, παράγραφος Β.



Το Μνημείο τού Γκαίτε Τζοβαρόπουλου
στη Λειβαδίτσα Ραχώνας Κουφαλιών Πέλλας.

Η φωτογραφία από τον Χρήστο Χλωπτσίδη
ειδικά για το παρόν δημοσίευμα.

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

Η ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ
ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΓΚΑΪΤΕ ΤΖΟΒΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ
(Θεσσαλονίκη 6 και 8 Νοεμβρίου 1918)

Ἐκθεσις
Γκαΐτε Τζοβαροπούλου
ὑποδιοικητοῦ Σιδηροκάστρου

Ἡ προέλασις τῶν βουλγαρικῶν στρατευμάτων κατά μῆνα Αὐγούστου 1916, ἐπέφερε καί τήν κατάργησιν τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν ἐν Σέρρας καί λοιπῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ, ἀπό τὰς πρώτας δ' ἡμέρας τῆς καταλήψεως τῶν μερῶν τούτων, ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὁ τρόμος καί ἡ ἀπελπισία ἐπεκάθισε ἐφ' ὅλων τῶν δυστυχῶν Ἑλλήνων. Περί Ὀθωμανῶν καί Ἑβραίων οὔτε λόγος νά γείνηται, διότι οὗτοι ἔπαιξαν τό μέρος των, ὡς συνήθως γίνεται, καί ἐπέπλευσαν κερδοσκοπήσαντες. Χωροφυλακή καί στρατός ἀνεχώρησαν εἰς Görlitz τῆς Γερμανίας περί τὰς 22–25 Αὐγούστου καί οὕτω κάθε ἐλπίς ἐξέλιπε· ἡ πείνα μέ τούς πλοκάμιους τῆς περιέζωνε τήν πόλιν καί ἀρπαχθέντων τῶν στρατιωτικῶν ἑλληνικῶν ἀποθηκῶν, σωτηρία ἡμῶν ἐναπέμεινε τό βαλάντιον καί μόνον. Ὅποιος θά εἶχε πολλά χρήματα, αὐτός καί θά ἔζη. Αὐτό τέλος πάντων καθαρά ὁ καθεῖς τό ἔβλεπε. Ἀπό τὰς πρώτας ἡμέρας ἤρξαντο κακώσεις, ἐκβιασμοί γυναικῶν, μαστιγώσεις, συλλήψεις καί φόνοι, οὕτως ὥστε ἡ εἰς τήν ἀγοράν κυκλοφορία τῶν καλῶν πολιτῶν ἔπαυσε. Πάντες οἱ ὑπάλληλοι σχεδόν ἐκρύπτοντο ἐκ φόβου. Φρούραχος διορίσθη κάποιος ταγματάρχης Ράτσεφ, ἀλλά ἐπ' ὀλίγον — διότι οὗτος μετετέθη εἰς Δεμίρ Ἰσσάρ, ἔνθα καί ἐφρονεύθη ἀμέσως ἐν συμπλοκῇ — ἀντικατεστάθη δέ ὑπό τοῦ Σφετισλάφ Γεωργήφ, λοχαγοῦ τοῦ 14 Πεξικοῦ Μακεδονικοῦ συντάγματος, φοβεροῦ διώκτου τῶν Ἑλλήνων. Οὗτος παρέμεινε ὡς Φρούραρχος Σερρών

[**Σημείωση Μεταγραφῆς** (Σ.Μ.): Στο σημεῖο αὐτό τελειώνει το κείμενο τῆς πρώτης σελίδας τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλά ἀπό κάτω ὑπάρχει ἡ σημείωσις: «Πρός τόν Κύριον Πρωτονοτάριον Διευθυντή τοῦ Γραφείου τοῦ Τύπου», ἡ ὁποία πιθανότατα προστέθηκε κατά τήν κατάθεσιν τῆς «Ἐκθεσις».]

ἐπί 9 μῆνας, εἰς τό διάστημα δέ τῶν ἐννέα αὐτῶν μηνῶν ἡ πόλις κυριολεκτικῶς ἐμαρτύρησεν. Ἄνθρωποι πολλοί ἐκακοποιήθησαν εἰς τοιοῦτον βαθμόν ὥστε ἐκ τῶν βασανιστηρίων ἐξέπνευσαν. Αἱ φυλακαί ἐγέμισαν ἀπό δυστυχεῖς ἀθώους καί τότε ἀπεφυλακίσθησαν ἐκ τῶν φυλακῶν ἔνθα ἐκακοποιήθησαν, ὅποτε ἐπεβλήθη τό χρῆμα ὡς ἐξαγορά. Δυστυχῶς εὐρέθησαν πρόσωπα Ἑλληνες ἐκ Σερρῶν, γυναῖκες καί ἄνδρες πολλοί, οἵτινες πολλά συνεισέφεραν εἰς τοῦς Βουλγάρους, ὑποβοηθοῦντες διά τῶν προδοσιῶν των τό καταστρεπτικόν καί ἐξοντωτικόν κατά τῶν Ἑλλήνων πρόγραμμα. Τοιαῦτα καθάρματα ἀκόμη εὐρίσκονται ἐν τῇ ζωῇ.

Εἶνε ἀληθές ὅτι ὁ στρατηγός Τάνεφ, γενικός Διοικητής Μακεδονίας ἐδρεύων ἐν Δράμα ἐπεσκέφθη τάς Σέρρας μετά τοῦ Ταγματάρχου Πουτκάμερ, Γερμανοῦ, καί ἐγκατέστησε τάς ἀρχάς, ἀλλά μόνον κατ' ὄνομα, ποτέ δέ καί κατ' οὐσίαν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς 22 Ἰουνίου 1917, ἡμέραν τῆς ἀπελάσεως ἡμῶν, οἱ Ἑλληνες ὑπάλληλοι ἦσαν μία ἀπλή σκιά. Διότι, πῶς εἶνε δυνατόν νά ὑφίστανται ἀρχαί ὅποταν ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ τοῦ Διοικητηρίου εὐρίσκονται οἱ Ἑλληνικαί Ἀρχαί ἐν τῷ κάτω δέ τοιαύτῳ ἡ Ἱερά Ἐξέτασις τῆς Βουλγαρίας ἔνθα ἐμαστιγοῦντο κατά δεκάδες καθ' ὥραν οἱ Ἑλληνες ἀναίτιοι, αἱ δέ φωναί των ἠκούοντο μέχρις ἡμῶν.

Εἶναι ἀληθές ὅτι πολλά ὑπέστημεν ἀπό τῆς 22 Ἰουνίου 1917 καί ἐντεῦθεν, κατά τό διάστημα τῆς διαμονῆς ἡμῶν ὡς ὀμήρων ἐν Βουλγαρίᾳ, ἀδιστακτικῶς ὅμως δύναμαι νά εἶπω ὅτι 22 Ἰουνίου δι' ἡμᾶς ἦτο ἡμέρα σωτηρίας, διότι ἡ παραμονή μας ἐν Σέρραις περαιτέρῳ ἦτο ἀδύνατος καί λόγῳ τῶν διωγμῶν καί μυριῶν ἄλλων κινδύνων ἀλλά καί λόγῳ πείνας, καθ' ὅτι ὁ ἐξ ἀσιτίας θάνατος ἔκαμνε θραῦσιν. Οὐδεμία πρόνοια ἐκ μέρους τῶν Βουλ. ἀρχῶν, ὁ Δῆμος ἄνευ ἐλέγχου ὑπό τῆς Νομαρχίας παρεδόθη εἰς καταχρήσεις καί οὕτω ἐγενήθη ἀγεφύρωτον χάσμα, δυσαρέσκεια ἀπειραι δυσανασχέτησης καί δυσφορία κατά τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας, ἥτις παρέδωκε τόν πληθυσμόν εἰς τήν διάκρισιν τῶν λύκων.

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις ἦτο ἡ κατάστασις ὅποτε ὁ τόν Γεωργήεφ ἀντικαταστήσας φρούραρχος Φιλιππῶφ, λοχαγός ἐκ Φιλιππουπόλεως τοῦ 42 Πεζ. Συντάγματος, μετριοπαθῆς καί συντηρητικῶς ἀρκετά, μᾶς διέταξε νά ὑποστήλωμεν τήν ἐκ τοῦ Διοικητηρίου σημαίαν 21 Ἰουνίου. Τήν 22 ἰδίου, λίαν πρωί διά τοῦ στρατιώτου του, ὁ φρούραρχος μ' ἐκάλεσε καί μέ διέταξε ἐντός μιᾶς ὥρας νά ἐτοιμασθῶ καί νά ἀναχωρήσω εἰς Βουλγαρίαν· τό αὐτό διέ-

ταξε και εις τούς λοιπούς δημοσίους υπαλλήλους. Καί οὕτω ὑπό αὐστηράν κουστοδίαν, ἀφοῦ προηγουμένως μᾶς ἐγένετο ἔρευνα ἐπί τῶν ὀλίγων ἀποσκευῶν μας κι μᾶς ἀφηρέθησαν αἱ σημειώσεις, βιβλία καί κάθε χαρτί/ ἐμέ μοι ἀφήρεσαν 10 ὁμολογίας τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ἓν εὐαγγέλιον καί μία μέθοδον γερμανικῆς/ πεζῆ ἄνευ ἄρτου καί μέ πολλὰς ταλαιπωρίας ἐφθάσαμεν εἰς Πόρνα¹ σιδηροδρομικόν σταθμόν, ὁπόθεν, κινδυνεύοντες νά φονευθῶμεν ὑπό τῶν ἀγγλικῶν ἀεροπλάνων, νύκτωρ καί διά βαγονίων ὀλοτελῶς ἀνοικτῶν ἐφθάσαμεν εἰς Ἀδριανούπολιν, ὅπου μᾶς ἐγένετο ἡ ἀπολύμανσις. Καθ' ὁδόν αἱ ὕβρεις, οἱ προπηλακισμοί καί τό ξυλοκόπημα καθ' ἡμῶν ὑπό τῶν σκοπῶν μέχρις ὅτου φθάσαμεν εἰς Σιούμεν, καί τοῦτο ἐντός 7 ἡμερῶν, ἦσαν συνήθη καί εἰς τήν ἡμερησίαν διάταξιν. Κάτι ἄλλο παρετήρησα εἰς ὅλων τά πρόσωπα, ὅσων ἔτυχον νά ἐξορίζωνται, πάντες ψυχικῶς ἦσαν ἰσχυροί καί οὐδεὶς ἔχασε τό θάρρος του.

Ἀφιθέντες εἰς Σιούμεν, πάλιν πεζῆ καί φορτωμένοι τὰς ἀποσκευὰς μας ὑπό αὐστηροτάτην στρατιωτικὴν συνοδείαν, μᾶς ὀδήγησαν εἰς τό λουτρόν διά τόν τύπον — γελοιοδέστατον πράγμα ἐν τῇ ζωῇ μου δέν ἐδοκίμασα — διότι ὁ λουτρός ἦτο πολὺ μακρὺς, μέ εὐθρασιμένα τά παράθυρα, καί οὕτω, γυμνοὶ ὡς τά πρόβατα ἐν μάνδρᾳ, συνεσφυνώθημεν ὥστε ἦτο ἀδύνατον νά κινηθῶμεν. Τὰ φορέματά μας ἐπέρασαν ἀπὸ τόν κλίβανον, καμένα σχεδόν, καί οὕτω ἐν χρῶ κεκαρμένοι ὡς νευρόσπαστα, τέλειοι παληάτσοι, μεταφέρθημεν εἰς Λάγερ, τόπον στρατοπεδεύσεως μακρᾶν τῆς πόλεως μίαν περίπου ὥραν, προορισμένον διά τούς ἀπελαυνομένους ἢ αἰχμαλώτους.

Ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀπελάσεως μέχρι τῆς συγκεντρώσεως ἡμῶν εἰς τό Λάγερ, οὐδεὶς ποτέ μᾶς ἠρώτησε ἂν ἔχωμεν φάγει τό χρονικόν διάστημα 9 ἡμερῶν διά νά ζήσωμεν δέ, ἠγοράζαμεν εἰς μεγάλας τιμὰς τόν ἄρτον κρυφίως ὡς καί τά ἄλλα ὑπάρχοντα τρόφιμα, δωροδοκοῦντες τούς σκοπούς νά μᾶς ἐπιτρέπουν τοῦτο.

Τό Λάγερ τῆς Σιούμεν εὐρίσκεται μίαν περίπου ὥραν μακρᾶν τῆς πόλεως ἐν εὐρεῖᾳ πεδιάδι. Ὑπόστεγα ἢ μᾶλλον ὑπόγεια, χῶμα ἄνωθεν — χῶμα κάτωθεν, μία θύρα σπασμένη καί δύο παράθυρα σπασμένα, ἐν ὄλῳ 100 τοιαῦτα μπουδρούμια καί περιφραγμένα μέ συρματοπλέγματα.

Ἐδῶ μᾶς ἐτοποθέτησαν ὡς σαρδέλας νά διανυκτερεύσωμεν.

1. Σημερινός Γάζωρος Σερρών (Σ.Μ.).

Ἐπειδή ὅμως εἶχον συγκεντρωθῆ πολλοί Ἕλληνες ἀπό διάφορα μέρη καί ὁ χώρος δέν ἐξήρκει, πολλοί διέμενων εὐτελῶς εἰς τό ὑπαιθρον. Λόγω τοῦ μεγάλου ψύχους πολλοί ἠσθένησαν καί ἀπέθανον, μεγάλαι δωροδοκίαι ἐγένοντο πρὸς ἐξευρέσιν ἐνὸς ὑποστέγου τοιούτου, δ.λ.δ. ἐγένετο οἱ ἐξῆς κωμοδία. Διὰ νά μή διανυκτερεύσωμεν ἐν ὑπαίθρῳ, ἐδωροδοκεῖτο ὁ λοχίας 400-500 λέβια δι' ἐν ὑπόστεγον. Ἐτοποθετόμεθα ἐντὸς αὐτοῦ καί ἐνομιζομεν ὅτι θά ἠσυχάζομεν, ἀλλά 2 ἢ 3 ὥρας μετὰ τοῦτο ἤρχετο ἄλλος λοχίας, μᾶς ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ ὑποστέγου (παλάτκας) καί ἐτοποθέτει ἄλλους δωροδοκήσαντας αὐτόν. Καί κατ' αὐτόν τόν τρόπον αἱ παλάτκαι ἔπαιζον ρόλον πλειοδοτικῆς μυστικῆς δημοπρασίας ἐν γνώσει τοῦ διευθυντοῦ τοῦ λάγερ λοχαγοῦ Πετρώφ, ἐφέδρου ἐκ Ράζγορα. Ἡ ἀγωνία αὐτῆ διήρκεσε ἐπὶ 10-15 ἡμέρας.

Σπουδαῖον ρόλον ἔπαιξε τό ὕδωρ. Μία καί μόνη κρήνη ὑπῆρχε, ἀλλά αὐτῆ πολὺ μακράν. Ἐξ αὐτῆς ὑδρεύετο ὄλον τό Λάγερ, ἀλλά ὡς ἐξῆς: 2-3 βαρέλια ἐπὶ διτροχου ἀμάξης ἐγεμίζοντο ὑφ' ἡμῶν καί μετεφέροντο εἰς ὀρισμένον μέρος πρὸ τῶν ὑποστέγων. Ἐξ αὐτῶν τῶν βαρελίων θά σβίσουν τὴν δίψαν των τόσαι χιλιάδες ἐλλήνων. Τοιοῦτος ἦτο ὁ συνωστισμὸς πέριξ τῶν βαρελίων ὥστε ἦτο ἀδύνατον νά προιμηθευθῆ τις ὕδωρ. Ὡς ἐκ τούτου ἠναγκαζόμεθα διὰ μεγάλης δωροδοκίας νά ἀγοράζωμεν πολὺ ἀκριβὰ τό ὕδωρ, διότι δέν ἦτο ἐπιτετραμένον νά πηγαίνωμεν εἰς τὴν κρήνην.

Αἱ ἀρχαὶ τὰ ἔβλεπον ὅλα αὐτὰ καί εἰς τὰ παράπονά μας ἐγέλων ἐμπαίζοντες. Τοιαύτη ἐν σκιαγραφίᾳ ἦτο ἡ ζωὴ ἡμῶν ὁπότε ἦλθε ἐπιτροπή ἐκ Σόφιας ὑπὸ ἓνα ἀξιωματικόν λοχαγόν καί ἓνα ὑπολοχαγόν μετὰ τοῦ γραμματέως των, οἵτινες ἀγρίως κτυπώντας ἡμᾶς ἐταξινόμισαν εἰς ὀμάδας καί μᾶς προόρισαν διὰ διαφόρους καταναγκαστικὰς ἐργασίας.

Ἡ Σιούμεν ἦτο τό κέντρον τῆς συγκεντρώσεως ὄλων τῶν Ἑλλήνων ἀπελαθέντων ἐνταῦθα ἦσαν καί τὰ γενικά γραφεῖα. Ἀπὸ τὰς πρώτας ἡμέρας, ἐπειδή ἐγνώριζον τὴν Βουλγαρικὴν, διορίσθην γραμματεῦς ἤρξαντο λοιπόν ἡ κατὰ ὀμάδας ἀποστολὴ Ἑλλήνων κατὰ τόν χερίστον τρόπον, ὑπὸ αὐστηράν συνοδείαν, ἀποστολὴ εἰς τὰ διάφορα ἔργα. Οὕτω ἐστάλεισαν εἰς Κάρνομπατ, Σόφίαν, Τσερβέν, Μπρέκ, Πλιάτσκοβτσα, Ὀσμάν Παζάρ, Ποζιάρεβο, Κίτσεβο, Μαρίτσι κ.λ. κ.λ. Τοιαύτη ἀταξία παρετηρήθη εἰς τὰ βιβλία των, ὥστε καί μέχρι σήμερον ἀκόμη δέν ἠδυνήθησαν νά τακτοποιήσουν μίαν σειράν. Ἐν πρώτοις τὰ πλεῖστα ὀνόματα

ὄχι μόνον ἠλλάξαν ὥστε νά καταστοῦν ἀγνώριστα, ἀλλά καί μετατράπησαν εἰς Βουλγαρικά οὕτως ὥστε ἐγελοιοποιήθησαν. Ἀπό ἀντιγραφῆς εἰς ἀντιγραφὴν π.χ. ὁ Κωνσταντῖνος Κεχρομπάρης ἔγινε Κάτωσ Κεμποσίωβ, ὁ Ἰωάννης ἔγινε Ἰβάν, ὁ Νικόλαος ἔγινε Κόλιος, τὰ ἐπίθετα παντελῶς παρεφθάρησαν καί ἔγιναν ἀγνώριστα. Ἐξ ὅσων ἠδυνήθησαν νά ἀντιληφθῶ καί νά ἴδω, ἀπηλάθησαν 80–85.000 Ἕλληνες ἄρρενες καί θήλεις ἀπό νηπίων μέχρι 70 ἐτῶν γέροντες. Εἰς καταναγκαστικά ἔργα ἐστάλησαν καί γέροντες ἀνάπηροι, χωλοὶ ἢ ἄλλοι ἀσθενεῖς μὴ δυνάμενοι νά ἐργασθοῦν, ἔνθα ἐκ τῶν στερήσεων εὗρον τὸν θάνατον. Ἡ τροφή ἦτο εἰς ἄρτος πολὺ κακός καί φασόλια νερόβραστα. Πάντες ὑπέφεραν ἀπὸ διάρροϊαν, πολλοὶ ἀπέθανον. Οἱ ἀπόπατοι διὰ τοὺς ἄρρενας καί θήλεις εὐρίσκοντο ἐν ὑπαίθρῳ, οὕτως ὥστε τοῦτο δι' ἡμᾶς ἦτο τέλειον μαρτυρολόγιον. Τόσον ἐπικλινεῖς ἦσαν αἱ ὀπαὶ τῶν ἀποπάτων καί βαθεῖς, ὥστε ἀρκετοὶ ἔπεσαν ἐντὸς τῶν βόθρων τούτων. Ἐπειδὴ δέ οἱ ἀπόπατοι οὗτοι ἦσαν μακρὰν ἀπὸ τὰς καλύβας ἡμῶν 1840 βήματα καί ἦτο ἀδύνατον ὁ πάσχων ἐκ διαρροΐας νά προκάμῃ, ἴδομεν σκηνάς τόσον γελοίας καί λυπηράς, ὥστε ὁ νοὺς τοῦ ἀνθρώπου νά τὰ χάσῃ. Ἐγὼ αὐτὸς μίαν ἡμέραν εἶδον δύο στρατιῶτας νά ξυλοκοποῦν ἓνα Ἕλληνα καί νά τοῦ τριβουν τό πρόσωπο ἐπὶ τῶν κόπρων. Εἶδομεν καθηγητὰς καί ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως ἀνθρώπους νά μεταφέρουν τὰς τυχόν εὐρεθείσας κόπρους ἐν ὑπαίθρῳ, διὰ τῶν χειρῶν των (μέ τίς φούχτες) εἰς ἀπόπατον καί ἐκεῖ νά τὰς ρίπτουν.

Μίαν ἡμέραν ἔστειλαν ἀγκαρία εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν 75 ἐργάτας νά ἀποβιβάζουν κιβώτια ὀβίδων μεταξύ τῶν ἐργατῶν τούτων ἦσαν καί 5–6 μαθηταὶ σχολείων ἡλικίας 15–18 ἐτῶν. Εἶδον ἐγὼ αὐτὸς τοὺς δυστυχεῖς αὐτοὺς παῖδας νά μεταφέρουν βάρη 40–50 ὀκάδων, καί ξυλοκοπημένους διότι δέν ἠδύναντο νά βαστάσωσι τό βαρὺ φορτίον των. Ὅλοι ὅσοι ἐστέλοντο εἰς τὰς διαφόρους πόλεις διὰ τὰ καταναγκαστικά ἔργα, ὑφίσταντο σωματικὴν ἔρευναν καί ἀφαιροῦντο τὰ χρῆματά των, ἀφοῦ τοὺς ἔδιδον οὐχὶ πλέον τῶν 50–60 λεβίων.

Ἐπῆρχε μία ἐπιτροπὴ ἀξιωματικῶν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν τοῦ Πεζικοῦ Καρὰ Μίνκωφ ἐκ Σιούμεν, τύπος ιδιόρρυθμος μέ τὰς Bakenbarbes καί διὰ τὴν μέχρι ἐγκεφάλου διαφθοράν αὐτοῦ καί ὁ ταγματάρχης τοῦ Ἰππικοῦ Σιούμεν Μπόσκωφ, αὐτοὶ ἀφήρουν τό χρῆμα τῶν δυστυχῶν ὁμογενῶν καθ' ἣν στιγμὴν ἦτο ἡ μόνη

παρηγορία των ἥτις ἐναπέμεινεν, διά τό ζωντανόν νῆμα τῶν καταναγκαστικῶν ἔργων ἔνθα προορίζοντο νά μεταβῶσιν τὰς πρώτας 4-5 ἡμέρας οὐδεμίαν σημείωσιν κράτησαν, ἀπό ποῖον πόσα χρήματα ἔλαβον, μετά τήν πέμπτην ἡμέραν προσετέθη εἰς τήν ἐπιτροπήν αὐτήν καί ἐξ ἡμῶν εἷς ἱερεὺς καί ὁ βουλευτής Δέκος.

Κατά τούς ἰδικούς μου ἀκριβεῖς λογαριασμούς 1 1/2 ἑκατομύριον δραχμῶν ἀφηρέθησαν, ἐπεστράφησαν δ' ἀργότερον κατόπιν διαβημάτων εἷς τινας μόνον τὰ ἀφαιρεθέντα χρηματικά ποσά, ἀλλά τὰ ἐπιστραφέντα δέν ὑπερβαίνουν τό 1/2 ἑκατομύριον τὰ λοιπά κρατοῦνται καί μέχρι σήμερον. Πολλῶν τὰ χρήματα, διά νά μή ἀφαιρεθοῦν, ἐρράπτοντο εἰς διάφορα μέρη τῶν ἐνδυμάτων ἢ ἐντός τοῦ ἄρτου ἢ καί ἀλλαχοῦ ἐτοποθετοῦντο. Μόνο ζῶσα φωνή καί ἀφήγησις δύναται νά χαρακτηρίσῃ τήν εἰκόνα αὐτήν οὐχί δέ καί ὁ χάρτης οὗτος.

Ὡς ἐκ τῆς θέσεώς μου, γραμματέως δυναμένου νά ἔρχομαι εἰς ἐπικοινωνίαν μεθ' ὄλων τῶν ὑποστάντων σωματικῆν ἔρρευνα καί μή, ἔσωσα τὰ χρήματα πολλῶν μέ κίνδυνον τοῦ νά ξυλοκοπηθῶ καί κακοποιηθῶ· μάρτυς ἔστω ὁ δεσπότης Δεμίρ Ἰσάαρ, οὔτινος τὰ χρήματα ἔσωσα, διότι καί τούς ἱερεῖς καί μοναχοὺς ἐγένετο ἔρρευνα αὐστηρά, παρ' αὐτῶν δέ ἀφηρέθη εἰς χρυσόν ὀλόκληρον τό χρηματικόν πόσον καί ἄνευ χρημάτων τούς ἔστειλαν εἰς Σεβλίεβον· ἀργότερον δέ ἐπληροφορήθη ὅτι ἐπεστράφησαν ταῦτα εἰς αὐτούς.

Κατά τήν γενόμενῃν εἰς ὀμάδας ἀποστολήν τῶν Ἑλλήνων ὀμῆρων διά τὰ καταναγκαστικά ἔργα, φόβος καί τρόμος κατελάμβανε τόν καθένα διότι εἶχομεν πλέον πληροφορηθῆ ὅτι καταναγκαστικά ἔργα εἶνε ἰσοδύναμα μέ τόν θάνατον. Οὐδεμίαν παράκλησις ἤσχιεν, τό ξύλο καί αἱ κακώσεις δέν μᾶς ἔκαμαν ἐντύπωσιν, αἱ μύρια στερήσεις ἦσαν μηδέν καί ἐλησιμονοῦντο πρό τοῦ μεγίστου κινδύνου τῶν καταναγκαστικῶν ἔργων.

Πολλοί ὑπάλληλοι, ἔμποροι, ἐπιστήμονες καί ἀνώτατοι τῆς κοινωνικῆς τάξεως ὁμογενεῖς, παρ' οὐδενός ἔχοντες ἐλπίδα, βλέποντες ὅτι εἶνε δυνατόν κάτι νά γείνη διά τῶν χρημάτων, μοι παρεκάλεσαν ὅπως προτείνω δωροδοκίαν εἰς τόν Λοχαγόν ἐπί τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων Πονῶφ διά τὰ ἔργα. Τοῦτο καί ἐγένετο, δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου δέν μετακινήθησαν ἐκ Σιούμεν καί εἰς τὰ ἔργα δέν ἐστάλησαν περί τὰς 2 χιλιάδας, οἵτινες ἀργότερον ἐγκατεσπάρησαν εἰς διάφορα χωρία καί κωμοπόλεις ὡς ἐργάται ἐλαφρῶν ἐργασιῶν, καταβάλλοντες εἰς τό δημόσιον ἡμερησίως ὀρισμένον χρηματικόν ποσόν ἀναλόγως τῆς ἐργασίας· δλδ. 4,20 ἢ

πρώτη τάξις, 3,70 ή δευτέρα και 2,10 ή τρίτη. Ο ύποφαινόμενος κατέβαλα εις τό δημόσιον 4,20 ήμερησίως από τήν 14 Ὀκτωβρίου 1917 μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἀναχωρήσεώς μου ἐκ Σιούμεν 20 Ὀκτωβρίου. Διά τās δωροδοκίας ταύτας εἶνε ἀληθές ὅτι ἐσώθησαν ἀρκετοί τήν δέ δωροδοκίαν οἱ Βούλγαροι ἐνήγαγον εις ἐπιστήμην οὔτως ὥστε ἀπό του ἀπλοῦ στρατιώτη μέχρι τοῦ στρατηγοῦ ἀπετελεῖτο ἕν λωποδιτικόν δίκτιον.

Εἰς τό Λάγερ ἐγένοντο ἀτιμώσεις πολλάί. Ἀξιωματικοί Πετρώφ, Τρόμπεφ, Κίνεφ, Μάντωφ, ὑπαξιωματικοί Ράσεφ, Τσιακίρωφ, ἠσέλησαν ἐπί παρθένων καί γυναικῶν, τινά δέ (Ἐριφύλη Σάββα) ἐκ Καβάλας, πρό 3 μηνῶν [.....] μετὰ δακρύων μοι ἐδιηγῆθη τά ὅσα ἔπαθον μία ἐσπέραν, πρᾶγμα τό ὅποιον ἐγώ ἐγνώριζον.

Ὅταν πλέον ἐστάλησαν οἱ πλείστοι εις τά ἔργα καί εις τά Λάγερ δέν ἔμειναν εἰμῆ οἰκογενειάρχαι καί οἱ λοιποὶ δωροδοκῆσαντες, ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ κήρυξ ἐκήρυξε εις τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως Σιούμεν ἵνα πάντες ὅσοι ἐπιθυμοῦσι νά λάβωσι ὑπηρετρίαν, νά ἐπισκεφθῶσι τό Λάγερ καί νά ἐκλέξωσιν. Τό Λάγερ ἀπό ἀρχάς Ὀκτωβρίου μέχρι τέλους αὐτοῦ μετεβλήθη εις ἀνθρωποπάζαρον ἀνώτεροι καί κατώτεροι ἀξιωματικοί, πάσης τάξεως ἄνδρες καί γυναῖκες παρουσιάζοντο καί ἄνευ πολλῶν διατυπώσεων ἐλάμβανον ὑπηρετρίας ὄχι μικροτέρας τῶν 13 ἐτῶν, οὐχί δέ καί ἀνωτέρας τῶν 25. Ποῖα τά ἐλατήρια ἐννοοῦνται πολύ εὐκόλως.

Πολλά κοράσια ἄνευ προστάτου, ἐστάλησαν εις ἀπομακρυσμένα μέρη καί ἐχάθησαν τά ἔχνη των· ἄλλα περιέπεσαν εις τήν ὁδόν τῆς ἀπωλείας ἦτο καί τοῦτο πρόγραμμα ἐξόντως τοῦ ἐλληνισμοῦ μεθοδικόν ἀπό τό γενικόν καταστρεπτικόν προγραμματίων. Πολλάκις εις τά γραφεῖα ἔκαμον λόγον εις τόν διοικητήν Πετρώφ, ἰδίᾳ δέ εις τόν βοηθόν αὐτοῦ Ἡλίαν Τρόμπεφ ὑπολοχαγόν ἐξ Ἰστίπ, καί εις τόν φρούραρχον τῆς πόλεως Ἀγγελήεφ Συναγματάρχου, νῦν δέ στρατηγοῦ εις Βιδίνιον, καί εις τόν στρατηγόν Θεοδορώφ παρουσιάσθη καί εἶχα τό σθένος νά τοῦ κάμω λόγον διά τό ζήτημα αὐτό. Παρ' ὄλων ἐκοροΐδεύθη καί παρ' ὄλων ἔλαβον τήν στερεότυπον ἀπάντησιν «τώρα εἶνε πόλεμος, αὐτά πρέπει νά γείνωνται».

Πολλοὺς τρόπους ἐκμεταλλεύσεως μετῆλθον ἐξ ἡμῶν τῶν περιορισμένων αἱ στρατιωτικά ἀρχαί. Εἷς δέ κλασικός τρόπος ἦτο καί ὁ ἐξῆς π.χ. παρεκάλουν τόν στρατιώτην α ἢ ἐπιλοχίαν νά μοῦ προμηθευθῆ ἐκ τῆς πόλεως τσιγαρέτα ἢ ἄλλον τι φαγόσιμον, ὁ στρατιώτης κατεχόμενος εις τήν πόλιν ἐκόμιζεν 100-200 κυτία τσι-

γαρέτα ἢ φαγόσιμα τῆς ἀξίας πενταπλασίας, ἤμην ἠναγκασμένος νά τά δεχθῶ διότι ἄλλως ἀλλοίμονον.

Ὅσοι ἔζησαν εἰς τήν πόλιν εἴτε ὡς ἐλεύθεροι ἢ καί ὡς ἐργᾶται ἔφερον ταινίαν ἐπί τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος μέ ἀριθμόν καί μέ ἀρχικά ψηφία Inter, δέν ἐπιτρέπετο πέραν τῶν 6 μ.μ. νά περιφέρωνται· αὐστηρός ἔλεγχος ἐφ' ἡμῶν ἐγένετο ὑπό τῆς ἀστυνομίας καί ἰδία ὑπό τοῦ διοικητοῦ ταύτης Λοχαγοῦ Μάντωφ, τυράννου τῶν Ἑλλήνων. Οὐδεμία ἰδιωτική ἐργασία ἐπετρέπετο εἰς ἡμᾶς ὅσοι ἠθέλησαν νά ἀνοίξουν μικρά καταστήματα ἀμέσως ἀπηγορεύθη τοῦτο ὑπό τοῦ Μάντωφ καί Νομάρχου Μαργιάρωφ: «εἰς τοὺς ὀμήρους Ἑλληνας, ἔλεγον, ἐργασίαι βαρεῖς καί ὑπό αὐστηρόν κοντρόλ, ὥστε νά μὴ ἠμποροῦν νά σηκώσουν κεφάλι ποτέ».

Ἐπειδὴ ἐκ τῶν πολλῶν ἀπολυμάνσεων διά τῶν κλιβάνων τά ἐνδύματα ὄλων ἔγιναν κουρέλια, παρουσιάσθη μία ἐπιτροπή ἐγκρίτων Ἑλλήνων εἰς τόν Νομάρχην διά νά τόν παρακαλέσουν νά τοὺς δοθῇ ἄδεια ὅπως μεταβῶσι εἰς τά μέρη των καί ἐφοδιασθῶσι ἀφ' ἐνός μὲν διά χρημάτων καί ἐνδυμάτων, ἀφ' ἑτέρου δέ ἴδωσι τάς οἰκογενεῖας των. Στερεότυπος τοῦ Νομάρχου ἀπάντησις μέ τόν ἀγριότερον τρόπον: «Ἐάν κρούνετε διότι δέν ἔχετε φορέματα, θά σᾶς στείλω εἰς τό Ὅσμιάν Παζάρ νά κόβηται ξύλα καί ἐκεῖ θά ζεσταθῆτε ὅσον δ' ἀφορᾷ διά τάς γυναῖκας, νά μὴ στεναχωρησθε καί πολύ διότι αὐταί εὖρων ἀντικαταστάτας πολύ καλύτερους ἀπό σᾶς αἴντε νά χαθῆτε ἀπ' ἐδῶ».

Ἐάν θελήσω νά περιγράψω λεπτομερῶς τά ὅσα εἶδον ἤκουσα ἢ ἐδοκιμάσαμεν κατά τό διάστημα τῆς διαμονῆς μας εἰς Βουλγαρίαν δέν θά μοι ἐξήκει ἐν ἔτος ὀλόκληρον νά γράφω διά νά δυνηθῶ, συντόμως πάλιν, νά ἐκθέσουν τό ἀτελεύτητον μαρτυρολόγιον τῶν ἀδελφῶν μου.

Συνεπεία τῶν κακουχιῶν καί στερήσεων, βιασμῶν καί τόσων ἄλλων βασάνων, κατά χιλιάδας ἀπέθανον εἰς Καρνοβάτ, Κίτσεβον (ἐνταῦθα καί ζωντανοί ἐκάησαν μερικοί, διότι δῆθεν ἔπασχον ἀπό ἔξανθ. τύφον), Μαρίτσα, Πλιάτσκοβσι καί ἀλλαχοῦ. Ἀπό τάς πρῶτας ἡμέρας τῆς προελάσεως τῶν βουλγάρων εἰς τήν ἀνατολικήν Μακεδονίαν, ἀπό πείνα καί δολοφονίας ἀπέθανον πλέον τῶν 60 χιλιάδων ἀνθρώπων, ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπίσης ἀφῆκαν τά κόκαλά των πλέον τῶν 20 χιλιάδων καί ἔτσι συνετελέσθη τό μέγα ἔργον τῶν Βουλγάρων νά μεταβάλουν εἰς ἐρείπια καί ἀπέραντον κοιμητήριον τήν ἀνατολ. Μακεδονίαν.

Τάς στιγμάς τῆς δοκιμασίας ἄς [.....] παλαίοντες ἑκατοντάκις τό δευτερόλεπτον μέ ζωὴν καί θάνατον, τό χρῆμα ἦτο ἡ μόνη δύνα-

μεις ἤτις ἠδύνατο νά παρατείνῃ τὰς ἡμέρας τῶν βασάνων μας. Ἐγὼ ὁ ἄσημος, ὁ μὴ ἔχων οἰκογένειαν ὑπάλληλος διὰ νά ἀντιπαλαίσω πρὸς τὴν κατάστασιν, ἔδαπάνησα 32 χιλιάδας δραχμῶν πλὴν τῆς ζημίας ἣν ὑπέστην εἰς ἔπιπλα. Εὐκόλως δύναται νά εἰκάσῃ τις ὅποια εἶναι ἡ ὑλικὴ ζημία τῶν οἰκογενειάρχων. Τέλος πάντων ἐν ὀλίγοις οἱ Βούλγαροι μετῆλθον καθ' ἡμῶν παντός εἶδους ἐκβιασμούς, ἐκβιασμούς εἰς ἀνθρώπους οὐδεὶς οὔτε ἐφαντάσθη πότε καὶ γιὰ τοῦτο ὅσοι ἐπιστρέφουν σήμερον ζωντανοὶ εἶνε ὅλοι ἄρρωστοι καὶ μισοὶ ἄνθρωποι.

Ἐπειδὴ ἐγνώριζον τὸ ἐξοντοτικὸν πρόγραμμα τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν Σιούμεν καὶ ὅλα τὰ ρουσφέτια τὰ ὅποια κατὰ καιροὺς ἔλαβον παρὰ τῶν Ἑλλήνων αἱ τῆς Σιούμεν ἀρχαί, ὅταν τὸ ὑπουργεῖον τῶν στρατιωτικῶν Σόφιας ἐζήτησε γραμματεῖς γνωρίζοντες τὴν γλῶσσα των διὰ νά τακτοποιήσῃ τοὺς πίνακας τῶν ὁμήρων Ἑλλήνων, ὑπέδειξαν ἐμὲ, μόνον καὶ μόνον νά μὲ ἀπομακρύνουν.

Παρέμεινον ἐν Σόφια 15 ἡμέρας. Παρεπονέθη διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὸν στρατηγὸν Μήτεφ, γενικὸν διοικητὴν τῶν ὁμήρων καὶ αἰχμαλώτων, ἐμαρτύρησα τὰς κλοπὰς καὶ ἀτιμίας ἅτινες καθ' ἡμῶν ἔγειναν. Τὸ αὐτὸ καὶ ἐντονώτερον μετὰ πόνου ψυχῆς ἔπραξα καὶ εἰς τὸν Ἀντισυνταγματάρχην Ἰβάνωφ, ἐπόπτη ἐπὶ τῶν ὁμήρων πλὴν οὐδὲν προληπτικὸν μέτρον, οὐδεμίαν διαφορὰ ἐπὶ τῆς καταστάσεως. Ἀπ' ἐναντίας μὲν ἐπέστρεψα ἐκ Σόφιας, ἔνθα ἠρνήθη νά ἐρρασθῶ ἰσχυριζόμενος ὅτι εἴμουν κακογράφος, αἱ ἀρχαί Σιούμεν μὲ ὑποδέχθησαν μὲ ὕβρεις καὶ ἀμέσως μὲ περιόρισαν, διότι οἱ κ.κ. Μήτεφ καὶ Ἰβάνωφ εἰδοποίησαν τὰς ἀρχὰς Σιούμεν τὸ τί εἶχον καταθέσει κατὰ αὐτῶν.

Μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ Πάσχα οὐδεμίαν χρηματικὴν ἀρωγὴν οὐδαμῶθεν. Ἀπὸ τὸ Πάσχα καὶ ἔπειτα ἐνεφανίσθη ὁ Ὀλανδὸς κ. Fritzhi, γραμματέας τοῦ Κομιτάτου ἐπὶ τῆς παροχῆς βοηθημάτων εἰς τοὺς αἰχμαλώτους καὶ διένειμε ἀρκετὰ ποσὰ, σώσας κυριολεκτικῶς τὸν κόσμον. Τὸ μέγα ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἄξιον πάσης προσοχῆς. Ὁ κ. Fritzzi, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐφάνη ὅτι ἐξυτηραίτη πλήρως τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα· ἐκθύμως συστήνω τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν σωτήρα εἶμαι τῆς γνώμης νά τοῦ ἀπονεμηθῇ παράσημον ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας.

Ἀπὸ τὸ Πάσχα καὶ ἐντεῦθεν, τέλος πάντων, ὁ κόσμος κᾶπως ἀνεκουφίσθη χρηματικῶς, ἀλλὰ πῶς ἔζησαν τόσοι καὶ τόσοι ὑπάλληλοι μέχρι τοῦ Πάσχα; αὐτὸ εἶναι τὸ μέγα ἐρώτημα. Εὐρέθησαν μεγάλη εἰς τὴν καρδίαν πατριῶται, οἵτινες δὲν ἔχασαν

τό θάρος των, ἀλλ' οὔτε τούς ἀδελφούς των ἀφήκαν νά 'ποθάνουν. Ὁ τήν πρώτην γραμμὴν κατέχων τοιοῦτος, ὅστις ἔσωσε ἀφανῶς διανεμίων μεγάλα χρηματικά πόσα, προλαμβάνων αὐτοκτονίας καί τόσα ἄλλα δυστυχήματα πασχόντων ἀδελφῶν, ὑπῆρξε ὁ συμβολαιογράφος Σερρῶν Γεώργιος Πολιτόπουλος, κάτοικος Ἀθηνῶν.

Αὐτός μέ μία λέξι, καίτοι ἔπασχε σωματικῶς καί εἶχε ἀνάγκη πολλῶν ἐξόδων, περιόρισε τά ἐξοδά του, διένειμε βοηθήματα καί δάνεια, πολλῶν ὅτι περιττόν εἶχεν, μόνον καί μόνον νά προλάβῃ ἓνα ὑπάλληλον.

Ἐγγε στόν ἄνδρα αὐτόν, τόν ἀφαντάστως ψυχικῶς μορφωμένον. Ὁ κ. Γ. Πολιτόπουλος ἐλθὼν εἰς Σέρρας ἐσχάτως, εὔρεν τό γραφεῖον του διηρηπαγμένον. Πάσχων δέ χρηματικῶς καί σωματικῶς, κατῆλθεν εἰς Ἀθήνας ἀρκετά εὐχαριστημένος διότι ἔπραξε τό καθήκον του. Πόσοι ὑμῶν ἦσαν μέσα εἰς τὰς 80 χιλιάδας Ἑλλήνων ὡς τόν Πολιτόπουλον νά χαρίσῃ τήν ζωὴν των εἰς τούς ἄλλους; Ἀναμετρῶ καί δέν εὐρίσκω παρά τόν Γ. Πολιτόπουλον εὐχῆς ἔργον τοιοῦτοι ἀδάμαντες νά μὴ παραγονίζωνται.

Τό ἐλάχιστον ὅπου ἡ πολιτεία δύναται νά τοῦ προσφέρῃ εἶνε: ὁ κ. Πολιτόπουλος καί ὡς ἄνθρωπος ἀρκετά μορφωμένος ψυχικῶς καί ὡς ἀνήκον εἰς τό κόμμα τῶν Φιλελευθέρων τοῦ Βενιζελισμοῦ ἀπό ἐτῶν καλόν θά ἦτο νά καταλάβῃ θέσιν εἰσαγγελέως, ἀφοῦ προηγουμένως παρασημοφορηθῇ. Τοῦτο θά εἶνε μια ἀνταμοιβή τοῦ ἔθνους γιά τά καλά του παιδιά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τά κακά του παιδιά τά ὁποῖα πρέπει νά τιμωρήσῃ, διότι πράγματι εἰς τήν περίπτωσιν αὐτήν πολλοί τῶν ὑπαλλήλων ἐφάνησαν δειλοί καί [...] αἰσχρῶς, λησιμονήσαντες τήν ιδιότητά των ἀπό τὰς πρώτας ἀκόμη ἡμέρας τῆς ἐμφανίσεως τῶν Βουλγάρων.

Ἐσχάτως ἐπανακάμπτων, εἰς τόν σταθμόν Ξάνθης ὁ συνταγματάρχης Ἰβάνωφ μέ συνήντησε καί μοι παρεκάλεσε νά μὴ κάμω λόγον εἰς τήν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν δι' ὅσα γνωρίζω περὶ τῶν βουλγαρικῶν ὀργάνων, τά ὁποῖα ἐβασάνισαν πολυτρόπως τούς Ἑλληνας ὁμήρους, διότι, δῆθεν, ἡ Βουλγαρικὴ Κυβέρνησις ἔλαβε τά μέτρα τῆς καί ἐτιμώρησε ὅλους τούς παρανόμους αὐτούς: ψευδέστατον, διότι ἐγὼ πρὸ 10 ἡμερῶν ἡμῶν εἰς Σιούμεν δέν εἶχον ἴδη παρόμοιόν τι. Ἡ Βουλγαρικὴ ἀναίδεια μέχρι ποίου βαθμοῦ ἔχει φθάσει.

Ἐν Θεσ/νίκη 6 Νοεμβρίου 1918

Γκαίτε Τζοβαρόπουλος

Συμπληρωματική Έκθεσις
Γκαϊτε Τζοβαροπούλου
ὑποδιοικητοῦ Δεμίρ Ἴσάρα

Δύο ὑπῆρχον εἰς τὰ Γραφεῖα τῶν ἐκτοπισθέντων Ἑλλήνων βιβλία γενικά, ἐξ ὧν τό μὲν ἓν περιελάμβανε ἄρρενας ἀπό τοῦ 16 μέχρι καί τοῦ 65 ἔτους, ἐκτοπισθέντας διά στρατιωτικοῦς λόγους ὡς δισχυρίζοντο οἱ Βούλγαροι / По боевнц сводраженчя /² οὗτοι συνεποσοῦντο εἰς 45 περίπου χιλιάδας. Ὑπῆρχε καί δεύτερο βιβλίο ἐν τῷ ὁποίῳ ἐνεγράφοντο πάντες ὅσοι, λόγω τῆς πείνας μὴ δυνάμενοι νά ζήσωσιν ἐν Μακεδονίᾳ, ἠναγκάζοντο διά προπαγάνδας νά μετοικήσωσιν εἰς Βουλγαρίαν καί νά ἐξεύρωσιν ἐκεῖ ἐργασίαν. Ὡς ἐκ τοῦ μέτρου τούτου πλήθος ἀνδρῶν καί γυναικῶν πάσης ἡλικίας καί τάξεως, πολύ δέ καί οἰκογενειακῶς, μετέβησαν εἰς Βουλγαρίαν, ἀλλ' ἐκεῖ τούς εὔρεν ἡ αὐτή τύχη ἐδοκεύμασαν καί οἱ πρότοι, οὐδεμίαν διαφορὰ σχεδόν τοιαύτη ἦσαν περί τὰς 20 χιλιάδας.

Ἄλλη τάξις ἦτο ἡ ἐξῆς: ὅταν ἔγινε ἡ προέλασις τῶν Βουλγάρων κατά μῆνα Αὐγούστου τοῦ 1916, ἓνα ἢ δύο μῆνας μετά ταῦτα ἐν μιᾷ καί μόνη νυκτί ἐξετόπισαν πάντας τούς κατοίκους Τζουμαγιᾶς καί τῶν πέριξ εὐρισκομένων 10-15 χωρίων, μετέφερον δέ εἰς Βουλγαρίαν σύν γυναιξί καί τέκνοις καί συνεποσοῦντο [Σ.Μ. Στο σημεῖο αὐτό τελειώνει το κείμενο της σελίδας τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλά ἀπό κάτω υπάρχει πάλι ἡ σημείωσις: «Πρός τόν κ. Πρωτονοτάριον διευθυντήν τοῦ γραφείου τοῦ Τύπου» καί συνεχίζεται το κείμενο στην ἐπόμενη σελίδα] δὲ οὗτοι εἰς 10 περίπου χιλιάδας.

Ὅταν ἐγένετο ὁ ἐκτοπισμὸς ἐπισημῶς πλέον, τῶν κατοίκων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, δηλ. τὴν 29 Ἰουνίου 1916³, πολλοὶ παραμείναντες εἰς Βουλγαρίαν ἐπὶ 8-10 μῆνας δι' [...] καί ρουσφετιῶν κατόρθωσαν νά ἀποσύρωσιν καί τὰς οἰκογενεῖας των εἰς Βουλγαρίαν διά νά μὴ ἀποθάνωσιν τῆς πείνης ἀργότερον ὅμως καί μέχρι τοῦ μηνὸς Αὐγούστου ἐξετοπίσθησαν γυναικόπαιδα κατά συνουκίας, προτιθέμεναι αἱ ἀρχαί νά ἐκκενώσωσιν τὴν πόλιν Σερρών ἰδία. Ἀπὸ μηνὸς λοιπὸν Ἰανουαρίου 1918 μέχρι Αὐγούστου ἰδ. ἔτους διήλθον ἀπὸ τὰ γραφεῖα πλέον τῶν 10 χιλιάδων γυναικο-

2. «Γιὰ λόγους στρατιωτικοῦς» (Σ.Μ.).

3. Εδῶ ὁ Τζοβαρόπουλος γράφει λάθος τὴ χρονολογία «1916», ἀντὶ τῆς ὁρθῆς 1917 (Σ.Μ.).

παιδων διά νά συναντήσωσιν τούς συζύγους ἢ ἀδελφούς αὐτῶν, ἐργαζομένους εἰς τά ἔργα τά δημόσια. Ἐκ τῶν 10 δέ αὐτῶν χιλιάδων ψυχῶν, αἱ 9 χιλιάδες βιαίως ἐξετοπίσθησαν, μόνον δέ περί τά 1000 ἄτομα ἐπέτυχον δι' ἀναφορῶν καί [...] καί ρουσφετιῶν νά ἔλθωσιν εἰς Βουλγαρίαν, παρὰ τῶν οἰκείων αὐτῶν, καί δέν διέφεραν καθόλου ἀπ' ἀλλήλων. Τό ἐπίσημον ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν πρὸς τούς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένους φρουράρχους διελάμβανε ὅπως ἐκτοπίσωσιν καί ἀποστείλωσι εἰς Βουλγαρίαν *всѣхъ бѣгунцевъ* πάντα ἄρρενα πληθυσμόν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, Ἑλληνας ἀπό τοῦ 20 μέχρι καί τοῦ 45 ἔτους. Ἐάν ἡ ἀντίληψις τῶν κατά τόπους στρατιωτικῶν ἀρχῶν ἦτο ὅπως τό μέτρον τοῦτο ἐφαρμοσθῆ καί ἐπὶ προσώπων μικροτέρας ἢ μεγαλυτέρας ἡλικίας ἀπό τὴν ὀριζομένην διὰ στρατιωτικούς λόγους, δύναται νά ἐφαρμοσῶσι ταύτην κατά τὴν ἀντίληψίν των.

Οἱ διάφοροι φρουράρχοι, εἰσηγήσει τῶν ὀργάνων τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας ἀποτελουμένης ἀπὸ κομιτατζήδες, εὗρον καιρόν νά ἐκδικηθῶσιν καί ἐφήρμοσαν τό μέτρον εἰς εὐρυτάτην κλίμακα, μὴ ἀφήσαντες οὐδαμοῦ κατά πρῶτον μὲν ἀρσενικόν ἄνθρωπον, ἐσχάτως δὲ προτιθέμενοι νά καθαρίσωσι τόν τόπον καί ἀπὸ τό θῆλυ γένος. Ὅλοι οἱ ἐκτοπισθέντες ἦσαν ἐγγεγραμμένοι εἰς βιβλία ἅτινα ἔφερον ἐπικεφαλίδα *всѣхъ бѣгунцевъ* ὅσοι ἐκτοπισθέντες Ἑλληνες.

Πολλοὶ Βούλγαροι ἔλαβον κορίτσια ὡς ὑπηρέτριες καί πολλῶν τά ἔχνη ἐχάθησαν, διότι ἀντελήφθη πολὺ καλά ὅτι διενεργεῖτο μάλιστα προπαγάνδα διὰ τόν σκοπὸν τοῦτον.

Τοὺς πρῶτους 3-4 μῆνας δὲν ἐκρατεῖτο βιβλίον θανάτων, συνεπῶς δυσκόλως δύναται τις νά μάθῃ τοὺς ἐπισυμβάντας καί ἐκ ποίας ἀσθενείας θανάτους — πάντων ἐκ κακώσεων — ἀργότερον ὅμως ἔγινε διπλότυπον καί ἐξεδίδετο ἡ ἄδεια ταφῆς μέ τὴν πιστοποίησησιν τοῦ ἱατροῦ.

Αἱ μηνιαῖαι εἰσπράξεις τοῦ γραφείου, ἀπὸ τὰς χρηματικὰς καταβολὰς τῶν ἐργατῶν ὡς φόρον τρόπον τινά, ἀνῆρχοντο εἰς 140-150 χιλιάδας λεβίων⁴.

4. Τον Οκτώβριον τοῦ 1917, οἱ 100 ἐλληνικὲς δραχμὲς ἀντιστοιχοῦσαν σε 140 βουλγαρικὰ λέβια, γράφει σις «Σημειώσεις» του ο ἀιχιμάλωτος του Κάρνομπατ τῆς Βουλγαρίας Λάσκαρις Πολυζωίδης: «Σερραϊκὰ Χρονικά» - Τόμος 19ος, Αθήνα 2019, σελ. 32 (Σ.Μ.).

Ὁ ἐργαζόμενος ἐπληρώνετο 20 λεπτά τὴν ἡμέραν ἀπὸ τὸ γραφεῖον, ἀλλὰ μόνον ἓάν εἰργάζετο εἰς ἰδιώτην Βουλγαρον οὐχὶ δέ καί εἰς δημοσίαν ἐργασίαν. Ἡ πληρωμὴ ἐγένετο πάντοτε εἰς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας, ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐργασία ποτέ δέν ἔπαυε, διὰ τοῦτο καί τὰ 20 λεπτά καθ' ἡμέραν ἀναλογοῦντα εἰς τὸν ἐργάτην ποτέ δέν κατεβλήθησαν εἰς τὸν ἐργάτην.

Ὅταν πλέον ἦλθε διαταγὴ νά μᾶς ἀποστείλωσι εἰς τὰς ἐστίας ἡμῶν, καί τοῦτο 5 ἡμέρας μετὰ τὴν προέλασιν τῶν στρατευμάτων, ἐπέιγουσα διαταγὴ εἰς τοὺς Νομάρχας τοῦ Κράτους ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν⁵ νά καταγράφωσι πάντα Ἑλληνα ἐπιθυμοῦντα νά παραμείνῃ ἐν Βουλγαρία, ἐννοεῖται ὅτι τινές καταγράφησαν διότι ὡς ἐκ τῆς διαγωγῆς των ἐφοβοῦντο νά ἐπιστρέψωσιν εἰς Ἑλλάδα.

Θεσσαλονίκη 8 Νοεμβρίου 1918

Γκαίτε Τζοβαρόπουλος

5. Της Βουλγαρίας (Σ.Μ.).



Περγαμηνή απονομῆς στον Γ. Τζοβαρόπουλο
 ΜΕΤΑΛΛΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ
 ἀπὸ τον τότε Πρόεδρο της Ελληνικῆς Δημοκρατίας Αλέξανδρο Ζαΐμη,
 Νοέμβριος 1932.

**ΟΜΟΙΟΤΥΠΙΑ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ
ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ**

my dear Mr. [unclear] and Mrs. [unclear]
 my kind regards to all the family
 I hope you are all well and happy
 as ever. I am well and hope
 to hear from you soon. I am
 ever your affectionate friend
 [unclear]

RECEIVED
 TELETYPE
 UNIT
 U.S. DEPARTMENT OF COMMERCE
 WASHINGTON, D. C.
 ATTENTION: TELETYPE UNIT
 ROOM 3000
 U.S. DEPARTMENT OF COMMERCE
 WASHINGTON, D. C.

In haste
 [unclear]

[unclear]

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

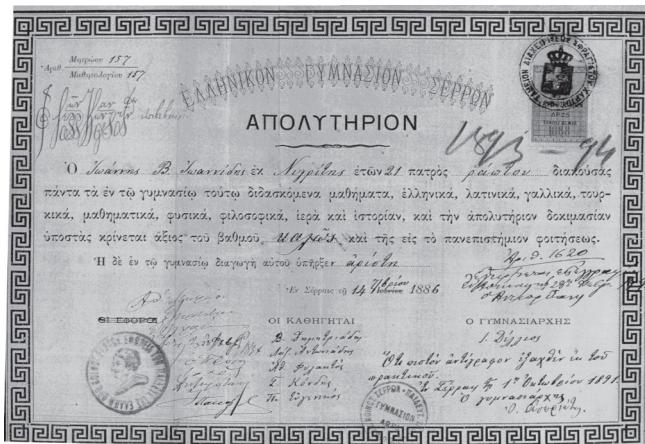
Δρ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΒΑΧΑΡΟΓΛΟΥ

Εκπαιδευτικός - Ιστορικός
Μέλος του Δ.Σ. της Ι.Λ.Ε.Σ-Μ.

ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

Περίληψη

Το αρχειακό υλικό το οποίο συνθέτει τον πολυδιάστατο ρόλο των εκπαιδευτικών όπως: ειδικές εκθέσεις, πρακτικά και αναφορές όλων των εμπλεκομένων στα εκπαιδευτικά θέματα φορέων, αυτοβιογραφικά κείμενα, αιτήσεις, υπομνήματα των ίδιων των εκπαιδευτικών και πληροφορίες από τον τύπο της εποχής αλλά και συνδρομές σε βιβλία, είναι μερικές μόνον από τις πηγές που συνδέουν άμεσα το ρόλο του διδακτικού προσωπικού με την προσπάθεια οργάνωσης της εκπαίδευσης που πραγματοποιείται στη Μακεδονία κυρίως από τη δεκαετία του 1860 και εξής. Μέσα από το αρχειακό υλικό που αναφέρθηκε θα προσπαθήσουμε στην εισήγηση αυτή να παρουσιάσουμε σημαντικούς διευθυντές και διευθύντριες αλλά και άλλους εκπαιδευτικούς που υπηρέτησαν στην πόλη των Σερρών. Στη συστηματική προσπάθεια οργάνωσης του σχολικού δικτύου στις Σέρρες αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, η παρουσία των εκπαιδευτικών φαίνεται πως είναι καθοριστική και αδιαμφισβήτητη ιδιαίτερα στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας στις περιοχές της Μακεδονίας, Θράκης και Ηπείρου κυρίως μετά το 1870, εξαιτίας της παρουσίας των ανταγωνιστικών Εθνικισμών στη Βαλκανική. Οι εκπαιδευτικοί μέσα από την προσωπική τους εθνική ετερότητα προχώρησαν στη διαμόρφωση της συλλογικής εθνικής ετερότητας απέναντι στους ανταγωνισμούς των εθνοτήτων στα Βαλκάνια με κύριο όπλο την ελληνική γλώσσα και ταυτότητα.



Εικ.1: Πηγή: Απολυτήριο του Γυμνασίου Σερρών του έτους 1886 όπου Γυμνασιάρχης διατελεί ο Ιωάννης Δέλλιος

Ι.Εισαγωγικά

Η πόλη των Σερρών αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά οικονομικά και εκπαιδευτικά κέντρα της Μακεδονίας κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, θέση που διατηρεί για την Ανατολική Μακεδονία σε όλη την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εισήγηση. Έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα η εκπαίδευση στις Σέρρες ως οργανωμένος και με συστηματική λειτουργία κοινοτικός θεσμός απουσιάζει, ενώ σποραδικά αναφέρονται ιερείς ή και μοναχοί αλλά και λόγιοι που διδάσκουν σε μικρές ομάδες μαθητών, μαθήματα κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου, ανάγνωση και γραφή. Η λειτουργία συστηματικά οργανωμένου σχολείου τοποθετείται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με τη λειτουργία «ελληνικής σχολής», ενώ στις αρχές του 19^{ου} (1833) ιδρύεται και δεύτερο σχολείο, το πρώτο αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων της πόλης.¹ Λειτουργούν επίσης γραμ-

1 Βλ. Ε. Γ. Στράτης, «Η ιστορία των εκπαιδευτηρίων της πόλεως των Σερρών», *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, 1909, σσ. 144, 147. Βλ. Ε. Αγγέλου-Βλάχου, *Η Παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, Κ.Α. Κυριακούλη-Περικλέους, εν Αθήναις 1935, σσ. 5-16, 21-22. Βλ. Π. Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών. Από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων 1383-1913*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών-Μελενίκου, Αθήναι 1966, σσ. 396-398.

ματοδιδασκαλεία αρρένων στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών, ενώ εμφανίζονται και τα πρώτα γραμματοδιδασκαλεία θηλέων, σχεδόν κατά τον ίδιο χρόνο που κάνουν την εμφάνισή τους σε μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.λπ.

Η συστηματική εκπαίδευση των κοριτσιών ξεκινάει με την ίδρυση το 1853 του πρώτου κοινοτικού σχολείου θηλέων. Το σχολείο λειτουργεί αρχικά ως σχολείο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με «ανώτερες τάξεις». Έως τη δεκαετία του 1870 έχει οργανωθεί ξεχωριστό τριτάξιο ανώτερο τμήμα και τετρατάξιο δημοτικό, παρέχοντας πλήρη για την εποχή πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ παράλληλα λειτουργούν τρία μικτά² δημοτικά σχολεία στα προάστια, διευκολύνοντας έτσι την εκπαίδευση των κοριτσιών των απομακρυσμένων από το κέντρο περιοχών.³ Κατά την περίοδο έως τη δεκαετία του 1870 λειτουργούν στην πόλη των Σερρών, η ελληνική σχολή-ημιγυμνάσιο από το 1868-, το παρθεναγωγείο, το νηπιαγωγείο, το κεντρικό δημοτικό και το διδασκαλείο της πόλης που ιδρύεται το 1872, στα δε προάστια 3 δημοτικά σχολεία.⁴

Η δεκαετία του 1870 αποτελεί περίοδο κάμψης και παρακμής των σχολείων λόγω των έντονων κοινοτικών ερίδων που εμφανίζονται. Από τη δεκαετία του 1880 έως το 1900 το Κεντρικό Παρθεναγωγείο ανάγεται την περίοδο αυτή σε ανώτερο εκπαιδευτήριο με την οργάνωση του ανώτερου τμήματός του σύμφωνα με τις προδιαγραφές των διδασκαλείων-και τα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γίνονται πλήρη-τετρατάξια δημοτικά. Έτσι πέρα από την πλήρη οργάνωση του εκπαιδευτικού δικτύου για τους

Βλ. Β. Τζανακάρης, «Εκονογραφημένη Ιστορία των Σερρών», *Γιατί*, τ. Α΄, Σέρρες 1991, σ. 64.

2 Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτος, από 27 Μαΐου 1873 έως 30 Μαΐου 1875, εν Κωνσταντινουπόλει 1875, σσ. 23-24, 30-31.

3 Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι.-1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 69.

4 Στ. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνοισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 49.

μαθητές, έχουμε σχεδόν ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό δίκτυο των θηλέων με σχολεία προσχολικής αγωγής, πλήρη δημοτικά σχολεία στην πόλη και στα προάστεια και ένα ίδρυμα ανώτερης εκπαίδευσης, το οποίο λειτουργεί και ως διδασκαλείο και τροφοδοτεί με εκπαιδευτικούς το Σαντζάκι Σερρών, αλλά και την ανατολική Μακεδονία. Το εκπαιδευτικό δίκτυο των αρρένων περιλαμβάνει την περίοδο αυτή πλήρη δημοτικά, μία αστική σχολή, ένα πλήρες γυμνάσιο, μονοτάξιο διδασκαλείο και ένα οικοτροφείο, το οποίο επανιδρύεται από τον Ι. Δέλλιο τη δεκαετία του 1880. Κατά τον 20ό αιώνα λειτουργεί και σχολείο επαγγελματικής εκπαίδευσης, μία εμπορική σχολή.⁵ Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ημερολογίου Ανατολής το 1882: «*Η πόλις συντηρεί σχολάς πολλὰς ανωτέρας και κατωτέρας αρρένων και θηλέων εν ταις κεντρικωτέραις των συνοικιών. Εν μεν τη συνοικία της Μητροπόλεως κείται το ημιγυμνάσιον (εν ώ και το σχολαρχείον), το κεντρικόν παρθεναγωγείον, η πρώτη δημοτική σχολή και το νηπιαγωγείον εν τη του Αγίου Παντελεήμονος η δευτέρα δημοτική σχολή εν τη συνοικία των Αγίων Αναργύρων (προαστείω ανατολικώ) υπάρχει άλλη δημοτική σχολή και εν δυσίν άλλοις μεγάλοις προαστείοις κατά τα δυτικά της πόλεως πρόθυρα, ων το μεν καλείται Άνω Καμενίκη, το δε Κάτω Καμενίκη, συντηρούνται εν εκατέρω δύο δημοτικά σχολεία το μεν των αρρένων, το δε των θηλέων και εν τω νοτίως της πόλεως κειμένω Αραμπατζή Μαχαλά υπάρχει και άλλη δημοτική σχολή. Εν απάσαις ταις ειρημέναις σχολαίς διδάσκουσιν 25 διδάσκαλοι, φοιτώσι δε μαθηταί 800 περίπου. Τας σχολάς ταύτας διευθύνει μία και η αυτή κεντρική εφορεία, ής αείποτε πρόεδρος ο Σερρών Μητροπολίτης, μετέχει δε της διευθύνσεως και συντηρήσεως και ο εν Σέρραις από πολλού υφιστάμενος Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, ου τινος αι ενέργειαι ήσαν άλλοτε λυσιτελέσταται τω διαμερίσματι εκείνω. Τα εν Σέρραις εκπαιδευτήρια αποφέρουσι καλλίστους καρπούς. Αποδεοτέον τούτο εις την έμφυτον των Σερραίων φιλομουσίαν και εις τας συνετάς ενεργείας ανδρών... Δωδεκαετία περίπου συμπληρούται ήδη, καθ' ήν εν Σέρραις υπάρχει διδασκαλείον αρρένων, το πρώτον εν Τουρκία ιδρυθέν. Το διδασκαλείον μονότακτον όν παραλαμβάνει τελειοφοίτους ελληνικών σχολών, χρηστοήθεις και φύσεως δεξι-*

5 Βλ. Ε. Αγγέλου-Βλάχου, ό.π., σ. 40. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 221.

άς, ους διατηρούν επί τριετίαν ή εν ανάγκη και επί τετραετίαν μορφοί αυτούς καλούς δημοδιδασκάλους.. Παρά το των αρρένων Διδασκαλείον υπάρχει από τινων ετών και Διδασκαλείον θηλέων με Αστική σχολή θηλέων προς πρακτικήν άσκησιν των μελλουσών διδασκαλισσών. Παρά δε το των αρρένων Διδασκαλείον λειτουργεί μονότακτος δημοτική σχολή αρρένων, εν ή ασκούνται πρακτικώς οι μέλλοντες διδάσκαλοι...».⁶

Κατά την περίοδο 1900-1914 ο αριθμός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων παραμένει περίπου ο ίδιος ανάγονται όμως σε αστικά σχολεία το δημοτικό του Παρθεναγωγείου και μία μικτή δημοτική σχολή (της συνοικίας Άνω Καμενής), ενώ αυξάνεται ο αριθμός των διδασκόντων, παρότι ο μαθητικός πληθυσμός παρουσιάζει κάποια μείωση, και βελτιώνεται έτσι η αναλογία διδασκόντων-διδασκομένων. Την εκπαιδευτική κίνηση της πόλης των Σερρών για το έτος 1910-1911 περιγράφει στον Οδηγό του ο Νικόλαος Ιγγλέσης. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ότι λειτουργεί πλήρες Γυμνάσιο εξατάξιο με Γυμνασιάρχη τον Λεων. Παπαπαύλου, οκτώ (8) καθηγητές και εκατόν ογδόντα πέντε (185) μαθητές. Λειτουργεί Παρθεναγωγείο, το οποίο περιλαμβάνει Αστική σχολή με έξι (6) τάξεις και γυμνασιακό τμήμα με τρεις (3) τάξεις, τέσσερις (4) καθηγητές, δέκα (10) διδασκάλισσες και τετρακόσιες πενήντα (450) μαθήτριες. Λειτουργούν δύο (2) Αστικές σχολές εξατάξιες με έντεκα (11) διδάσκαλους και τρεις (3) διδασκάλισσες, με πεντακόσιους δεκατέσσερις (514) μαθητές και ογδόντα τέσσερις (84) μαθήτριες. Ακόμη λειτουργούν τρεις (3) μικτές Αστικές σχολές στα προάστεια της πόλης με τρεις (3) διδάσκαλους και τέσσερις (4) διδασκάλισσες, διακόσιους σαράντα τρεις (243) μαθητές και εκατόν ογδόντα έξι (186) μαθήτριες. Τέλος υπάρχουν νηπιαγωγεία με τρεις (3) διδασκάλισσες και διακόσια επτά (207) νήπια.⁷ Τέλος μια ολοκληρωμένη και πιο αξιόπιστη εικόνα για τη λειτουργία του

6 Γ. Τσιάκας, «Μακεδονικά Σελίδες. Μονογραφία περί Σερρών», *Ημερολόγιον της Ανατολής, Πολιτειογραφικόν και Φιλολογικόν του έτους 1883 υπό Αθ. Παλαιολόγου*, έτος δεύτερον, εν Κωνσταντινουπόλει 1882, σσ. 266-270.

7 Ν. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του αρχιπελάγους και των νήσων Κρήτης-Κύπρου-Σάμου*, έτος Γ', τόμος Α' 1910-1911, τμήμα 2^ο Γεωργίου Χατζηκυριακού η Μακεδονία μετά του παρακειμένου τμήματος της Θράκης, σ. 105.

εκπαιδευτικού δικτύου στην πόλη των Σερρών δίνει ο επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων Χαράλαμπος Κυριακάτος στη στατιστική έκθεση των δημοτικών σχολείων στην περιφέρεια Σερρών το έτος 1913-1914 (με ημερομηνία 10 Απριλίου 1914). Σύμφωνα με την έκθεση στηναν πόλη των Σερρών λειτουργεί Αστική Σχολή αρρένων με έξι (6) τάξεις και τριακόσιους πενήντα (350) μαθητές. Διδάσκουν εννέα (9) διδάσκαλοι, ενώ τις δαπάνες για τη λειτουργία του σχολείου έχει αναλάβει η Γενική Διοίκηση (βλέπουμε εδώ ότι τα έξοδα από τη Σχολική Εφορεία περνούν σταδιακά στη Γενική Διοίκηση) και φτάνουν τις πεντακόσιες είκοσι τρεις (523) λίρες και το ετήσιο μίσθωμά του φτάνει τις (20) λίρες. Το διδακτήριο είναι ιδιοκτησία της Τουρκικής Κοινότητας και ετήσιο μίσθωμά του φτάνει τις είκοσι λίρες. Η κατάσταση του κτιρίου είναι καλή, ενώ από τα εποπτικά μέσα λείπουν αρκετά και αυτά που υπάρχουν δεν είναι σε καλή κατάσταση. Λειτουργεί Αστική σχολή θηλέων με έξι (6) αστικές τάξεις και τρεις (3) γυμνασιακές. Το σύνολο των μαθητριών που φοιτούν στις αστικές τάξεις φτάνει τις διακόσιες σαράντα οκτώ (248) και στις γυμνασιακές τάξεις τις εβδομήντα (70). Διδάσκουν επτά (7) καθηγητές από το Γυμνάσιο Σερρών και έντεκα (11) διδασκάλισσες. Οι δαπάνες λειτουργίας που έχει αναλάβει η Γενική Διοίκηση φτάνουν τις τριακόσιες εξήντα επτά (367) λίρες, ενώ το διδακτήριο είναι ιδιοκτησία της τουρκικής κοινότητας. Το μίσθωμα φτάνει τις είκοσι (20) λίρες ετησίως, όμως δεν έχει πληρωθεί όπως και της Αστικής Σχολής αρρένων. Η κατάσταση του κτιρίου χαρακτηρίζεται καλή όμως ο χώρος είναι ανεπαρκής. Τα περισσότερα σκεύη και εποπτικά μέσα λείπουν και αυτά που υπάρχουν δεν είναι σε καλή κατάσταση. Λειτουργεί η Αστική Σχολή συνοικίας Άνω Καμενικιών με πέντε (5) τάξεις, εκατόν είκοσι έξι (126) μαθητές και εκατόν έντεκα (111) μαθήτριες, τρεις (3) διδασκάλους και πέντε (5) διδασκάλισσες. Οι δαπάνες λειτουργίας της Σχολής που ανέλαβε η Γενική Διοίκηση, φτάνουν τις τριακόσιες δεκαεπτά (317) λίρες. Το διδακτήριο χαρακτηρίζεται κοινοτικό σε καλή κατάσταση. Τα περισσότερα σκεύη και εποπτικά μέσα λείπουν και αυτά που υπάρχουν δεν είναι σε καλή κατάσταση. Λειτουργεί επίσης στην ίδια συνοικία και Νηπιαγωγείο με μία τάξη, σαράντα (40) μαθητές και είκοσι πέντε (25) μαθήτριες με μία διδασκάλισσα. Το διδακτήριο χαρακτηρίζεται κοινοτικό σε καλή κατάσταση. Λειτουργεί δεύτερο Νηπιαγω-

γείο στη συνοικία Κάτω Καμενικιών με μία τάξη, τριάντα πέντε (35) μαθητές και είκοσι πέντε (25) μαθήτριες με μία διδασκάλισσα. Το διδακτήριο χαρακτηρίζεται κοινοτικό σε καλή κατάσταση. Λειτουργεί Κοινόν Δημοτικόν στη συνοικία Αραμπατζή Μαχαλά με τρεις (3) τάξεις, εβδομήντα δύο (72) μαθητές και πενήντα πέντε (55) μαθήτριες, με έναν διδάσκαλο και μία διδασκάλισσα. Οι δαπάνες λειτουργίας της Σχολής που ανέλαβε η Γενική Διοίκηση, φτάνουν τις ενενήντα μία (91) λίρες. Το διδακτήριο χαρακτηρίζεται ως κοινοτικό καθώς αποτελεί ιδιοκτησία της παρακείμενης εκκλησίας του προφήτη Ηλία. Χαρακτηρίζεται ανεκτό εάν επισκευασθεί και τα περισσότερα σκεύη και εποπτικά μέσα λείπουν και αυτά που υπάρχουν δεν είναι σε καλή κατάσταση. Τέλος στην ίδια συνοικία λειτουργεί Νηπιαγωγείο με μία τάξη, εξήντα πέντε (65) μαθητές και πενήντα δύο μαθήτριες με τον ίδιο διδάσκαλο και την ίδια διδασκάλισσα του Κοινού Σχολείου. Το διδακτήριο χαρακτηρίζεται ως κοινοτικό καθώς αποτελεί ιδιοκτησία της παρακείμενης εκκλησίας του προφήτη Ηλία.⁸

II. Προσωπογραφίες διευθυντών/ντριών και σημαντικών διδασκάλων / καθηγητών, διδασκαλισσών και νηπιαγωγών

Στην παρούσα εισήγηση προχωρήσαμε σε μία πρώτη καταγραφή των εκπαιδευτικών στην πόλη των Σερρών. Ο μεγάλος αριθμός διδασκάλων και διδασκαλισσών από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} δείχνει την ανθούσα κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών. Ο διορισμός των διδασκάλων και διδασκαλισσών κυρίως την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα γίνεται από το Προξενείο Σερρών με συμβάσεις ετήσιες και έγκριση του μητροπολίτη. Οι διδάσκαλοι και οι διδασκάλισσες των αστικών σχολείων και οι νηπιαγωγοί πρέπει να έχουν δίπλωμα Ελληνικού διδασκαλείου. Στην ανάγκη προσλαμβάνονται οι διδασκάλισσες που έχουν απολυτήριο ανώτερου Παρθεναγωγείου και διδάσκαλοι προσλαμβάνονται αυτοί

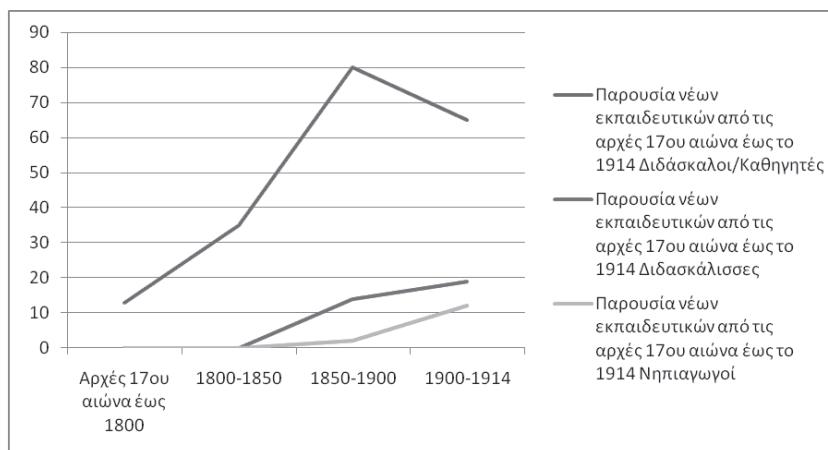
8 Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής Ι.Α.Μ.), Χαράλ. Κυριακάτος, «Στατιστική των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, Περιφέρεια Σερρών, σχολικόν έτος 1913-1914», Πίναξ Β', *Γενική Διοίκηση Μακεδονίας* (στο εξής Γ.Δ.Μ.), φάκ. 55, σσ. 1-2.

που έχουν απολυτήριο Γυμνασίου. Στην προσχολική αγωγή, εκτός από τα Παρθεναγωγεία, το δίπλωμα της Σχολής Νηπιαγωγών που λειτουργεί στην Αθήνα με πρωτοβουλία της Αικατερίνης Λασκαρίδου, εξασφαλίζει τυπικά την τοποθέτηση στα Νηπιαγωγεία. Οι καθηγητές στο Γυμνάσιο και στο Διδασκαλείο είναι κυρίως απόφοιτοι στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και έχουν μετεκπαίδευση σε Πανεπιστήμια της Ευρώπης, ενώ αρκετοί έχουν και τον τίτλο του διδάκτορα. Σε διαφορετική περίπτωση διδάσκουν απόφοιτοι Γυμνασίου. Υπάρχουν επίσης καθηγητές που διδάσκουν ως απόφοιτοι της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Η κοινότητα σε συνεργασία με τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο πολλές φορές χρηματοδοτεί τις σπουδές με κληροδοτήματα ή μέρος κληροδοτημάτων που διαθέτει για την εκπαίδευση των διδασκάλων και διδασκαλισσών σε σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα. Παρατηρούμε επίσης ότι στο Παρθεναγωγείο Σερρών, κυρίως στο ανώτερο τμήμα, αρκετοί εκπαιδευτικοί είναι άνδρες που διδάσκουν στο Γυμνάσιο, οι οποίοι εξυπηρετούν παράλληλα και τις ανάγκες του Παρθεναγωγείου σε προσωπικό.

Η ηλικία των εκπαιδευτικών καλύπτει ένα ευρύ φάσμα (15-75) χρόνων αφού τα χρόνια υπηρεσίας καλύπτουν, για ορισμένους, ολόκληρη τη ζωή τους, λόγω της μη ύπαρξης συστήματος ασφάλισης και συνταξιοδότησης. Οι αποδοχές του εκπαιδευτικού προσωπικού παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ανάλογα με το βαθμό που έχουν, τις σπουδές, τα χρόνια προϋπηρεσίας, το φύλο τους και τις ώρες που απασχολούνται. Υψηλότερες αποδοχές έχουν οι Διευθυντές των Αστικών Σχολών όπως και οι Διευθύντριες των Παρθεναγωγείων. Χαμηλότερες είναι οι αποδοχές των υπόλοιπων βαθμίδων ενώ υψηλές είναι και οι αποδοχές των νηπιαγωγών.

Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα σε μια πρώτη καταγραφή, από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα έως το έτος 1913-1914 καταγράφονται στην πόλη των Σερρών περίπου διακόσιοι σαράντα (240) εκπαιδευτικοί (η καταγραφή του ονόματος κάθε εκπαιδευτικού γίνεται μία φορά ανεξάρτητα από τα έτη που διδάσκουν) εκ των οποίων εκατόν ενενήντα τρεις (193) είναι άνδρες (διδασκάλοι και καθηγητές), τριάντα τρεις (33) διδασκάλισσες και δεκατέσσερις (14) νηπιαγωγοί.

Γράφημα: Σύνολα εκπαιδευτικών από αρχές 17^{ου} αιώνα-1914



Σύμφωνα με τα στοιχεία του γραφήματος οι διδάσκαλοι/καθηγητές είναι περισσότεροι από τις διδασκάλισσες και σαφώς μικρότερο είναι το ποσοστό των νηπιαγωγών διότι η οργάνωση της προσχολικής αγωγής στην περιοχή ξεκινά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Παρατηρείται μία αυξητική τάση στα ποσοστά των διδασκάλων και των διδασκαλισσών την περίοδο 1850-1900, όπου οργανώνεται πλέον πιο συστηματικά η πρωτοβάθμια εκπαίδευση καθώς αρχίζει και η γυναικεία εκπαίδευση με τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου και φυσικά γίνεται η αναβάθμιση της Ελληνικής Σχολής σε Ημιγυμνάσιο το 1868 και λίγο αργότερα σε Γυμνάσιο. Σαφώς περισσότερες καταγραφές διδασκάλων/καθηγητών και διδασκαλισσών παρατηρούνται την περίοδο 1900-1914, ενώ το ποσοστό των καταγραφών σε νέους δασκάλους/καθηγητές μειώνεται λίγο μετά το 1900. Αυτό συμβαίνει διότι δεν αλλάζει συχνά το εκπαιδευτικό προσωπικό κυρίως του Γυμνασίου την περίοδο αυτή. Τίθεται χρονικό όριο το έτος 1850 διότι το 1853 έχουμε την ίδρυση κοινοτικού σχολείου θηλέων. Εξαιτίας του μεγάλου όγκου των πληροφοριών στην εισήγηση αυτή θα αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια βιογραφικά στοιχεία διευθυντών και διευθυντριών αλλά και εκπαιδευτικών από κάθε σχολείο.

α) Προσωπογραφίες διευθυντών και διδασκάλων/καθηγητών

Κατά τις αρχές του 17^{ου} αιώνα σύμφωνα με το Χρονικό του Παπασυναδινού καταγράφεται κάποιος διδάσκαλος κυρ Δήμος

στα Καλάδενδρα, ο οποίος διδάσκει τα κοινά γράμματα. Επίσης στο ίδιο Χρονικό αναφέρεται ότι μορφωμένοι κληρικοί όπως ο παπά Παρθένιος, δίδασκαν σε λίγους μαθητές τη γραμματική, «το γράψιμον και από τους ποιητάδες τον Κάτονα, τον Πυθαγόρα, τον Αριστοφάνη και τον κανόνα των Χριστουγέννων και των Φώτων». Καταγράφεται επίσης δάσκαλος και ο Παπαϊωάννης «ο πολίτης από την Κωνσταντινούπολη..και εμάνθανε τα παιδιά γράμματα και έκαμε εις τας Σέρρας χρόνους τριάντα πέντε». Στον κώδικα της Ιεράς Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών αναφέρεται ότι το 1645 δάσκαλος στις Σέρρες ήταν και ο Παπακυριαζής.⁹ Την περίοδο αυτή διδάσκει ο λόγιος Νικόλαος. Κατά τον επίσκοπο Ναυζιανζού Ιγνάτιο, ο Νικόλαος είναι αξιόλογος στην ελληνική παιδεία, τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά.¹⁰

Από έμμεσες πηγές αναφέρεται ότι από το 1696-1702 διδάσκουν οι διδάσκαλοι Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος από τα Ιωάννινα, το 1719 ο λόγιος Αναστάσιος Πώπας από τα Ιωάννινα και μαζί του μέχρι το 1730 ο Σπύρος Ιωάννου.¹¹ Στον Μητροπολιτικό κώδικα Σερρών αναφέρεται ότι το 1706, την Κυριακή της Πεντηκοστής, ο μητροπολίτης Στέφανος απένευσε οφίκια σε κληρικούς, μεταξύ των οποίων ήταν του διδασκάλου του Ψαλτηρίου στον παπα-Σιδεράκη, του διδασκάλου του Αποστόλου στον παπα-Παρίση, του διδασκάλου του Ευαγγελίου στον παπα-Μάρκον. Στον κώδικα επίσης υπογράφει ένας «Γεώργιος και διδάσκαλος του Ευαγγελίου».¹² Στον ίδιο κώδικα της Μητρόπολης Σερρών στις 18 Οκτωβρίου 1742 καταγράφεται ως σχολάρχης ο Γιαννιώτης Νικόλαος Σχολάριος, ο οποίος το 1748 έγινε μητροπολίτης Λίτζας Αγράφων με το όνομα Νεκτάριος.¹³ Το 1787 υπάρχει ανα-

9 Γ. Β. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, τόμος τρίτος, Βυζαντινή περίοδος-Τουρκοκρατία-Νεότεροι χρόνοι*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 431. Βλ. Γ. Κουντιάδης, «Οι διδάξαντες εν Σέρραις προ του Εμμ. Φωτιάδου», εφημ. «Πρόσδος» Σερρών, 9.11.1933.

10 Κ. Παπακυριάκου, *Ιστορία του νομού Σερρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της απελευθέρωσης του το 1912-1913*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 534.

11 Ε. Αγγέλου-Βλάχου, *ό.π.*, σ. 8.

12 Π. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου», *Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig 1894, σσ. 280-282.

13 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 433.

φορά για διορισμό των επιτρόπων του σχολείου ύστερα από πρόταση του διδασκάλου Θεοδώρου.¹⁴

Δημοτικό σχολείο (Αλληλοδιδασκτικό σχολείο)

Το έτος 1865–1866 διευθυντής του σχολείου είναι ο Γ. Ι. Ανθόπουλος, ενώ διδάσκει και ο αλληλοδιδάσκαλος Γεώργιος Χριστοδουλίδης.¹⁵ Το έτος 1869–1870 καταγράφονται οι διδάσκαλοι: Γεώργιος Χριστοδουλίδης και Γ. Ι. Ανθόπουλος.¹⁶ Από το έτος 1868 έως το 1870 διδάσκει ο ιεροδιδάσκαλος Χριστόφορος Δημητριάδης απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής Χάλκης (1849) και του Πανεπιστημίου Αθηνών.¹⁷ Το έτος 1873–1874 ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης διορίζει ως δημοδιδάσκαλο στις Σέρρες και για τρία έτη τον Αναστάσιο Οικονομίδα¹⁸ και το έτος 1878–1879

14 Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 280. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 434.

15 Δ. Α. Οικονόμου, *Πλουτάρχου Θεμιστοκλής και Αριστείδης κατά τις νεωτέρας Ευρωπαϊκάς εκδόσεις μετά κριτικών παρατηρήσεων και ποιημάτων σημειώσεων*, Αθήνησι 1866.

16 Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά ος προσετέθησαν και τινά περί Ηλείου δαπάνη Ιω. Κασσανδρέως*, εν Αθήναις 1870, σ. 342.

17 Ο Χριστόφορος Δημητριάδης (1822–1916) διδάσκει επίσης στην Αλιστράτη (1850–1852), στη Σχολή Χάλκης (1852–1855), στο Άγιο Όρος (1861–63), στο Μελένικο (1863–68), στην Αθωνιάδα Σχολή (1879–1886). Διατελεί πρώτος διευθυντής της Σχολής Μονής Προδρόμου από το 1870 έως το 1879. Το 1904 εκδίδει το «Προσκυνητάριον» ιστορία της μονής Προδρόμου. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 481.

18 Αν. Οικονομίδα, πτυχιούχος του Βασιλικού Διδασκαλείου Αθηνών είναι διευθυντής και διδάσκαλος για ένα έτος στη δημοτική σχολή Βοδενών, τρία έτη στη Σχολή Λιτόχωρου, ένα έτος στη Σχολή Δοϊράνης, τέσσερα έτη στη Σχολή Σωχού, τρία έτη στις δύο δημοτικές σχολές της Θεσσαλονίκης (δύο στη Σχολή Ιπποδρομίου και ένα στην Κεντρική Αστική Σχολή), τρία έτη στη Σχολή Σερρών, και στη δημοτική σχολή Αρβεστοχωρίου (1877–1878 έως 1884–1885, από το 1887–1888 έως το έτος 1889–1890, από το 1891–1892 έως το 1902–1903). Βλ. *Κώνωψ Ολύμπου και Μακεδονίας, υπό Ιωάννου Κ. Δρακιώτου*, 1870. Βλ. Αρχείο Σχολών Αρβεστοχωρίου, «Επιστολή της δημογεροντίας και της εφορείας των σχολών Αρβεστοχωρίου προς τον Α. Ψυχάγη, αντιπρόεδρον της εν Κωνσταντινουπόλει εκπαιδευτικής και φιλανθρωπικής αδελφότητας, εν Αρβεστοχωρίω 2 Ιανουαρίου 1884», *Αλληλογραφία της Εφορείας και Δημογεροντίας της κοινότητας Αρβεστοχωρίου με την Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότητα στην Κωνσταντινούπολη «Αγαπάτε*

διδάσκει ο διδάσκαλος Ι. Οικονόμου. Το έτος 1881–1882 διδάσκει ο διδάσκαλος Αγγελίδης και ο διδάσκαλος Γ. Ν. Νάκου.¹⁹ Το έτος 1884–1885 διδάσκει ο διδάσκαλος Β. Γ. Δαμάνης.²⁰ Το ίδιο έτος έως το 1887 διδάσκει επίσης ο Δημήτριος Ν. Μακρής τελειόφοιτος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης και απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1891.²¹ Το έτος 1885

Αλλήλους», εν Ασβεστοχωρίω 2 Ιανουαρίου 1884, σσ. 1–3. Βλ. Ι.Α.Μ., «Θεσσαλονίκη – ενορία Παναγούδας», Δ. Ε. Μ. 1907–1915, Γ. Δ. Μ., αρ. φακ. 46, σ. 3. Βλ. Ε. Βαχάρογλου, *Η Πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης από το 1850 έως το 1912: (σχολεία, μαθητές–μαθήτριες, εκπαιδευτικοί)*, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (στο εξής Ι.Α.Ν.Ε.) αρ. 14, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 89–91. Βλ. Κ. Θ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869–1914)*, Ι.Α.Ν.Ε. 1, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη–Αθήνα 1996, σ. 239.

19 Ν. Γ. Φιλίππιδης, *Ο ιερός του 1821 ελληνικός αγών, η επανάσταση και καταστροφή της Ναούσης–Ιστορική πραγματεία, αναγνωσθείσα εν τω Φιλολογικώ Συλλόγῳ Παρνασσῶ τη 27 Απριλίου 1879*, υπό Ν. Γ. Φιλίππιδου τακτικού ενεργού μέλους του Συλλόγου, Αθήνησι, τύποις αδελφών Βαρβαρρήγου, 1881.

20 Σ. Μερτζίδης ιατρός, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένα τοποθετήσεις των, έρευναι και μελέται τοπογραφικαί υπό αρχαιολογικογεωγραφικό–ιστορικήν έποψιν. Συνταχθείσαι επί τη βάσει των αρχαίων και των νεωτέρων βοηθημάτων, με τινάς νεωτέρας ανακαλύψεις και με επιδιορθώσεις των τώως εσφαλμένων και αντιφατικών, περί των τοιαύτης ύλης πραγματευομένων διαφόρων συγγραμμάτων*, εν Αθήναις 1885.

21 Γ. Παπαγεωργίου, *Αναγνώσματα και λόγοι κατά διαφόρους καιρούς εκφωνηθέντες υπό Γ. Παπαγεωργίου*, εν Θεσσαλονίκη 1885. Δημήτριος Ν. Μακρής (1862–1925) διδάσκαλος, διδάσκει στο Κεντρικό Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης το έτος 1881–1882. Ο Δημήτριος Ν. Μακρής γεννήθηκε στις Σέρρες το 1862, όπου και έλαβε την πρώτη εγκύκλια μόρφωση, από εκεί πήγε στη Θεσσαλονίκη, όπου διετέλεσε μαθητής του Χαρίσιου Παπαμάρκου και έλαβε πτυχίο δημοδιδασκάλου. Μετά τη διδασκαλία του στη Θεσσαλονίκη, διατελεί για τρία έτη διευθυντής του Κεντρικού Δημοτικού Σχολείου Σερρών. Το ίδιο έτος ο διδάσκαλός του Χαρίσιος Παπαμάρκου, αφού απομακρύνθηκε από το υπουργείο της Παιδείας, ιδρύει ιδιωτικό εκπαιδευτήριο, στο οποίο προσλαμβάνεται ο Δ. Μακρής ως καθηγητής. Μετά τη λήξη του πρώτου σχολικού έτους ο Χ. Παπαμάρκου επανέρχεται στη θέση του στο Υπουργείο Παιδείας και έτσι τη θέση του διευθυντή στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο καταλαμβάνει ο

δημοσίευμα της εφημερίδας «Νεολόγος» μνημονεύει τον Ευάγγελο Στράτη ως διευθυντή της Ελληνικής Σχολής της γενέτειράς του, η οποία «ίδρύθη διὰ τοὺς ἄρρενας διακρινομένη εἰς ἑλληνικὴν καὶ δημοτικὴν, ἀλλὰ προϊόντος τοῦ χρόνου συνεχωνεύθη εἰς μίαν καὶ μόνην, ἥτις ἐτοιμόρροπος οὕσα νῦν ἀριθμεῖ 170 μαθητὰς ὑπὸ δύο διδασκάλων διδασκομένους, ὧν ὁ διευθυντὴς Ε. Στράτης, ἐγγχώριος, ἀπόφοιτος τοῦ ἐν Σέρραις γυμνασίου, λίαν φιλοτίμως καὶ φιλοπόνως ἐργάζεται». Στη θέση αυτή παρέμεινε πιθανόν μέχρι το 1892, γιατί αμέσως μετά συνέχισε τις ακαδημαϊκές του σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου της Αθήνας, όπου για δύο χρόνια παρακολούθησε μαθήματα κλασικής φιλολογίας.²²

Αστική Σχολή

Το έτος 1893–1894 διδάσκουν οι δημοδιδάσκαλοι: Ευάγγελος Αθανασίου από την Αγγίστα, ο Αντώνιος Αυξεντιάδης, Ι. Β. Ιωαννίδης, Κωνσταντίνος Χρ. Κρανάς, Χρήστος Λάπας, Ι. Κ. Πανταζής, Ι. Παπαγεωργίου και Γεώργιος Τσιαλόπουλος.^{23, 24} Το έτος 1896–1897 διδάσκουν οι διδάσκαλοι: Κωνσταντίνος Ιατροίδης και Μ. Χρονίδης.²⁵ Από το έτος 1898 έως το 1932 υπηρετεί στη Σχολή ο Αθανάσιος Παπαφωτίου. Το έτος 1900–1901 διδάσκουν οι διδάσκαλοι: Γεώργιος Γουσιιάδης, Κ. Ζαφειρόπουλος, Αθαν. Παπαφωτί-

Δ. Μακρής, Σήμερα λειτουργεί το σχολείο αυτό ως Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου–Ελληνικό Εκπαιδευτήριο. Ο Δημήτριος Μακρής πέθανε κατά το 1925. Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 651 (10-3-1882). Βλ. Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών...*, ό.π., σσ. 436–438.

22 Ε. Στράτης, «Ιστορία των Εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 2, Αθήναι 1909, σσ. 144–154.

23 Ο Γεώργιος Τσιαλόπουλος από το Λιτόχωρο, φοίτησε στην Αστική Σχολή Λιτοχώρου, ενώ αποφοίτησε από το Διδασκαλείο Σερρών. Στις Σέρρες εγκαταστάθηκε και εργάστηκε ως διδάσκαλος. Βλ. Α. Γ. Αδαμόπουλος, *Τα σχολεία του Λιτοχώρου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Δήμος Λιτοχώρου 1992, σ. 69.

24 Αστέριος Δ. Γούσιος, *Η κατά το Παγγαίον χώρα Λακκοβηκίων τοπογραφία, ήθη, έθιμα και γλώσσα υπό Αστερίου Δ. Γουσίου*, εν Λειψία, εκ του τυπογραφείου Η Ένωσις, 1894.

25 Κοσμάς ο εκ Μαδύτων Μητροπολίτης Πελαγονίας, *Ποιμενικός Ανθολός περιέχων μουσικά έργα, τεύχος τρίτον, σχολειακά άσματα*, εν Αθήναις 1897, σ. 69.

ου²⁶, Μιχ. Πόρναλης²⁷, Ευάγγελος Σαπουντζής (1879–1951) απόφοιτος του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης με καταγωγή από την Ηράκλεια (Κάτω Τζουμαγιά)²⁸ και Θωμάς Χρ. Υφαντής.²⁹ Το έτος 1908–1909 διευθυντής της Αστικής Σχολής είναι ο Νικ. Τέγος. Το έτος 1908–1909 επόπτης των Σχολών στην επαρχία Σερρών καταγράφεται ο Βασίλειος ΠαπαΐΘεοφάνους, απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής Χάλκης.³⁰ Από το έτος 1911 έως το 1915 διευθυντής της Αστικής

26 Ο Αθανάσιος Παπαφωτίου διατελεί διευθυντής της Κεντρικής Αστικής Σχολής, εκδίδει το βιβλίο: *Ορθόδοξος Χριστιανική Κατήχησις, προς χρήσιν των Αστικών Σχολών*, εκ του Τυπογραφείου Αστερίου Δ. Γουσίου, εν Σέρραις 1912. Με καταγωγή από τη Δόβιστα (Εμμ. Παπά) υπηρετεί πέρα από την πατρίδα του το 1888–89 στο Στρυμονικό (Ορλιακό), 1892–94 στην Πεντάπολη (Σαρμουσακλή), 1894–97 στο Αγ. Πνεύμα (Βεζνίκο). Απεβίωσε το 1948. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 475. Βλ. Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών (επιμ. Σάκης Π. Αραμπατζής) στο: <https://serrelib.gr/pdf/imerologio.pdf>, σσ. 112, 273–274.

27 Αν. Γαλδέμης, *Σκόρπια φύλλα*, τύποις Χ. Γούσιου, Σέρρες 1914, σ. 102. Ο Μιχ. Πόρναλης το έτος 1913–1914 διδάσκει στο Σαρμουσακλή, ετών 51, έγγαμος, τελειόφοιτος του Διδασκαλείου Δ. Μαρούλη με είκοσι επτά (27) έτη υπηρεσίας και μισθό σαράντα οκτώ (48) οθ. λίρες. Το έτος 1898–1899 διδάσκει στο Στάρτσιβο με ετήσιο επίδομα είκοσι (20) οθ. λίρες. Βλ. Ι. Α. Μ., Χαράλ. Κυριακάτος, «Στατιστική των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, Περιφέρεια Σερρών, σχολικόν έτος 1913–1914», Πίναξ Β΄, *Γενική Διοίκηση Μακεδονίας*, φάκ. 55, σ. 8. Βλ. ΑΥΕ, φ. 1899/Γ΄/α., Πρόξ. Σερρών Ιω. Στορνάρης προς ΕΕΕΕΠ. 310/21.10.1899/385/22.11.1899. Βλ. Ιω. Μπάκας, *Ο Ελληνισμός και η Μητροπολιτική Περιφέρεια Μελενοίκου 1850–1912*, Διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2003, σ. 145.

28 Ο Ευάγγελος Δημητρίου Σαπουντζής διδάσκει αρχικά στο Αρρεναγωγείο της Ηράκλειας (Κάτω Τζουμαγιά) και στη Σχολή Σερρών από το 1900 έως το 1915. Μετά την επιστροφή του από την ομηρία στη Βουλγαρία το 1918 υπηρετεί στο Α΄ Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Σερρών έως το 1933. Βλ. Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών (επιμ. Σάκης Π. Αραμπατζής) στο: <https://serrelib.gr/pdf/imerologio.pdf>, σ. 215.

29 Αστέριος Δ. Γούσιος, *Τα τραγούδια της πατρίδος μου ήτοι συλλογή τετραπλών δημοδών ασμάτων αϊδόμενων εν τη κατά Παγγαίον χώρα υπό Αστερίου Δ. Γουσίου*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Η Καλαισθησία, 1901.

30 Γεώργιος Πρωγάκης, *Μουσική Συλλογή αποτελούμενη εκ τριών τόμων τόμος Γ΄. Περιέχων άπαντα τα μαθήματα της Λειτουργίας εκδιδόται νυν το πρώτον υπό Γεωργίου Πρωγάκη μουσικοδιδασκάλου της εν*

Σχολής καταγράφεται ο Αναστάσιος Γαλδέμης (1881-1966).³¹ Το έτος 1913-1914 διδάσκουν οι διδάσκαλοι: Δημήτριος Ζωγραφίδης, Ι. Παπαγεωργίου και Ευάγγελος Σαπουντζής.³² Στην Αστική Σχολή διδάσκει επίσης για ένα έτος ο Θεόδωρος Πελοπίδας απόφοιτος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης.³³ Καταγράφονται επίσης οι διδάσκαλοι: Βασίλειος Σκάρδης και Νικόλαος Ζιάκας.³⁴

Άνω Καμενίκια

Το έτος 1907-1908 καταγράφεται καθηγητής Γυμναστικής ο Ιωάννης Καλαϊτζής, ο οποίος αναλαμβάνει υπεύθυνος των γυμναστικών επιδείξεων των μαθητών του έτους εκείνου.³⁵ Το έτος 1913-1914 στη συνοικία Άνω Καμενικίων λειτουργεί Αστική Σχολή, στην οποία διδάσκουν οι: Κωνσταντίνος Δίγκας³⁶ από τις Σέρρες, τελειόφοιτος του Γυμνασίου Σερρών με τέσσερα (4) έτη

Χάλκη Ι. Θεολ. Σχολής, εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1910, σ. 557.

31 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 463.

32 Αν. Γαλδέμης, *Σκόρπια φύλλα, τύποις Χ. Γούσιου, Σέρρες 1914*, σσ. 103-104. Επίσης καταγράφεται ο μαθητής της στ΄ τάξης της Κεντρικής Αστικής Σχολής Ι. Γιαννούσης.

33 Θεόδωρος Πελοπίδας διδάσκαλος, διατελεί διευθυντής στην Ιωαννίδειο Αστική Σχολή Θεσσαλονίκης από το 1910 έως το 1932. Ολοκληρώνει τις σπουδές του το 1880 στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και έπειτα από τριάντα τρία (33) έτη υπηρεσίας διορίζεται διευθυντής στην Ιωαννίδειο Σχολή με μισθό ογδόντα (80) οθωμανικές λίρες και με κατοικία. Διδάσκει αρχικά στο Κρούσοβο για δύο έτη, έπειτα στο Γαλάζιον (Γαλάτσι-Ρουμανία) για τέσσερα έτη, στο Ουζούν - Κιοπρού (Αν. Θράκη) για ένα έτος, στο Δεδέ-Αγάτς (Αλεξανδρούπολη) για επτά έτη, στην Κατερίνη για ένα έτος, στη Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή) για ένα έτος, στην Τυρολόη (Αν. Θράκη) για ένα έτος, στον Πύργο (Βουλγαρία) για τρία έτη, στην Κωνσταντινούπολη για έξι έτη, στο Μοναστήρι για τέσσερα έτη, στις Σέρρες για ένα έτος και τέλος στη Θεσσαλονίκη για δύο έτη. Βλ. Ι. Α. Μ., «Θεσσαλονίκη - Ιωαννίδειος Αστική σχολή αρρένων» (αχρονολόγητο), Δ. Ε. Μ. 1907-1915, Γ. Δ. Μ., αρ. φακ. 46, αρ. 1-2, σ. 1.

34 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 475.

35 *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών...*, *ό.π.*, σ. 100.

36 Αν. Γαλδέμης, *Σκόρπια φύλλα, τύποις Χ. Γούσιου, Σέρρες 1914*, σ. 103. Τα στοιχεία που καταγράφονται για τον Κ. Δίγκα το έτος αυτό είναι: 23 ετών, άγαμος, και ετήσιο μισθό τριάντα οκτώ (38) οθ. λίρες.

υπηρεσίας, Θωμάς Χρ. Υφαντής³⁷ από τις Σέρρες, τελειόφοιτος του Γυμνασίου Σερρών με είκοσι (20) έτη υπηρεσίας, ο Κωνσταντίνος Ιατριδής από τις Σέρρες με μισθό τριάντα πέντε (35) οθ. λίρες, Άννα Παπούλη από τις Σέρρες είκοσι τεσσάρων (24) ετών, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου Σερρών, με επτά (7) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι πέντε (25) οθ. λίρες, Νικολίνα Παπαστεργίου από τις Σέρρες είκοσι τεσσάρων (24) ετών, άγαμη, απόφοιτη του Παρθεναγωγείου Σερρών με επτά (7) έτη υπηρεσίας και ετήσιο μισθό είκοσι δύο (22) οθ. λίρες, Μαρία Κωνσταντίνου από τις Σέρρες είκοσι τριών (23) ετών, άγαμη, απόφοιτη του Παρθεναγωγείου Σερρών, με επτά (7) έτη υπηρεσίας και ετήσιο μισθό είκοσι (20) οθ. λίρες, Ελένη Σγουραμάνη από τις Σέρρες είκοσι έξι (26) ετών, άγαμη, απόφοιτη του Παρθεναγωγείου Σερρών με εννέα (9) έτη υπηρεσίας και ετήσιο μισθό τριάντα τρεις (33) οθ. λίρες.³⁸

Ελληνική Σχολή (ημιγυμνάσιο από το 1868)

Το 1805–1813 σχολάρχης διατελεί ο Προδρομίτης λόγιος, Σεραφείμ την καταγωγή, ιεροδιάκονος Χρυσάνθος. Το έτος 1812–1813 διδάσκουν οι: Κωνσταντίνος Μινωΐδης Βοττιαίος³⁹ και ο Αιδεσιμολογιώτατος Κύρος ο Αργυροκαστρίτης–ιερέυς και διδάσκαλος.⁴⁰ Από το 1813 έως το 1815 σχολάρχης έγινε ο αρχιμανδρίτης Ιγνάτιος Σκαλιώρας από τη Ραψάνη.⁴¹ Το έτος 1816–1817 διδάσκει ο σοφο-

37 Ο Θωμάς Χρ. Υφαντής καταγράφεται 40 ετών, έγγαμος, και μισθό εξήντα (60) οθ. λίρες.

38 Ι. Α. Μ., Χαράλ. Κυριακάτος, «Στατιστική των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, Περιφέρεια Σερρών, σχολικόν έτος 1913–1914», Πίναξ Β', *Γενική Διοίκηση Μακεδονίας*, φάκ. 55, σσ. 7.

39 Ο Κωνσταντίνος Μηνάς Μινωΐδης κατάγεται από το Γραμματικό της Έδεσσας. Διδάσκει στη Σχολή Σερρών (1815–1819). Κατόπιν διορίστηκε διερχόμενος του Υπουργείου Εξωτερικών στο Παρίσι.

40 *Λόγοι των Αττικών ρητόρων...* υπό Νεοφύτου Δούκα, Δημοσθένους Λεξικόν, τόμος έκτος, Βιέννη 1813.

41 Το 1813 οι πηγές αναφέρουν ότι ο Σκαλιώρας διαδέχεται στη Σχολή των Σερρών τον Χρυσάνθο Προδρομίτη και διδάσκει μέχρι το 1815. Τη σύντομη αυτή παραμονή του Σκαλιώρα στις Σέρρες, ο Π. Πέννας την αποδίδει στο μη αποδοτικό διδασκαλικό του έργο: «επειδή όμως η διδασκαλία του Σκαλιώρα δεν ήτο καρποφόρος, ο τότε Μητροπολίτης Χρυσάνθος, ενδιαφερόμενος δια την προαγωγήν της παιδείας, μετεκάλεσε τον πολύν Μηνάν Μινωΐδην». Βλ. Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*

λογιώτατος εν Σέρραις διδάσκαλος Κωνσταντίνος Μηνιάτης (Μινωΐδης) Κωτιαίος.⁴² Ο μητροπολίτης Σερρών Χρυσάνθος καλεί από τη Σχολή Μελενίκου τον Μηνά Μινωΐδη από τα Βοδενά ως διευθυντή της Σχολής από το 1815 έως το 1819, ο οποίος διδάσκει φιλοσοφία και γραμματική. Την περίοδο αυτή περίπου το έτος 1815-1816 διδάσκει ο Γεώργιος Ιωάννου από τα Άγραφα.⁴³ Την ίδια περίοδο διδάσκει και ο Ιωάννης από το Αργυρόκαστρο. Το έτος 1819-1820⁴⁴ και το έτος 1820-1821 διδάσκει στη Σχολή ο Αδάμ Ζαπέκου εκ Μετξόβου της Ηπείρου ή Άδαμος ο Ζαπέκος.⁴⁵ Μετά το 1821 διδάσκει ο Ευάγγελος Μέξις ή Μεξικός Ηπειρώτης. Διατελεί συνεργάτης του

(1383-1913), Αθήναι 1938, σ. 141. Το 1815, μετά από την αντικατάστασή του στη Σχολή των Σερρών, μεταβαίνει στη Λειψία, όπου διορίζεται εφημέριος στον ορθόδοξο ναό της Ελληνικής Κοινότητας για έξι χρόνια έως το 1821. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα, Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης*, εν Αθήναις 1870, σ. 293. Βλ. Δ. Δ. Βαλαής, «Ο αντικοραϊστής λόγιος Ιγνάτιος Σκαλιώρας», *Κληρονομιά*, τόμος 21, τεύχη Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 71-74.

42 *Προδιοικήσις εις τον Ερμήλον ή Δημοκριθράκλειον Μιχαήλου του Περδικάρι...*, 1817.

43 Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 435. Βλ. Α. Γαζής, *Λεξικόν Ελληνικόν προς χρήσιν των περί τους παλαιούς συγγραφείς ενασχολουμένων... Επιστασία και διορθώσει Σπ. Βλαντή...* Βενετία, Γλυκός 1816.

44 *Πρακτική Αριθμητική, περιέχουσα τα τέσσαρα είδη της Αριθμητικής έντε Ακεραίοις και Κλασματικούς Αριθμούς μετά κανόνων και εξηγήσεων ακολούθως την Άλυσον, και ετέρους διαφόρους του εμπορίου Λογαριασμούς. Ερανισθείσα και πλουτισθείσα υπό Κωνσταντίνου Μ. Δούκα του εκ Σιατίστης της Μακεδονίας. Προς κοινήν χρήσιν της τε Νεολαίας και των εις το εμπορικόν Σύστημα ενασχολουμένων. Νυν το πρώτον Τύποις εκδοθείσα δια δαπάνης του εκδότου, εις τόμους δύο.* Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της ελληνικής τυπογραφίας του Ιωάννου Σνεϊρερ 1820.

45 Ο Αδάμος Ζαμπέκος διδάσκει από το 1819 έως το 1821 και από το 1830 έως το 1831. Προέρχεται από τη Σχολή του Μελενίκου. *Ιστορία της Νέας Γραφής εις χρήσιν της Ελληνικής Νεολαίας, μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού εις την ημετέραν καθομιλουμένην γλώσσαν παρά Γρηγορίου Καλαγάννη Ιερομονάχου του εκ της Αγιάσου της Μιτυλήνης. Τόμος Δεύτερος. Περιέχων την Ιστορίαν της νεανικής ηλικίας και προπαρασκευής του Χριστού εις την δημοσίαν αυτού πολιτείαν, τους τρεις χρόνους της εν τω κόσμω φανεράς ζωής του μέχρι της μεγαλοπρεπούς αυτού εισόδου εις την Ιερουσαλήμ.* Εν Βιέννη της Αυστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Δ. Δαβιδοβίκη. 1821.

Καποδίστρια. Αγωνίζεται στο πλευρό του Εμμ. Παπά στη Χαλκιδική, ενώ έχει σημαντική δράση στη Θεσσαλονίκη, Δράμα και Σέρρες.⁴⁶ Το έτος 1828 φαίνεται να διδάσκουν: ο Αργύριος Παπ: Ρίζου (Παπαρίζος) σιατιστεύς⁴⁷, ο Νικόλαος υιός αυτού, ο Ιερόθεος, ο Δημήτριος Αγγέλου, ο Γεώργιος Μιχαήλ Χ. Γρούτζιου, ο Κωνσταντίνος Μιλίδης Ναου(σ)αίος, ο Εμμανουήλ Φωτιάδης. Το διάστημα

46 Ο Ευάγγελος Μέξης μεταφράζει τα έργα του Abbé Fleury «*Ηθη χριστιανών*, Βενετία 1814», και «*Ηθη Ισραηλιτών*, Βενετία 1814». Βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάς* 1913, σ. 17.

47 Ο Αργύριος Παπαρίζος διδάσκει περίπου το διάστημα 1823-1830. Λόγω της προστριβής του με τον τότε μητροπολίτη Άνθιμο, ο Α. Παπαρίζος παραιτείται για μια τετραετία. Ο νέος μητροπολίτης Γρηγόριος Φουρτουσιάδης, ο μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης, αναγνωρίζει την αδικία και τον προσκαλεί και πάλι στις Σέρρες. Ο Αργύριος Παπα Ρίζος γεννιέται στο χωριό Πελεκάνος του Δήμου Βοΐου του Νομού Κοζάνης το 1764 και πεθαίνει το 1852 στην Καστοριά, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές. Ο πατέρας του Ρίζος είναι ιερέας και στην επαγγελματική ιδιότητα του πατέρα του οφείλεται το επώνυμο Παπαρίζος. Σπουδάζει στην Εράτυρα, στη Σιάτιστα κοντά στον ιερέα Κωνσταντίνο, στο Βλαχολίβαδο της Ελασσόνας κοντά στον Ιωνά Σπαρμιώτη και στη συνέχεια, ο ίδιος δάσκαλος στη Ραψάνη, παρακολουθεί μαθήματα Άλγεβρας στα Αμπελάκια, όπου διδάσκει ο Σπυρίδων Ασάσης. Διδάσκει στη Σιάτιστα, Καστοριά, Ραψάνη της Θεσσαλίας και στην πόλη των Σερρών. Στις Σέρρες ως σχολάρχης σε συνεργασία με τους τοπικούς παράγοντες ιδρύει βιβλιοθήκη. Βλ. Ι. Παύλου, «Περιγραφή της εν Μακεδονία Καστορίας», *Πανδώρα*, τόμ. 4, τεύχος 87, έτος 1853, σ. 387. Υιός του είναι ο Δημήτριος Αργυριάδης διευθυντής της Σχολής Κοζάνης το 1850-1853 και 1858-1861. Ο Δημήτριος Αργυριάδης εκδίδει το 1836 το βιβλίο: *Πύρραμος και Θίσιβη. Τραγωδία εις πέντε πράξεις, ή προσετέθησαν και τινά ποιήματα συντεθέντα μεν υπό Δημ. Αργυρίου Παπα Ρίζου του εκ Σιατίστης. Τύποις δε εκδοθέντα δια δαπάνης των φιλοκάλων Ελλήνων συνδρομητών, ων τα ονόματα εν τω τέλει της βίβλου κατεγράφηται*, εν Βιέννη της Αυστρίας. Βλ. Σ. Ηλιάδου-Τάχου, «Οι δομές της Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης στην Εκκλησιαστική Επαρχία Σερβίων και Κοζάνης (1856-1914)», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, έτος Θ', Κοζάνη 1998, σ. 88. Βλ. Φ. Σοαύιος, *Συζητήσεις περί της φυσικής συστάσεως...*, εν Βιέννη ΑΩΔΓ', σ. 176. Βλ. Έ. Βλάχου, *ό.π.*, Αθήνα 1935, σ. 21. Βλ. *Επιτομή φυσικής ιστορίας, μεταφρασθείσα μεν εκ του λατινικού εις την καθ' ημάς ομιλούμενην απλοελληνικήν γλώσσαν παρά Γεωργ. Δ. Κλήδους, τύποις δ' εξεδόθη δαπάνη Γεωργ. Δ. Ζήση, Τριέστη, 1826*. Βλ. Γ. Βέλκος, *Αργύριος Παπαρίζος (1764-1851), Ο μεγάλος Σελιτσιώτης Διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1983.

αυτό υπηρετεί στη Σχολή Σερρών και ο υιός του Εμμανουήλ Παπαπά, Μιχαήλ⁴⁸, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο διδασκαλίας του Παπαρίζου σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική κατάσταση της πόλης παίζει ο Κουτλουμουσιανός μοναχός Νεόφυτος Καλούδης από την Αμοργό, ύστερα από μετεκπαίδευσή του στο Άργος. Ο Νεόφυτος Καλούδης διδάσκεται την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, ενώ καλείται να διδάξει στις Σέρρες με μισθό ετήσιο οκτακόσια (800) γρόσια και κατοικία δωρεάν, τα μαθήματα: κοινά γράμματα, κατήχησι, αριθμητική και γεωγραφία.⁴⁹ Το έτος 1832 καταγράφεται ο Δημήτριος Αγγέλου ως διδάσκαλος του ελληνικού φιλολογικού γυμνασίου.⁵⁰ Τα έτη 1835–1837 υπηρετεί ο διδάσκαλος Δημήτριος Παπά Κύρου.⁵¹ Ο Εμμανουήλ Φωτιάδης διατελεί διευθυντής της Ελληνικής Σχολής Σερρών το έτος 1837–1844.⁵² Το έτος 1838–1839 διδάσκει ο Δημή-

48 Ο Μιχαήλ είναι συγγραφέας του βιβλίου: «*Αρχαί Γραμματικής Ελληνικής δια τους αρχαρίους*», Βιέννη 1827.

49 Ε. Στράτης, «Ιστορία των εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, 1909, σ. 147. Βλ. Β. Μέξας, «Ο Μητροπολίτης Σερρών Γρηγόριος (Φορτουσιάδης) και το αλληλοδιδασκτικόν σχολείον Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1937, σσ. 283–288.

50 *Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικής συνταχθέν μεν παρά Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Διρραχίου του εκ Μαδύτων εκδοθέν δε υπό Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου δια φιλοτίμου συνδρομής των ομογεμών*, εν Τεργέστη 1832, σ. LXI.

51 *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* τρίτομον. Εκδοθέν μεν το πρώτον υπό Αρχιμανδρίτου Ανθίμου Γαζή..., τόμος πρώτος Α –Ε. Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου ΧΑΪΚΟΥΑ. 1835. Βλ. *Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης* τρίτομον. Εκδοθέν μεν το πρώτον υπό Αρχιμανδρίτου Ανθίμου Γαζή..., τόμος δεύτερος Ζ –Π. Εν Βιέννη της Αυστρίας 1836. Βλ. *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Τρίτομον, εκδοθέν μεν το πρώτον υπό Αρχιμανδρίτου Ανθίμου Γαζή..., τόμος τρίτος Ρ–Ω, εν Βιέννη της Αυστρίας 1837.

52 Ο Εμμανουήλ Φωτιάδης, σχολάρχης της Σχολής Σερρών έρχεται σε αντιπαράθεση με τον μητροπολίτη Αθανάσιο. Η διαμάχη τερματίζεται με την επέμβαση των Τουρκικών Αρχών, και είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση του Εμμανουήλ Φωτιάδη από τη Σχολή. Ο Εμμανουήλ Φωτιάδης γεννήθηκε στις Σέρρες το έτος 1805. Παρακολούθει μαθήματα στην Ελληνική Σχολή Σερρών με διδάσκαλο τον Αργύριο Παπαρίζο και έπειτα ολοκληρώνει τις σπουδές του στη Σχολή της Αίγινας. Επισκέπτεται το Βελιγράδι, τη Βιέννη και το έτος 1836 το Μόναχο, όπου συνεχίζει τις σπουδές του. Αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Σχολής Σερρών (το 1842, ενώ ήδη

τριος Παπακύρου.⁵³ Το έτος 1841–1842 υπηρετούν στην Ελληνική Σχολή οι διδάσκαλοι: Αντώνιος Δημητριάδης και Αδάμ Κωνσταντινίδης.⁵⁴ Διευθύνει ως σχολάρχης το Ελληνικό Σχολείο Σερρών από το 1844–1847 ο Δημήτριος Καλαμπακίδης.⁵⁵ Ο Δ. Καλαμπα-

διδάσκει στη Σχολή Σερρών), και εμπλουτίζει τη βιβλιοθήκη της Σχολής με συγγράμματα, διδακτικά όργανα και γεωγραφικούς χάρτες. Οι έριδες και η διαμάχη με τον μητροπολίτη Σερρών Αθανάσιο αναγκάζουν τον Ε. Φωτιάδη να παραιτηθεί από τη διεύθυνση της Σχολής, ενώ η Υψηλή Πύλη τον καταδικάζει. Το έτος 1844 φτάνει στην Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή), η οποία ορίζεται τόπος εξορίας του. Το έτος 1845 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Ελληνικού Σχολείου της Θεσσαλονίκης έως τις 15 Ιανουαρίου 1849, οπότε και πεθαίνει. Πρβλ. Π. Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383–1913, επί τη συμπληρώσει εικοσιπενταετίας από της απελευθερώσεως*, Αθήναι 1939, σσ. 142–144. Βλ. Ιω. Σκαρλάτος, *Συνοπτική Γενική Ιστορία των αξιολογωτέρων συμβεβηκότων του κόσμου, εις χρήσιν των κοινών σχολείων*, συντεθείσα μεν υπό Γ. Γ. Βρεδώβ, μεταφρασθείσα δε εκ του Γερμανικού παρά Ιω. Σκαρλάτου, εν Βουκουρεστίω 1828.

53 *Λεξικό Ελληνικής Γλώσσης* Άνθιμου Γαζή β' έκδοση, Βιέννη 1839.

54 Δ. Γρηγοριάδης, *Επιτομή της Ιεράς Ιστορίας, συντεθείσα υπό Δ. Γρηγοριάδου, διηρημένη εις τόμους δύο, εξών ο πρώτος περιέχει την παλαιάν Ιεράν Ιστορίαν, ο δε δεύτερος την ιστορίαν του Ιερού Ευαγγελίου εν συνόψει, τας Πράξεις των Αποστόλων και μέρος της Εκκλησιαστικής Ιστορίας, εξεδόθη κατ' έγκρισιν της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής, τόμος πρώτος, εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της τυπογραφίας Α. Κορομηλά, 1842, σ. 133.*

55 *Στοιχεία Γενικής Παθολογίας υπό Α. Φ. Σχομέλου, Μεταφρασθέντα κατά την τρίτην γαλλικήν έκδοσιν υπό Αναστασίου Ν. Γουδά, Διδάκτορος της Ιατρικής κτλ., εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφώς, 1848, σ. 707–713.* Η δράση του Δ. Καλαμπακίδη επεκτείνεται σε ένα μεγάλο εύρος του βόρειου ελληνισμού αφού κινείται συνεχώς στα σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα του χώρου αυτού και επικοινωνεί συστηματικά και πολυδιάστατα με την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα αλλά και με κέντρα του ελληνισμού της διασποράς. Διδάσκει στο σχολείο του Μελένικου (1830–1831, 1842–1844 και 1847–1850), της Στενιμάχου (1833–1835), της Αλιστράτης Σερρών (1840–1842) και διευθύνει ως Σχολάρχης το Ελληνικό Σχολείο Σερρών από το 1844 έως το 1847. Το πολυδιάστατο έργο του Καλαμπακίδη περιλαμβάνει και τις εκδόσεις σχολικών βιβλίων που είναι ιδιαίτερα σημαντικές τόσο για το περιεχόμενο όσο και για τον τρόπο έκδοσης, αφού μέρος από τα βιβλία αυτά εκδίδονται από το τυπογραφείο που ο ίδιος είχε ιδρύσει στο Μελένικο. Ο πολυδιάστατος ρόλος του εντοπίζεται, πέρα από την έκδοση βιβλίων, στις προσλήψεις

κίδης καταγράφεται ως Ελληνοδιδάσκαλος στην Άμφισσα το έτος 1838-1839⁵⁶ και το έτος 1854-1855. Επίσης το έτος 1868-1869 διδάσκει στις Σπέτσες(;) .⁵⁷ Το 1847 σχολάρχης αναλαμβάνει ο Σερραίος

εκπαιδευτικών, στην επικοινωνία με εκπροσώπους της εκκλησίας, γνωστούς λογίους, οικονομικούς παράγοντες και εκπαιδευτικούς της εποχής. Στους τοπικούς παράγοντες της Στενημάχου συστήνει κάποιον άλλο αλληλοδιδάκτη με τη συγκινητική παράκληση: «...τον οποίο παρακαλώ να αγαπάτε» (26-6-1845). Σε γράμμα του της 17ης Σεπτεμβρίου 1845 προς τον Χ'ΐωάννη Ξανθοπαπαδόπουλο στο Βουκουρέστι καταγράφονται οι εξής ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον ίδιο: «*Τρίτον έτος ήδη σχολάρχων εις την των Σερρών Σχολήν το δίδακτρον μου είναι. Γρ. 4.000 αλλά τι ποιητέον; ...Έχω βοηθόν Ιερομόναχον τινά Ιγνάτιον επί μισθώ Γρ. 1.200, διδομένων παρά των πολιτών*». Στην αλληλογραφία του Καλαμπακίδη καταγράφονται πολύτιμες πληροφορίες για την παραγωγή-έκδοση αλλά και την επιλογή και τον τρόπο διακίνησης των σχολικών βιβλίων. Για τα θέματα των βιβλίων ο Καλαμπακίδης επικοινωνεί συχνά και συστηματικά με την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη. Στις 19 Ιουνίου 1845 παραγγέλλει στον βιβλιοπώλη Ιωάννη Λαζαρίδη στην Κωνσταντινούπολη 40 Γραμματικές του Βάμβα και 30 σώματα από τη Χρηστομάθεια του Ραγκαβή. Στο ίδιο γράμμα αναφέρεται και η επιλογή του ίδιου για τη διδασκαλία της γραμματικής: «...εις απάντησιν σας λέγω ότι εις μεν το Σχολείον των Σερρών μεταχειριζόμεθα την Γραμματικὴν του Κ. Γενναδίου, αλλά μοι έστειλαν εξ Αθηνών 100 εν καιρώ...». Οι επαφές του Καλαμπακίδη με τα εκπαιδευτικά κέντρα του βόρειου ελληνισμού είναι συχνές και συστηματικές. Επικοινωνεί με τη Θεσσαλονίκη (Ανδρέα Οικονόμου, Γεώργιο Μενεξέ), τη Στενήμαχο, τη Φιλιπούπολη, το Βελιγράδι, την Αδριανούπολη, τη Βραΐλα, το Μελένικο, την Ξάνθη. Ιδιαίτερα συχνή είναι η επικοινωνία του με το γνωστό παιδαγωγό Αδαμάντιο Ζαπέκο στη Φιλιπούπολη (π.χ. 25-6, 5-10, 19-10 και 5-11 του 1845). Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Δύο πρωτοπόροι παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί από το Μελένικο: Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) και Δημήτριος Καλαμπακίδης (1813;-1878)», στο: Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, Β' τόμος, Σέρρες 2013, σσ. 489-508.

56 Ι. Δ. Καρατζούτσας, *Η Λύρα, ήτοι Συλλογή λυρικών των τινών ποιημάτων εν Ερμούπολει*, 1839, σ. 306.

57 Πνεύμα της Θρησκείας, είτε συγκριτική ιστορία του Χριστιανισμού. Δοκίμιον Ι. Νικολαΐδου Λεβαδέως, αρχαίου καθηγητού εν τω Ελληνικό Πανεπιστημείω, εν Αθήναις 1869, σ. 537.

μαθητής του Ε. Φωτιάδη Αντώνιος «αρίστης φήμης διδάσκαλος». ⁵⁸ Το έτος 1849 ο βατοπεδινός μοναχός Νικηφόρος σε επιστολή του προς τη μονή Κουτλουμουσίου αναφέρει την αποβίωση του μουσικοδιδασκάλου Ματθαίου. ⁵⁹ Το έτος 1849–1850 διδάσκουν οι διδάσκαλοι: Α. Δημητριάδης και Χρηστίδης Δημητρίου, ενώ μαθητές καταγράφονται οι: Κωνστ. Αποστολίδης, Κωνστ. Αναστασιάδης, Αθαν. Γεωργιάδης, Μαργαρίτης Σκαμπάλη, Δημήτριος Ιωάννου, Γεώργιος Ν. Νάκου. ⁶⁰ Το έτος 1851–1852 σχολάρχης καταγράφεται ο Νικόλαος Αργυριάδης ⁶¹ και διδάσκαλος ο ελλόγγμος Ιγνάτιος. ⁶²

58 Ε. Γ. Στράτης, «Ιστορία των Εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 2, Αθήναι 1909, σ. 149.

59 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 439.

60 Α. Μόσχος, *Απομνημονεύματα μητρός δυστυχούσης προς την θυγατέρα της, μεταφρασθέν εκ του γαλλικού υπό Αντωνίου Μόσχου*, εν Θεσσαλονίκη 1850.

61 Ο Νικόλαος Αργυριάδης είναι διευθυντής στη Σχολή Σερρών από το έτος 1852 έως το έτος 1858. Είναι γιος του Αργυρίου Παπαρίζου. Γεννήθηκε στη Σιάτιστα το 1812 και πέθανε στην Αθήνα το 1892. Τα πρώτα μαθήματα τα παρακολουθεί κοντά στον πατέρα του και έπειτα συνεχίζει τις σπουδές του στη Βιέννη. Διατελεί διευθυντής του Γυμνασίου Μυτιλήνης, γυμνασιάρχης στη Λαμία και σχολάρχης στις Σέρρες και στο Λεωνίδιο. Είναι συγγραφέας και μεταφραστής λογοτεχνικών έργων. Κάποια από τα έργα του αποτελούν: 1) *Νεώτατα της Ελλάδος κατά της Ασίας τρόπαια. Ήτοι βιογραφία των νεωτάτων Ελλήνων Ηρώων, των εν τω υπέρ της ελευθερίας ιερῷ αγῶνι διαπρεψάντων. Τμήμα α! περιέχον την βιογραφίαν του Κ. Κανάρη υπό Ν. Α. του Μαραθωνίου, και την εικόνα του Ἡρώος*, εν Λειψία της Σαξωνίας, 1835. 2) *Γεωγραφία, εκτεθείσα μεν γαλλιστί υπό Αδριανού Βάλβι, ερμηνευθείσα δε δια χρήσιν των Ελλήνων υπό Κ. Μ. Κούμα*. Μετά δε την αυτού αποβίωσιν αναθεωρηθείσα και με την γ' έκδοσιν του Γαλλικού πρωτοτύπου παραβληθείσα εξεδόθη επιστασία και διορθώσαι των Αυταδέλφων Δ. και Ν. Αργυριάδων, εν Βιέννη της Αυστρίας 1838. 3) *Πρακτικά του ευγενεστάτου βαρῶνου κυρίου Κωνσταντίνου Μπέλλιου Μακεδόνο, συλλεγέντα υπό των Αυταδέλφων Δ. και Ν. Αργυριάδων των εκ Σιατίστης της Μακεδονίας*, εν Βιέννη της Αυστρίας 1838. 4) *Υἱός της πατρίδος, σύγγραμμα ηθικόν και θρησκευτικόν εκδιδόμενον υπό Ν. Αργυριάδου*, εν Αθήναις 1841 κ.α.

62 Κ. Μ. Κούμας, *Ηθική, εκδοθείσα το πρώτον εν Βιέννη της Αυστρίας κατά το έτος 1819 νυν δε μετατυπωθείσα απαράλλaktως εγκρίσει της αρμόδιας αρχής, δαπάνη Κυρ. Δαρζηλοβίτου, Θεσσαλονίκη τύποις Κ. Δαρζηλοβίτου, 1852.*

Σημαντική είναι η προσφορά στη λειτουργία της Σχολής του Ιωάννη Πανταζίδη. Ο Ιωάννης Πανταζίδης γεννήθηκε στο Κρούσοβο το 1827. Το 1843 μεταβαίνει στην Αθήνα για γυμνασιακές και πανεπιστημιακές σπουδές, ενώ το 1855 συμπληρώνει τις σπουδές του στη Γερμανία με δαπάνη της κοινότητας Σερρών. Άρα μετά το 1855 έως το 1861 πιθανόν να διδάσκει στη Σχολή Σερρών. Από το 1862 έως το 1875 υπηρετεί στο Βαρβάκειο Γυμνάσιο, ενώ διατελεί και Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης μέχρι το 1875. Στις 4 Σεπτεμβρίου του 1875 «ετάχθη εις την πρόευσαν αυτώ εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω θέσει»⁶³, εκλεγμένος στη θέση του τακτικού καθηγητή Ελληνικής Φιλολογίας.⁶⁴ Το έτος 1858 και το 1860 διδάσκουν στη Σχολή οι: Ιωάννης Πανταζίδης σχολάρχης, Νικόλαος Α. Κουμπίδης από τα Λακοβίκια και ο Δημήτριος Α. Λάσκαρις, ελληνοδιδάσκαλοι.⁶⁵ Στη διοίκηση της Σχολής αργότερα σημαντικό ρόλο διατελεί και ο Νικόλαος Χαλκιόπουλος πιθανόν από το 1862 έως το 1865 διότι έπειτα διδάσκει στην Ελληνική Σχολή Θεσσαλονίκης.⁶⁶

Το έτος 1870 διδάσκει ο Νικόλαος Κουμπίδης αλλά υπάρχει και η αναφορά βιβλιοπωλείου, όπου γίνεται η προμήθεια βιβλίων.⁶⁷ Το έτος 1870 και 1871-1872 τη διεύθυνση του ημιγυμνασίου αναλαμβάνει ο Δημήτριος Μαρούλης, ενώ σε συνεργασία με τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Σερρών και άλλους Συλλόγους και τη

63 Κλειώ, 1887, σσ. 353-354

64 Ε. Βελώνη, «Ο καθηγητής Ιωάννης Πανταζίδης (1827-1900) και η Παιδαγωγική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», στο: *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11, 12 Οκτωβρίου 2014, σσ. 1-9.

65 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 440 και υποσ. 338. Τα ονόματα των ελληνοδιδασκάλων αναφέρονται το 1858 σε έγγραφο προς το ρωσικό υποπροξενείο Σερρών και το 1860 σε έγγραφο του Προξενείου Σερρών.

66 Νικόλαος Χαλκιόπουλος καθηγητής, διδάσκει στην Ελληνική Σχολή Θεσσαλονίκης από το έτος 1866 έως το έτος 1869. Παντρεύτηκε την κόρη του επιφανούς πολίτη της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης Αθανάσιου Χαϊδευτού. Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 1160 (11-7-1887). Βλ. Α. Μεταλλινού-Τσιώμου, *Η Παιδεία-Τα ελληνικά σχολεία της Θεσσαλονίκης κατά τον 19^ο αιώνα* στο: *Παλαιά Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1940, σ. 5.

67 Ιωάννης Λαμπρίδης, διδ. Της Ιατρικής κ.τ.λ., *Ζαγοριακά ος προσετέθησαν και τινά περί Ηπείρου*, δαπάνη Ιω. Κασσανδρέως, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Αυγής, 1870.

συνεισφορά πλουσίων οικογενειών ιδρύει το Διδασκαλείο Αρρένων, από όπου αποφοιτούν πολλοί δάσκαλοι που υπηρετούν όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών αλλά και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας.⁶⁸ Τα έτη 1872–1873, 1873–1874⁶⁹ και 1874–1875⁷⁰ διδάσκει και διευθύνει τη σχολή ο καθηγητής Χριστόφορος Σαμαρτζίδης.⁷¹ Από το έτος 1875 έως το έτος 1878 διευθυντής της

68 Ι. Κ. Ράμφος, *Η Δόλιος Ευτυχία. Δράμα πρωτότυπον εις πράξεις πέντε*, συνταχθέν υπό Ι. Κ. Ράμφου, εν Θεσσαλονίκη 1871, σ. 99. Ο Δημήτριος Μαρούλης γεννήθηκε το έτος 1840 και απεβίωσε το έτος 1892. Κατάγεται από τον Κατσικά Ιωαννίνων, σπούδασε στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων και στη Ριζάρειο Σχολή. Υπηρετεί ως διδάσκαλος στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και ολοκληρώνει τις σπουδές του στην Τιβίγγη με υποτροφία. Είναι διδάκτωρ της φιλοσοφίας. Αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Γυμνασίου Σερρών το 1870 και του Διδασκαλείου το 1872.

69 Α. Ν. Αυξεντιάδης, *Μούσης Παιδιαί, Συλλογή ποιήσεων λυρικών*, εν Θεσσαλονίκη 1874, σ. 20.

70 Henri de Kock, *Οι δαίμονες της θαλάσσης ή οι Άγγλοι πειραταί*, μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ιωάννου Τ. Αντωνιάδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1875, σ. 124.

71 Σημαντική είναι η προσφορά του Χριστόφορου Σαμαρτζίδη ως καθηγητή στο Γυμνάσιο Σερρών και ως διευθυντή για τέσσερα έτη 1872–1876 στο Διδασκαλείο Θηλέων. Η μητέρα του Ευφροσύνη ήταν διευθύντρια το ίδιο χρονικό διάστημα στο Παρθεναγωγείο Σερρών. Ο Χριστόφορος Σαμαρτζίδης γεννήθηκε το 1843 στη Λευκάδα από οικογένεια διανοούμενων. Ο πατέρας του είναι γιατρός και η μητέρα του ποιήτρια, δημοσιογράφος και πρωτοπόρος φεμινίστρια των πρώτων πενήντα χρόνων του 19ου αιώνα, Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου. Σπουδάζει στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, απ' όπου λαμβάνει το πτυχίο του και το 1865 αναγορεύεται διδάκτωρ. Εργάζεται ως καθηγητής και αργότερα ως γυμνασιάρχης στην Κωνσταντινούπολη, στη Φιλιππούπολη, στο Μοναστήρι, στην Ανδριανούπολη και σε άλλες πόλεις της Θράκης και της Μακεδονίας, όπου διακρίνεται για την εκπαιδευτική και εθνική του δράση. Όταν διορίζεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο γενικός επιθεωρητής όλων των ελληνικών σχολείων της Θράκης, του δίνεται η ευκαιρία να ασχοληθεί και με την αναδιοργάνωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Αποτελεί έναν από τους πρωτοπόρους παιδαγωγούς και οι επιστημονικές θέσεις που αναπτύσσει στις μελέτες του επηρεάζουν την κατοπινή εξέλιξη της παιδαγωγικής στον τόπο μας. Πολυγραφότατος, ασχολείται με την ποίηση, το μυθιστόρημα, το θέατρο, αλλά και τις παιδαγωγικές και ιστορικές μελέτες. Το 1868 εκδίδει το πολυσέλιδο μυθιστόρημα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* (3 τόμοι). Το 1865 ορίζεται

Σχολής είναι ο Ιωάννης Καλοσύτης απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁷² Το έτος 1877-1878 ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης διορίζει τον Ιωάννη Οικο-

συντάκτης στην ελληνική έκδοση της εφημερίδας *Ανατολή* του Ευαγγελινού Μισαηλίδη και το 1869 συνεργάζεται με τον Δημήτριο Νικολαΐδη για την κυκλοφορία του γαλλόφωνου *Φάρου του Βοσπόρου*. Στην Κωνσταντινούπολη δημοσιογραφεί επίσης στον *Νεολόγο* και ιδρύει γραφείο - αντιπροσωπεία της *Διαπλάσεως των Παίδων* (1890), δημοσιεύοντας ποιήματα για παιδιά. Στη συνέχεια αναλαμβάνει μετά τον Μπάμπη Άννινο την έκδοση του περιοδικού *Παρνασσός*, του ομώνυμου φιλολογικού συλλόγου (1892-1894). Για το θέατρο έγραψε δύο έργα. Το δίπρακτο δράμα *Αρματωλοί και κλέπται* (1864), και το *Κασσιανή (Καισαριανή) και Ακύλας* (1875). Ο Σαμαρτζίδης πεθαίνει το 1900 στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Α. Ερνέστος, *Ομιλίες επί της ηθικής του Χριστιανισμού* υπό Ερνέστου Λουθάργου, διδ. και καθηγητού της Θεολογίας, μετάφρασις Β. Γαβριηλίδου, εν Λειψία 1873. Βλ. Ν. Αυξεντιάδης, *Μούσης παιδικαί*, Συλλογή ποιήσεων λυρικών υπό Α. Ν. Αυξεντιάδου, εν Θεσσαλονίκη εκ του τυπογραφείου Η Μακεδονία Ν. Βαγλαμαλή και Συν., 1874. Βλ. Henri de Kock, *Οι δαίμονες της θαλάσσης ή Άγγλοι πειραταί, Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ιωάννου Τ. Αντωνιάδου...*, εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Θ. Κασάπη 1875.

72 Ο Ιωάννης Καλοσύτης γεννήθηκε το 1851 και σπουδάζει στην Αθήνα. Μετά τη διδασκαλία του στη Σχολή της Κοζάνης αναλαμβάνει τη διδασκαλία στη Σχολή Σερρών, όπου παραμένει για αρκετό διάστημα. Αποτελεί έναν από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κοζάνης «Φοίνιξ» το 1873. Την περίοδο αυτή υπάρχει έντονη ανάμειξη της τουρκικής κυβέρνησης στα εκπαιδευτικά πράγματα της κοινότητας της Κοζάνης που έχει ως αποτέλεσμα οι διδάσκαλοι της σχολής Ιωάννης Καλοσύτης και Χρήστος Γιαννόπουλος να θεωρούνται ύποπτοι από τις τουρκικές αρχές και να απομακρύνονται από τη σχολή, ύστερα από απαίτηση του νομάρχη Μοναστηρίου το 1874. Ο Ιωάννης Καλοσύτης εκδίδει την εφημερίδα *Σφαίρα* το 1880 στον Πειραιά, ενώ γράφει και τη μελέτη: *Μακεδονία ήτοι μελέτη οικονομολογική, γεωγραφική ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδ. Κάρολος Βίλμπεργκ, εν Αθήναις 1886. Διατελεί για τρία έτη Βασιλικός Επίτροπος «παρά τη Τραπέξη Ηπειροθессαλίας» και έπειτα τμηματάρχης του υπουργείου Εσωτερικών και του Παιδείας, στο οποίο υπήρξε Γενικός Γραμματέας για μεγάλο διάστημα. Έπειτα διορίζεται Νομάρχης Λαμίας και τέλος Κοζάνης. Είναι συγγραφέας πλήθους μελετών. Βλ. Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Βάρτσος, Αθήναι 1924, σσ. 237-238, 240, 244 και 247.

νόμου ως βοηθό της ελληνικής Σχολής.⁷³

Γυμνάσιο

Κατά το 1878 καλείται στις Σέρρες ο Ιωάννης Τσικόπουλος και διευθύνει επί ένα έτος το τότε ημιγυμνάσιο της πόλης, όταν όμως το ημιγυμνάσιο προάγεται σε Γυμνάσιο και αναλαμβάνει τη διεύθυνσή του ο Ι. Δέλλιος, μετατίθεται στη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου, την οποία διατηρεί για είκοσι πέντε έτη (1880-1904).⁷⁴

73 Βλ. Κυριάκος Θ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Ι.Α.Ν.Ε. 1, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996, σ. 240.

74 Ιωάννης Τσικόπουλος (1839-1912), γεννήθηκε το 1839 στο Καταφύγιο Πιερίων. Τα πρώτα γράμματα λαμβάνει στο γραμματοδιδασκαλείο και αλληλοδιδασκτικό της πατρίδας του, στη συνέχεια φοιτά στο Βελβενδό και τη Σιάτιστα. Το 1863 μετέβη στην Αθήνα και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου. Όταν επιστρέφει στη Μακεδονία, αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Ελληνικής Σχολής στην Κοζάνη (1867-1870). Ο μητροπολίτης Βοδενών Αγαθάγγελος καλεί τον Ι. Τσικόπουλο στα Βοδενά και του αναθέτει τη διεύθυνση της Ελληνικής Σχολής. Στη συνέχεια διδάσκει στο Γυμνάσιο και Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης από το 1870 έως το 1876, ενώ το έτος 1876-1877 (2 μήνες) διδάσκει στο «Σχολείον του λαού» του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Κατά το 1879 καλείται στις Σέρρες με σκοπό να διευθύνει για ένα έτος το τότε ημιγυμνάσιο της πόλης, όταν όμως το ημιγυμνάσιο προάγεται σε Γυμνάσιο και αναλαμβάνει τη διεύθυνσή του ο Ι. Δέλλιος, μετατίθεται στη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου, την οποία διατηρεί για είκοσι πέντε έτη (1880-1904). Από το 1904-1905 έως το 1906-1907 διδάσκει στο Υποδιδασκαλείο Αρρένων της Θεσσαλονίκης. Το 1911 καλείται από την Επιτροπή της σύνταξης του μεγάλου ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής γλώσσας. Ενδεικτική εργογραφία: 1) *Η περί συντάξεως νεοελληνικού Λεξικού* εργασία του, 2) *Η περί διδασκαλίας της ορθογραφίας*, 3) *Ανέκδοτοι παρατηρήσεις αναφερόμενοι εις την δημοτικήν ημών γλώσσαν*, 4) «Θεόδωρος Ν. Δούμπας», *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου*, τ. Γ' (1910), σσ. 123-129, 5) «Αι Σερραϊκά Εξοχαί», *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου*, τ. Δ' (1911), σσ. 97-106 κ.ά. Βλ. Ι. Δέλλιος, «Ιωάννης Τσικόπουλος», *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου*, τ. ΣΤ' (1913), σσ. 238-240. Βλ. Π. Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών...*, ό.π., σ. 425 εξ. Βλ. Ε. Α. Βλάχου, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατημένας Σέρρας*, εν Αθήναις 1935, σσ. 49-50. Βλ. Δ. Κρήτος, «Ιωάννης Τσικόπουλος: ένας ξεχασμένος Μακεδόνας λό-

Το έτος 1879–1880 ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης διορίζει τον ελληνοδιδάσκαλο Χριστόδουλο Νικολαΐδη.⁷⁵ Από το έτος 1880–1881⁷⁶ έως το έτος 1888 διδάσκει ο Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος.⁷⁷ Το έτος 1880–1881 καταγράφονται οι καθηγητές: Δημή-

γιος», *Μακεδονικά*, τ. ΚΘ'(29^{ος}), Θεσσαλονίκη 1993–1994, σσ. 29–37. Βλ. *Ερμής*, αρ. 7 (3 Ιουνίου 1875), αρ. 71 (30–1–1876), αρ. 94 (23–4–1876), αρ. 378 (13–3–1879), αρ. 402 (12–6–1879). Βλ. *Βιβλίον Απολυτηρίων Υποδιδασκαλείου Θεσσαλονίκης 1901–1913*.

75 Βλ. Κ. Θ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, ό.π., σ. 241.

76 Α. Ν. Αυξεντιάδης, *Συλλογή ποιήσεων λυρικών και σατυρικών*, εν Θεσσαλονίκη, 1882.

77 Ο Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος γεννήθηκε στις Σέρρες το έτος 1853. Ολοκληρώνει τις σπουδές του στο ημιγυμνάσιο Σερρών το 1868 και μεταβαίνει στην Αθήνα. Το 1872 διακόπτοντας τις σπουδές του στην Αθήνα διορίζεται γραμματέας του Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου στις Σέρρες, ενώ εργάζεται και ως διδάσκαλος στην πόλη έως το έτος 1875. Είναι πολύτιμος συνεργάτης στο πλευρό του Προέδρου του Μακεδονικού Συλλόγου Ιωάννη Θεοδωρίδη με κύριο στόχο την αντιμετώπιση των βουλγαρικών αξιώσεων όχι μόνο στις Σέρρες αλλά σε ολόκληρη τη Μακεδονία. Το 1876 πηγαίνει στη Γερμανία με υποτροφία από τον «εν Αθήναις Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» και το 1880 αναγορεύεται διδάκτωρ της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Ιένας. Επιστρέφει στις Σέρρες, όπου αναλαμβάνει τη διεύθυνση της σχολής από το έτος 1880 έως το έτος 1888. Επί των ημερών του προάγεται σε εξατάξιο Γυμνάσιο, που το 1884 αναγνωρίζεται ισότιμο με τα υπόλοιπα Γυμνάσια του Ελληνικού Κράτους, ενώ προσθέτει σε αυτό και μονοτάξιο Διδασκαλείο. Μετατρέπει επίσης την Κεντρική Δημοτική Σχολή σε εξατάξια Αστική Σχολή. Αναδιοργανώνει τα ελληνικά σχολεία των Σερρών με την καθιέρωση του εξατάξιου κύκλου των μαθημάτων της Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης, με την ίδρυση Γυμνασίου και μονοτάξιου Διδασκαλείου, με την ίδρυση Ανώτερου Παρθεναγωγείου και την αύξηση των ενοριακών σχολείων. Κατόπιν καλείται να υπηρετήσει στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Ο Ιωάννης Δέλλιος καταγράφεται ως Γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης και διδάσκει σε αυτό από το έτος 1889–1890 έως το έτος 1892–1893 και 1896–1897. Ο Ι. Δέλλιος μετατίθεται στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης και η μετάθεση κρίνεται σκόπιμη από την ηγεσία του Υπουργείου Εξωτερικών λόγω των ενδοκοινοτικών διενέξεων της ελληνικής κοινότητας των Σερρών και τη συμμετοχή του σε αυτές. Ο ίδιος προσπαθεί να αναστείλει τη μετάθεσή του. Από τη Θεσσαλονίκη μεταβαίνει στη Λευκωσία της Κύπρου, όπου αναλαμβάνει τη διεύθυνση

τριος Ι. Δημητριάδης⁷⁸ και Ι. Κόνδης. Το έτος 1881–1882 γυμνασι-

του Παγκύπριου γυμνασίου επί μία τριετία (1893–1896). Διατελεί καθηγητής των βασιλοπαίδων, ενώ είναι μέλος της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του Υπουργείου Εξωτερικών και Πρόεδρος του «Παμμακεδονικού» Συλλόγου Αθηνών (1909–1910). Εκλέγεται βουλευτής Σερρών στις εκλογές του 1915 με το κόμμα του Δ. Γούναρη. Πεθαίνει το 1919 και μέρος της περιουσίας του διαθέτει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και τη βιβλιοθήκη του στο Γυμνάσιο Σερρών. Βλ. Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, Αθήναι 1966, σσ. 420–423. Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 1362 (6–9–1889), αρ. 1400 (31–1–1890), αρ. 1438 (20–6–1890), αρ. 1658 (3–2–1893), αρ. 1494 (2–2–1891), αρ. 1613 (17–7–1892). Βλ. Γ. Παπακώστας, *Δια τον Σύνδεσμον του απανταχού Ελληνισμού–Μείζων Ελληνισμός και Ελληνικά Γράμματα στις απαρχές του Εικοστού Αιώνα, άγνωστες εκθέσεις προς τον ΣΩΒ για το Α΄ εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 2010. Βλ. Π. Μ. Νίγδελης, *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου...*, ό.π., σ. 78, υπ. 132. Βλ. *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, ήτοι Τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, υπό Μιχαήλ Χατζή Ιωάννου, εν Θεσσαλονίκη, εκ του τυπογραφείου «Η Μακεδονία» Θάνου και Βασιλειάδη, 1880.

78 Δημήτριος Ι. Δημητριάδης (1845–1885) από το έτος 1875–1876 έως το 1878–1879 διατελεί διευθυντής στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Η Εφορεία των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Θεσσαλονίκης το 1880 παύει τον Δ. Δημητριάδη από τα καθήκοντά του και στη θέση του διορίζει τον Α. Οικονόμου. Το έτος 1880–1881 είναι καθηγητής στο Γυμνάσιο Σερρών. Έπειτα έως το θάνατό του το 1885 μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη και διατελεί διευθυντής στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης. Σπούδασε στην Αθήνα και στη Γερμανία και είναι διδάκτωρ της Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διατελεί διευθυντής του Γυμνασίου Μοναστηρίου και της *Εμπορικής Σχολής* στη Χάλκη. Η εφημερίδα Ερμής σε άρθρο της στις 20 Ιουνίου 1875 αναφέρει: «Ο Γυμνασιάρχης κ. Δημητριάδης, ανήρ επιστημονικής παιδείσεως και ικανός διευθυντής, έχει συνάμα μέθοδον διδασκαλίας δεξιάν και είναι απηλλαγμένοι του αφορήτου εκείνου σχολαστικισμού των ανθρώπων του επαγγέλματός του...». Σε ομιλία του Γυμνασιάρχη Δ. Δημητριάδη το 1880, την οποία εκφωνεί στο Ελληνικό Παρθεναγωγείο κατά την επέτειο της εορτής των Τριών Ιεραρχών, τονίζεται η μεγάλη σημασία της ελληνικής γλώσσας στην εθνική ταυτότητα των Ελλήνων αλλά και το θρησκευτικό στοιχείο: «... Το έθνος ημών, κύριοι, υπό την προστασίαν του αγαθού αυτού δαίμονος διέσωσε κατά τον μακραιώνα και πλήρη περιπετειών αυτού βίον εναργεστάτην την συνείδησιν εαυτού, από γενεάς εις γενεάν ως ιεράν παρακαταθήκην μεταδιδομένην διέσωσεν αρετήν σώτειραν των εθνών, την φιλομάθειαν...

άρχης καταγράφεται ο Ιωάννης Δέλλιος.⁷⁹ Το έτος 1880–1881 διδάσκει ο ελληνοδιδάσκαλος Ιω. Δ. Οικονόμου και ο Θεοχάρης Ν. Πεντζίκης.⁸⁰ Στη Σχολή διδάσκει επίσης ο Ιωάννης Μηλιόπουλος, ο οποίος δίδαξε στη Σχολή Βεροίας. Το 1884 καθηγητής των Ιερών είναι ο Βασίλειος παπά Χρήστου.⁸¹ Το έτος επίσης 1884–1885 πρέπει να διδάσκει και ο Νικόλαος Δέλλιος.⁸² Το έτος 1885– 1886 διευθυντής του Γυμνασίου καταγράφεται ο Ιωάννης Δέλλιος, ενώ καθηγητές διατελούν οι: Βασίλειος Δημητριάδης, Λάζαρος Αντωνιάδης, Αθανάσιος Χρήστου Φυλακτός, Γ. Κόνδης και Π. Ευγενικός.⁸³ Το έτος 1886–1887 συνεχίζει να είναι γυμνασιάρχης ο Ι. Δέλλιος, ενώ καθηγητές είναι οι: Αθανάσιος Φυλακτός⁸⁴, Λάζαρος

*Υπέρ των γραμμάτων δ' εργαζόμενοι ημείς οι εν Μακεδονία Έλληνες δεν θέλομεν να αντηχήση εις τα ότα ημών σκυθικός πάταγος και βραγχώδης αλαλητός ουδέ νάνων ισχναί και πνιγμένοι φωναί, αλλ' η καλλίστη και εύρυθμος και εύμουςος αρμονία του αληθούς πολιτισμού και ανθρωπισμού. Είμεθα έθνος ιστορικόν, έχον εν τω βάθει της ψυχής του εναργεστάτην την συνειδησιν εαυτού και των μέσων της αναπτύξεώς του... .Γρηγορείτε, γρηγορείτε Μακεδόνας! ανδρίζεσθε! ελπίζετε!». Βλ. Χ. Παπαμάρκου, Λόγοι εκφωνηθέντες κατά τα εγκαινία του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου, τύποις της εφημερίδος ο 'Ερμής', Θεσσαλονίκη 1876. Βλ. *Ερμής*, αρ. 12 (20–6–1875), αρ. 83 (12–3–1876), αρ. 93 (20–4–1876), αρ. 94 (23–4–1876), αρ. 111 (29–6–1876), αρ. 130 (3–9–1876), αρ. 172 (1–2–1877), αρ. 202 (21–6–1877), αρ. 230 (27–9–1877), αρ. 307 (27–6–1878), αρ. 341 (27–10–1878), αρ. 366 (26–1–1879), αρ. 467 (8 Φεβρουαρίου 1880), αρ. 503 (17–6–1880), αρ. 524 (2–9–1880), αρ. 525 (5–9–1880). Βλ. Λόγος Δημητρίου Ι. Δημητριάδου δ. Φ., Γυμνασιάρχου εν Θεσσαλονίκη, απαγγελθείς υπ' αυτού εν τω ελληνικό παρθεναγωγείο κατά την επέτειον των ελληνικών σχολείων εορτήν των τριών Ιεραρχών τη 30 Ιανουαρίου 1880, Θεσσαλονίκη 1880.*

79 Α. Αυξεντιάδης, *Συλλογή ποιήσεων λυρικών και σατυρικών...*, ό.π.

80 Ν. Γ. Φιλιππίδης, *Ο ιερός του 1821 ελληνικός αγών...*, ό.π.

81 Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες, Ειδήσεις Ιστορικά Βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης 36–1884*, εν Κωνσταντινουπόλει, σ. 719.

82 Γ. Παπαγεωργίου, *Αναγνώσματα και λόγοι...*, ό.π., σ. 142.

83 *Απολυτήριο* έτους 1885–1886 μαθητή Ιωάννη Β. Ιωαννίδη.

84 Αθανάσιος Χρήστου Φυλακτός (1859–1924), καθηγητής, διδάσκει στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης το έτος 1890–1891 με μισθό εκατόν πέντε (105) οθ. λίρες. Φιλολόγος από την Ηράκλεια. Ολοκληρώνει τις σπουδές του

Αντωνιάδης, Νικόλαος Δέλλιος,⁸⁵ Βασίλειος Δημητριάδης, Σπυρί-

στην Ελληνική Σχολή Ηράκλειας, στο Διδασκαλείο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών και στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ αναγορεύεται διδάκτοράς της το 1883. Συμπληρώνει τις σπουδές του στην Μένα, Μόναχο και Λειψία (1891–1893). Μορφή αέθρια και ηθική, με διαυγή πνευματικότητα και βαθιά φιλοσοφημένη σκέψη, εκτιμάται από τους συγχρόνους του για την πολυμάθεια, την αρετή και τη φιλοπατρία. Συγκαταλέγεται στους προμάχους του Μακεδονικού αγώνα. Διατελεί διευθυντής στην Αστική Σχολή Μελενίκου (1881–1882) και καθηγητής στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης (1884–1885) και Σερρών (1880–1881, 1885–1889). Γυμνασιάρχης δε στο ίδιο Γυμνάσιο (1898–1900, 1906–1908), Αδριανούπολης (1893–1894), Μπάγκειο Κορυτσάς (1895–1896), Μαράσλειο Φιλιππούπολης, διευθύνοντας ταυτόχρονα και τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία, ως την ημέρα που αποχωρεί ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής (1900–1906). Διδάσκει επίσης στο Παγκύπριο Λευκωσίας και στο Διδασκαλείο του (1908–1911), στη Θήβα (1911–1912), Λαμία (1912–1913), Αθήνα (καθηγητής) στο Α' Βαρβάκειο (αργότερα Γυμνάσιο θηλέων) και στα εκπαιδευτήρια Μακρή (1913–1921), τέλος ξανά γυμνασιάρχης στο Παγκύπριο και διευθυντής τού Διδασκαλείου του (1921–1924). Συγγράφει διάφορες παιδαγωγικές και ιστορικές μελέτες ιδιαίτερα σημαντικές για την ιστορία του τόπου. Μερικοί από τους λόγους του αναδημοσιεύονται από τον γιο του Αδριανό, συγκεντρωμένοι σ' ένα τόμο με τίτλο: *Λόγοι εκπαιδευτικοί και πανηγυρικοί*, Αθήναι 1966. Από το αρχειακό υλικό του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης πληροφορούμαστε ότι ο υπερβολικά αυστηρός τρόπος διδασκαλίας του Α. Φυλακτού στο μάθημα των Λατινικών, ωθεί τους μαθητές της Δ' τάξης να κάνουν αναφορά στον Γυμνασιάρχη, γεγονός που προκαλεί την έντονη αντίδραση του καθηγητή, την εμπλοκή του καθηγητικού συλλόγου και, τελικά, την παραίτηση του Α. Φυλακτού. Βλ. σχετικά: Α. Λάλα, «Ελληνικό Σχολείο και Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Γενικά στοιχεία οργάνωσης και σύστημα ποινών», *Τα Ελληνικά Σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*. Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 256. Βλ. Στογιόγλου Α. Γ., *Νέα στοιχεία...*, ό.π., σ. 95. Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 1456 (1–9–1890), αρ. 1506 (16–3–1891).

85 Νικόλαος Κ. Δέλλιος διδάσκαλος, διδάσκει στο Κεντρικό Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης το έτος 1881–1882. Γεννήθηκε στις Σέρρες το 1860 και απεβίωσε στην Αθήνα το 1936. Είναι τελειόφοιτος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης και αδελφός του Ιωάννη Δέλλιου. Σπουδάζει στο Πολυτεχνείο και διδάσκει μουσική και τεχνικά μαθήματα στο Γυμνάσιο και Παρθεναγωγείο Σερρών (1880–1888), στη Θεσσαλονίκη, στη Ρουμανία, στην Κωνσταντινούπολη, ενώ τελικά εγκαθίσταται στην Αθήνα,

δων Κόνδης, Σπυριδών Τζελέπης, Ιωάννης Τσικόπουλος.⁸⁶ Το έτος 1887-1888 γυμνασιάρχης καταγράφεται ο Ιωάννης Δέλλιος και καθηγητές οι: Αθανάσιος Φυλακτός, Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, Γαληνός, Αθ. Νικολαΐδης, Β. Δημητριάδης, Σπ. Τζελέπης, Σπ. Κόνδης.⁸⁷ Το ίδιο έτος καταγράφεται και ο καθηγητής Ι. Τσικόπουλος.⁸⁸ Το έτος 1889-1890 καθηγητής των Ιερών είναι ο Βασίλειος παπά Χρήστου.⁸⁹ Επίσης το ίδιο έτος διευθυντής αναλαμβάνει ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου,⁹⁰ απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής

όπου διευθύνει το ομώνυμο Λύκειο. Είναι αξιόλογος μουσικός και ευεργέτης του Συλλόγου «Ορφεύς». Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 651 (10-3-1882). Βλ. Γ. Καφταντζής, *Ορφείας Σερρών 1905-1991, Ιστορική Αναδρομή*, εκδ. Ομίλου Ορφείας Σερρών, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 31.

86 *Βιογραφία Ολυμπιάδος της Ηπειρώτιδος, Νεοπτολέμου του Αλκέτου θυγατρός, νομίμου του Φιλίππου Β' γυναικός, και Αλεξάνδρου του Μεγάλου Μητρός*, φιλοπονηθείσα υπό Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα καθηγητού, εν Αθήναις τυπογραφείον Ο Παλαμίδης 1887.

87 *Απολυτήριον Βασιλείου Μελισά*.

88 Β. Ανδρονόπουλος ή Καλλιμακόπουλος, *Έγκλημα επί Εγκλήματος, Δράμα πρωτότυπον οικογενειακόν εις πράξεις 3*, εν Λαρίσση εκ του τυπογραφείου Π. Α. ΚΑΝΑ, 1888. Καταγράφονται και οι μαθήτριάς Σερρών: Μαρία Σχοινά, Τασίτσα Ριγανιζή, Εργεντίνη Αποστόλου, Χρυσάνθη Τσούμπα, Ελίζα Κελαρρύτη, Αθηνά Αποστόλου, Καλλιόπη Γεωργίου.

89 Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες, Ειδήσεις Ιστορικά, Βιογραφικά, περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης 36-1884*, εν Κωνσταντινουπόλει 1890. Βλ. Γ. Ι. Παπαδόπουλος, Πρόεδρος του εν Κωνσταντινουπόλει Μουσικού Συλλόγου Ορφείας, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της παρ' ημίν εκκλησιαστικής μουσικής και οι από των Αποστολικών χρόνων άχρι των ημερών ημών ακμάσαντες επιφανέστεροι μελωδοί, υμνογράφοι, μουσικοί και μουσικολόγοι*, εν Αθήναις 1890.

90 Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου φιλόλογος, το έτος 1905-1906 αναλαμβάνει καθήκοντα επόπτη του Ελληνογαλλικού εμπορικού και πρακτικού Λυκείου Στ. Νούκα. Κατάγεται από τη Θεσσαλονίκη, έχει αποφοιτήσει από το Ελληνικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης το σχολικό έτος 1874-1875 και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 30 Σεπτεμβρίου του 1875 σε ηλικία 16 ετών, ενώ αποφοιτά τον Ιούλιο του 1878. Τον Σεπτέμβριο του 1878 εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Λειψίας και το 1880 εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή της Ιένας. Στα τέλη του 1882 αρχίζει συνεργασία με τη Berliner Philologische Wochenschrift. Τον Σεπτέμβριο του 1883 υποστηρίζει το

διδασκτορικό του (Beiträge zur Erklärung und Kritik des Sophokles) στη Φιλοσοφική Σχολή της Ιένας, όπου αναγορεύεται διδάκτωρ με βαθμό magna cum laude (=άριστα). Το 1884 διορίζεται Γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Βιτωλίων (Μοναστηρίου) διαδεχόμενος τον (μετεκπαιδευθέντα στη Γερμανία) Φίλιππο Σακελλαρίου. Ο Π. Ν. Παπαγεωργίου διορίζεται το 1885 στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία της Φιλιππούπολης ως φιλόλογος καθηγητής. Το έτος 1885 εκλέγεται αντεπιστέλλον μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Το έτος 1887-1888 έρχεται σε σύγκρουση με τον Γυμνασιάρχη των Ζαριφείων Κ. Νικολαΐδη και αποχωρεί στο τέλος του σχολικού έτους. Τον Ιανουάριο του 1888 γίνεται μέλος του «Φιλεκπαιδευτικού» Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Τον Μάρτιο του 1888 γίνεται μέλος της «Επιστημονικής Εταιρείας» των Κ. Κόντου και Γ. Χατζηδάκη. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους γίνεται μέλος της Αρχαιολογικής Επιτροπείας του «Φιλεκπαιδευτικού» Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Στα τέλη του 1888 εκδίδεται το έργο του Scholia in Sophoklis tragoedias vetera e codice Laurentiano στη Bibliotheca Teubneriana της Λειψίας. Τον Ιανουάριο του 1889 αρχίζει συνεργασία με τον Αριστοτέλη, το πρώτο λογοτεχνικό περιοδικό της Θεσσαλονίκης που εκδίδει ο δάσκαλος Γεώργιος Παπαγεωργίου. Τον Σεπτέμβριο του 1889 διορίζεται Γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Σερρών στη θέση του Ιωάννη Δέλλιου, ο οποίος αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης. Στις 27 Φεβρουαρίου 1891 εκφωνεί πανηγυρικό λόγο επί τη θεμελιώσει του Παρθεναγωγείου Σερρών (Γρηγοριάδος). Τον Απρίλιο του 1891 λόγω των κοινοτικών ερίδων στις Σέρρες αναστέλλεται η λειτουργία των σχολείων. Αποχωρεί από την πόλη και εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη. Στα τέλη του 1892 αρχίζει συνεργασία με τη Byzantinische Zeitschrift του Karl Krumbacher. Τον Απρίλιο του 1894 εκδίδεται η εκτενής μελέτη του για τις Σέρρες (Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου) στη ΒΖ. Τον Αύγουστο του 1894 αναλαμβάνει για δύο έτη τη διεύθυνση του Γυμνασίου Μυτιλήνης. Τον Αύγουστο του 1895 προχωρεί στην τακτοποίηση και καταγραφή της βιβλιοθήκης της Μονής Βλατάδων Θεσσαλονίκης. Στις 27 Ιουνίου 1896 ανανεώνεται η θητεία του στο Γυμνάσιο της Μυτιλήνης για τέσσερα ακόμη χρόνια. Εισηγείται μεταρρυθμίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα του νησιού. Τον Οκτώβριο του 1898 αρχίζει συνεργασία με την Εκκλησιαστική Αλήθεια, επίσημο όργανο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Στις 18 Μαΐου 1899 υποβάλλει την παραίτησή του στην Εφορεία των Σχολείων της Μυτιλήνης. Τον Σεπτέμβριο του 1904 συμμετέχει στην επιτροπή που συγκροτεί ο Γενικός Πρόξενος της Θεσσαλονίκης Λάμπρος Κορομηλάς για τη σύνταξη αναγνωστικών κατάλληλων για τους σλαβόφωνους μαθητές της Μακεδονίας. Τον Φεβρουάριο του 1906 ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄

Αθηνών και διδ. Φιλολογίας, ενώ διδάσκουν οι καθηγητές: Αθ. Φυλακτός, διδ. Φιλολογίας-καθηγητής των Ελληνικών, Γαληνός Αθ. Νικολαΐδης καθηγητής της Τουρκικής και Γαλλικής γλώσσας⁹¹, Νικόλαος Τέγος⁹², διδ. Φιλολογίας, Ι. Α. Παρχαρίδης, διδ. Φιλολογίας, Ι. Τσικόπουλος και Β. Παπαχρήστου.⁹³ Το έτος 1890-1891 γυμνασιάρχης καταγράφεται ο Π. Ν. Παπαγεωργίου, ενώ

του απονέμει το οφφίκιο του Άρχοντος Διδασκάλου της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, ενώ το ίδιο έτος παραιτείται από το Μαράσλειο σχολείο. Τον Φεβρουάριο του 1907 παρασημοφορείται από την ελληνική Κυβέρνηση με τον Χρυσού Σταυρό. Το 1909 γίνεται μέλος της «εν Αθήναις Βυζαντιολογικής Εταιρείας» Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους διορίζεται μέλος της Επιτροπής και τακτικός συνεργάτης του Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας (εκλογή στις 14.3.09). Την άνοιξη του 1910 με πρόταση του πρωθυπουργού Στ. Δραγούμη διορίζεται από το Υπουργείο Παιδείας αριστίνδην καθηγητής των Ελληνικών Γραμμάτων στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους ασθενεί και νοσηλεύεται στη Βιέννη, με αποτέλεσμα να μην αναλάβει καθήκοντα στο Πανεπιστήμιο. Τον Οκτώβριο του 1911 εγκαθίσταται στην Αθήνα όπου αναλαμβάνει καθήκοντα τακτικού συνεργάτη και Γραμματέα της Επιτροπείας του Ιστορικού Λεξικού που ισοδυναμούν με εκείνα του Διευθυντού του. Βλ. *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Αθήναι 1913, σσ. 145-150. Βλ. *Αλήθεια* φ. (462) 21, 1 Αυγ. 1906, 1. Βλ. Φρειδερίκη Φαντίδου-Σιδηροπούλου, Αλεξανδρείας 93 Από το Μαράσλειο Ελληνογαλλικό Εμπορικό και Πρακτικό Λύκειο Στ. Νούκα στο Β΄ Γυμνάσιο Θηλέων, στο Ζ΄ Γυμνάσιο Θηλέων και στο 19^ο Γυμνάσιο και 19^ο Γενικό Λύκειο Θεσσαλονίκης (1895-2005), Θεσσαλονίκη 2008, σ. 36. Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 868 (22-8-1884), αρ. 978 (14-9-1885), αρ. 1362 (6-9-1889). Βλ. Π. Ν. Νύδελης, *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως Αλληλογραφία (1880-1912)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικά Πραγματεία, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική αρ. 19, Θεσσαλονίκη 2004.

91 «Εσωτερικά», *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 1456, έτος ΙΣΤ΄, Θεσσαλονίκη 1 Σεπτεμβρίου 1890, σ. 2.

92 Ο Ν. Τέγος φαίνεται να διδάσκει στη Σχολή της Καβάλλας το έτος 1884-1885. Έχει καταγωγή από τις Σέρρες. Είναι πρόεδρος της διαχειριστικής επιτροπής του Συλλόγου «Ορφέα» για την ίδρυση Γηροκομείου και οικοτροφείου για τα ορφανά παιδιά των Μακεδονομάχων. Βλ. Σ. Μερτζίδης, *Αι χώραι του παρελθόντος...*, ό.π., σ. 145.

93 *Απολυτήριον* Χριστού Ευαγγελίδη. Βλ. Βλ. Γ. Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της παρ' ημίν εκκλησιαστικής μουσικής...*, εν Αθήναις 1890.

διδάσκουν οι καθηγητές: Ιεροδ. Βασίλειος Παπά Χρήστου, Ι. Α. Παρχαριδής δ. φ., Χ. Ιωαννίδης, δ.φ., Γ. Β. Ιωαννίδης, δ. φ., Ν. Τέγος δ. φ., Γ. Ασπρομάλλης.⁹⁴ Το έτος 1891–1892 γυμνασιάρχης καταγράφεται ο Ιωάννης Ασπριώτης⁹⁵ δ. φ., ενώ διδάσκουν οι καθηγητές: Ιωάννης Τσικόπουλος, Χ. Ιωαννίδης δ. φ., Νικόλαος Τέγος δ. φ., Γ. Β. Ιωαννίδης δ. φ., Ι. Α. Παρχαριδής δ. φ., Παπαμάρκου.⁹⁶ Το έτος 1892–1893 γυμνασιάρχης καταγράφεται ο Ιωάννης Ασπριώτης, ενώ καθηγητές καταγράφονται οι: Ι. Τσικόπουλος, Χ. Ιωαννίδης, Γ. Β. Ιωαννίδης, Γ. Χατζηκυριακού, Αντώνιος Οικονόμου.⁹⁷ Το ίδιο έτος διδάσκουν στο Γυμνάσιο οι καθηγητές Λουκάς Δημητριάδης⁹⁸ καθηγητής Ελληνικών και Ιστορίας, και ο Νικόλαος Τέγος⁹⁹. Το έτος 1893–1894 διδάσκουν οι καθηγητές: Νικόλαος Α. Κουμπίδης, Νικόλαος Τέγος, Ιωάννης Τσικόπουλος.¹⁰⁰ Το ίδιο έτος καταγράφεται γυμνασιάρχης ο Ιωάννης Ασπριώτης, ενώ διδάσκουν και οι καθηγητές: Χαράλαμπος Ιωαννίδης, Αντώνιος Οικονόμου, Γεώργιος Κ. Χατζηκυριακού.¹⁰¹ Το 1897 διδάσκουν οι κα-

94 *Απολυτήριο* Δημήτριου Μ. Μιχαηλίδη.

95 Ιωάννης Ασπριώτης καθηγητής, διατελεί γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης το έτος 1894–1895. Επίσης διδάσκει το β' εξάμηνο στο ανώτερο τμήμα του Παρθεναγωγείου.

96 *Απολυτήριο* Αθανάσιου Α. Παπαλούδη.

97 *Απολυτήριο* Δημήτριου Χρ. Πάζια.

98 Λ. Δημητριάδης του Σερραίου Καθηγητού των Ελληνικών και της Ιστορίας, *Κόντος εν Άδου και Κόντος εξ Άδου ήτοι νεκρικοί διάλογοι συγγραφέντες εις αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, εν Αθήναις 1893.

99 Λ. Δημητριάδης, *Κόντος εν Άδου και Κόντος εξ Άδου...*, ό.π.

100 Α. Δ. Γούσιος, *Η κατά το Πάγγαιον χώρα Λακκοβοηκίων τοπογραφία, ήθη, έθιμα και γλώσσα υπό Αστερίου Δ. Γουσίου*, εν Λειψία, εκ του τυπογραφείου Η Ένωσις, 1894.

101 *Απολυτήριο* Δημήτριου Βάντση. Γεώργιος Κ. Χατζηκυριακού(κός) (1863–1933) διδάσκει στο Γυμνάσιο αλλά και στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης από το έτος 1890–1891 έως το έτος 1891–1892 και 1899–1904 με μισθό εννέα χιλιάδες (9000) γρόσια. Είναι καθηγητής των φυσικομαθηματικών. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1863 από πατέρα πλοιοκτήτη και μητέρα παλιάς οικογένειας της Θεσσαλονίκης. Ο Γ. Χατζηκυριακού φοιτά στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης και έπειτα σπουδάζει Φυσικά και Μαθηματικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, του οποίου αναγορεύεται και διδάκτορας. Υπηρετεί αρχικά ως καθηγητής στα Γυμνάσια Σερρών και Θεσσαλονίκης και κατά τα έτη του Μακεδονικού αγώνα μεταβαίνει στο Γενικό Ελληνικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης και ανα-

θηγητές: Λ. Παπαπαύλου και Δ. Νικολάου φυσικός,¹⁰² Από το 1896 έως το 1898 διευθυντής του Γυμνασίου διατελεί ο Αθανάσιος

λαμβάνει καθήκοντα επιθεωρητού των σχολείων της Μακεδονίας. Καθ' όλη την περίοδο του αγώνα συνεργάζεται στενά με τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Λάμπρο Κορομηλά και με τον Εθνομάρτυρα Μητροπολίτη Δράμας, μετέπειτα Σμύρνης Χρυσόστομο και Στρωμνίτη, μετέπειτα Κυδωνιών Γρηγόριο. Διώκεται από τους Τούρκους, αφού σε όλη την περίοδο από το 1908 έως το 1910 εξακολουθεί την εθνική και κοινωνική του δράση. Μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας, επανέρχεται με αποστολή του Υπουργείου Παιδείας και μετέχει της οργάνωσης των σχολείων της ελεύθερης Μακεδονίας. Έπειτα διορίζεται Γενικός Επιθεωρητής της Εκπαίδευσης, από όπου αποχωρεί κατά τις αρχές του 1921, μετά την πτώση του Ε. Βενιζέλου. Πολιτεύεται και εκλέγεται πληρεξούσιος Θεσσαλονίκης στη Δ' Εθνοσυνέλευση. Κατά το σύντομο περάσμά του από το Υπουργείο Παιδείας, κατά την πρώτη κυβέρνηση του Θ. Πάγκαλου, δημοσιεύει το διάταγμα της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Δημοσιεύει πολλές επιστημονικές πραγματείες, μεταξύ των οποίων αξίζει να αναφερθούν οι δημοσιεύσεις του σε εφημερίδες και σε αυτοτελή φυλλάδια για τα δάση, τα ύδατα και τα μεταλλεία της Μακεδονίας, αλλά και για εθνικά ζητήματα. Μερικές άλλες δημοσιεύσεις του: «Συγγράμματα και συγγραφείς Μακεδονίας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα», *Μ.Η.Π.Σ.*, Θεσσαλονίκη 1929 και «*Οδηγός Μακεδονίας*» το 1910, «*Η εν Μακεδονία εκπαίδευσις κατά τους επί τουρκοκρατίας χρόνους*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, 1928, σσ. 117-124. Στο Μακεδονικό Ημερολόγιο του Ν. Σφενδόνη διαβάζουμε για την προσωπικότητα του Γ. Κ. Χατζηκυριακού: «*Ενθουσιώδης πατριώτης, έχων βαθείαν συνείδησιν της αποστολής του ως διδασκάλου, με μόρφωσιν βασισθείσαν κυρίως εις τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς Έλληνας συγγραφείς, υπήρξεν ο χαρακτηριστικός τύπος του Έλληнос, ο οποίος έζησε και ενεπνεύσθη από την Μεγάλην Ιδέαν*». Βλ. Χ. Ι. Στυλιανίδης, *Η συμβολή των εκπαιδευτικών λειτουργών κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα 1870-1903-1908*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 69. Βλ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 1511 (3-4-1891). Βλ. Ανώνυμου, «*Γεώργιος Κ. Χατζηκυριακού-Σκέψεις και εντυπώσεις από την περιοδείαν μου ανά την Μακεδονίαν*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, 34 (1964), σσ. 113-115. Βλ. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, «*Κατάσταση μισθοδοσίας προσωπικού των ελληνικών σχολείων Θεσσαλονίκης σχολ. Έτους 1903-1904 ανυπόγραφη, υποβαλλόμενη προφανώς στην Επιτροπή προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας από το Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης*», 1904, φ. αακ Α/ΕΠΕΕΕΠ.

102 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 473.

Φυλακτός.¹⁰³ Τα έτη 1898–1899 και 1899–1900 διευθυντής του Γυμνασίου είναι ο Αθανάσιος Φυλακτός, ενώ διδάσκουν οι καθηγητές: Δ. Αγαθός, Βασίλειος Δ. Σέρτσιος¹⁰⁴, Δ. Ν. Στέφου.¹⁰⁵ Το έτος 1900–1901 το μάθημα των ιερών διδάσκεται από τον Γρηγόριο Κ. Ωρολογά¹⁰⁶ απόφοιτο της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, ο οποίος το επόμενο έτος αποχωρεί.¹⁰⁷ Το έτος 1901–1902 διδάσκει το μάθημα των Θρησκευτικών και στο Παρθεναγωγείο Σερρών ο Θεοδώρητος Βασιματζίδης, ο μετέπειτα μητροπολίτης Νευροκοπίου.¹⁰⁸ Από το έτος 1901–1902 έως το έτος 1905–1906 διευθυντής

103 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 463.

104 Ο Βασίλειος Σέρτσιος μαζί με τον Αθανάσιο Πίσυνο στις αρχές του 20ού αιώνα διδάσκουν στο Παγκύπριο Γυμνάσιο. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, «Από τις σχέσεις Κύπρου–Μακεδονίας (1900–1920)», *Ο Φιλελεύθερος*, 17 Μαρτίου 2018.

105 Ν. Δ. Κασσανδρεύς, *Η Κλεοπάτρα, Ιστορικό μυθιστόρημα μετά πολλών σημειώσεων και παραπομπών*, εν Αθήναις, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Ι. Νικολαΐδου, 1899.

106 Γρηγόριος Κ. Ωρολογάς Αρχι-ιεροκήρυκας και καθηγητής, διδάσκει στο Γυμνάσιο αλλά και στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης τα έτη 1892–1893 και 1893–1894. Διατελεί διευθυντής του Γυμνασίου το έτος 1893–1894. Κατόπιν χειροτονείται μητροπολίτης Στρώμνιτσας. Βλ. Γ. Παπακώστας, *Δια τον Σύνδεσμον του απανταχού Ελληνισμού–Μεΐζων Ελληνισμός και Ελληνικά Γράμματα στις απαρχές του Εικοστού Αιώνα, άγνωστες εκθέσεις προς τον ΣΩΒ για το Α΄ εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 2010.

107 Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1905, φ. Προσωπική αλληλογραφία μητροπολίτου Πολυανής κ.λπ. «Εκθεση Αποστόλου Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχη Σερρών της 5 Ιουλίου 1902 προς την ΕΠΕΕΕΠ για την κατάσταση του Γυμνασίου Σερρών» στο: Χ. Γ. Ανδρεάδης, *Εκθέσεις Προξενικές–Εκπαιδευτικές–Εκκλησιαστικές και λοιπά συναφή έγγραφα του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου αιώνα για τον υπόδουλο και μη ελληνισμό*, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 361–366.

108 Ο Θεοδώρητος Βασιματζίδης γεννήθηκε στις Σέρρες τον Ιούνιο του 1867. Λαμβάνει την εγκύκλια παιδεία του και σπουδάζει στο Διδασκαλείο της πόλης από το 1882 μέχρι το 1885, με δάσκαλό του και διευθυντή της σχολής τον Δημήτριο Μαρούλη. Ακολουθεί το επάγγελμα του δασκάλου πρώτα στο Μελένικο και έπειτα στο χωριό Στανός της επαρχίας Αρδαμερίου. Η παραμονή του θα είναι σύντομη, καθώς ο τότε επίσκοπος Αρδαμερίου Κωνσταντίνος τον απομακρύνει με το αιτιολογικό πως

Γυμνασίου καταγράφεται ο Απόστολος Πρ. Κωνσταντίνου.¹⁰⁹ Το έτος 1901–1902 καθηγητής Γαλλικών διατελεί ο Πέτρος Χαρισιάδης απόφοιτος του Γυμνασίου Μοναστηρίου. Το ίδιο έτος έως τον Ιανουάριο διδάσκει ο Αντώνιος Οικονόμου, όμως εξαιτίας ασθένειας αποχωρεί και τον αντικαθιστά ο Ιωάννης Τσικόπουλος στη διδασκαλία των ελληνικών στη δεύτερη τάξη. Ο διευθυντής διδάσκει τα λατινικά και την ιστορία της δεύτερης τάξης, ο καθηγητής των γαλλικών Π. Χαρισιάδης αναλαμβάνει να διδάξει τη γεωγραφία στην α΄ και β΄ τάξη και την ιστορία στην α΄ τάξη. Το ίδιο έτος διδάσκουν επίσης τα ελληνικά ο Ν. Βασικύρος και Λ. Παπαπαύλου, ενώ τα φυσικά διδάσκονται από τον καθηγητή των μαθηματικών Αθ. Οικονομίδη. Γυμναστής διατελεί ο «πλείστων δ' επαίων άξιος» γυμναστής Γ. Κηπιώτης.¹¹⁰ Το έτος 1902–1903 ο Αντώνιος Οικονόμου αποχωρεί και τη θέση του παίρνει ο Ι. Χαντ(δ) έλης διδάκτωρ του Εθνικού Πανεπιστημίου «*διεκριθή δια τε τον*

είναι μαθητής του Δημήτριου Μαρούλη ο οποίος «προτεστάντιζε». Θα διδάξει στα χωριά Λιαριγκόβη, Ιερισσό, και στη Θάσο στα χωριά Μέγα Καζαβίτη και Μαριές. Το 1890 μετά από μεσολάβηση του Κωνσταντίου Βαφείδη επισκόπου Μαρωνείας, θα εισαχθεί στην Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Στη διάρκεια της φοίτησής του χειροτονείται διάκονος από τον Κωνσταντίνο Βαφείδη, τον Οκτώβρη του 1894. Τον Αύγουστο του 1895 ολοκληρώνει τις σπουδές του και χειροτονείται ιερέας. Το 1899 επιστρέφει στις Σέρρες και τον Μάιο του 1900 μεταβαίνει ως αρχιερατικός επίτροπος στην Πέραμο της Κυζίκου. Από το 1901 μέχρι το 1903 τον βρίσκουμε διαδοχικά ιερατικό προϊστάμενο στη νοσοκομειακή εκκλησία της συνοικίας του Γαλατά της Κωνσταντινούπολης και δάσκαλο των θρησκευτικών στο αρρεναγωγείο και παρθεναγωγείο της ίδιας συνοικίας, ενώ στη συνέχεια διδάσκει θρησκευτικά στο Γυμνάσιο και το Παρθεναγωγείο Σερρών. Βλ. Αθ. Καραθανάσης, *Πραγματεία περί Μακεδονίας. Μελέτες και άρθρα για την πνευματική κίνηση και ζωή της Νεότερης Μακεδονίας*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσ/ίκη, 1990, σελ.166–177.

109 Γ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ιστορική Επισκόπησις της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής από των Αποστολικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς (1–1900 μ. Χ.)*, εν Αθήναις, 1904.

110 Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1905, φ. Προσωπική αλληλογραφία μητροπολίτου Πολυανής κ.λπ. «Έκθεση Αποστόλου Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχη Σερρών της 5 Ιουλίου 1902 προς την ΕΠΕΕΕΠ για την κατάσταση του Γυμνασίου Σερρών» στο: Χ. Γ. Ανδρεάδης, *Εκθέσεις Προξενικές–Εκπαιδευτικές–Εκκλησιαστικές...*, ό.π., σσ. 364–365.

ζήλον και δια την ευμέθοδον αυτού διδασκαλίαν επισπασάμενος την αγάπην πάντων». Το ίδιο έτος τον καθηγητή γαλλικών Π. Χαρισιάδη διαδέχεται ο Γ. Λιβανίδης, τρόφιμος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, ενώ ο Γ. Κηπιώτης συνεχίζει να διδάσκει το μάθημα της γυμναστικής.¹¹¹ Το έτος 1905–1906 το νέο μάθημα των παιδαγωγικών διδάσκεται από τον διευθυντή Απόστολο Πρ. Κωνσταντίνου και το μάθημα της βυζαντινής μουσικής από τον διευθυντή του Γυμναστηρίου Παναγιώτη Σπηλιόπουλο. Βέβαια δημιουργούνται προβλήματα εκείνο το έτος σύμφωνα με έγγραφο του Προξενείου Σερρών προς την Επιτροπή προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας στην Αθήνα. Τα προβλήματα αυτά προσδιορίζονται πρώτον στην παραίτηση του καθηγητή Λ. Παπααύλου και δεύτερον στη σύγκρουση του γυμνασιάρχη με τον καθηγητή των ιερών Αθανασιάδη. Το Προξενείο προτείνει την αντικατάσταση του διευθυντή διότι τον χαρακτηρίζει άνθρωπο: «αγαθό και πεπαιδευμένο, αλλά οξύθυμο. Δεν δύναται να επιβληθή εις τους λοιπούς καθηγητάς και αγνοεί ότι ο γυμνασιάρχης δεν είναι μόνον δια να υπερασπίζη τους καθηγητάς, αλλά και δια να επιβλέπη και ελέγχη αυτούς, εξασκών συνάμα και καθήκοντα επιθεωρητού εφ' όλων των εκπαιδευτηρίων της πόλεως». Το ίδιο έτος ο καθηγητής ελληνικής γλώσσας Ι. Χανδέλης αποχωρεί οικειοθελώς, ο Ι. Μέλφος καθηγητής ελληνικής γλώσσας διορίζεται στη Θεσσαλονίκη, ενώ παραμένει ο ελληνιστής Ν. Βασικύρος. Ο καθηγητής των γαλλικών Παπαχρήστου και των ιερών Αθανασιάδης απολύονται από την εφορεία των σχολείων. Το προξενείο προτείνει την αντικατάσταση του γυμνασιάρχη με τον Πάνο Παίτζη, γυμνασιάρχη που έχει λάβει τη σύνταξή του ή τον Αλέξανδρο Στάνη διευθυντή των σχολείων Καβάλας. Ο τελευταίος δεν ήρθε τελικά στις Σέρρες διότι συνεχίζει να διδάσκει στην Καβάλα.¹¹² Τα έτη 1906–

111 Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1904, φ. αακ Α/ΕΠΕΕΕΠ: «Εκθεση Αποστόλου Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχη Σερρών της 6 Ιουλίου 1903 προς την ΕΠΕΕΕΠ που υποβλήθηκε με το υπ' αριθ. 728/19-7-1903 έγγραφο του Προξενίου Σερρών Ι. Στορνάρη, σχετική με την κατάσταση της λειτουργίας του Γυμνασίου Σερρών» στο: Χ. Γ. Ανδρεάδης, *Εκθέσεις Προξενικές-Εκπαιδευτικές-Εκκλησιαστικές...*, ό.π., σσ. 392–397.

112 Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1907, φ. αακ Κ: «Εκθεση Αποστόλου Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχη Σερρών της 7ης Ιουλίου 1906 για τα πεπραγμένα του Γυμνασίου κατά το σχολ. Έτος 1905–1906 προς την

1909, 1911–1912, 1922–1923 διδάσκει ο καθηγητής Μουσικής Ιωάννης Β. Βαΐου.¹¹³ Το έτος 1907–1908 καθηγητής Γυμναστικής καταγράφεται ο Ιωάννης Καλαϊτζής.¹¹⁴ Το έτος 1908–1909 καταγράφεται ως Γυμνασιάρχης ο Δημήτριος Σάρρος φιλόλογος (1869/70–1937/38)¹¹⁵, ενώ καθηγητές διατελούν οι: Διαμαντής Πρίφτης, Ε.

ΕΠΕΕΕΠ υποβαλλόμενη με το υπ' αριθ. 185/17–7–1906 έγγραφο του Προξένου Σερρών» στο: Χ. Γ. Ανδρεάδης, *Εκθέσεις Προξενικές...*, ό.π., σσ. 505–511.

113 Ο Ιωάννης Β. Βαΐου διδάσκει επίσης στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης το έτος 1910–1911. Πεθαίνει το 1961 μετά την έντονη παρουσία του πέρα από τα εκπαιδευτικά δρώμενα της πόλης και στη διεύθυνση των μουσικών συνόλων του Ομίλου «Ορφέα». Βλ. *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών...*, ό.π., σ. 139.

114 *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών...*, ό.π., σ. 100.

115 Ο Δ. Σάρρος γεννήθηκε το 1870 στη Βίτσα Ζαγορίου, όπου λαμβάνει και τη στοιχειώδη μόρφωση. Αφού αποφοίτησε από τη Ζωσιμαία Σχολή σπουδάζει στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας. Διατελεί Σχολάρχης στον Πειραιά, Διευθυντής του Παγκύπριου Γυμνασίου, Γυμνασιάρχης σε Αλεξανδρούπολη και Σέρρες, Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη και Καθηγητής (1909–1922) στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Κατά την παραμονή του σε αυτήν διατελεί στέλεχος του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως». Παράλληλα, αναπτύσσει εθνικιστική δράση, καθώς το 1912 οργανώνει το πρώτο συνέδριο των δασκάλων του αλύτρωτου ελληνισμού και λαμβάνει μέρος στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση του υπόδουλου Ελληνισμού, με αποτέλεσμα να διωχθεί και να φυλακιστεί από τους Τούρκους. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εργάζεται ως Γυμνασιάρχης στην Κέρκυρα και εκπαιδευτικός Σύμβουλος στο Υπουργείο Παιδείας. Από το 1926 είναι μέλος του Συμβουλίου της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής. Πεθαίνει το 1937 στην Αθήνα. Στα έργα του περιλαμβάνονται τα: *Τα πρώτα τραγούδια (εύθυμα, πόνου, αρχαία)*, Αθήνα 1891, «Ιστορικά σημειώματα περί Ηπείρου και Βλαχίας», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. Ε', Αθήναι 1897, «Περί Επαγγελματικής μορφώσεως των εν Τουρκία Ελλήνων διδασκάλων», εφ. *Πατρίς*, Κωνσταντινούπολις 18–29/8/1912, *Το Ελληνικόν πνεύμα δια μέσον των αιώνων*, Κωνσταντινούπολις 1912, «Περί της εν Ηπείρω, Μακεδονία και Θράκη συνθηματικής γλώσσης», *Δελτίον της Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. Ζ', Αθήναι 1923, «Κατάλογος των χειρογράφων του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Επετηρίς Βυζαντινών σπουδών*, τ. Η' (1931) και τ. Θ' 1932, κ.ά. Βλ. Κ. Π. Λαζαρίδης, *Δημήτριος Μ. Σάρρος. Ο μεγάλος δάσκαλος από τη Βίτσα, Γιάννινα*, Μικρή Ζαγοριακή Βιβλιοθήκη αριθμ. 13, 1973.

Τσιούπτης, Δημήτριος Μάρκου (μαθηματικός), Πέτρος Ρώτας, Κ. Νικολαΐδης.¹¹⁶ Τα έτη 1910–1911, 1912–1916 και 1918–1920 διδάσκει ο καθηγητής Δημήτριος Μ. Μισυρλής.¹¹⁷ Το έτος 1911–1912 καταγράφεται ως καθηγητής της Ωδικής και της Τουρκικής γλώσσας ο Γ. Γεωργιάδης. Το έτος 1912–1913 γυμνασιάρχης είναι ο Λεωνίδας Παπαπαύλου.¹¹⁸ Το ίδιο έτος διδάσκουν οι καθηγητές: Κωνσταντίνος Μικρού, Ν. Τέγος, Δημήτριος Μ. Μισυρλής (1884–1952)¹¹⁹, Δημήτριος Νικολάου, Δημ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Αυξεντιάδης, Δ. Μάρκου, Χατζόπουλος, Γ. Γεωργιάδης.¹²⁰ Το έτος 1913–1914 διδάσκουν οι καθηγητές: Δ. Μάρκου, καθηγητής των

Βλ. Ι. Ν. Νικολαΐδης, Δημήτριος Μ. Σάρορος, *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954), σ. 885. Βλ. Θ. Ξύδης, Δημήτριος Σάρορος (1869 – 1938), *Νέα Εστία* 64 (1958), σσ. 1365–1367.

116 Βλ. Ε. Γ. Στράτης, *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωση αιώνας*, μέρος Α', εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1909, σ. 97. Επίσης καταγράφονται ως συνδρομητές οι μαθητές του Γυμνασίου: Α. Ολύμπιος, Β. Μερκουρίου, Θ. Καρίπης, Γ. Α. Χρυσάφης, Α. Δημητριάδης, Α. Σαχίνης, Ι. Ζαχαρόπουλος, Θ. Χρυσόμαλος, Β. Ψάλτου, Α. Καραγεώργος, Κ. Θεοχαρείδης, Ι. Μέγας, Κ. Γράτζιος, Χ. Γούτας, Δ. Θεολογίδης.

117 Δ. Μισυρλής, *Η συμμετοχή της Μακεδονίας εις τον υπέρ της ελευθερίας των Ελλήνων ιερών αγώνα του 1821*, Διάλεξις γενομένη τη 29η Μαρτίου 1937., τύποις Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1937. Βλ. Δ. Αντωνιάδης, «Το Γυμνάσιον Εδέσσης», *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Ιαν–Απρ. 1982, σ. 21.

118 Ο Λεωνίδας Παπαπαύλου διατελεί γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιον Μοναστηρίου (περίπου το 1905). Κατάγεται από τη Σιάτιστα, απόφοιτος της Φιλοσοφικής Αθηνών με μετεκπαίδευση στη Λειψία της Γερμανίας. Υπήρξε στο Παγκύπριο Γυμνάσιο έως το 1898. Δολοφονείται από τους Βούλγαρους το 1913. Βλ. Δ. Β. Χατζόπουλος, «Τα επιλήψιμα έγγραφα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, Θεσσαλονίκη 1952, σσ. 83–92.

119 Ο Δημήτριος Μ. Μισυρλής κατάγεται από τις Σέρρες και είναι απόφοιτος του Γυμνασίου Σερρών (1901) και της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (1909). Διδάσκει στο Σιδηρόκαστρο (1902–1904), διατελεί καθηγητής στο Ημιγυμνάσιο Ηράκλειας (1909–1910) και από το έτος 1910–1911 έως το 1920 με μια διακοπή (1916–1918) στο Γυμνάσιο Σερρών. Το διάστημα που δεν διδάσκει είναι όμηρος στη Βουλγαρία. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 473.

120 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 470.

μαθηματικών, Δημήτριος Νικολάου φυσικής, Βασίλειος Λάσκαρης γυμναστικής, Ιωάννης Αυξεντιάδης, φιλολογίας, Δημήτριος Μισυρλής, φιλολογίας, Χατζόπουλος γαλλικής, Τ. Ωρολογάς, Γεώργιος Καραϊσκάκης γαλλικών, Ευάγγελος Τάνος, Πρίφτης φιλολογίας, Δημήτριος Παπακωνσταντίνου θρησκευτικών, Τούντας μαθηματικός, Δ. Νικόλτσιος, και γυμνασιάρχης είναι ο Μιχαήλ Πέτρου¹²¹ φιλολογίας.¹²² Στο Γυμνάσιο επίσης την περίοδο αυτή διδάσκουν οι: Γεώργιος Στιβαρός, ο οποίος διδάσκει στο Σιδηρόκαστρο (Δεμίρ Ισάρ) τα έτη 1893–1894¹²³ και 1900–1901¹²⁴, Αθανάσιος Πίσανος από τη Νιγρίτα (1860–1918)¹²⁵, Διόδωρος Καρατζάς¹²⁶, Ιωάννης Ζήκος, Ιωάννης Γιαλέμης, Λεωνίδα Μακκάς, Ιωάννης Καμτσιδής, Κωνσταντίνος Ντίκος.¹²⁷

Την περίοδο αυτή διδάσκει μουσική στο Γυμνάσιο αλλά και στο Παρθεναγωγείο ο Κωνσταντίνος Σγουρός έως το 1911 οπότε και απεβίωσε.¹²⁸

121 Ο Μιχαήλ Πέτρου γεννήθηκε στο Μοναστήρι το 1852 και πέθανε στις Σέρρες το 1924. Βλ. *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών.*, ό.π., σ. 270.

122 Αν. Γαλδέμης, *Σκόρπια φύλλα*, τύποις Χ. Γούσιου, Σέρρες 1914, σ. 103. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 476.

123 *Φόρμιγξ ήτοι Συλλογή ασμάτων και ωδών των μεν μετενεχθέντων εκ της ευρωπαϊκής μουσικής γραφής εις την καθ' ημάς εκκλησιαστικήν, των δε πρωτοτύπων όλως προς χρήσιν των δημ. Σχολείων και παντός φιλομούσου υπό Ιακώβου Ναυπλιώτου Α' Δομεστίκου της του Χριστού Μ. Εκκλησίας*, Έκδοσις πρώτη, εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1894, σ. 259.

124 Αστέριος Δ. Γούσιος, *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου ήτοι Συλλογή Τερπνών δημοδών ασμάτων αδομένων εν τη κατά Παγγαίον χώρα, εν Αθήναις* 1901, σ. 114.

125 Ο Αθανάσιος Πίσανος είναι απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών με μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία. Διδάσκει στις Σέρρες και αργότερα αφοσιώνεται στην αγιογραφία. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 475.

126 Ο Διόδωρος Καρατζάς και ο Π. Σπηλιόπουλος διευθύνουν το Οικοτροφείο το έτος 1908–1909. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 475.

127 Γ. Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 475.

128 Ο μουσικός Κωνσταντίνος Σγουρός διατελεί πρώτος δάσκαλος μουσικής του ομίλου «Ορφέα». Γεννήθηκε στην Πεντάπολη Σερρών στις 29.1.1858. Υπότροφος της Μακεδονικής Εταιρείας παρακολουθεί ανώτερα θεωρητικά μαθήματα στη Μουσική Ακαδημία της Κολωνίας. Με την επιστροφή του στην πόλη των Σερρών διορίζεται στο Γυμνάσιο, την

Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζονται οι διευθυντές και καθηγητές της Ελληνικής Σχολής και του Γυμνασίου:

| Ελληνική Σχολή | |
|-----------------------|---|
| 1805-1813 | Ο Προδρομίτης ιεροδιάκονος Χρυσάνθος |
| 1812-1813 | Κωνσταντίνος Μινωΐδης Βοττιαίος και ο Αιδεσιμολογιώτατος Κύρος ο Αργυροκαστρίτης-ιερέυς |
| 1813-1815 | Σχολάρχης: αρχιμανδρίτης Ιγνάτιος Σκαλιώρας |
| 1815-1816 | Γεώργιος Ιωάννου |
| 1816-1817 | Κωνσταντίνος Μηνιάτης (Μινωΐδης) Κωτιαίος |
| 1815-1819 | Σχολάρχης: Μηνάς Μινωΐδης Ιωάννης από Αργυρόκαστρο |
| 1819-1820 | Αδάμ Ζαπέκου ή Άδαμος ο Ζαπέκος από Μέτσοβο |
| Μετά το 1821 | Ευάγγελος Μέξης ή Μεξικός Ηπειρώτης |

Κεντρική Αστική Σχολή και στο Παρθεναγωγείο Γρηγοριάδα, όπου διδάσκει μουσική και ελληνικούς χορούς κατά τα πρότυπα της δυτικής πολυφωνίας. Ο καθηγητής Κάρολος Αλεξανδρίδης γράφει για αυτόν: «*Ητο όντως μουσικόν δαμόνιον. Εμείς τότε εις το φημισμένον Γυμνάσιον Σερρών επιδασκόμεθα από τον Σγουρόν μουσικήν με νότες*». Βλ. *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών...*, ό.π., σ. 45.

| | |
|-----------------------------|---|
| 1828 | Αργύριος Παπαρίζος σιατιστεύς (διδάσκει περίπου την περίοδο 1823-1830), ο Νικόλαος υιός αυτού, ο Ιερόθεος, ο Δημήτριος Αγγέλου, ο Γεώργιος Μιχαήλ Χ. Γρούτζιου, ο Κωνσταντίνος Μιλίδης Ναου(σ)αίος, ο Εμμανουήλ Φωτιάδης. |
| Μεταξύ 1828 και 1832 | Μιχαήλ υιός του Εμμανουήλ Παππά Νεόφυτος Καλούδης |
| 1832 | Δημήτριος Αγγέλου |
| 1835-1837 | Δημήτριος Παπά Κύρου |
| 1837-1844 | Εμμανουήλ Φωτιάδης, σχολάρχης |
| 1838-1839 | Δημήτριος Παπακύρου |
| 1841-1842 | Αντώνιος Δημητριάδης
Αδάμ Κωνσταντινίδης |
| 1844-1847
1845-1846 | Δημήτριος Καλαμπακίδης
Ιερομόναχος Ιγνάτιος |
| 1847-1848 | Αντώνιος σχολάρχης, μαθητής του Ε. Φωτιάδη |
| 1849 | Μουσικοδιδάσκαλος Ματθαίος |
| 1849-1850 | Α. Δημητριάδης
Χρηστίδης Δημητρίου |
| 1851-1852 | Νικόλαος Αργυριάδης, σχολάρχης
Διδάσκαλος Ιγνάτιος |
| Μετά το 1855
έως το 1861 | Ιωάννης Πανταζίδης |
| Τα έτη 1858 και 1860 | Ιωάννης Πανταζίδης, σχολάρχης
Νικόλαος Α. Κουμπίδης από τα Λακοβίγια
Δημήτριος Α. Λάσκαρις |

| | |
|---------------------------|---|
| Από το 1862 έως το 1865 | Νικόλαος Χαλκιοπούλος |
| Ημιγυμνάσιο (1868) | |
| 1870 | Νικόλαος Κουμπίδης |
| 1870 και 1871-1872 | Δ. Μαρούλης, διευθυντής |
| 1872-1873 | Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, διευθυντής |
| 1873-1874 | Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, διευθυντής |
| 1874-1875 | Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, διευθυντής |
| 1875-1877 | Ιωάννης Καλοστύπης, διευθυντής |
| 1877-1878 | Ιωάννης Καλοστύπης, διευθυντής
Ιωάννης Οικονόμου, βοηθός |
| 1878-1879 | Ιωάννης Τσικόπουλος, διευθυντής |
| Γυμνάσιο | |
| 1879-1880 | Χριστόδουλος Νικολαΐδης |
| 1880-1881 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος, γυμνασιάρχης
Δημήτριος Ι. Δημητριάδης
Ιω. Δ. Οικονόμου
Θεοχάρης Ν. Πεντζίκης
Ιωάννης Μηλιόπουλος
Ι. Κόνδης |
| 1881-1883 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος, γυμνασιάρχης |

| | |
|-----------|--|
| 1883-1884 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος,
γυμνασιάρχης
Βασίλειος παπά Χρήστου καθηγητής
Ιερών |
| 1884-1885 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος,
γυμνασιάρχης
Νικόλαος Δέλλιος |
| 1885-1886 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος,
γυμνασιάρχης
Βασίλειος Δημητριάδης
Λάζαρος Αντωνιάδης
Αθανάσιος Χρήστου Φυλακτός
Ι. Κόνδης
Π. Ευγενικός |
| 1886-1887 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος,
γυμνασιάρχης
Αθανάσιος Φυλακτός
Λάζαρος Αντωνιάδης
Νικόλαος Δέλλιος
Βασίλειος Δημητριάδης
Σπ. Κόνδης
Σπυρίδων Τζελέπης
Ιωάννης Τσικόπουλος |
| 1887-1888 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος,
γυμνασιάρχης
Αθανάσιος Φυλακτός
Χριστόφορος Σαμαρτσίδης
Γαληνός Αθ. Νικολαΐδης
Β. Δημητριάδης
Σπ. Τζελέπης
Σπ. Κόνδης
Ι. Τσικόπουλος |
| 1888-1889 | Ιωάννης Κυριάκου Δέλλιος,
Γυμνασιάρχης |

| | |
|-----------|---|
| 1889-1890 | <p>Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου,
διευθυντής
Βασίλειος παπά Χρήστου,
καθηγητής των Ιερών
Αθ. Φυλακτός, καθηγητής
Ελληνικών
Γαληνός Αθ. Νικολαΐδης καθηγητής
της Τουρκικής και Γαλλικής
γλώσσας
Νικόλαος Τέγος, καθηγητής
Ελληνικών
Ι. Α. Παρχαρίδης, καθηγητής
Ελληνικών
Ι. Τσικόπουλος
Β. Παπαχρήστου</p> |
| 1890-1891 | <p>Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου,
διευθυντής
Βασίλειος παπά Χρήστου,
ιεροδιδάσκαλος
Ι. Α. Παρχαρίδης, καθηγητής
Ελληνικών
Χ. Ιωαννίδης, καθηγητής Ελληνικών
Γ. Β. Ιωαννίδης, καθηγητής
Ελληνικών
Ν. Τέγος, καθηγητής Ελληνικών
Γ. Ασπρομάλλης</p> |
| 1891-1892 | <p>Ιωάννης Ασπριώτης, γυμνασιάρχης
Ι. Τσικόπουλος
Χ. Ιωαννίδης
Νικόλαος Τέγος
Γ. Β. Ιωαννίδης
Ι. Α. Παρχαρίδης
Παπαμάρκου</p> |

| | |
|-----------|---|
| 1892-1893 | <p>Ιωάννης Ασπριώτης, γυμνασιάρχης
 Ι. Τσικόπουλος
 Χ. Ιωαννίδης
 Γ. Β. Ιωαννίδης
 Γ. Χατζηκυριακού
 Αντώνιος Οικονόμου
 Λουκάς Δημητριάδης
 Νικόλαος Τέγος</p> |
| 1893-1894 | <p>Ιωάννης Ασπριώτης, γυμνασιάρχης
 Νικόλαος Α. Κουμπίδης
 Νικόλαος Τέγος
 Ιωάννης Τσικόπουλος
 Χαράλαμπος Ιωαννίδης
 Αντώνιος Οικονόμου
 Γεώργιος Κ. Χατζηκυριακού</p> |
| 1896-1897 | <p>Αθανάσιος Φυλακτός, γυμνασιάρχης</p> |
| 1897-1898 | <p>Αθανάσιος Φυλακτός, γυμνασιάρχης
 Δ. Νικολάου, καθηγητής φυσικών</p> |
| 1898-1899 | <p>Αθανάσιος Φυλακτός, γυμνασιάρχης
 Δ. Αγαθός
 Β. Δ. Σέρτσιος
 Δ. Ν. Στέφου</p> |
| 1899-1900 | <p>Αθανάσιος Φυλακτός, γυμνασιάρχης</p> |
| 1900-1901 | <p>Γρηγόριος Κ. Ωρολογάς, καθηγητής των Ιερών</p> |

| | |
|-----------|--|
| 1901-1902 | <p>Απόστολος Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχης
 Θεοδώρητος Βασιματζίδης, καθηγητής των Ιερών
 Πέτρος Χαρισιάδης, καθηγητής Γαλλικών
 Αντώνιος Οικονόμου, καθηγητής Ελληνικών
 Ιωάννης Τσικόπουλος, καθηγητής Ελληνικών
 Ν. Βασικύρος, καθηγητής Ελληνικών
 Λ. Παπαπαύλου, καθηγητής Ελληνικών
 Αθ. Οικονομίδης, καθηγητής Φυσικών
 Γ. Κηπιώτης, καθηγητής Γυμναστικής</p> |
| 1902-1903 | <p>Απόστολος Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχης
 Θεοδώρητος Βασιματζίδης, καθηγητής των Ιερών
 Ι. Χαντέλης, καθηγητής Ελληνικών
 Λ. Παπαπαύλου, καθηγητής Ελληνικών
 Γ. Λιβανίδης, καθηγητής Γαλλικών
 Γ. Κηπιώτης, καθηγητής Γυμναστικής</p> |
| 1903-1904 | <p>Απόστολος Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχης
 Λ. Παπαπαύλου, καθηγητής Ελληνικών
 Ι. Χαντέλης, καθηγητής Ελληνικών</p> |

| | |
|-----------|---|
| 1904-1905 | Απόστολος Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχης
Λ. Παπαπαύλου, καθηγητής Ελληνικών
Αθανασιάδης, καθηγητής των Ιερών
Ι. Χαντέλης, καθηγητής Ελληνικών |
| 1905-1906 | Απόστολος Πρ. Κωνσταντίνου, γυμνασιάρχης
Παναγιώτης Σπηλιόπουλος, καθηγητής βυζαντινής μουσικής
Λ. Παπαπαύλου, καθηγητής Ελληνικών
Αθανασιάδης, καθηγητής των Ιερών
Ι. Χαντέλης, καθηγητής Ελληνικών
Μέλφος, καθηγητής Ελληνικών
Ν. Βασικύρος, καθηγητής Ελληνικών
Παπαχρήστου, καθηγητής Γαλλικών |
| 1906-1907 | Αθανάσιος Φυλακτός, γυμνασιάρχης
Ιωάννης Β. Βαΐου, καθηγητής Μουσικής |
| 1907-1908 | Αθανάσιος Φυλακτός, γυμνασιάρχης ¹²⁹
Ιωάννης Β. Βαΐου, καθηγητής Μουσικής
Ιωάννης Καλαϊτζής, καθηγητής Γυμναστικής |
| 1908-1909 | Δημήτριος Σάρορος, γυμνασιάρχης
Ιωάννης Β. Βαΐου, καθηγητής Μουσικής
Διαμαντής Πρίφτης φιλόλογος
Ε. Τσιούπτης
Δημήτριος Μάρκου (μαθηματικός)
Πέτρος Ρώτας
Κ. Νικολαΐδης |

129 *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σεργών...*, ό.π., σ. 111

| | |
|-----------|--|
| 1910-1911 | Λεωνίδας Παπαπαύλου,
γυμνασιάρχης
Δημήτριος Μ. Μισυρλής φιλόλογος |
| 1911-1912 | Λεωνίδας Παπαπαύλου,
γυμνασιάρχης
Γ. Γεωργιάδης, καθηγητής Ωδικής
και Τουρκικής γλώσσας
Ιωάννης Β. Βαΐου, καθηγητής
Μουσικής |
| 1912-1913 | Λεωνίδας Παπαπαύλου,
γυμνασιάρχης
Κωνσταντίνος Μικρού
Ν. Τέγος
Δημήτριος Νικολάου
Δημήτριος Παπακωνσταντίνου
θηρησκευτικών
Ι. Αυξεντιάδης φιλόλογος
Δ. Μάρκου καθηγητής
Μαθηματικών
Χατζόπουλος γαλλικής γλώσσας
Γ. Γεωργιάδης Ωδικής και Τουρκικής
γλώσσας
Δημήτριος Μ. Μισυρλής φιλόλογος |

| | |
|-----------|---|
| 1913-1914 | Μιχαήλ Πέτρου γυμνασιάρχης
Δ. Μάρκου καθηγητής
Μαθηματικών
Δημήτριος Νικολάου φυσικής
Βασίλειος Λάσκαρης γυμναστικής
Ιωάννης Αυξεντιάδης φιλόλογος
Δημήτριος Μ. Μισυρλής φιλόλογος
Χατζόπουλος γαλλικής γλώσσας
Τ. Ωρολογάς
Γεώργιος Καραϊσκάκης γαλλικής
γλώσσας
Ευάγγελος Τάνος
Διαμαντής Πρίφτης φιλόλογος
Δημήτριος Παπακωνσταντίνου
θρησκευτικών
Τούντας μαθηματικός
Δ. Νικόλτσιος |
|-----------|---|

Διδασκαλείο

Διευθυντής του Διδασκαλείου Σερρών καταγράφεται ο Δημήτριος Μαρούλης το έτος 1872-1873. Δυστυχώς ο Δ. Μαρούλης, λόγω του αδιάλλακτου χαρακτήρα του, έρχεται σε σύγκρουση με τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, ενώ τη θέση του στη διεύθυνση του Διδασκαλείου αναλαμβάνει ο Βράνος Βωζάνης, ο οποίος θα πρέπει να δίδαξε και στο Γυμνάσιο Σερρών σύμφωνα με τον Ε. Στράτη. Ο Δ. Μαρούλης συστήνει δεύτερο Διδασκαλείο στις Σέρρες με τις επιχορηγήσεις των Γερμανών. Έτσι για ένα διάστημα λειτουργούν στις Σέρρες δύο Διδασκαλεία, τα οποία για λόγους οικονομικούς παύουν τη λειτουργία τους. Αξίζει να τονίσουμε ότι στο Διδασκαλείο διδάσκει ο Δανογερμανός μουσικοσυνθέτης και καθηγητής μουσικής Wilhelm Johnsen, καθηγητής επίσης της γερμανικής γλώσσας. Διδάσκουν επίσης οι: Ελβετός Αλφρέδος Γκιλιερόν (πέθανε 33 ετών στις Σέρρες το 1882), ο φυσικομαθηματικός Μιχαήλ Γκράτζιος¹³⁰ (έως το 1885, διατελεί επίσης διευθυντής του

130 Συμμετέχει σε συλλαλητήριο που διοργανώνεται στις 24 Αυγούστου 1909 από την ελληνική κοινότητα για να διαμαρτυρηθεί για το ζήτημα των εκκλησιών και των σχολείων. «Πεντακισχίλιοι» Έλληνες συγκε-

Ελληνικού Σχολείου Μελενίκου) και ο φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Γεώργιος Σωτηριάδης (1852-1942) από το Σιδηρόκαστρο με σπουδές στη Γερμανία και μετέπειτα καθηγητής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹³¹

Σχολή Μονής Προδρόμου

Στη Σχολή Μονής Προδρόμου καταγράφεται ότι διδάσκει τα έτη 1803 και 1804 «Χρύσανθος τις διδάσκαλος... επί μισθώ 200 γροσίων εν έτει 1803 και 1804». Στη συνέχεια διδάσκουν οι: Θεοδόσιος Λαζάρου, πρεσβύτερος Τερλησινός, 1825-30 και 1842-44, Παπα-Κύρου Αργυροκαστρίτης, Σερραίος, 1831-33, Μερκούριος Βασιλειάδης Σερραίος 1835-40, Πέτρος Χατζηγρούσιος 1840-1842, Κωνσταντίνος Μανίδης, ιερομόναχος Μελενικιώτης 1845-48 και 1864-65, Χριστόφορος Δημητριάδης, Σερραίος απόφοιτος της Σχολής της Χάλκης. Επίσης διδάσκουν οι: Κωνσταντίνος Δημοκίδης, Παναγιώτης Μέρτσιου, Ιωάννης Δημητριάδης, αδελφός του Χριστοφόρου. Γεώργιος Ιωαννίδης 1856-1857, Νικόλαος Παπαδημητρίου Οικονόμου, 1858-1859, Ιωάννης Οικονομίδης Τερλησινός, 1861-63 και 1865-67.

Από το έτος 1870 έως το 1879 λειτουργεί αλληλοδιδασκτική σχολή/δημοτική σχολή με πρώτο διευθυντή τον Χριστόφορο Δημητριάδη και βοηθούς τον διάκονο Χρύσανθο και Αντώνιο και από το 1879 λειτουργεί Ιερατική Σχολή. Από το έτος 1879 έως το 1883 διευθυντής διατελεί ο Πελοποννήσιος Ευσέβιος Σακελλαριδής με μισθό σαράντα (40) οθ. λίρες το έτος και υποδιδάσκαλο τον Γρηγόριο

ντρώνονται στο Γυμναστήριο όπου μιλούν οι: Μ. Γκράτζιος και Τριανταφύλλου. Βλ. *Ιστορικό Ημερολόγιο των Σερρών...*, ό.π., σ. 216.

131 Ι. Δέλλιος, «Αναμνήσεις», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου*, τ. 4, Αθήνα 1911, σ. 78. Βλ. Γ. Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 445. Ο Γεώργιος Σωτηριάδης διδάσκει στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης από το έτος 1885-1886 έως το έτος 1887-1888. Το 1896 διορίζεται έφορος στην Αρχαιολογική Εταιρεία. Το 1926 διορίζεται καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, του οποίου μάλιστα διατελεί και πρώτος πρύτανης. Με τη συντακτική πράξη ίδρυσης της Ακαδημίας Αθηνών, το 1926, διορίζεται τακτικό μέλος αυτής. Την περίοδο 1918-1920 είναι αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Έχει διδάξει επίσης σε σχολεία στην Οδησσό, τα Ιωάννινα, την Φιλιππούπολη και την Αθήνα. Απεβίωσε το 1942 στην Αθήνα.

Προδρομίτη με μισθό δέκα (10) οθ. λίρες το έτος.¹³² Η λειτουργία της σχολής διακόπτεται το 1883 λόγω οικονομικών προβλημάτων.¹³³

β) Προσωπογραφίες διευθυντριών και διδασκαλισσών Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σερρών (Γρηγοριάδα)

Το 1853 άρχισε να λειτουργεί στις Σέρρες Παρθεναγωγείο όπου διδάσκει η πρώτη δασκάλα Άννα τα μαθήματα της ιστορίας, κατήχησης, αριθμητικής, γεωγραφίας και χειροτεχνίας. Στην ανώτερη τάξη διδάσκει τα ελληνικά ο μοναχός Βαρθολομαίος και πιο συγκεκριμένα Αισώπειους μύθους και Νεκρικούς Διαλόγους του Λουκιανού.¹³⁴ Στην πορεία της εξέλιξής του αναδιαρθρώνεται και αποκτά δύο ξεχωριστά τμήματα, τμήμα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης-δημοτικό σχολείο που ανάγεται στη συνέχεια σε αστική σχολή-και ανώτερο τμήμα-τάξεις ελληνικού σχολείου-, το οποίο λειτουργεί και ως διδασκαλείο για την προετοιμασία διδασκαλισσών, με σκοπό να καλύψουν τις ανάγκες των σχολείων θηλέων της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της ανατολικής Μακεδονίας. Στις αρχές του αιώνα το διαρθρωτικό σχήμα του Κεντρικού Παρθεναγωγείου «της Γρηγοριάδος» είναι δτάξια αστική σχολή¹³⁵ και 3τάξιο ανώτερο τμήμα/διδασκαλείο, ενώ οι απόφοιτες του ανώτερου τμήματος που θέλουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε πανεπιστημιακό επίπεδο εγγράφονται από το 1910 και εξής στη Δ' τάξη του Γυμνασίου αρρένων¹³⁶.

Το έτος 1865-1866 διευθύντρια του Παρθεναγωγείου καταγράφεται η Μαριγώ Γ. Πούλου. Τα έτη 1872-1876 διευθύντρια στο Παρθεναγωγείο είναι η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου.¹³⁷ Διδάσκει

132 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 481.

133 Χ. Βουρουτζίδης, *Χρονικό διδασκάλων στις σχολές της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Σέρρες 1996. Βλ. Κ. Παπακυριάκου, *Ιστορία του νομού Σερρών...*, *ό.π.*, σσ. 557-558.

134 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 439.

135 Π. Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών...*, *ό.π.*, σ. 407.

136 Β. Τζανακάρης, *ό.π.*, σ. 179.

137 Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1820-1877) είναι διευθύντρια στην Αστική Σχολή και Ανώτερο τμήμα Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης από το 1864 έως το 1870. Η Ε. Σαμαρτζίδου, που γεννήθηκε στη Λευκάδα το 1820 κατάγεται από τη Σκύρο και σπουδάζει στην Ιταλία. Διαθέτει πλούσια εκπαιδευτική δράση αφού αναφέρεται η παρουσία της στην

επίσης η διδασκάλισσα Ευπραξία Φαράγγα.¹³⁸ Το έτος 1880–1881 διευθύντρια του Παρθεναγωγείου διατελεί η Ανθή Π. Κοκκινά.¹³⁹ Το έτος 1884–1885 διδάσκει η διδασκάλισσα Μαρία Γ. Δρίτσου.¹⁴⁰ Το ίδιο έτος καταγράφεται παρθεναγωγός η Ευθαλία Πάνου.¹⁴¹ Το έτος 1886–1887 διευθύντρια καταγράφεται η Αγγελική Μαργαρίτου, ενώ διδάσκουν οι διδασκάλισσες: Μαρία Πουγγουρίδου, Μελλομένη Στάγιου, Άννα Τριανταφυλλίδου¹⁴² απόφοιτη του

Κωνσταντινούπολη, τη Μυτιλήνη, τις Σέρρες, τη Λάρισα και το Βόλο. Στην Κωνσταντινούπολη εκδίδει το 1850 το περιοδικό *Η Κυψέλη*, που υποστηρίζει την ισότητα των δύο φύλων και στη συνέχεια ασχολείται με την ποίηση. Είναι μητέρα του ποιητή και διευθυντή του Γυμνασίου Σερρών Χριστόφορου Σαμαρτζίδη. Το 1857 τυπώνει στην Αθήνα «*Συλλογή ποιήσεων Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου. Δαπάνη της φιλογενεστάτης κυρίας Ελένης Μ. Τοσίτσα, εν Αθήναις, τύποις Α. Αθ. Μαυρομμάτη Λαρισσαίου*» με τη χορηγία της Ελένης Τοσίτσα. Πεθαίνει στον Βόλο το 1877 σε ηλικία πενήντα επτά ετών. Η Ε. Σαμαρτζίδου κατατάσσεται στις πρωτοπόρες Ελληνίδες του 19^{ου} αιώνα και για την πλούσια εκπαιδευτική της δράση αλλά και για την ενασχόλησή της με την ποίηση. Βλ. Α. Τζινίκου-Κακούλη, *Η Μακεδόνισσα στο θρύλο και στην ιστορία (1453–1940 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 328. Αγγ. Μεταλλινού, *Παλαιά Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σσ. 9–10 και «Μητρών Αστικού σχολείου Θηλέων Θεσσαλονίκης, 1892–1911». Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά*, σσ. 149, 489. Βλ. Ε. Ζέλλιου-Μαστοροκόστα, *Η Λογοτεχνία της Μακεδονίας από την άλωση της Θεσσαλονίκης (1430) έως το 1980*, εκδ. Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 54.

138 Δ. Α. Οικονόμου, *Πλουτάρχου Θεμιστοκλής και Αριστείδης κατά τας νεωτέρας Ευρωπαϊκάς εκδόσεις μετά κριτικών παρατηρήσεων και ποικίλων σημειώσεων*, Αθήνησι 1866.

139 Ν. Γ. Φιλιππίδης, *Ο ιερός του 1821 ελληνικός αγών...*, ό.π.

140 Σ. Μερτζίδης ιατρός, *Αι χώραι του παρελθόντος...*, ό.π.

141 Γ. Παπαγεωργίου, *Αναγνώσματα και λόγοι...*, ό.π., σ. 141.

142 Η Άννα Τριανταφυλλίδου γεννήθηκε το 1867 στις Σέρρες και αφού ολοκληρώνει με άριστα τα εγκύκλια μαθήματα στο Παρθεναγωγείο της γενέτειράς της, συνεχίζει τις σπουδές της στο Αρσάκειο Αθηνών (το 1880) με υποτροφία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών, ύστερα από επιτυχία σε σχετικό διαγωνισμό. Το 1885 αποφοιτά από το Αρσάκειο με εξαιρετική τιμή. Κατακτά το περίφημο για την εποχή εκείνη Ράλλειο βραβείο. Την πρώτη της διδασκαλική εμπειρία παίρνει στο Διδασκαλείο Αικατερίνης Λασκαρίδου. Το 1886 διορίζεται υποδιευθύντρια του Γυμνασιακού Παρθεναγωγείου Σερρών, διευθύντρια ήταν η Αγγελί-

Αρσάκειου Αθηνών, Φωτεινή Αναστασ., Αικατερίνη Γαδέση.¹⁴³ Το έτος 1898-1899 διευθύντρια του Παρθεναγωγείου διατελεί η Ματθίλδη Λάϋτμερ.¹⁴⁴ Το έτος 1905-1906 διδάσκει ως καθηγητής Μουσικής ο Νικόλαος Παπαναστασάπουλος. Το έτος 1909-1910 διδάσκει η Αθηνά Παπούλη, απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Αικατερίνης Λασκαρίδου το έτος 1907-1908.¹⁴⁵ Το έτος 1910-1911 διδάσκει η Ελισάβετ Μέλφου απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Αικατερίνης Λασκαρίδου το έτος 1909-1910¹⁴⁶ και η Ιφιγένεια Χατζηεμμανουήλ (Καμτσίδου)¹⁴⁷. Το έτος 1913-

κή Μαργαρίτου, η κατόπιν κ. Σχοινά. Διδάσκει Γεωγραφία, Φυσική, Βοτανική. Διδάσκει στις Σέρρες τέσσερα χρόνια. Το 1890 επιστρέφει στην Αθήνα και διορίζεται στο Πρότυπον Παρθεναγωγείου του «*Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας εκπαιδεύσεως*» και συγχρόνως είναι εσωτερική, για ένα έτος, στο Αμερικανικό Παρθεναγωγείο Χίλλ, όπου μεταξύ άλλων εισάγει και διδάσκει και το μάθημα της Ιστορίας της Τέχνης. Το 1899 η διευθύντρια του Προτύπου Παρθεναγωγείου Καλλιόπη Κεχαγιά αποσύρεται, γιατί διορίζεται γενική επόπτρια του Αρσακείου, και αναθέτουν στην Άννα Τριανταφυλλίδου τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου εκχωρείται η Σχολή σε αυτήν και την αδελφή της Ελένη και ονομάζεται «*Πρότυπον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Δεσποινίδων Τριανταφυλλίδου*». Επιδιώκει τη θεωρητική μόρφωση με βάση τις νεώτερες παιδαγωγικές αρχές και στην εφαρμογή πρακτικών γνώσεων, που είναι απαραίτητες στην καθημερινή ζωή. Ολόκληρος σχεδόν ο τύπος των Αθηνών χαιρετίζει με τα καλύτερα λόγια το έργο της. Εκδίδει το βιβλίο: «*Άλλοι καιροί: Μακεδονικά ηθογραφήματα*», Αθήνα 1958. Βλ. Τ. Δ. Θεοδορίδου, *Άννα Τριανταφυλλίδου. Η μεγάλη Μακεδόνισσα (Βιογραφία)*. Πρόλογος Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Βορειοελλαδική Βιβλιοθήκη αρ. 4, Αθήνα 1963.

143 *Βιογραφία Ολυμπιάδος της Ηπειρώτιδος...*, ό.π.

144 Ν. Δ. Κασσανδρεύς, *Η Κλεοπάτρα...*, ό.π.

145 *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων (1902-1903)*, έτος 1909-1910, Αθήνα 1910, σ. 80.

146 Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος...*, ό.π., σ. 81. Το έτος 1905-1906 διδάσκει στο Παρθεναγωγείο Προσωτσάνης. Βλ. Α.Υ.Ε. 1906, φάκ. Αακ ΚΣΤ (και 1906-1907 φ. Μακεδ. Αγώνος). Έκθεση Δ. Σάρρου, γενικού επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, σχετική με την εκπαιδευτική κατάσταση της Δράμας και της περιφέρειάς της με αριθ. 21/10 Ιουλίου 1906 στο: Χ. Γ. Ανδρεάδης, *Εκθέσεις Προξενικές-Εκπαιδευτικές...*, ό.π., σ. 523.

147 Γ. Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 467.

1914 διδάσκει η διδασκάλισσα Αθηνά Θεαγένους.¹⁴⁸ Για δέκα έτη διδάσκει στο Παρθεναγωγείο Σερρών η Βασιλική Α. Μεγαλιού.¹⁴⁹ Το έτος 1912–1913 στο ανώτερο τμήμα διδάσκουν οι καθηγητές: Ευάγγελος Στράτης, Αρχιδιάκονος Βασίλειος, Κωνσταντίνος Ι. Μικρού, Δημήτριος Μάρκου, Νικόλαος Τέγος και Δημήτριος Νικολάου.¹⁵⁰ Ο Ευάγγελος Στράτης, από το Ροδολεΐβος Παγγαίου είναι απόφοιτος του Διδασκαλείου Σερρών, της Φιλοσοφικής Αθηνών με μετεκπαίδευση στη Σορβόνη και το Παρίσι. Διδάσκει στις Σέρρες είκοσι πέντε (25) χρόνια, στην αρχή ως καθηγητής και μετά ως διευθυντής του Παρθεναγωγείου. Το έτος 1913–1914 διευθυντής του Παρθεναγωγείου καταγράφεται ο Ευάγγελος Γ. Στράτης, 46 ετών με ετήσιο μισθό ογδόντα (80) οθ. λίρες.¹⁵¹ Διδά-

148 Αν. Γαλδέμης, *Σκόρπια φύλλα*, τύποις Χ. Γούσιου, Σέρρες 1914, σ. 102.

149 Βασιλική Α. Μεγαλιού διδάσκει το έτος 1912–1913 στην Αστική Σχολή Αγίας Τριάδας Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με έκθεση του διευθυντή της σχολής Ιωάννη Ν. Μπαλατζή, στις 7 Ιουνίου 1913 η Βασιλική Μεγαλιού είναι από τις Σέρρες, ετών τριάντα (30), με σπουδές στο Παρθεναγωγείο Σερρών και με μισθό τριάντα (30) οθ. λίρες. Έχει δεκαέξι (16) έτη υπηρεσίας από τα οποία: δέκα στο Παρθεναγωγείο Σερρών, πέντε έτη στα προάστια Σερρών και ένα έτος στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Ι. Α. Μ. «Αστική σχολή Αγίας Τριάδος», *Δ. Ε. Μ. 1907–1915*, Γ. Δ. Μ., αρ. φακ. 46, αρ. 20–22, εν Θεσσαλονίκη 7 Ιουνίου 1913, σσ. 20–22.

150 Γ. Β. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 459, υποσ. 378.

151 Ο Ευάγγελος Γ. Στράτης γεννήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου του 1867 στην κωμόπολη του Ροδολίβους, στο όρος Παγγαίο και φοίτησε στο Γυμνάσιο Σερρών επί Γυμνασιάρχη Ι. Δέλλιου. Το έτος 1885 δημοσίευμα της εφημερίδας «Νεολόγος» τον μνημονεύει ως διευθυντή της Ελληνικής Σχολής της γενέτειράς του. Στη θέση αυτή παραμένει πιθανόν μέχρι το 1892, γιατί αμέσως μετά συνεχίζει τις ακαδημαϊκές του σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου της Αθήνας. Το έτος 1894 συμπληρώνει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης στο Παρίσι. Για κάποιο χρονικό διάστημα διδάσκει στην Κωνσταντινούπολη και για μία τριετία στο Γαλάζιο της Ρουμανίας. Έπειτα διορίζεται διευθυντής του Ημιγυμνασίου του Δοξάτου για μία τετραετία (1897–1901). Προσφέρει τις υπηρεσίες του ως καθηγητής στο Παρθεναγωγείο Σερρών και το έτος 1904, μετά την αποχώρηση του Ιωάννη Τσικόπουλου, αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Ανώτερου εκπαιδευτηρίου. Ο Ε. Στράτης υπήρξε παντρεμένος με τη Σερραία δασκάλα Αφροδίτη (1877–1955), το γένος Σίμου Σιμώτα. Το ενδιαφέρον του για τα ιστορικά κειμήλια της πόλης είναι

σκουν οι διδασκάλισσες: Καλλιόπη Τέγου από τις Σέρρες, άγαμη, πτυχιούχος του Αρσάκειου Αθηνών με πέντε (5) έτη υπηρεσίας και μισθό σαράντα πέντε (45) οθ. λίρες, Αντιγόνη Πανταζή από τις Σέρρες, άγαμη, πτυχιούχος του Αρσάκειου Αθηνών με τρία (3) έτη υπηρεσίας και μισθό σαράντα (40) οθ. λίρες, Αθηνά Θεαγένους από τις Σέρρες, άγαμη, πτυχιούχος Αρσάκειου Αθηνών με δύο (2) έτη υπηρεσίας και μισθό σαράντα (40) οθ. λίρες, Αθηνά Δέλλιου από τις Σέρρες, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου Γρηγοριάδος με δώδεκα (12) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι δύο (22) οθ. λίρες, Ελένη Χρυσάφη από τις Σέρρες, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου Γρηγοριάδος με δώδεκα (12) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι (20) οθ. λίρες, Αθηνά Παπούλη από τις Σέρρες, άγαμη, πτυχιούχος του Διδασκαλείου Αικ. Λασκαρίδου με επτά (7) έτη υπηρεσίας και μισθό τριάντα (30) οθ. λίρες, Ελισάβετ Μέλφου από τις Σέρρες, άγαμη, πτυχιούχος του Διδασκαλείου Αικ. Λασκαρίδου με τέσσερα (4) έτη υπηρεσίας και μισθό τριάντα (30) οθ. λίρες, Μαριέττα Βασιλείου από τις Σέρρες, άγαμη, πτυχιούχος υποδιδασκαλείου Θεσσαλονίκης με τρία (3) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι (20) οθ. λίρες, Αντιγόνη Βασικύρου από τις Σέρρες άγαμη, τελειόφοιτος της Σχολής Εργοχειρών με επτά (7) έτη υπηρεσίας και μισθό δεκαοκτώ (18) οθ. λίρες, και Ευπραξία Πέντζου από τις Σέρρες, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου της Γρη-

μεγάλο, ενώ ίδρυσε το πρώτο μικρό αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης. Πέθανε την 1η Μαρτίου του 1926 σε ηλικία 59 ετών. Το συγγραφικό έργο του είναι πολυσχιδές και ενδεικτικά αναφέρουμε: 1) Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αύτη Ελληνικής Κοινότητος κατά τους μετά την άλωσιν αιώνας, *Μέρος Α', Κωνσταντινούπολις 1909, & Σέρραι 1926*². 2) «Οι ενεργείται και δωρηταί της ελληνικής Κοινότητος Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 2 (Αθήναι, 1909). 3) «Ιστορία των Εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 2 (Αθήναι, 1909). 4) «Ιστορία του Νοσοκομείου Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου!* (Αθήναι, 1909). 5) «Ιστορίας Σερρών προοίμιον», Α' μέρος, *Νέον Πνεύμα*, τεύχ. 2 (Σέρραι, 15 Μαρτίου 1914) 10-11 και σε συνέχειες. 6) Η Δράμα και η Δράβησκος Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη, *Τύποις Χ. Α. Γουσίου, Σέρραι 1924*, σσ. 47+10. κ.ά. Βλ. Ε. Γ. Στράτης, *Ιστορία της πόλεως Σερρών*, τρίτη έκδοση, εισαγωγή Π. Κ. Σαμσάρη, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών αρ. 5, Σέρρες 2000, σσ. xviii-xxxii.

γοριάδος με δύο (2) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι πέντε (25) οθ. λίρες. Τιμητικά αναφέρεται ότι διδάσκει ο Λουκάς Δημητριάδης από τις Σέρρες, ετών 75, ο οποίος διδάσκει για πενήντα (50) έτη και είναι επίτιμος καθηγητής του Παρθεναγωγείου διδάσκοντας δύο (2) ώρες την εβδομάδα. Η κοινότητα χορηγεί σε αυτόν με τη μορφή σύνταξης είκοσι πέντε (25) οθ. λίρες κάθε χρόνο.¹⁵²

γ) Προσωπογραφίες Νηπιαγωγών

Νηπιαγωγείο

Το έτος 1880-1881 διδάσκει η Βασιλική Θεοδώρου.¹⁵³ Το έτος 1884-1885 διδάσκει Σουλτάνη Θ. Μάλαμμι.¹⁵⁴ Το έτος 1903-1904 διδάσκει η Ζωή Πέντζου από τις Σέρρες, απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Αικατερίνης Λασκαρίδου το έτος 1902-1903.¹⁵⁵ Το έτος 1904-1905 τοποθετείται στο Β΄ νηπιαγωγείο Σερρών έως το 1908-1909 η Σοφία Χατζητόλιου από τις Σέρρες, απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών της Αικ. Λασκαρίδου. Το έτος 1909-1910 υπηρετεί στη Δράμα.¹⁵⁶ Μετά το έτος 1907 διδάσκει η νηπιαγωγός Χρυσ. Χατζηπέτρου.¹⁵⁷ Το έτος 1909-1910 καταγράφεται η νηπιαγωγός Αλεξάνδρα Πανταζή, η οποία υπηρετεί τα επόμενα έτη και στο νηπιαγωγείο Ζηλιάχοβο αλλά και στην Αλιστράτη.¹⁵⁸ Τα

152 I. A. M., Χαράλ. Κυριακάτος, «Στατιστική των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, Περιφέρεια Σερρών, σχολικόν έτος 1913-1914», Πίναξ Β΄, *Γενική Διοίκηση Μακεδονίας*, φάκ. 55.

153 Ν. Γ. Φιλιππίδης, *Ο ιερός του 1821 ελληνικός αγών...*, ό.π.

154 Γ. Παπαγεωργίου, *Αναγνώσματα και λόγοι...*, ό.π., σ. 142.

155 Η Ζωή Πέντζου το έτος 1904-1905 διδάσκει στο Νηπιαγωγείο Καΐρου. Το 1905 παντρεύεται και το 1908 πεθαίνει. Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων (1902-1903)*, έτος 1909-1910, Αθήναι 1910, σ. 77.

156 *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων...*, ό.π., σ. 78. Η Σοφία Χατζητόλιου αποφοίτησε το έτος 1903-1904.

157 Η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου από τις Σέρρες είναι απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών της Αικατερίνης Λασκαρίδου το έτος 1906-1907. Διδάσκει στη Στράντζα της Θράκης, στη Λέρο και το έτος 1909 στο Αχιλλοπούλειο Καΐρου. Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων (1902-1903)*, έτος 1909-1910, Αθήναι 1910, σ. 79.

158 Η Αλεξάνδρα Πανταζή αποφοίτησε από το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Αικατερίνης Λασκαρίδου το έτος 1906-1907. Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων*, ό.π., σ. 80.

έτη 1908–1909 και 1909–1910 διδάσκει η νηπιαγωγός Αναστασία Καλαϊτζή,¹⁵⁹ το έτος 1908–1909 η Χαρίκλεια Μαυρίδου απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών της Αικατερίνης Λασκαρίδου¹⁶⁰ και τα έτη 1908–1910 η Αθηνά Παπούλη¹⁶¹. Το έτος 1909–1910 διδάσκει στο Κεντρικό Νηπιαγωγείο Σερρών η νηπιαγωγός Ελένη Σγουραμάνη.¹⁶² Το έτος 1913–1914 στο Δούμπειο Κεντρικό Νηπιαγωγείο υπηρετούν οι: Μαρία Σπανού από τις Σέρρες, άγαμη, τελειόφοιτος του Διδασκαλείου Μαρούλη με είκοσι (20) έτη υπηρεσίας και μισθό τριάντα (30) οθ. λίρες, Κορνηλία Φάβρη από τις Σέρρες, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου της Γρηγοριάδος με δύο (2) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι (20) οθ. λίρες, και Μαρία Χαλκιοπούλου από τις Σέρρες, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου Γρηγοριάδος με ένα έτος υπηρεσίας και μισθό δεκαπέντε (15) οθ. λίρες.¹⁶³

Νηπιαγωγείο Κάτω Καμενικίων

Το έτος 1913–1914 διδάσκουν οι: Αικατερίνη Παναγιώτου, είκοσι πέντε (25) ετών, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου Σερρών με επτά (7) έτη υπηρεσίας και μισθό είκοσι (20) οθ. λίρες και η Ζωή Θεμιστοκλέους, είκοσι (20) ετών, άγαμη, τελειόφοιτη του Παρθεναγωγείου Σερρών με δύο (2) έτη υπηρεσίας και μισθό δεκαοκτώ (18) οθ. λίρες.¹⁶⁴

159 Αναστασία Καλαϊτζή νηπιαγωγός από τις Σέρρες, διδάσκει σε Νηπιαγωγείο της Θεσσαλονίκης μετά το έτος 1910. Είναι απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών στην Αθήνα το έτος 1906–1907. Διδάσκει επίσης στο Νηπιαγωγείο Ασβεστοχωρίου. Βλ. Αικ. Λασκαρίδου, [*Έλθετε ζήσωμεν υπέρ των τέκνων ημών*], Αθήνα 1909, σσ. 79, 82.

160 Η Χαρίκλεια Μαυρίδου ολοκληρώνει τις σπουδές της στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών το έτος 1904–1905. Διδάσκει αρχικά στο Πετρίτσι και έπειτα στην Αλιστράτη (το έτος 1909–1910). Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων...*, ό.π., σ. 78.

161 Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων...*, ό.π., σ. 82.

162 Η Ελένη Σγουραμάνη είναι απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Αικατερίνης Λασκαρίδου το έτος 1902–1903. Βλ. *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων...*, ό.π., σ. 77.

163 Ι. Α. Μ., Χαράλ. Κυριακάτος, *Στατιστική...*, ό.π., σ. 7.

164 Ι. Α. Μ., Χαράλ. Κυριακάτος, *Στατιστική...*, ό.π.

Επιλογικά

Το αρχειακό υλικό όπως: ειδικές εκθέσεις, πρακτικά και αναφορές όλων των εμπλεκομένων στα εκπαιδευτικά θέματα φορέων, αυτοβιογραφικά κείμενα, αιτήσεις, υπομνήματα των ίδιων των εκπαιδευτικών και πληροφορίες από τον τύπο της εποχής είναι μερικές μόνον από τις πηγές που μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τον πολυδιάστατο ρόλο των εκπαιδευτικών στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών τον 19^ο και 20^ό αιώνα. Το ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα όταν άρχισε να θέτει κάτω από τον έλεγχο του την εκπαιδευτική κατάσταση στη Μακεδονία (1880), ανέμενε από τους δασκάλους και τις δασκάλες να συντελέσουν αποτελεσματικά: στη συγκράτηση του χριστιανικού πληθυσμού στη σφαίρα επιρροής του Πατριαρχείου, στην καταπολέμηση της ξένης προπαγάνδας, στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος στους χριστιανικούς πληθυσμούς. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι ιδιαίτερα σημαντικός προσπαθώντας στη διδασκαλία τους να ισορροπήσουν ανάμεσα στο πρακτικά ωφέλιμο και στο εθνικά και κοινωνικά ωφέλιμο.

Η πρόσκληση σπουδαιών διδασκάλων στην πόλη των Σερρών και στην ευρύτερη περιοχή μαρτυρεί ότι ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα υπήρχε κλίμα μάθησης και πυρήνας εγγράμματων Σερραίων που ενδιαφέρονται για την πνευματική ανάπτυξη του τόπου τους. Οι συνθήκες εργασίας των εκπαιδευτικών δεν είναι οι καλύτερες αφού συχνά καλούνται να μετακινηθούν σε περιοχές μακριά από τον τόπο τους χωρίς να υπάρχουν τα μέσα μετάβασης αλλά και οι οικονομικές δυνατότητες εγκατάστασης στις περιοχές αυτές. Παρατηρείται επίσης ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί που μετακινούνται συχνά δεν κάνουν οικογένεια και αφοσιώνονται στο έργο τους. Τα βιογραφικά στοιχεία των εκπαιδευτικών δηλώνουν τις μετακινήσεις αυτές και τις εκπαιδευτικές δραστηριότητές τους σε πόλεις της Μακεδονίας. Αξίζει να επισημάνουμε ότι αρκετοί εκπαιδευτικοί έχουν εργαστεί σε σχολεία της Θεσσαλονίκης, ενώ αρκετοί από τις Σέρρες πηγαίνουν να εργαστούν στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που καταδεικνύει τη συνεχή αλληλεπίδραση και επικοινωνία των δύο σημαντικών κέντρων της Μακεδονίας σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής. Στην εκπαιδευτική κίνηση οι σχέσεις είναι ιδιαίτερα πολυδιάστατες. Στο επίπεδο της διοίκησης

των σχολείων, τα δύο κέντρα ανταλλάσσουν γνωστούς εκπαιδευτικούς, Διευθυντές σχολείων και Γυμνασιάρχες, όπως ο Σερραϊός Εμμανουήλ Φωτιάδης προσκαλείται από τις Σέρρες και διευθύνει την Ελληνική Σχολή της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1845-1848), ο Ιωάννης Δέλλιος Γυμνασιάρχης στις Σέρρες αλλά και στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης αργότερα, ο φιλόλογος Πέτρος Παπαγεωργίου, ο Ιωάννης Ασπριώτης είναι Γυμνασιάρχης στις Σέρρες από το 1891 έως το 1894 και το έτος 1894-1895 αναλαμβάνει την ίδια θέση στη Θεσσαλονίκη. Αλλά και στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης από το 1864 έως το 1872, αναλαμβάνει την ίδια θέση στο Παρθεναγωγείο Σερρών από το 1872 έως το 1876. Ο ρόλος των διευθυντών του Γυμνασίου, κάποιοι από αυτούς με πλούσιο συγγραφικό έργο, είναι ιδιαίτερα σημαντικός και πολυδιάστατος διότι πέρα από την οργάνωση του εκπαιδευτικού δικτύου εμπλέκονται σε συνεργασία με τους υπόλοιπους κοινοτικούς φορείς όχι μόνο στα εκπαιδευτικά ζητήματα αλλά και σε ζητήματα που αφορούν στα εθνικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δρώμενα της πόλης. Αξίζει να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι η συνδρομή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς της πόλης διευρύνεται και στην οργάνωση της εκπαίδευσης άλλων πόλεων. Για παράδειγμα το 1872 με την αρωγή του Συλλόγου Σερρών αποπερατώνεται το κτίριο της Σχολής της Αρναίας (Λιαριγκόβης) στη Χαλκιδική. Εκτός από τον Σύλλογο Σερρών συνεργάζονται για την αποπεράτωση δύο πολύ σημαντικοί επίσης Σύλλογοι, της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης.

Πολλοί εκπαιδευτικοί επίσης με καταγωγή από τις Σέρρες γίνονται «πρέσβεις» του ελληνισμού διδάσκοντας την ελληνική γλώσσα όχι μόνο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος όπως η Ζωή Ρογκότη στο Λαϊκό Νηπιαγωγείο Πειραιά, η Καλλ. Πέτροβιτς στο Παρθεναγωγείο Χιλλ στην Αθήνα, ούτε μόνο σε περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως η Αναστασία Βλάχου στη Δράμα, η Φανή Χατζητάτση στην Ξάνθη, αλλά και σε όλες τις περιοχές με έντονο το ελληνικό στοιχείο όπως στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια η Ζαφειριά Κούζα, στην Τραπεζούντα η Ελένη Παπαθανά-

σίου και η Ελίζα Πέτροβιτς οικοδιδασκάλισσα στην Αμβέρσα.¹⁶⁵ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε μία σημαντική πτυχή στις σχέσεις Κύπρου-Μακεδονίας την περίοδο αυτή και πιο συγκεκριμένα πολλοί εκπαιδευτικοί που υπηρετούν στο Γυμνάσιο των Σερρών μεταβαίνουν για να διδάξουν στο Παγκύπριο Γυμνάσιο. Πρώτος γυμνασιάρχης του Παγκύπριου Γυμνασίου στη Λευκωσία καταγράφεται ο Ι. Δέλλιος (1893-1896), ο φιλόλογος Λεωνίδας Παπαπαύλου έως το 1898, οι φιλόλογοι Αθανάσιος Πίσυνος και Βασίλειος Σέρτσιος, ο Αθανάσιος Φυλακτός, ο οποίος απεβίωσε στη Λευκωσία το 1924 κατά τη διάρκεια της δεύτερης γυμνασιαρχίας του, κ.ά.

Η συγκέντρωση και καταγραφή όλων των πηγών που αναφέρθηκαν, θα αναδείξουν το σπουδαίο έργο των εκπαιδευτικών στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών αλλά και θα φωτίσουν σημαντικές προσωπικότητες διδασκάλων και διδασκαλισσών.

165 *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων (1902-1903)*, έτος 1909-1910, Αθήναι 1910, σσ. 82-85.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΒΟΥΡΟΥΤΖΙΔΗΣ

Συγγραφέας

«ΤΟ ΤΣΙΦΛΙΚΙ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ». ΜΕΙΚΤΑ ΚΟΙΝΟΒΙΑ ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΣΕΡΡΩΝ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ
ΣΕ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΣΕΡΡΩΝ ΤΟΥ 1630

Η πλούσια βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως Σερρών πριν από το 1917 έσωξε «...πολλούς και ογκώδεις τόμους κωδίκων, ων αρχαιότατος και πολυτιμότετος [ήταν] ο τω αριθμώ 1 επισημειωμένος, συγκεείμενος εκ φύλλων μεγάλου σχήματος 198 αναμίκτως συννεραμμένων και φερόντων αναγεγραμμένας ποικιλωτάτας πράξεις και ιδιοχειρούς των αρχιερέων αυτοβιογραφίας ή απλάς παρασημειώσεις κατά τα έτη 1603-1837...»¹.

Ο κώδικας αυτός, έργο του Μητροπολίτη Σερρών Θεοφάνους (1603-1613) κλάπηκε το 1917 όπως και όλη η βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως από τους Βουλγάρους².

1 Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρομού (Συμβολή Ιστορική και Αρχαιολογική). Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών. Θεσσαλονίκη 1988, σ. 36.

2 Το γεγονός της κλοπής του κώδικα από τους Βουλγάρους προδόθηκε στη Φιλιππούπολη από την έκδοση το 1918 ενός βιβλίου με τίτλο: "Blgariti vf Serskoto Pole" (Οι Βούλγαροι στη Σερραϊκή πεδιάδα). Οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου Jordan Pop Georghien και St. N. Schischkon στην προσπάθειά τους να αποδείξουν τους ανιστόρητους ισχυρισμούς τους, για δήθεν ύπαρξη Βουλγάρων στην πεδιάδα των Σερρών, δημοσιεύουν φωτογραφία ολόκληρης σελίδας του περιφημου κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών. Τον Ιανουάριο του 1956 η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών - Μελενίκου κατέθεσε λεπτομερές υπόμνημα στο Υπουργείο Εξωτερικών της πατρίδας μας ζητώντας την επιστροφή τού αρχαίου Κώδικα της Μητροπόλεως, τού τόσο πολύτιμου για την ιστορία της Εκκλησίας και κοινωνίας των Σερρών (βλ. «Σερραϊκά Χρονικά» Τόμος Δεύτερος - Αθήναι 1957, σελ. 294-297), ο οποίος, πιθανότατα, σήμερα βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της κάποτε βασιλικής οικογένειας της

Ο Πέτρος Παπαγεωργίου «διατρίβων εν Σέρραις (1889-1891) άξιον του κόπου ενόμισεν να ασχολιθεί περί την αναγραφήν και εξέτασιν πάντων των εν αυταίς και περί αυτάς μνημείων...»³ μεταξύ των οποίων και ο περίφημος Κώδικας της Μητροπόλεως. Του Κώδικα αυτού ο Π. Παπαγεωργίου πρόφθασε να ερευνήσει λίγες μόνο σελίδες ενώ την μελέτη του, για λογαριασμό του Παπαγεωργίου, πραγματοποίησε ο Σερραϊός Κωνσταντίνος Χόνδρος⁴ και έτσι έχουμε μια υποδειγματική καταγραφή των ουσιαστικότερων περιεχομένων του⁵.

Από τις σελίδες του Αρχαίου Κώδικα αντέγραψε ο Μητροπολίτης Σερρών Φιλόθεος Βρυέννιος (1875-1877) τον κατάλογο των Μητροπολιτών Σερρών⁶ ενώ, με εντολή του ηγουμένου της Ιεράς Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών Γέροντα Θεοδοσίου⁷ αντιγράφηκαν το 1877 στον Νέο Μεγάλο Κώδικα της Μονής είκοσι τρία έγγραφα που αφορούν αμέσως ή εμμέσως τη Μονή του Προδρόμου, καθώς και ο επισκοπικός κατάλογος της Μητροπόλεως Σερρών.

Βουλγαρίας. Ο Paolo Odorico, που συνεργάστηκε επιστημονικά με τους Βούλγαρους στην καταγραφή των κλεμμένων ελληνικών κωδίκων, δε θεωρεί σίγουρη την κλοπή του κώδικα, με το επιχείρημα πως δεν έχει ακόμα βρεθεί! Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου-η ζωή ενός κληρικού του δέκατου έβδομου αιώνα». Σερραϊκά Ανάλεκτα, τομ. Α. Σέρρες 1992, σ. 134, σημ. 28.

3 Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ...,ό.π., σ. 7.

4 Ο.π., σ. 7. Ο Σερραϊός Κ. Χόνδρος, υπήρξε υποπρόξενος της Ιταλίας και Πρόεδρος του Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών το 1882. Ιωάννης Θ. Μπάκας, «Εκπαιδευτικά ζητήματα των Σερρών κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα». Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Σέρρες 2013, τομ. Α, σ. 458 και Πέτρου Κ. Σαμισάρη, «Ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών». Σερραϊκά Ανάλεκτα, τομ. 4^{ος}, Σέρρες 2006, σ. 111.

5 Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ...,ό.π., σ. 36-64.

6 Ημερολόγιον της Ανατολής. Πολιτειογραφικόν, Φιλολογικόν και Επιστημονικόν του έτους 1879. Μέρος Δ': «Ο Αρχαιότερος Κώδιξ της μητροπόλεως Σερρών», σ. 386-390.

7 Χαράλαμπου Βουρουτζίδη: «Κατάλογος ηγουμένων Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών». Σερραϊκά Ανάλεκτα, τομ. Γ', Σέρρες 2001, σ. 194.

Τα έγγραφα αυτά παρουσιάστηκαν σε πρόδρομη ανακοίνωση το 1992 από τους Β. Κατσαρό-Χ. Παπαστάθη⁸ και βρίσκονται στις σελίδες 438 έως και 451 του Βραβείου της Μονής του Προδρόμου⁹ που, σήμερα, βρίσκεται στο κλεπταποδόχο κέντρο «Ivan Dujeven» με αριθμό D 375¹⁰.

Ο καθηγητής Paolo Odorico¹¹ το 1994 εκδίδει τα αντιγραμμένα έγγραφα του Αρχαίου Κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών¹². Από τα έγγραφα αυτά την ιδιαίτερη προσοχή του P. Odorico απέσπασε μητροπολιτική πράξη του 1630 που αφορά την ιδιοκτησιακή αποδοχή από τη Μητρόπολη Σερρών «τινός οσπιτίου ευρισκομένου

8 Βασίλης Κατσαρός- Χαράλαμπος Παπαστάθης: «Ο Νέος Μέγας Κώδιξ της Μονής του Τιμίου Προδρόμου - πρόδρομη ανακοίνωση». Σερραϊκά Ανάλεκτα, τομ. Α΄, Σέρρες 1992, σ. 172-220.

9 Ο.π., σ. 179.

10 Βασίλης Κατσαρός: Τα χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσινίτσας). Η ιστορία των αριθμών. Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών. Σέρρες 1995, σ. 208.

11 Ο Paolo Odorico, Ιταλός την καταγωγή, είναι ερευνητής της βυζαντινής ιστορίας και λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο της Τεργέστης. Διευθύνει τις σπουδές στη Σχολή Ανωτάτων Σπουδών στις Κοινωνικές Επιστήμες στο Παρίσι, όπως και το Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Νοτιοανατολικών Ευρωπαϊκών Σπουδών.

12 Το 1992 οι Κατσαρός-Παπαστάθης (δες σημ. 8) γνωστοποιούν με πρόδρομη ανακοίνωσή τους το περιεχόμενο του κώδικα. Το 1995 οι: Andre Guillou, Lenos Mavromatis και Lisa Benou με άρθρο τους δημοσιεύουν πρόδρομα το περιεχόμενο του κώδικα: «Les Archives de saint-Jean Prodrome sur le mont-menecee. Inventaire du cartulaire B. Partie A: xiii-xv siecle» στο περιοδικό: Βυζάντιο, τομ. LXV. Bruxelles 1995, σ. 198 - 239. Ειδικότερα ο Paolo Odorico στο δεύτερο μέρος αυτής της εργασίας «Partie B: xv-xix siecle» και στις σελ. 228-239 δημοσιεύει περιλήψεις εγγράφων τα οποία σχολιασμένα εξέδωσε το 1998 στο: Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome Serrès Xve -XIXe siècles. Éditions de l'association "Pierre Belon" 1998. Τα αντιγραμμένα, για λογαριασμό της I.M. του Τιμίου Προδρόμου έγγραφα, από τον κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών, εκδόθηκαν από τον P. Odorico στο: Mémoire d'une voix perdue. Le Cartulaire de la metropole de Serrès 17e -19e siècles. (Documents et Recherches sur le monde byzantin néohellénique et balkanique, XVI) Παρίσι 1994.

εν τη χώρα του Γιωργιλιά...»¹³. Το έγγραφο για το «τσιφλίκι¹⁴ του Γιωργιλιά» βρίσκεται καταχωρημένο στη σελ. 445 του Νέου Μεγάλου Κώδικα¹⁵ της Ιεράς Μονής του Τιμίου Προδρόμου.

Το μητροπολιτικό αυτό έγγραφο-πρακτικό, έχει μια ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της Εκκλησίας των Σερρών. Το πρακτικό, σε γενικές γραμμές, καταγράφει το ιστορικό μιας συμφωνίας για τη μετατροπή πολύ πριν το 1630, μιας ιδιόκτητης κατοικίας στη χώρα του Γιωργιλιά, χωριό που βρισκόταν στα Β.Α του κάμπου της Νιγρίτας, σε τσιφλίκι με την ονομασία «του Ταξιάρχη». Τη συμφωνία, όπως μαρτυρά το κείμενο του εγγράφου, έκαναν ο Οικονόμος της Μητροπόλεως Σερρών «πρεσβύτερος κύριος Συναδινός» και «ο ιερομόναχος παπά κύριος Γαβριήλ και η μοναχή Παϊσία η γυνή του ποτέ Σίδεση...»¹⁶.

Γεγονότα που δεν περιγράφονται στο έγγραφο μα που, σαφώς υπονοούνται με τη διατύπωση: «Υστερον δε διαφερομένων αλλήλων περί αυτού εικινδύνευεν αποξενωθήναι υπ' αυτών...»¹⁷ απείλησαν το ιδιοκτησιακό καθεστώς του τσιφλικιού και ο Ιερομόναχος Γαβριήλ και η Μοναχή Παϊσία πρόσπεσαν στον Μητροπολίτη Σερρών για διευθέτηση του θέματος.

Ο Αρχιερέας Σερρών Δανιήλ¹⁸ με τη σύμφωνη γνώμη του Οι-

13 *Ο.π.*, *Mémoire d'une voix perdue...*, σ.72. Οι Κατσαρός- Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 180 αντιγράφουν από τον Κώδικα «εν τη χώρα του Γεωργιλιά» και όχι «Γιωργιλιά» όπως ο P. Odorico. «Χώρα του Γεωργιλιά» διαβάξει και ο Κ. Χόνδρος. Π. Παπαγεωργίου: *Αι Σέρραι και τα προάστεια ...*, *ό.π.*, σ. 82.

14 Το Τσιφλίκι ή Τσιφτλίκ είναι τουρκική λέξη και σημαίνει την έπαυλη, το αγροκήπιο.

15 Κατσαρός-Παπαστάθης: «Ο Νέος Μέγας Κώδιξ της Μονής του Τιμίου Προδρόμου...», *ό.π.*, σ. 180.

16 Paolo Odorico: *Mémoire d'une voix perdue...*, *ό.π.* σ. 72.

17 *Ο.π.*, σ. 72.

18 Ο Μητροπολίτης Σερρών Δανιήλ Μαυροματόπουλος υπήρξε έμπιστος φίλος και στενός συνεργάτης του Πατριάρχου Κύριλλου Λούκαρη. Ο Δανιήλ, διατέλεσε πρωτοσύγκελος στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και, κατά τη διάρκεια της τρίτης πατριαρχίας του Λούκαρη (1623-1633) εξελέγη Μητροπολίτης Κορίνθου το 1624. Μετά το θάνατο του Σερρών Αχιλλίου, μετατέθηκε στην Μητρόπολη Σερρών στις 18 Ιουλίου του 1628, προκειμένου να είναι σιμότερα στον μέντορά του Πατριάρχη Κύριλλο Α΄. Αναστάσιου Καρναστάση «Σημειώσεις» στο: Paolo Odorico, Σπύρου Ασδραγά, Τάσου (Αναστάσιου) Καρναστάση, Κώστα Κωστή, Σωκρά-

κονόμου της Μητροπόλεως «πρεσβύτερου Συναδινού» και, αφού ο Στάσιος (Αναστάσιος) γιος της Μοναχής Παΐσιας και νόμιμος κληρονόμος τής πατρικής του περιουσίας παραιτήθηκε από τα δικαιώματά του σε αυτήν, ενέταξε κατά το κείμενο του εγγράφου το τσιφλίκι του Ταξιάρχη στις ιδιοκτησίες της Μητροπόλεως Σερρών το Νοέμβριο του 1630 «και ειρήνευσαν άπαντες» οι ερίζοντες και διαφερόμενοι περί αυτού.

Δυστυχώς, κάθε σχολιασμός και παρατήρηση πάνω στο περιεχόμενο της μητροπολιτικής πράξεως του 1630, συνιστά μια αναίρεση των λανθασμένων αναγνώσεων και συμπερασμάτων του εκδότη του εγγράφου P. Odorico και αποδόμηση της φαντασιώδους κατασκευής του.

Στις 6 Νοεμβρίου του 1992, ο Paolo Odorico μιλά στους Σεραϊούς στην αίθουσα της Σεραϊκής Πολιτιστικής Εταιρείας με θέμα: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου – η ζωή ενός κληρικού του δέκατου έβδομου αιώνα»¹⁹. Στην ομιλία του αυτή ο P. Odorico τοποθέτησε στην κλίνη του Προκρούστη το περιεχόμενο του μητροπολιτικού πρακτικού του 1630 «περί τινος οσπιτίου ευρισκομένου εν τη χώρα του Γιωργουλά...» και, τεντώνοντάς το στα άκρα προσάρμοσε την πραγματικότητά του σε ένα προκαθορισμένο σχήμα με τέτοιο τρόπο που, το αποτέλεσμα ευνόησε την κατασκευή μιας ιστορίας με φαντασιώδη δεδομένα.

Το περιεχόμενο αυτής της ομιλίας, με επονσιώδεις διαφοροποιήσεις, μεταφέρεται από τον P. Odorico τόσο στη δημοσίευση του εγγράφου²⁰ όσο και στον πρόλογο του βιβλίου: «Αναμνήσεις και

τη Πετμεζά: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17^{ος} αιώνας). Έκδοση: Association Pierre Belon 1996, σ. 363. Δες και Κ. Σάθα: Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1972, τόμ. Γ. σ. 566. Το μήνα Ιούλιο του 1650 έγγραφο της Μητροπόλεως Σερρών υπογράφει ως «Μητροπολίτης Σερρών» ο Κύριλλος (1650–1676). Οπότε, η ποιμαντορία του Δανιήλ Μαυροματόπουλου ορίζεται από τις 18 Ιουλίου του 1628 έως τον Ιούλιο του 1650. Δες και: Χαράλαμπος Βουρουτζίδης: «Η Αποτείχιση του χριστεπώνυμου πληρώματος της Εκκλησίας των Σερρών από τον Μητροπολίτη Δανιήλ το 1637». Περιοδικό: Θεοδορομία, έτος ΙΘ, τεύχ. 4, Δεκέμβριος 2017, σ. 509–521.

19 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...» ό.π., σ. 122.

20 Paolo Odorico: Mémoire d'une voix perdue..., ό.π. σ. 72.

συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών στη Μακεδονία»²¹.

Πρώτη ψηφίδα, σε μια σειρά παρανοήσεων, που οδηγούν σε τερατώδη συμπεράσματα, είναι η προσπάθεια αλλαγής χρονολογίας του εγγράφου²². Σε αντίθεση με όσα πιστεύει ο P. Odorico, ότι τάχα ο Π. Παπαγεωργίου «εξέτασε προσεχτικά, [και] κατέγραψε το περιεχόμενο του [Αρχαίου Κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών]»²³ είναι βέβαιο πως, ο Παπαγεωργίου είδε τον Κώδικα αλλά μελέτησε μόνο μερικές σελίδες του, όπως ο ίδιος με παρηγοσία μας βεβαιώνει δίνοντας τα εύσημα της μελέτης στον Σερραίο Κωνσταντίνο Χόνδρο²⁴.

Ο Π. Παπαγεωργίου μνημονεύει το έγγραφο που, για λογαριασμό της έρευνάς του κατέγραψε ο Κ. Χόνδρος με ημερομηνία 1630²⁵.

21 Paolo Odorico, Σπύρου Ασδραχά, Τάσου (Αναστάσιου) Καραναστάση, Κώστα Κωστή, Σωκράτη Πετμεζά: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17^{ος} αιώνας). Έκδοση: Association Pierre Belon 1996.

22 Δεν έχει νόημα η παραπομπή στα σχόλια του πρακτικού του 1630 που προτάσσει ο P. Odorico στο «Mémoire d'une voix perdue...» καθώς αυτά επί της ουσίας, είναι αναπαραγωγή των όσων υποστηρίζει στο «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...» που επαναλαμβάνονται στο «Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών...».

23 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών..., ό.π., σ. 21.

24 «Πλείστου δε λόγου άξιος τω έργω εγένετο ο κ. Χόνδρος και επιστείλας μεν μοι αντίγραφον ανεκδότου αρχαίου εγγράφου περί του ναού του αγίου Γεωργίου του Κρουονερίτου και οδηγητικόν των αναγνωστών τοπογραφικόν διάγραμμα του τείχους προθύμως πεφιλοτεχνημένον υπό του κ. Ιωάννου Πανταζή, μελετήσας δε και τον αρχαιότατον, του ιζ' αιώνας αρχομένου, των κωδίκων της μητροπόλεως ου (οὔ) ολίγας σελίδας είχαν εγώ προφθάση να ερευνήσω...». Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ..., ό.π., σ. 7.

25 Ο Γεωργιλάς, σελ. 77 (του αρχαίου Κώδικα) «χώρα του Γεωργιλά...». Εκεί «τω 1630 έτει μοναχοί έκτισαν οικίαν κληθείσαν τσιφλίκιον του Ταξιάρχου». Π. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ..., ό.π., σ.82. Βεβαίως, ο Π. Παπαγεωργίου κακώς εκλαμβάνει το 1630 ως έτος ανεγέρσεως του μικτού μοναστηριού, αφού ο πρεσβύτερος Συναδινός και οι: ιερομόναχος Γαβριήλ και μοναχή Παϊσία συμφώνησαν «προ χρόνων ικανών» για την υπαγωγή του μονύδριου του Ταξιάρχη στη Μητρόπολη Σερρών. Τούτο αυτό σημαίνει πως το κτίσμα προϋπήρχε του 1630.

Το 1877 ένας άγνωστος γραφέας²⁶ για λογαριασμό της Ιεράς Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών αντιγράφει από τον Αρχαίο Κώδικα της Μητροπόλεως συνολικά είκοσι τέσσερα έγγραφα που βρίσκονται στις σελίδες 438–451 του Νέου Μεγάλου Κώδικα της Μονής και, σήμερα, βρίσκεται στο κλεπταποδόχο κέντρο «Ivan Dujce» στη Βουλγαρία. Ο ανώνυμος αντιγραφέας, ως χρονολογία του εγγράφου που αφορά το «τσιφλίκι του Ταξιάρχη» γράφει το 1630.

Ο P. Odorico, προκειμένου να φέρει στα μέτρα του κρεβατιού του Προκρούστη τα φαντασιώδη ευρήματά του στο έγγραφο, το επαναχρονολογεί με βάση την Ινδικτιώνα και αρχικά καταλήγει πως το έγγραφο είναι του 1639²⁷.

Μάλιστα, εντελώς αυθαίρετα και, πιθανότατα, για να αποφύγει την επιστημονική εγκυρότητα του Π. Παπαγεωργίου²⁸ υποστηρίζει ότι στον Αρχαίο Κώδικα υπήρχαν όχι ένα, αλλά δύο έγγραφα που αφορούσαν το τσιφλίκι του Ταξιάρχη και ότι το πρώτο είναι του 1630 ενώ, αυτό που αυτός δημοσιεύει, είναι του 1639²⁹.

Όμως, ακόμα και εάν υποθέσουμε ότι ο Κ. Χόνδρος δεν αντέγραψε και τα δύο έγγραφα που, τάχα κατά τον P. Odorico, υπήρχαν στον Αρχαίο Κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών και αφορού-

26 Ο Paolo Odorico υποστηρίζει πως, η αντιγραφή των εγγράφων έγινε από το Σερραίο καλλιγράφο Γεώργιο Δημητρίου, δάσκαλο στο χωριό Δοβίστα (Εμμανουήλ Παππός). Ο Βασίλης Κατσαρός και ο Χαράλαμπος Παπαστάθης, βεβαιώνουν ότι τα κείμενα των σελ. 438–451 έγραψε: «ένα διαφορετικό χέρι ανώνυμο» και όχι ο Γεώργιος ούτε, βεβαίως, ο αντιγραφέας του Κώδικα, ο Σερραίος Κωνσταντίνος Χρήστου. Δες, Βασίλης Κατσαρός- Χαράλαμπος Παπαστάθης: «Ο Νέος Μέγας Κώδιξ της Μονής του Τιμίου Προδρόμου...», *ό.π.*, σ. 174 και 175.

27 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...» *ό.π.*, σ. 135, σημ. 36. Σε αυτή τη σημείωση ο P. Odorico είναι απόλυτος στη χρονολόγηση του εγγράφου: «Το πρακτικό γράφτηκε λοιπόν στις 3 Νοεμβρίου 1639». Στο «Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών...», *ό.π.*, σ. 18», εγκαταλείπει την απόλυτη βεβαιότητα και γράφει πως, η χρονολόγηση του πρακτικού δεν είναι βέβαιη «μπορεί να πρόκειται για το 1630 ή το 1639».

28 Επειδή, ίσως, πιστεύει πως τον Κώδικα αντέγραψε ο Π. Παπαγεωργίου.

29 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 135, σημ. 36.

σαν το τσιφλίκι του Ταξιάρχη, δεν τα αντέγραψε και ο επί τούτου απεσταλμένος από την Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου αντιγραφέας εγγράφων, αφού ενδιέφεραν³⁰ την εντολοδόχο Μονή³¹;

Στην συνέχεια ο P. Odorico τοποθετεί τον ακρογωνιαίο λίθο της φαντασιώδους οικοδομής του. Υποστηρίζει επί της ουσίας πως η τοποθεσία Σκάλιτσα³² ταυτίζεται με την τοποθεσία του Γιωργιλιά³³. Εκεί, όπως σημειώσαμε, μια ιδιωτική κατοικία

30 Το ενδιαφέρον της Μονής για το έγγραφο αυτό του 1630, που αφορά το «τσιφλίκι του Ταξιάρχη» στη χώρα Γιωργιλιά, πιθανότατα ξεκινά από το επίθετο των αδελφών Κωνσταντίνου και Αθανάσιου Γεωργιλιά, που πούλησαν στη Μονή του Προδρόμου οικία και εργαστήριο στο κέντρο της πόλης των Σερρών το 1345. Lisa Benou: *Le Codex B Saint-Jean-Prodrome. Serres XIIIe- XVe siecles. Association Pierre Belon. Paris 1998*, σ. 129.

31 Όπου στον Αρχαίο Κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών υπήρχαν δύο έγγραφα για το ίδιο θέμα, ο αντιγραφέας γράφει: «Ἐτέρα καταγραφή...». Κατσαρός-Παπαστάθης: «Ο Νέος Μέγας Κώδιξ της Μονής του Τιμίου Προδρόμου...», *ό.π.*, σ. 181.

32 Σκάλιτσα. Τοποθεσία όπου ο Παπασίδερης, πατέρας του παπά-Συναδινού, έχτισε μικρό μοναστήρι.

33 Ο Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 18, ενώ γράφει ότι η τοποθεσία της Σκάλιτσας «μπορεί να ανταποκρίνεται στο τσιφλίκι του Γιωργουλά», στη συνέχεια του κειμένου του, στηρίζει με ερωτηματικά μια ολόκληρη μυθοπλασία γύρω από τον παπά-Συναδινό, βασιζόμενος στην ανομολόγητη ταύτιση Σκάλιτσας και Γιωργουλά. Έχοντας απορρίψει (Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 134, σημ. 8) την ταύτιση της Σκάλιτσας με το Μοναστήρι του Σταυρού, που κάνει ο Γ. Καφταντζής (Η Σερραϊκή χρονογραφία του Παπασυναδινού. Έκδοση Ι. Μ. Σερρών και Νιγρίτης, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 38 και Σερραϊκά Χρονικά, τόμ. 9, Αθήνα 1982/1983, σ. 40) ως απλή υπόθεση, στη συνέχεια και, προφανώς ηθελημένα, αγνοεί τις εξαιρετικές σημειώσεις του Τάσου Καραναστάση, που συνεκδίδονται με το κείμενο της ολοκληρωμένης χρονογραφίας του παπά-Συναδινού, που αυτός υπογράφει. Η τοποθεσία Σκάλιτσα βρίσκεται κατά πάσα πιθανότητα Β.Β.Δ από το Μελενικίτσι και πάντως, σε καμία των περιπτώσεων στον κάμπο της Νιγρίτας. Για την τοποθεσία της Μονής δε: Αναστασίου Καραναστάση: «Σημειώσεις» στο: Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 350 και Συμεών Πασχαλίδη-Δημήτριου Στράτη: *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας*. Α.Π. Θεσσαλονίκη- Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Θεσσαλονίκη 1996, σ. 407. Επίσης ο Π. Παπαγεωργίου γράφει: «χώρα του Γεωργιλιά: το τέσσαρας ώρας προς νότον

με άδεια του Οικονόμου της Μητροπόλεως Σερρών Συναδινού «καλλωπίζεται»³⁴ και μετατρέπεται σε μικτό μοναστήρι, με πλήρωμα τον Ιερομόναχο Γαβριήλ και τη Μοναχή Παϊσία. Για τη συνύπαρξη αυτή που, πάντως, ρητά απαγορεύουν οι Ιεροί Κανόνες της Στ' και Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, προ «χρόνων ικανών» του 1630, χρονιά συντάξεως του πρακτικού, συμφώνησε «ο τε τιμιώτατος οικονόμος της ημετέρας μητροπόλεως [Σερρών] πρεσβύτερος κύριος Συναδινός»³⁵.

Δύο απλές συνωνυμίες και ένα εκκλησιαστικό οφφίκιο, προκαλούν διαδοχή αυθαίρετων υποθέσεων που ο P. Odorico ονομάζει «ανασύνθεση των γεγονότων»³⁶, γεγονότων που απαιτούν την ταύτιση του κοσμικού Σίδερη με τον ιερωμένο Παπασίδερη και, του Οικονόμου της Μητροπόλεως Σερρών Συναδινού, με τον παπά-Συναδινό τον χρονογράφο.

Ο Σίδερης, κάτοικος της χώρας του Γεωργουλά³⁷ με χριστιανούς αθίγγανους, πέθανε αρκετά νωρίτερα από το 1630³⁸ ενώ ο Μελενικιώτης Παπασίδερης πέθανε το 1637. Επίσης, προϋπόθεση της «ανακάλυψης» δύο νέων ομοπατριών αδελφών του παπά-Συναδινού, που προστίθενται στους ομοπατριους και ομομήτριους αδελφούς του: Παπαξαχαρία, Παπαγερακούδη και Μποζή³⁹ είναι

απέχον τσιφλίκιον Γεωργουλά μετά κατ. Χριστιανών Αθιγγάνων 90». Π. Παπαγεωργίου: *Αι Σέρραι και τα προάστεια ...*, ό.π., σ. 82. Το τοπωνύμιο σώζεται έως και σήμερα στην περιοχή της Νιγρίτας.

34 Paolo Odorico: *Memoire d'une voix perdue...*, ό.π., σ. 72. «Καλλωπίζεται», τουτέστιν από αγροτόσπιτο μετασχηματίζεται σε ευκτήριο οίκο.

35 Ό.π. σ. 72.

36 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, ό.π., σ. 18

37 Οι χριστιανοί, από τα χρόνια του Βυζαντίου, κάτοικοι της κάποτε χώρας του Γεωργουλά, μαζί με κατοίκους από τους παλιούς οικισμούς: Τρίγωνο και Καρά Ορμάν (Μαύρο Δάσος), έφτιαξαν μετά το 1900 το σημερινό χωριό Φλάμπουρο στο Δήμο Νιγρίτας.

38 Ο P. Odorico επειδή ταυτίζει τον κοσμικό Σίδερη με τον ιερωμένο Παπασίδερη, αγνοεί τόσο το «προ χρόνων ικανών» του 1630 που αναφέρει το μητροπολιτικό πρακτικό, όσο και την αναφορά, στο ίδιο έγγραφο, του ιδιοκτήτη του σπιτιού ως ήδη εκλιπόντα, τον «ποτε Σίδερη» και τοποθετεί το θάνατο του Σίδερη στο 1637, χρονιά που πέθανε ο Παπασίδερης. Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», ό.π., σ. 135, σημ. 36.

39 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, ό.π., σ. 128.

για τον P. Odorico ο δεύτερος γάμος του Παπασίδερη! Έτσι, ο εκδότης του πρακτικού του 1630 γράφει: «Πρώτη έκκληξη᾽ μαθαίνουμε τ' όνομα της μητέρας του Συναδινού και την ύπαρξη του αδελφού του Γαβριήλ...!», αναγνωρίζοντας τη Μοναχή Παϊσία⁴⁰ ως μητέρα του παπά-Συναδινού και, ως αδέρφια του τους: Ιερομόναχο Γαβριήλ και Στάσιο (Αθανάσιο)⁴¹ Ιερέα, τέκνα της Παϊσίας, πιθανόν κατά τον P. Odorico δεύτερης συζύγου του Παπασίδερη⁴².

Βέβαια, στη μυθολογική κατασκευή του P. Odorico, οι θριαμβολογίες για την ανακάλυψη του ονόματος της μητέρας του παπά-Συναδινού είναι χωρίς νόημα, διότι το όνομα της μοναχής Παϊσίας δεν είναι το κατά κόσμο όνομά της! Πάντως, η επαναχρονολόγηση του εγγράφου (1639) δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Παπασίδερη (1637) ολοφάνερα γίνεται σκόπιμα από τον P. Odorico, προκειμένου να δικαιολογήσει τόσο την κουρά της μοναχής Παϊσίας, όσο και το γεγονός πως δεν είναι δυνατό να έγινε η «μητέρα» ή «μυτριά» του παπά-Συναδινού μοναχή το 1630, χρονιά που ακόμα ζούσε ο Παπασίδερης.

Ββαιότητα αναμφισβήτητη είναι πως το πρακτικό του 1630 δηλώνει ότι ο Στάσιος είναι «ο υιός του Σίδερη και της μοναχής Παϊσίας»⁴³ τίποτα όμως δεν μαρτυρά ότι, ο Ιερομόναχος Γαβριήλ ήταν γιος της και, προ πάντων πως ο γιος της Στάσιος ήταν Ιερέας! Παρά το γεγονός ότι ο P. Odorico διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις,

40 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 131, με επεξηγήσεις στη σημ. 37. Στην υποσημείωση αυτή ο P. Odorico γράφει: «Εκτός εάν η μοναχή Παϊσία, που προφανώς έγινε καλόγρια μετά το θάνατο του συζύγου της, ήταν η δεύτερη γυναίκα του Σίδερη (διάβαζε Παπασίδερη) γεγονός που δεν αποκλείεται, μα δεν φαίνεται και πιθανό, γιατί δεν ήταν αξιοπρεπές! ένας παπάς να ξαναπαντρεύεται! Βέβαια, το όνομα αυτό είναι πιθανό να το έχει λάβει μετά την αποδοχή του μοναχικού σχήματος». Δηλαδή, κατά τον P. Odorico τα φερόμενα απ' αυτόν αδέρφια του παπά-Συναδινού του χρονογράφου, Γαβριήλ και Στάσιος, ήταν μπάσταρδα. Τελικά, αφού «δεν φαίνεται και πιθανό, γιατί δεν ήταν αξιοπρεπές» να ξαναπαντρεύτηκε ο Παπασίδερης; Δες και Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 18.

41 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 18.

42 Στο «Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...», *ό.π.*, σ. 18» ο P. Odorico εγκαταλείπει τη θέση πως η μοναχή Παϊσία ήταν η μάνα του παπά-Συναδινού του χρονογράφου και την κάνει μυτριά του.

43 Paolo Odorico: Mémoire d'une voix perdue..., *ό.π.*, σ. 72.

για το δεύτερο γάμο κληρικού λέγοντας ότι: «δεν ήταν αξιοπρεπές»! να ξαναπαντρεύεται ένας ορθόδοξος ιερέας⁴⁴, ενσυνείδητα και για τις ανάγκες «ανασύνθεσης των γεγονότων» αγνοεί τους κανόνες: 17^ο και 26^ο των Αγίων Αποστόλων, 12^ο του Μ. Βασιλείου και 3^ο και 6^ο της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, που απαγορεύουν το γάμο μετά τη χειροτονία⁴⁵. Πάντως, αξίζει σημειώσεως το γεγονός πως ο Παπασίδερης ήταν τόσο πολύ προσηλωμένος στην εφαρμογή των Εκκλησιαστικών Ιερών Κανόνων, που χώρισε την παντρεμένη κόρη του Παπανικόλα από τον άντρα της, μετά από τρία χρόνια γάμου, επειδή είχαν μεταξύ τους πέμπτου βαθμού συγγένεια⁴⁶.

Στην φαντασιώδη «ανασύνθεση των γεγονότων» από τον P. Odorico, καθοριστικό ρόλο στην παραποίηση της εκκλησιαστικής ιστορίας των Σερρών παίζουν και οι «άλλες» αναγνώσεις των γεγονότων, που μαρτυρά ο παπά-Συναδινός. Έτσι, δυο καθοριστικής σημασίας γεγονότα στη ζωή του Σερραίου χρονογράφου που συνδέονται μεταξύ τους, για τις ανάγκες «ανασύνθεσης των γεγονότων» από τον P. Odorico τοποθετούνται είτε σε μελλοντικό χρόνο, είτε αλλάζουν στην αιτιολογία τους⁴⁷. Γράφει ο παπά-Συναδινός: «Τω αυτώ χρόνω, (1637) Φεβρουαρίου ιθ' επήγα εις το μοναστήρι Σκάλιτζα χάριν προσκυνήσεως, και ο Παπακομνιανός έχοντας τον φθόνον δια το οφφίκιον ...» τον καταγγέλλει στον Αρχιερέα Δανιήλ ότι τριγυρνά από χωριό σε χωριό και συνωμοτεί με τους ιερείς και πως, εάν ο Σακελλάριος της Μητροπόλεως Σερρών δεν έφυγε, θα φύγει λάθρα για την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να τον μηνύσει στον Πατριάρχη για τη ζήτη⁴⁸. Σημειώνει ο παπά-Συναδινός στη χρονογραφία του: «Και παρευθύς [ο Αρχι-

44 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...» *ό.π.*, σ. 135, σημ. 37 και: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 18».

45 Πηδάλιον της Μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας. Αθήνα 1982, σ. 18, 26, 599, 221, 223..

46 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 124.

47 Χαράλαμπου Βουρουτζίδη: «Η ορθόδοξη ομολογία του ιερέα και χατζί-οικονόμου της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών παπά-Συναδινού». Σεραϊκά Χρονικά, τ. 19, Αθήνα 2019, σ. 135.

48 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 130

ερέας Δανιήλ] κράζει όλους τους κληρικούς, ιερείς και όλους τους Χριστιανούς και κάμει σύνοδο. Τέλος πάντων έβαλεν το ωμοφόριον του και με αφώρισεν και με αναθεμάτισαν οι πάντες...»⁴⁹.

Ο Paolo Odorico στα κείμενά του⁵⁰ γράφει ότι ο παπά-Συναδινός πήγε στη Σκάλιτζα, που ταυτίζει με τον τόπο του Γιωργιλιά⁵¹ το Φεβρουάριο του 1638, δηλαδή, ένα χρόνο αργότερα από τον χρόνο που σημειώνει ο παπά-Συναδινός και, η επίσκεψη αυτή δεν έγινε «χάριν προσκυνήσεως», αλλά για να «έρθει σε συμβιβασμό με τη μητέρα και τον αδελφό του»⁵² χωρίς να αποκαλύπτει με ποιον από τους δυο «αδελφούς» του.

Τον Φεβρουάριο του 1638⁵³ οι Σερραίοι, με απόφαση Γενικής Συνελεύσεως, έδωξαν από την πόλη τους τον παπά-Συναδινό με αφορισμό του Μητροπολίτη Δανιήλ. Στις 3 Απριλίου του 1638, ημέρα του Μεγάλου Σαββάτου, διαβάστηκαν οι δύο τέλειες καθαίρεσεις του παπά-Συναδινού σε όλες τις Εκκλησίες: «εις επήκουον πάντων, διότι ήτον και Μελνικιώτες και χωριάτες, και παπάδες και ξένοι, ως να το ηξέυρουν οι πάντες»⁵⁴. Αιτία της νέας δοκιμασίας του παπά-

49 *Ό.π.*, σ. 130.

50 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 132. του ίδιου: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 18 και, στο: *Memoire d'une voix perdue...*, *ό.π.*, σ. 71.

51 Η ταύτιση του Μοναστηριού της Σκάλιτσας που έχτισε ο πατέρας του Παπά-Συναδινού, με το τσιφλίκι του Ταξιάρχη ευθέως αποφεύγεται από τον Paolo Odorico, όμως σαφέστατα υπονοείται αφού είναι η βάση της φαντασιώδους ιστορίας του. Γράφει: η Σκάλιτσα, ως τοποθεσία «Μπορεί να ανταποκρίνεται στο τσιφλίκι του Γιωργουλά». «Το Τσιφλίκι του Ταξιάρχη θα μπορούσε να έχει γίνει ένα είδος οικογενειακού μοναστηριού...». *Ό.π.*: «Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...» σ. 18. «Ίσως είναι αυτό το μοναστήρι της Σκάλιτσας που -κατά τη μαρτυρία του Συναδινού- ίδρυσε ο Σίδερης!» Εδώ η στρέβλωση της ιστορίας είναι προκλητική καθώς ταυτίζει τον παπαΣίδερη με τον Σίδερη! «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...» σ. 132.

52 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 132.

53 «Τω αυτώ χρόνω τον Φεβρουάριον μήναν με εδίωξαν εμένα τον Παπασυναδινόν όλοι οι Χριστιανοί και όλη η πολιτεία, μικροί τε και μεγάλοι, από τας Σέρρας και από το σπίτι μου...». Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 140.

54 *Ό.π.*, σ. 142.

Συναδινού ήταν πως, αμέσως μετά τον αφορισμό του το Φεβρουάριο του 1637, πήγε λάθρα στο Πατριαρχείο και, κατάγγειλε για οικονομική πλεονεξία τον Μητροπολίτη Δανιήλ στον Πατριάρχη Νεόφυτο τον Γ΄ για την ζήτη που επέβαλε στην Μητρόπολη Σερρών⁵⁵ υπέρ του πατριάρχου Κύριλλου Λούκαρι. Αυτό, όμως, που δεν γνώριζε ο παπά-Συναδινός ήταν πως ο Πατριάρχης Νεόφυτος Γ΄ υπήρχε ομόφρων του πρώην πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι⁵⁶.

Γράφει ο παπά-Συναδινός: «Η αιτία της συμφοράς, [δηλαδή

55 Ο.π., σ. 150. Ο παπά-Συναδινός σαν χρονογράφος, δεν τα πάει καθόλου καλά με τις χρονολογήσεις. Το γεγονός επεσήμαναν κατ' αρχάς ο Σπυρίδων Λάμπρος και ο Μανουήλ Γεδεών και, στη συνέχεια, ο Λεάνδρος Βρανούσης σε παρέμβασή του στην εισήγηση του Σπ. Ασδραχά: «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη (5.10.1982) Αθήνα 1984 Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Τετράδια εργασίας 7, σ. 112». Λογικά ο παπά-Συναδινός πρέπει να ταξίδεψε στην Βασιλεύουσα επί πατριαρχίας Νεοφύτου του Γ΄ (Ιούνιος 1636–Μάρτιος 1637) προκειμένου να καταγγείλει τον Μητροπολίτη Σερρών Δανιήλ για οικονομική πλεονεξία «κατέμπροσθεν του πατριάρχη και των αρχιερέων και κληρικών». Ο Σακελλάριος της Μητροπόλεως Σερρών ήταν αρκετά ευφυής, για να μην πάει στο Πατριαρχείο επί των ημερών του Κύριλλου Λούκαρη (Μάρτιος 1637–μέσα Ιουνίου 1638) διότι πρώτον γνώριζε τις προσωπικές σχέσεις του Πατριάρχη και του Μητροπολίτη Σερρών και δεύτερον, ο Σερρών Δανιήλ αμέσως μετά την ανάρρηση στον Οικουμενικό Θρόνο του Λούκαρη πήγε στη βασιλεύουσα, γιαυτό και η Γενική Συνέλευση των Σερραίων και ο αφορισμός του παπά-Συναδινού έγιναν το Φεβρουάριο του 1638. Επιπρόσθετα, με ποια λογική να καταγγείλεις για υπερβολές στη ζήτη έναν ιεράρχη, σε αυτόν που για χάρη του η ζήτη γίνεται; Όμως, αυτό που σίγουρα δεν γνώριζε ο χρονογράφος των Σερρών όταν πείρε την απόφαση να πάει στη βασιλεύουσα ήταν το γεγονός πως, ο Κύριλλος Λούκαρης είχε λάθρα επιστρέψει από την εξορία του στην Κωνσταντινούπολη από τις αρχές Αυγούστου του 1636 και «ιδιωτεύων εν Γαλατά συγχρόνως υποβοηθούσε το έργο του Νεοφύτου του Γ΄». Δες: Μητροπολίτου Σαρδέων Γερμανού: «Συμβολή εις τους Πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από της αλώσεως και εξής». Ορθοδοξία, Οκτώβριος 1934, τεύχος 106, σ. 434. Η υπόθεση του Paolo Odorico ο παπά-Συναδινός να πήγε στο Πατριαρχείο επί των ημερών του Κύριλλου Κονταρή (μέσα Ιουνίου 1638– Ιούνιος 1639) δεν έχει καμία βάση καθόσον ο αφορισμός του Σακελλάριου της Μητροπόλεως Σερρών, όπως ο ίδιος βεβαιώνει, έγινε το Φεβρουάριο του 1638.

56 Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου: Τα μετά την Άλωση. Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 142.

του αφορισμού του] ω αδελφέ μου, ήτον διατί έκαμα μοναχός την αναφοράν δια τον κυρ Δανιήλ δια τη ζήτη⁵⁷ και δια τα πάντα όλα και επήγα μοναχός εις την Πόλιν και τον έκρινα κατέμπροσθεν του πατριάρχη και των αρχιερέων και κληρικών»⁵⁸.

Ο Paolo Odorico, πάντα στα πλαίσια της αυθαίρετης «ανασύνθεσης των γεγονότων», τοποθετεί χρονικά την επίσκεψη του παπά-Συναδινού στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 1639⁵⁹, δηλαδή, τουλάχιστον επτά μήνες μετά τον αφορισμό του παπά-Συναδινού και πέντε μήνες μετά την ανάγνωση στις εκκλησίες των Σερρών των δυο τέλειων καθαιρέσεων του, για αυτήν ακριβώς την επίσκεψη στη Βασιλεύουσα. Επιπρόσθετα, ο P. Odorico αλλάζει, παρά τα όσα λέει ο παπά-Συναδινός για την αιτία της επίσκεψής του στο Πατριαρχείο και την αιτιολογία αυτής της επίσκεψης, γράφοντας πως ο Σακελλάριος της Μητροπόλεως Σερρών πήγε στη Βασιλεύουσα για να κλαφθεί «για το μερίδιο της κληρονομιάς του»⁶⁰.

Πρόσθετα προβλήματα στην εκκλησιαστική ιστορία των Σερρών δημιουργεί η ταύτιση του χρονογράφου Συναδινού με τον Οικονόμο της Μητροπόλεως Σερρών Συναδινό που, με εμμονή κάνει ο Paolo Odorico καθώς γράφει: «Όντως σ' ένα έγγραφο (ανέκδοτο)

57 Για τη ζήτη δεξ: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη: «Το φαινόμενο της ζητείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο». *Ιόνιος Λόγος*, περιοδική έκδοση του τμήματος Ιστορίας του Ιόνιου Πανεπιστημείου. Τόμος Α' χαριστήριο στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό. Κέρκυρα 2007, σ. 293 (οι ζητείες, γράφει η Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, δεν θα μπορούσαν να έχουν τη διάδοση και την αποδεδειγμένη αποδοτικότητα τους χωρίς δύο προφανείς παράγοντες: αφενός μεν τη βαθιά θρησκευτική πίστη των ανθρώπων...αφετέρου δε την ανιδιοτελή φιλαλληλία προς τους συνανθρώπους τους, που τους έκανε να υψωθούν πάνω από τα δικά τους πολλαπλά πιεστικά προβλήματα).

58 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, ό.π., σ. 150. Η επίσκεψη του παπά-Συναδινού στο Πατριαρχείο, επιβεβαιώνει την καταγγελία του Παπακομνιανού, για ύφανση συνωμοσίας από τον Σακελλάριο της Μητροπόλεως το 1637, κατά του Μητροπολίτη Σερρών Δανιήλ.

59 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, ό.π., σ. 19.

60 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», ό.π., σ. 132.

του Αύγουστου του 1638 ο Συναδινός φαίνεται ως οικονόμος»⁶¹ και «πρέπει να φανταστούμε ότι, πιθανότατα το 1637 ή το 1638 [ο παπά-Συναδινός] είχε γίνει οικονόμος: ίσως ο μητροπολίτης να του έδωσε αυτό το αξίωμα για να τον κατευνάσει»⁶².

Αυτές οι παρανοήσεις στην χρονογραφία του παπά-Συναδινού, οι ιστορικές παραποιήσεις και οι τερατώδεις υποθέσεις, χρησιμοποιήθηκαν ως βάση ανάγνωσης του επίσημου πρακτικού της Μητροπόλεως Σερρών του 1630 που αφορά το τσιφλίκι του Ταξιάρχη, προκειμένου στα πλαίσια μιας αυθαίρετης «ανασύνθεσης των γεγονότων» να κατασκευασθεί από τον εκδότη του, το εξωπραγματικό σενάριο της διγαμίας του Παπασίδερη και των δυστυχιών του παπά-Συναδινού στην εκκλησιαστική του ζωή.

Ποια όμως πραγματικότητα μαρτυρά το εκκλησιαστικό πρακτικό του 1630, χωρίς πονηρά ερωτήματα και αστήριχτες υποθέσεις; Κατ' αρχάς, ο χρόνος συμφωνίας μεταξύ του Οικονόμου Συναδινού και του Ιερομόναχου Γαβριήλ, αν και άγνωστος, με εκείνο το «προ χρόνων ικανών»⁶³ στην εισαγωγή του μητροπολιτικού εγγράφου συμπεραίνεται πως είναι όχι αρκετά, αλλά πολύ παλαιότερος του 1630. Σταυροφόρος της Μητροπόλεως Σερρών, που απαντά στο όνομα Συναδινός με το οφφίκιο του Οικονόμου, υπογράφει έγγραφο δωρεάς οκτώ χιλιάδων άσπρων⁶⁴ του Μητροπολίτη Δράμας Αθανάσιου⁶⁵ προς τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών το 1607/1608 δηλαδή, επί των ημερών του Μητροπολίτη Σερρών Θεοφάνη Φλωρά (1602-1605 και

61 *Ο.π.*, σ. 132.

62 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 19.

63 Paolo Odorico: Memoire d'une voix perdue..., *ό.π.* σ. 72.

64 Το έγγραφο μνημονεύει ο Odorico στο έργο του: «Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 18» και το δημοσιεύει: Paolo Odorico: Le codex B du monastere Saint-Jean- Prodrôme..., *ό.π.*, σ. 78. Ο εκδότης ενώ προβληματίζεται για την ταυτότητα του Οικονόμου παπά-Συναδινού εν τέλει δεν εγκαταλείπει τη θεωρία του, για τον δεύτερο γάμο του Παπασίδερη, πατέρα του παπά-Συναδινού.

65 Πρόκειται για τον Αθανάσιο Γ' Λαμπάρδη (1593-1608) καταγόμενο από τη Δημητσάνα. Μέλος της σπουδαίας αυτής οικογένειας των Λαμπάρδη της Δημητσάνας ήταν και ο από Δράμας Μητροπολίτης Σερρών Παρθένιος (1728-1735) Π. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ..., *ό.π.*, σ. 41.

1606-1613)⁶⁶. Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που, τον Απρίλιο του 1630 ενταγμένο σε μια δεκαμελή ομάδα ταξιδεύει στο Άγιο Όρος. Γράφει ο χρονογράφος των Σερρών παπά-Συναδινός: «Τω αυτώ χρόνω (1629/30)⁶⁷ τον Απρίλιον μήναν ...εκινήσαμε με του Θεού την βοήθειαν ο τε εγώ ο Παπασυναδινός...και ο οικονόμος ο παπά κυρ Συναδινός...και επήγαμε εις το Άγιον Όρος χάριν προσκυνήσεως»⁶⁸. Η εμμονή του Paolo Odorico, στην παραποίηση του κειμένου του παπά-Συναδινού αγγίζει τα όρια του σκανδάλου! Πόσο πιο καθαρά θα μπορούσε να διατυπωθεί πως: «ο Παπασυναδινός...και ο οικονόμος ο παπά κυρ Συναδινός ...» είναι δύο διαφορετικά πρόσωπα;

Η αναφορά στην προσκυνηματική επίσκεψη του παπά-Συναδινού στο Άγιο Όρος το 1629/1630 επιτρέπει, για να μην «πορευόμαστε ανύποπτοι για εκείνους που έφυγαν», μια εμβόλιμη αναφορά σε δύο σκαπανείς⁶⁹ της σερραϊκής ιστορίας, το έργο των οποίων στην εισαγωγή του κειμένου της «χρονογραφίας» του παπά-Συναδινού⁷⁰ ο Paolo Odorico βρίσκει την ευκαιρία να υποβιβάσει. Ο λόγος για τους: Πέτρο Πέννα και Γιώργο Καφταντζή.

Για τον Πέτρο Πέννα, ο Paolo Odorico πέρα από τα μη παραδεκτά σχόλιά του για την τάχα αντιεπιστημονική εργασία του στο κείμενο του παπά-Συναδινού δηλώνει την αυθαίρετη εντύπωσή του πως, ο Σερραϊός ιστορικός δεν είδε ποτέ του το αυθεντικό κείμενο του Συναδινού και ότι, δήθεν, «δούλεψε» πάνω σε «ένα αντίγραφο που παρήγγειλε σε κάποιον αγράμματο μοναχό». Βεβαίως,

66 Γόνος της οικογένειας Λαμπάρδη από τη Δημητσάνα, αυτάδελφος του ευεργέτου της Μονής του Τιμίου Προδρόμου, Μητροπολίτου Δράμας Αθανάσιου, ήρθε στα Σέρρας το Μάρτιο του 1603. Πέτρου Πέννα: *Ιστορία των Σερρών*. Αθήνα 1966, σ. 456.

67 Με δεδομένο ότι ο παπά-Συναδινός χρονολογεί το κείμενό του από κτίσεως κόσμου, τουτέστιν η έναρξη κάθε ενιαυτού αρχίζει το Μήνα Σεπτέμβριο, το ταξίδι του στο Άγιο Όρος πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1630.

68 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 102.

69 Τον τίτλο χρησιμοποίησε ο αείμνηστος Νίκος Νικολάου στο έργο του: «Σκαπανείς της ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών», Θεσσαλονίκη: Τυπ. Βαφειάδη, 1964.

70 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 24, 25.

η αλήθεια είναι τελείως διαφορετική από αυτήν που προβάλλει με περισσή μυθοπλασία ο Paolo Odorico. Ο Π. Πέννας γνωρίζοντας την ύπαρξη του χειρογράφου από τις δημοσιεύσεις του Σπυρίδωνα Λάμπρου ταξίδεψε στο Άγιο Όρος με σκοπό να μελετήσει στην ολότητά του το έως τότε ανέκδοτο χειρόγραφο. Στόχος του Π. Πέννα δεν ήταν άλλος από την καταγραφή πληροφοριών για την ιστορία της πόλεως των Σερρών. Έτσι την 1^η Απριλίου του 1937 έφτασε στο λιμάνι της Δάφνης και την ίδια ημέρα κατέλυσε στον ξενώνα της αγιορείτικης Μονής Κουτλουμουσίου⁷¹. Σε αντίθεση με τον P. Odorico που απλά είδε το χειρόγραφο του παπά-Συναδινού το 1988, ο Π. Πέννας αντέγραψε το χειρόγραφο σε συνθήκες απίστευτα δυσκολότερες από την άνεση του χώρου και την ποιότητα του μικροφίλμ που, μετά σαράντα σχεδόν χρόνια είχε ο Paolo Odorico στις κλιματιζόμενες αίθουσες του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών της Μονής Βλατάδων. Ξεπερνώντας τις τότε αντικειμενικές δυσκολίες στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες, ο ιστορικός των Σερρών Π. Πέννας κατάφερε να μας δώσει το πρώτο μέρος της χρονογραφίας του παπά-Συναδινού⁷² και, σήμερα, στην εργασία του αυτή χρωστάμε, όπως αναγνωρίζει και ο Paolo Odorico, τη σωτηρία των χαμένων φύλλων του χειρογράφου: 31, 60, 70 και 99.

Άδικος υπήρξε ο Paolo Odorico και στην εκδοτική προσπάθεια του άλλου σκαπανέα της τοπικής μας ιστορίας, του Γιώργου Καφταντζή.

Παρά τις ελλείψεις της, η έκδοση του χειρογράφου του παπά-Συναδινού από τον Γιώργο Καφταντζή⁷³ στάθηκε η κύρια αιτία αναθέρμανσης του ενδιαφέροντος των επιστημόνων για τον παπά-Συναδινό⁷⁴.

71 «Σχετικές επιστολές και τηλεγραφήματα του Π. Πέννα από το Άγιο Όρος» στο Αρχείο Θωμά Π. Πέννα. Επίσης βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, στη ΦΩΤΟΤΥΠΙΑ ΤΕΛΟΥΣ.

72 Π. Πέννα: «Το Χρονικόν των Σερρών του Παπασυναδινού, μετ' εισαγωγικής μελέτης». Σερραϊκά Χρονικά, Αθήνα 1938.

73 Γιώργου Καφταντζή: «Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού με εισαγωγή και σχόλια». Σερραϊκά Χρονικά, τ. 9, 1981-1982 και: Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού. Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης Θεσσαλονίκη 1989.

74 Τούτο αυτό μαρτυρούν: το σεμινάριο που οργάνωσε το 1982 ο Σ. Ασδραχάς με θέμα: Οικονομία και Νοοτροπίες: οι μαρτυρίες του Χρο-

Επιστρέφοντας στις αρχές Νοεμβρίου του 1630, βρίσκουμε τον Μητροπολίτη Σερρών Δανιήλ στην αίθουσα του επισκοπικού μεγάρου που, τα χρόνια αυτά είναι κτισμένο στον αύλειο χώρο του Ναού των Αγίων Θεοδώρων, να συσκέπτεται με τους οφφικιάλιους της Μητροπόλεως και τους ευγενέστατους άρχοντες της πόλεως των Σερρών, για το αν θα γίνει βακούφι της Μητροπόλεως Σερρών το «τσιφλίκι του Ταξιάρχη».

Η θετική απόφαση του μητροπολιτικού συμβουλίου «μετά γνώμης και θελήσεως και συμβουλής του ειρημένου τιμιωτάτου οικονόμου της ημετέρας μητροπόλεως, πρεσβυτέρου κυρίου Συναδινού»⁷⁵ κάνει παραδεκτή μια προγενέστερη των χρόνων του Μητροπολίτη Δανιήλ συμφωνία, αφού στο έγγραφο του 1630 γίνεται αναφορά με το αόριστο «εσυμφώνησαν» «προ χρόνων ικανών» οι προκάτοχοί του, για την αποδοχή του Μονυδρίου του Ταξιάρχη.

Η συμφωνία αυτή, ως προϋπάρχουσα του Σερρών Δανιήλ, πρέπει να συνάφθηκε τουλάχιστον την περίοδο που Αρχιερέας της Μητροπόλεως Σερρών ήταν ο Αχιλλίος (1625-1628)⁷⁶. Οπότε, ακόμα και εάν ηθελήμενα παραβλέψουμε τη μαρτυρία του παπά-Συναδινού ότι τον Απρίλιο του 1630 συνταξίδεψε με τον Οικονόμο της Μητροπόλεως Σερρών «κυρ Συναδινό» στο Άγιο Όρος, δηλαδή, έξι μήνες νωρίτερα από τη σύγκλιση του Επισκοπικού Συμβουλίου όπου ο Μητροπολίτης Δανιήλ, με τη σύμφωνη γνώμη «των τιμιωτάτων κληρικών αυτής [της Μητροπόλεως] και των ευγενεστάτων αρχόντων» εγγράφει στις ιδιοκτησίες της Μητροπόλεως Σερρών το «Τσιφλίκι του Ταξιάρχη» στη χώρα του Γιωργιλιά, ο παπά-Συναδινός ο χρονογράφος το 1630 ήταν τριάντα χρονών, δηλαδή εκκλησιαστικό μειράκιο για να επωμισθεί το βαρύ οφφίκιο του Οικονόμου⁷⁷, ενώ «προ χρόνων ικανών»

νικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», όπως και η εξαιρετική εργασία του Τάσου Καραναστάση: «Ο Κάτω στη μεταβυζαντινή γραμματεία και η περίπτωση του παπα-Συναδινού». Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά, Θεσσαλονίκη, 1988.

75 Paolo Odorico: *Memoire d'une voix perdue...*, ό.π. σ. 72.

76 Πέτρου Πέννα: *Ιστορία των Σερρών...*, ό.π., σ. 459.

77 Κατά την «Τάξιν της Εκκλησίας» το Εκκλησιαστικό αξίωμα του Οικονόμου ανήκει στην πρώτη τάξη της πρώτης πεντάδας των Τίτλων και Οφφικίων της. Ο Οικονόμος ήταν εκκλησιαστικός αξιωματούχος επιφορτισμένος με τη διαχείριση της Εκκλησιαστικής περιουσίας, υπό

του 1630 μόλις που θα είχε χειροτονηθεί ιερέας⁷⁸.

Αξιίζει υπομνήσεως πως, το μητροπολιτικό πρακτικό αποδοχής του μονυδρίου του Ταξιάρχη υπογράφουν εκτός από τον Μητροπολίτη Δανιήλ, μόνο με τα οφφίκια, ο σακελλάριος⁷⁹, ο πρωτέκ-

την επίβλεψη του Μητροπολίτη. Ιακώβου Πηλίλη (Επισκόπου Κατάνης): Τίτλοι και Οφφίκια και Αξιώματα εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τη Χριστιανική Ορθοδόξω Εκκλησία. Αθήνα 1985, σ. 53.

78 Ο παπά-Συναδινός προχειρίσθηκε ιερέας από τον Μητροπολίτη Τιμόθεο τον Απρίλιο του 1622. Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 84. Στο άρθρο του Σπυρίδωνα Λάμπρου «Ανέκδοτος Θρήνος επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως», *Εστία*, τομ. 22, αριθ. 574, [1886] σ. 823 προφανώς από λάθος, αναφέρεται το έτος 1601 ως χρόνος προχειρίσεως του παπά-Συναδινού σε Ιερέα. Πάντως, ακόμα και εάν ως υπόθεση εργασίας, το έτος 1639 γίνει αποδεκτό ως χρονολόγηση του εγγράφου από τον Paolo Odorico, το «προ χρόνων ικανών» του 1639 που αναφέρει το πρακτικό, αποκλείει την περίπτωση ο παπά-Συναδινός σε ηλικία μικρότερη των σαράντα χρόνων (γεννήθηκε το 1600) να έλαβε το σπουδαιότερο της Μεγάλης Εκκλησίας οφφίκιο του δεξιού χορού, δηλαδή να έγινε Οικονόμος της Μητροπόλεως Σερρών.

79 Εκκλησιαστικό αξίωμα, δεύτερο κατά την τάξη της πρώτης πεντάδας οφφικίων. Το αξίωμα του Σακελλάριου απονεμόταν σε κληρικούς μορφωμένους και εγνωσμένης ικανότητας να διαχειριστούν κρίσιμες υποθέσεις της Εκκλησίας, τόσο στους κόλπους της όσο και, κυρίως, σε συνδιαλλαγές με την πολιτική εξουσία. Ο Σακελλάριος, που επιφορτίζονταν την ευθύνη των συνομιλιών σε υποθέσεις μείζονος σημασίας για την Εκκλησία, ήταν κανονικό μέλος του Επισκοπικού Δικαστηρίου και υπεύθυνος διαχειριστής των υποθέσεων των Μοναστηριών εκτός της μοναστικής κοινότητας, παρακολουθούσε τη διαχείριση των οικονομικών τους και συνέτασσε τον οικονομικό απολογισμό της μοναστικής κοινότητας που, τελικά, υπέβαλε στον Επίσκοπό του. Ο Σακελλάριος, αναγίνωσκε το Ευαγγέλιο της Μεγάλης Τετάρτης ενώ, απόντος του Επισκόπου, προϊστατο των ιερών ακολουθιών. Ιακώβου Πηλίλη (Επισκόπου Κατάνης): Τίτλοι και Οφφίκια και Αξιώματα εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τη Χριστιανική Ορθοδόξω Εκκλησία. Αθήνα 1985, σ. 60.

δικος⁸⁰, ο σακελλίων⁸¹ και ο πρωτονοτάριος⁸² της Μητροπόλεως Σερρών⁸³ ενώ απουσιάζει η υπογραφή του Οικονόμου⁸⁴ που ήταν παρόν στο επισκοπικό συμβούλιο.

Άξιο θύμησης είναι το γεγονός πως, τη χρονιά του 1630, ο παπά-Συναδινός γλυτώνει από καταδίκη σε θάνατο, χάρη στη μεσολάβηση του Μητροπολίτη Δανιήλ. Στο τελευταίο τμήμα της συγγραφής του ο παπά-Συναδινός διηγείται τα όσα έπαθε από την παρερμηνεία των αγιογραφικών θεμάτων που κόσμησαν την Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, στην οποία αυτός ως ιερέας πρωτολειτούργησε το 1623⁸⁵. Κάποιοι Σερραίοι σκανδαλίσθηκαν από μερικές εικονογραφίες του ναού, που έγιναν με υπόδειξη του παπά-Συναδινού και ιστορούσαν το τι παθαίνει στην κόλαση ο πόρνος, ο κλέπτης, ο άρπαγος, ο δολοφόνος, αυτοί που κλέβουν στο ζύγι, όπως ο μυλωνάς, ο ρακιτζής, αυτοί που εξαπατούν στο μέτρο, όπως ο ράφτης, ο υφαντής και όσοι είναι ανάξιοι για τις θέσεις τους όπως οι αρχιερείς, ιερείς, οι «βασιλιάδες οι άδικοι και τύραννοι» και αποφάσισαν, πιθανότατα αναγνωρίζοντας τον εαυτό τους και τα έργα τους στις ζωγραφίες, να καταγγείλουν στους Τούρκους τον παπά-Συναδινό πως «εστόρισεν τον βασιλέα όπου μας ορίζει, εις την κόλασιν»⁸⁶.

80 «πρωτέκδικος» ή «δικαιοφύλαξ» ή «έκδικος». Το πρώτο της Τρίτης πεντάδας των εκκλησιαστικών οφφικίων. Ο πρωτέκδικος υπερασπιζόταν τους κληρικούς που κατηγορούνταν για εγκληματικές και ποινικές πράξεις. *Ο.π.*, σ. 92.

81 Το πέμπτο της πρώτης πεντάδας εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Ο Σακελλάριος εκπροσωπούσε τον Μητροπολίτη και ενεργούσε εξ ονόματός του. Ο οφφικιάλιος αυτός παρακολουθούσε την εύρυθμη λειτουργία των εκτός της πόλεως των Σερρών Εκκλησιών και Μοναστηριών. *Ο.π.*, σ. 66.

82 Το πρώτο της δευτέρας πεντάδας οφφίκιο της Εκκλησίας. Ο Νοτάριος ήταν ο γραμματέας και πρακτικογράφος της Μητροπόλεως.

83 Paolo Odorico: *Memoire d'une voix perdue...*, *ό.π.* σ. 73.

84 Η απουσία της υπογραφής του Οικονόμου της Μητροπόλεως Συναδινού από το πρακτικό βάζει ερωτηματικά. Πάντως, ο οικονόμος της Μητροπόλεως κυρ Συναδινός ζούσε, τουλάχιστον έως και το 1638, στα Σέρρες.

85 Για την Εκκλησία αυτή δεξ: Τάσου Α. Καρναναστάση: «Σημειώσεις για την Ιστορία του ναού της Αγίας Παρασκευής στις Σέρρες». *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, τομ. Α'. Σέρρες 1992, σ. 152-171.

86 Paolo Odorico: *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού...*, *ό.π.*, σ. 19.

Ο κίνδυνος να κατηγορηθεί ο παπά-Συναδινός για προσβολή του Σουλτάνου ήταν υπαρκτός. Για να γλιτώσει το θάνατο πρόσπεσε στον Μητροπολίτη Δανιήλ, με παρέμβαση του οποίου γαλήνευσαν οι προσβεβλημένοι Σερραίοι αφού όμως, ο παπά-Συναδινός έβαλε τον αγιογράφο να σβήσει τις επίμαχες τοιχογραφίες⁸⁷. Στη μυθώδη «ανασύνθεση των γεγονότων» ο P. Odorico σκανδαλωδώς αγνοεί τη μαρτυρία του παπά-Συναδινού πως, από το 1623 ο χρονογράφος των Σερρών είχε το οφφίκιο του «άρχοντα του Ψαλτήρος» της Μητροπόλεως Σερρών, το 1632 λαμβάνει το οφφίκιο του Λογοθέτη, ενώ το 1630 χαρτοφύλακας της Μητροπόλεως Σερρών είναι ο πατέρας του παπά-Συναδινού «παπά κυρ Σίδερης»⁸⁸. Επιπλέον, πως μπορεί ο Συναδινός [ο χρονογράφος] να «φαίνεται ως οικονόμος»⁸⁹ της Μητροπόλεως Σερρών τον Αύγουστο του 1638 όταν αυτή τη χρονιά ο παπά-Συναδινός ξει αυτοεξόριστος, καθότι αφορισμένος από τον Μητροπολίτη Σερρών Δανιήλ, στο Άγιο Όρος;

Ο Αρχιερέας των Σερρών Δανιήλ, προφανώς και δεν είχε κανένα λόγο να φοβάται έναν νέο και τρομοκρατημένο ιερέα, ακόμα και εάν με τις χρονολογικές ακροβασίες του P. Odorico δεχθούμε ότι το πρακτικό είναι του 1639. Επιπρόσθετα, ενώ ο P. Odorico σε μια ελαστικότερη εκδοχή στη μυθώδη ιστορία του υποστηρίζει ότι το έγγραφο είναι του «1630 ή του 1639»⁹⁰ στη συνέχεια διατείνεται ότι ο Μητροπολίτης Δανιήλ συνέταξε «το πρακτικό που διασώζεται» ένα χρόνο μετά από την επίσκεψη του Συναδινού

87 Το γεγονός, κατά τον Λ. Βρανούση που μελέτησε την εσωτερική δομή της χρονογραφίας, συνέβη το 1630. Παρέμβαση του Λ. Βρανούση στην εισήγηση του Σπ. Ασδραχά: «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη (5.10.1982) Αθήνα 1984 Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Τετράδια εργασίας 7, σ. 114.

88 Χαράλαμπου Βουρουτζίδη: «Η ορθόδοξη ομολογία του ιερέα και χατζη-οικονόμου της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών παπά-Συναδινού», *ό.π.*, σ. 130 και Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 102.

89 Paolo Odorico: «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 132.

90 Στο «Μνήμες και ιστορία του Συναδινού Σερραίου...», *ό.π.*, σ. 131, ο P. Odorico είναι απόλυτος: «Η ημερομηνία του εγγράφου είναι 3 Νοεμβρίου 1639».

στο Πατριαρχείο⁹¹, δηλαδή το 1640 και «φαντάζεται» πως, για να επιστρέψει ο Συναδινός από την αυτοεξορία του στο Άγιο Όρος «απαραίτητη προϋπόθεση»⁹² ήταν να δώσει τη συγκατάθεσή του για την εγγραφή της ιδιοκτησίας του «Τσιφλικιού του Ταξιάρχου» στη Μητρόπολη Σερρών, όταν ο παπά-Συναδινός αποκαταστάθηκε στα ιερατικά του καθήκοντα το Φεβρουάριο του 1639⁹³.

Ο παπά-Συναδινός δεν είχε καθόλου καλή φήμη στο χριστεπώνυμο πλήρωμα της τοπικής εκκλησίας των Σερρών, αφού, έως το 1639 είχε τρεις καθαιρέσεις και αφορισμούς, με πρώτο αυτόν που έγινε τον Μάρτιο του 1630⁹⁴ και στη συνέχεια αυτόν του Φεβρουαρίου του 1637 και του Φεβρουαρίου του 1638⁹⁵. Οπότε, γιατί ο Μητροπολίτης Σερρών Δανιήλ να τον καλοπιάνει δίνοντάς του το οφίκιο του Οικονόμου, όπως υποστηρίζει ο P. Odorico⁹⁶; Εξάλλου, ο παπά-Συναδινός καταγράφοντας την εκκλησιαστική του διαδρομή σημειώνει στην χρονογραφία του ότι το 1631/1632 «Εγέγονα λογοθέτης Σερρών υπό του κυρ Δανιήλ»⁹⁷ και, πιθανότατα, ως έκφραση ευγνωμοσύνης προς την τρισυπόστατη Θεότητα, τόσο για τη αποκατάστασή του από την καθάρση του 1630 όσο και για το γεγονός της εκκλησιαστικής του προαγωγής, το 1633 ως Λογοθέτης της Μητροπόλεως Σερρών, «θείο ζήλο κηνηθείς έγγραφεν το τίμιον αυτού όνομα κατά παρισίαν να μνημονεύετε...»⁹⁸ στο Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου.

Αφού είναι φανερό από τα ανωτέρω ότι Οικονόμος της Μητροπόλεως Σερρών το 1630 δεν μπορεί να είναι ο παπά-Συναδινός ο χρονογράφος, πράγμα που υποπτεύεται και ο εκδότης του

91 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 19.
92 *Ο.π.*, σ. 19.

93 Σύμφωνα με τη μαρτυρία του παπά-Συναδινού οι Σερραίοι τον έδιωξαν από την πόλη τους το Φεβρουάριο του 1638. Στο Άγιο Όρος αφού έμεινε σωστό ένα χρόνο, επέστρεψε στην πόλη των Σερρών το Φεβρουάριο του 1639.

94 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 110.

95 *Ο.π.*, σ. 130.

96 *Ο.π.*, σ. 19.

97 *Ο.π.*, σ. 112.

98 Paolo Odorico: Le codex B du monastere Saint-Jean- Prodrome..., *ό.π.*, σ. 152.

πρακτικού⁹⁹, μένει αβίαστα να παραδεχθούμε πως ο Οικονόμος Συναδινός που συμφώνησε με τον «Ιερομόναχο παπά κυρ Γαβριήλ και τη μοναχή Παϊσία γυνή του ποτε Σίδερη» να ονομάσουν «τσιφλίκιον του ταξιάρχου... οσπίτιον ... ευρισκόμενον εν τη χώρα του Γιωργιλιά», είναι ο συνώνυμος και συνοδοιπόρος στο Άγιο Όρος τον Απρίλιο του 1630 του χρονογράφου Συναδινού.

Το όνομα Συναδινός ως επίθετο απαντάται πολλές φορές στα μοναστηριακά έγγραφα του Τιμίου Προδρόμου Σερρών¹⁰⁰. Ως κύριο όνομα όμως, μόνο στα χρόνια του παπά-Συναδινού. Ο συνώνυμος, λοιπόν, του χρονογράφου Συναδινού «εντιμώτατος οικονόμος Σερρών εν ιερεύσι παπάς κυρ Συναδινός», που μνημονεύεται το 1638 σε έγγραφο της Μονής του Προδρόμου¹⁰¹ είναι αυτός που «προ χρόνων ικανών» του 1630 συμφώνησε για τη δημιουργία και λειτουργία του μικτού μοναστηριού, με την ονομασία «Τσιφλίκι του Ταξιάρχη» στη χώρα του Γιωργιλιά.

Στη συνέχεια ο P. Odorico αυθαίρετα ταυτίζει τον Σίδερη¹⁰², κάτοικο του Γιωργιλιά, με τον Παπασίδερη, πατέρα του παπά-Συναδινού και κάτοικο του χωριού Μελενικίτσι. Για να είναι ο Σίδερης και ο Παπασίδερης το ίδιο πρόσωπο, όπως με επιμονή

99 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού Ιερέα Σερρών..., ό.π., σ. 18.

100 Από τα έγγραφα του Μοναστηριού του Τιμίου Προδρόμου γνωρίζουμε ότι υπήρξαν με το επίθετο Συναδινός οι παρακάτω σταυροφόροι της Μητροπόλεως Σερρών: Σέργιος ο Συναδινός, ταβουλάριος (1329), Σέργιος ο Συναδινός λογοθέτης (1334), Ιωάννης ο Συναδινός προμμικήριος των ταβουλλαρίων (1347) και, ο δωρητής στο Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου έγχειας ιδιοκτησίας Νικόλαος Δούκας ο Συναδινός. Lisa Benou: Le Codex B Saint-Jean-Prodrome. Ό.π., έγγραφα: p 14, p 43, p 52-53, p 65. Επίσης ο Σέργιος Συναδινός, πρωτέκδικος της Μητροπόλεως Σερρών υπογράφει το «Εκδοτήριο» γράμμα της Υπομονής Μοναχής του Μουρμουρά περί παραχωρήσεως της δεσποτείας και κυριότητος του Μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου του Κρουνερίτη στο Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου του Μενοικέα. Π. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ..., ό.π., σ. 74.

101 Paolo Odorico: Le codex B du monastere Saint-Jean- Prodrome..., ό.π., σ. 161.

102 «Κύριο όνομα από το Ισίδωρος...». Αναστάσιος Καρναναστάσης: Σημειώσεις, στο Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., ό.π., σ. 331.

θέλει ο P. Odorico, πρέπει να έχουν συμβεί τα εξής: α) Ο Παπασίδερης πριν από το 1630 να έχει καθαιρεθεί και αποσηματιστεί ώστε το Πρακτικό της Μητροπόλεως Σερρών για το τσιφλίκι του Ταξιάρχη, να τον αναφέρει ως Σίδερη και όχι ως «ποτέ Παπασίδερη». β) Να έχει μετακομίσει ή να έχει διωχτεί από τους κατοίκους του Μελενικισίου ή της πόλης των Σερρών και να βρήκε καταφύγιο στο χωριό της δεύτερης γυναίκας του το Γιωργιλιά, όπου και γεννήθηκαν τα κατά τον P. Odorico παιδιά του ο Ιερομόναχος Γαβριήλ, τουλάχιστον είκοσι και δυο χρόνων, όσο και ο παπά-Συναδινός όταν έγινε ιερέας και ο Στάσιος, ενήλικας το 1630 ή το 1639 για να μπορεί να υπογράψει την αποποίηση της πατρικής του κληρονομιάς! Και τέλος, το γεγονός του αποσηματισμού του Παπασίδερη, να έχει αποκρύψει ο παπά-Συναδινός. Για να έχουν έτσι τα πράγματα, ο Παπασίδερης πρέπει να παντρεύτηκε για δεύτερη φορά πριν από το 1600 ή να ήταν μοιχός τη χρονιά που γεννήθηκε ο παπά-Συναδινός! Επιπρόσθετα τον Απρίλιο του 1630 ο «παπά κυρ Σίδερης ο χαρτοφύλακας», πατέρας του χρονογράφου Συναδινού ταξιδεύει με συντροφιά Σερραίων κληρικών στο Άγιο Όρος! Τέλος, ο Παπασίδερης πέθανε μάλλον από τη μεγάλη του στενοχώρια για το θάνατο της κόρης του Μπόξης¹⁰³ τον Ιούλιο του 1637 και υμνείτε ο βίος του, από το γιο του παπά-Συναδινό στη χρονογραφία του¹⁰⁴.

Ο Στάσιος (Αθανάσιος) όπως μαρτυρά το πρακτικό του 1630 είναι ο μοναδικός «υιός του Σίδερη και της μοναχής Παϊσίας»¹⁰⁵. Ο Ιερομόναχος Γαβριήλ μόνο στις αυθαίρετες υποθέσεις του P. Odorico έχει συγγένεια μαζί τους, όπως και ο Στάσιος με την ιεροσύνη. Ο Στάσιος γεννήθηκε στη χώρα του Γιωργιλιά, χωριό που το κατοικούσαν λίγες οικογένειες χριστιανών αθιγγάνων, αφού, το σπίτι που μετατράπηκε σε «τσιφλίκι του Ταξιάρχη» είναι το πατρικό του. Διαβάζουμε στο πρακτικό του 1630: «ο Στάσιος, ο υιός του Σίδερη και της μοναχής Παϊσίας [έδωσε] χοζέτιον¹⁰⁶ εξοφλητικών

103 Το ξενικό όνομα Μπόξη, στην περιοχή των Σερρών έγινε Χριστίνα, Χρυσή. Νικόλαος Σωτ. Ταχινόζλης, Σερραϊκές Οικογένειες 19^{ος} αιώνας -1913. Σέρρες 2013, σ. 232.

104 Paolo Odorico: Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού..., *ό.π.*, σ. 120.

105 Paolo Odorico: *Mémoire d'une voix perdue...*, *ό.π.* σ. 72.

106 Το χοτζέτι ήταν τίτλος μεταβίβασης εμπράγματων δικαιωμάτων. Το συνέτασσε Τούρκος ιεροδικαστής (Καδής) και, ως δημόσιο έγγραφο,

ως κληρονόμος του πατρός αυτού πως από του νυν και εις το εξής δεν έχει να ζητή τίποτε ούτε από το πατρικόν του οσπίτιον, ούτε από τα τριάκοντα πέντε στρέματα των χωραφίων...»¹⁰⁷ που πλέον ανήκουν στο «τσιφλίκι του Ταξιάρχη», το μικτό μοναστήρι, στο οποίο συνυπήρχαν χωρίς σχέση συγγένειας οποιοδήποτε βαθμού¹⁰⁸ ένας ιερομόναχος και μια μοναχή.

Τι ήταν όμως το τσιφλίκι του «Ταξιάρχη» που, ο «πρεσβύτερος κύριος Συναδινός» νωρίτερα από το 1630 επέτρεψε να λειτουργήσει ως ευκτήριος οίκος; Το τσιφλίκι του «Ταξιάρχη» ήταν ένα «ψυχοβλαβές και παράνομο κοινόβιο», από τα πολλά που υπήρχαν στη Μακεδονία τον 17^ο αιώνα. Η ύπαρξη μικτών μοναστηριών την εποχή της τουρκοκρατίας, μαρτυρά την επιβίωση του σκανδαλώδους θεσμού των κάποτε διπλών μοναστηριών. Προδρόμοι του γυναικείου Μοναχισμού υπήρξαν τα τάγματα των Διακονισσών, των παρθένων και χηρών, που η Εκκλησία σύστησε στα πρώτα της χρόνια για υποστήριξη του κατηχητικού, λειτουργικού και φιλανθρωπικού της έργου.

Τα χρόνια του Αγίου Αντωνίου (12 Ιανουαρίου 251 – 17 Ιανουαρίου 356) λειτουργούν ευκτήριοι οίκοι γυναικών που ονομάζονται «παρθενώνες»¹⁰⁹. Ο Όσιος Παχώμιος ο Μέγας (292 – 348) θεωρείται όχι μόνο ο θεμελιωτής του κοινοβιακού ανδρικού Μοναχισμού, αλλά και του γυναικείου, καθώς, πρώτος ίδρυσε μαζί με την αδελφή του Μαρία γυναικεία Μονή. Τα τάγματα των «αφιερωμένων» γυναικών στο κατηχητικό, λειτουργικό και φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας, εξαρτώντο πλήρως από τον Επίσκοπο, αφού ήταν συνεργοί στο θεοφιλές του έργο. Η λειτουργία των γυναικείων μοναστικών αδελφοτήτων στηρίχθηκε αποκλειστικά στους ασκητικούς κανόνες που θέσπισαν οι πατέρες του Μοναχισμού. Οι δύο αυτοί τρόποι αέναης δοξολογίας του Θεού για τις γυναίκες είχαν διαφορετικές κανονικές αρχές στην οργάνωσή τους.

Η ανάπτυξη του γυναικείου Μοναχισμού, σε συνδυασμό με τις

αποτελούσε πλήρη απόδειξη της πωλήσεως που βεβαιώνει.

107 Paolo Odorico: *Mémoire d'une voix perdue...*, ό.π., σ. 72.

108 Εάν υπήρχε κατά σάρκα συγγένεια, θα την ανέφερε το πρακτικό της Μητροπόλεως.

109 Σε έναν τέτοιο «παρθενώνα» εμπιστεύτηκε την αδελφή του, ο πνευματικός πατέρας του Αγίου Αθανασίου, ο Μέγας Αντώνιος.

αλλαγές στη δομή και οργάνωση της κρατούσας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία Εκκλησίας του Χριστού, ιδιαίτερα μετά την πρώτη Οικουμενική Σύνοδο το 325 οδήγησαν τα τάγματα των «αφιερωμένων» γυναικών στην εξαφάνιση¹¹⁰ είτε μέσω της αφομοίωσής τους από τις γυναικείες μοναστικές αδελφότητες, είτε λόγω του αυστηρού ελέγχου των Πατέρων της Εκκλησίας, σε ιερωμένους που συγκατοικούσαν με αφιερωμένες ή μοναχές¹¹¹.

Η πρώτη Οικουμενική Σύνοδος, με τον τρίτο της κανόνα, απαγόρευσε: «μήτε Επισκόπω, μήτε Πρεσβυτέρω, μήτε Διακόνω, μήτε όλως τινί των εν κλήρω, εξείναι συνείσακτον έχειν», καθώς η συγκατοίκηση κάτω από την ίδια στέγη ιερωμένου και αφιερωμένης γυναίκας ή μοναχής σκανδάλιζε το λαό του Θεού.

Την απαγόρευση αυτή επικύρωσαν: η Στ΄ Οικουμενική Σύνοδος με τον Ε΄ Κανόνα, η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος με τους Κανόνες ΙΗ΄ και ΚΒ΄, καθώς και οι Τοπικές Σύνοδοι Αγκύρας και Καρθαγένης με τους ΙΘ΄ και ΜΕ΄ Κανόνες τους αντιστοίχως¹¹². Η εν Νικαία Σύνοδος δεν ασχολήθηκε με την ύπαρξη και λειτουργία των διπλών Μοναστηριών, ίσως και διότι κατά το χρόνο συγκλήσεώς της ή, τα πιεστικά προβλήματα της Εκκλησίας ήταν μείζονα των προβλημάτων που προκαλούσε η λειτουργία των μικτών κοινοβίων ή δεν λειτουργούσαν τέτοιου είδους Μοναστήρια.

Ο Μέγας Βασίλειος με τον ΠΗ΄ Κανόνα του¹¹³, επαναλαμβάνει προς τον πρεσβύτερο Γρηγόριο την απαγόρευση περί συνεισάκτων που επέβαλε ο Γ΄ Κανόνας της Πρώτης Οικουμενικής Συ-

110 Ο Θεόδωρος Βαλασαμών (1140–1199) Αναφέρει επαινετικά πως στις ημέρες του, μόνο ο Μητροπολίτης Θηβών Άγιος Ιωάννης Καλοκτένης «εποίησε παρθενώνα ...και έταξε παρθένους επ' αυτό λαϊκάς». Θεόδωρου Ξ. Γιάγκου: «Ο Γυναικείος Μοναχισμός στην κανονική παράδοση». Θεολογία 3, 2013, σ. 165.

111 Ελεγκτική επιστολή του Μεγάλου Βασιλείου προς τον πρεσβύτερο Γρηγόριο. Ο Άγιος Βασίλειος υπενθυμίζει στον ιερέα πως την απαγόρευση συγκατοίκησης δεν επιβάλλει πρώτος αυτός αλλά η εν Νικαία Οικουμενική Σύνοδος με τον γ΄ κανόνα της. Πηδάλιο, Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Μοναχού. Αθήνα 1841, σ. 382. Ακόμη: Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου «Προς τους έχοντας παρθένους συνεισάκτους». MPG 047 0495 0514.

112 Πηδάλιο, Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Μοναχού. Αθήνα 1982, σ. 125, 223, 341, 380, 486.

113 Ό.π., σ. 637.

νόδου αφήνει όμως σαφώς να εννοηθεί πως την εποχή του δεν λειτουργούσαν μικτά μοναστήρια, καθώς κάνει σαφή διάκριση μεταξύ των γυναικείων και ανδρικών κοινοβίων. Με το πέρασμα όμως του χρόνου, η λειτουργία των διπλών Μοναστηριών, όπως και πριν διακόσια χρόνια ο θεσμός των συνεισάκτων, γεννούσε υποψίες και σκανδαλισμό τέτοιου μεγέθους στο χριστεπώνυμο πλήρωμα που, ο Αυτοκράτορας Ιουστινιανός το 529 με νόμο απαγόρευσε: «πάσι τοις οικούσι μοναστήρια συνδαιτάσθαι γυναιξί μοναστρίαις ή πρόφασιν τινά επινοεῖν του κοινωνίαν τινά προς αυτάς ἔχειν (τούτο γαρ δικαίαν υποψίαν εισάγει του συνεχώς και ηνίκα αν βούλοιντο συντυγχάνεν αυταίς), αλλ' ούτω κεχωρισμένους εἶναι, ὡστε μηδεμίαν μετουσίαν προς ἀλλήλους καθ' οἰανούν αιτίαν ἔχειν αὐτούς μηδέ εξευρίσκεσθαι τινά πρόφασιν ή τούτοις ή εκείναις της μετ' ἀλλήλων διαγωγής»¹¹⁴.

Ο νόμος αυτός διέταξε τους Επισκόπους να χωρίσουν τις μονάστριες από τους μοναχούς και, οι πλειοψηφούντες να μείνουν στο Μοναστήρι ενώ, οι αριθμητικά ολιγότεροι, να μεταφερθούν σε αομόδιο τόπο, όσο γίνεται πιο μακριά από την αρχική μοναστική κοιτίδα τους¹¹⁵.

Η απειλή των υπολογίσιμων επιτιμιών στους Επισκόπους, που έφταναν έως και την έκπτωση από το αξίωμα και την καθαίρεσή τους από την ιεροσύνη¹¹⁶, φαίνεται πως όχι μόνο δεν εξάλειψε την πηγή του σκανδαλισμού, αλλά ούτε και διόρθωσε κάτι, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της ενιαυσίας διορίας πλήρους εφαρμογής του νόμου περί διαλύσεως των διπλών Μοναστηριών, που διέταξε ο Αυτοκράτορας Ιουστινιανός.

Ο Αυτοκράτορας Ιουστινιανός, για θεραπεία του σκανδαλισμού από τη λειτουργία των μικτών Μοναστηριών εκδίδει και άλλη νεαρά διάταξη: «περί επισκόπων και κληρικών» που ορίζει: «μοναχοί και μονάστριαι κοινώς μη δαιτάσθωσαν αλλ' αναρρίσθωσαν τα διπλά μοναστήρια, των ανδρών εκ τούτων χωρισμένων και εν ετέροις εμβαλομένων (ν. εμβαλλομένων). Αι μονάστριαι επιλεγέσθωσαν εαυταίς αποκρισιάριον κυρούμενον και χειρο-

114 Παντελής Δ. Τσιτσεκλής: Κώδιξ Ιουστινιανού. Αθήνα 1911, τομ. Α', σ. 109.

115 *Ο.π.*, σ. 110.

116 *Ο.π.*, σ. 110.

τονούμενον υπό του επισκόπου...»¹¹⁷.

Παρά τις αυτοκρατορικές απαγορεύσεις, φαίνεται ότι η λειτουργία των διπλών μοναστηριών δεν εξαλείφθηκε γιαυτό και η έβδομη Οικουμενική Σύνοδος (Νίκαια Βιθυνίας από Χριστού 783 έτη) επιλήφθηκε του θέματος και, με τον εικοστό κανόνα της διατάζει: «Από του παρόντος ορίζομεν, μη γίνεσθαι διπλούν Μοναστήριον, ότι σκάνδαλον και πρόσκομμα τοις πολλοίς γίνεται τούτο»¹¹⁸. Με τη φράση «διπλούν Μοναστήριον» εννοούνται, κατά τον Άγιο Νικόδημο τον αγιορείτη, οι ευκτήριοι οίκοι όπου συνδιατρέβουν μοναχοί και μοναχές, και όχι διαφορετικά κτηριακά συγκροτήματα σε απόσταση φωνής το ένα από το άλλο¹¹⁹.

Τέλος, ο εικοστός κανόνας της εβδόμης Οικουμενικής Συνόδου ορίζει τα υπάρχοντα διπλά Μοναστήρια το 783 μ.Χ., «κρταείτωσαν, κατά τον Κανόνα του αγίου Πατρός ημών Βασιλείου». Ο Άγιος Νικόδημος «την διαταγήν και νομοθεσίαν του μεγάλου Βασιλείου» ερμηνεύει: «Μοναχοί και Μοναχαί ας μη συγκατοικούν εις εν Μοναστήριον, επειδή μοιχεία ακολουθεί εις την συγκατοίκησιν ταύτην»¹²⁰.

Τη σκανδαλώδη αυτή συνύπαρξη, κάτω από την ίδια στέγη μοναχών και μοναζουσών¹²¹ στη δεύτερη πατριαρχία του ο Κωνστα-

117 ANEKΔΟΤΑ: Αθανασίου Σχολαστικού Εμισηνού. Επιτομή των μετά των Κώδικα Νεαρών Διατάξεων [Ιουστινιανού] κατά τίτλους συγκεϊμένη μετά και των εκάστου παρατίλων». Τομ. Α', σ. 13 Λειψία 1838.

118 Πηδάλιο, της νοητής νηός, της Μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας. Υπό Αγαπίου Ιερομονάχου και Αγίου Νικοδήμου Μοναχού. Αθήνα, 1982, σ. 338.

119 Ό.π., σ. 339. Στην ερμηνεία του Κ' Κανόνα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, ο Άγιος Νικόδημος γράφει πως, ο μεν Ζωναράς λέγοντας διπλά μοναστήρια εννοεί τα γειτονεύοντα ανδρικά και γυναικεία σε απόσταση φωνής, ενώ ο Βαλσαμών ορίζει ως διπλά μοναστήρια «εν και το αυτό Μοναστήριον, μέσα εις το οποίον συνδιέτριβον άνδρες και γυναίκες εν ταυτώ, όχι όμως ξένοι κατά σάρκα, αλλά συγγενείς προς αλλήλους».

120 Πηδάλιον, ό.π., σ. 339 και: Segura Calvo Jose-Antonio (Αρχιμανδρίτης π. Σίλας): Ο Μοναχισμός κατά τον Μέγα Βασίλειο. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. Θεσσαλονίκη 2009, σ. 115.

121 Τα τελευταία χρόνια, νέα εμφανίστηκε παρανομία, ο ομόσκηνος γέροντας! κατά κραυγαλέα παράβαση του Κ' Κανόνα της Ζ' Οικουμενικής (ερμηνεία Αγίου Νικοδήμου) «Ας μη κοιμάται Μοναχός εις Μοναστήριον γυναικών, μήτε ας συντρώγη με Μοναχή». Σε ακριτική Ιερά Μονή στο

ντινουπόλεως Παρθένιος ο Β΄ (8 Σεπτεμβρίου 1644 – Νοέμβριος 1646 και 29 Οκτωβρίου 1648 – 16 Μαΐου 1651)¹²² προσπάθησε με απόφαση της Συνόδου τον Ιούλιο του 1649 να θεραπεύσει διατάζοντας το κλείσιμο όλων των ψυχοβλαβών και παράνομων κοινοβίων¹²³ στη Μακεδονία, μεταξύ των οποίων συναριθμούνταν και το «τσιφλίκι του Ταξιάρχη» στη χώρα του Γιωργιλιά¹²⁴. Διαβάζουμε στον Αρχαίο Κώδικα της Μητροπόλεως Σερρών έγγραφο του

Νομό Σερρών, οι μοναχές της νέας αδελφότητας συναθλούνται υπό την ίδια στέγη με τον «γέροντά» τους! Βεβαίως, κατά τον ιερό Χρυσόστομο (Προς τους έχοντας Παρθένους συνεισάκτους) «η ηδίστη αυτή συνοίησις πολύν έχει τον όλεθρον»!

122 Μανουήλ Ι. Γεδεών: Πατριαρχικοί Πίνακες. Αθήνα 1996, σ. 453. Ο Μ.Γεδεών γνωρίζει τη Συνοδική πράξη από τη δημοσίευση της εργασίας για τα Σέρρας του Π. Παπαγεωργίου στα *Byzantinische Zeitschrift*. Λειψία 1894, σελ. 40. Το υπόμνημα εκλογής, για δεύτερη φορά στον Οικουμενικό Θρόνο του Παρθένιου Β΄ υπογράφει και ο Σερρών Δανιήλ. Μητροπολίτου Σαρδέων Γερμανού: «Συμβολή εις τους πατριαρχικούς καταλόγους Κ/πολεως από της αλώσεως και εξής». Περιοδικό Ορθοδοξία, 1935, τεύχος 1, σ. 26, 27 και, τεύχος 2 του 1935, σ. 96.

123 Παρά τις απαγορεύσεις τόσο των Οικουμενικών Συνόδων όσο και των κατά καιρούς Πατριαρχών, τα μικτά Μοναστήρια συνέχισαν να υπάρχουν στον Ελλαδικό χώρο. Το 1834 η Ιερά Σύνοδος «πληροφορείται» από τους Βαναρούς πως: «Εις μερικά των εχόντων μάλιστα ένα και δύο μοναχούς μοναστήρια πληροφορούμεθα ότι συνδιαιτώνται και γυναίκες ύπο το όνομα καλογραιάι». π. Γεώργιος Εμμ. Προυύξος: Το Μοναστηριακό ζήτημα στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος κατά την περίοδο της αντιβασιλείας του Όθωνος (1833–1835). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεολογική Σχολή–Κλάδος Ιστορικής Θεολογίας. Μέγαρα 2010, σ. 85. Το 1987 η Εκκλησία της Ελλάδος καταδίκασε συνοδικά με την ποινή της καθαιρέσεως τον ιερομόναχο Άγγελο Αναστασίου με κύρια κατηγορία «την σύμπηξιν μικτής μοναστικής αδελφότητος».

Στο Έσσεξ (Essex) της Αγγλίας, ο Ρώσος Μοναχός Σωφρόνιος Σαχάρωφ έφτιαξε ανδρογυναικεία Μονή κατά κατάφορη παραβίαση των Ιερών Κανόνων μζ΄ της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου και κ΄ της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, με τη δικαιολογία πως, η παράβαση αυτή του «Επεβλήθη ... κατ' αναλογίαν των συνθηκών της εν τη Δύση Ορθοδοξίας»!

Σήμερα, στον Ελλαδικό χώρο, υπάρχουν μεικτά Μοναστήρια τα οποία ακολουθούν το παλαιό ημερολόγιο, όπως η μονή του αγ. Νικολάου στο Ζαρό Ηρακλείου Κρήτης.

124 Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου: Αι Σέρραι και τα προάστεια ..., *ό.π.*, σ. 40.

1649 «επιγεγραμμένον δια τα κοινόβια των καλογήρων και των καλογράδων (καλογραιών)» που καταγράφει «ην φροντίδα κατέβαλεν [ο Μητροπολίτης Δανιήλ] υπέρ εκτελέσεως της αποφάσεως του οικουμενικού πατριάρχου [Παρθένιου του Β΄ (8 Σεπτεμβρίου 1644 – Νοέμβριος 1646 και 29 Οκτωβρίου 1648 – 16 Μαΐου 1651)] και της περί αυτόν θείας και ιεράς Συνόδου περί διαλύσεως των και εις τα μέρη ταύτα της Μακεδονίας υπαρχόντων ψυχοβλαβών και παρανόμων κοινοβίων».

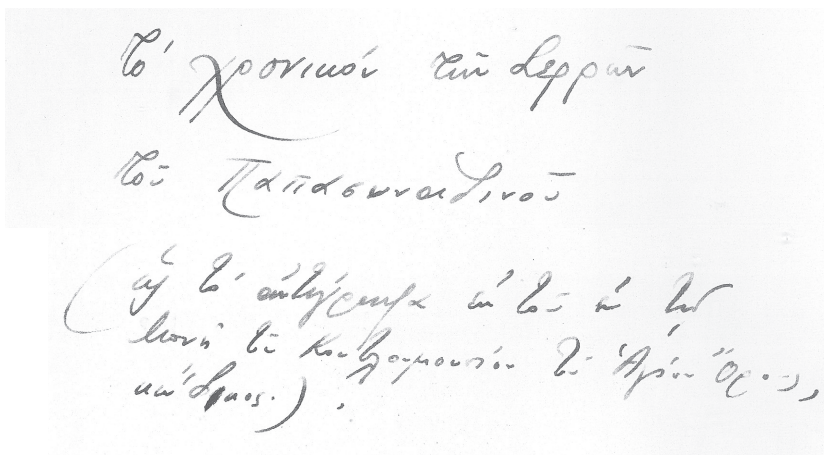
Το έγγραφο, για τη διάλυση του ψυχοβλαβούς και παράνομου κατά τους Ιερούς Κανόνες, μικτού μοναστηριού του Ταξιάρχη στη χώρα του Γιωργιλιά, υπογράφει μαζί με τον Μητροπολίτη Δανιήλ, ο «Συναδινός ιερεύς ο Χατζή σακελλάριος»¹²⁵ ο γνωστότερος και ως χρονογράφος των μέσων χρόνων της πόλεως των Σερρών που, ευτυχώς, για την εκκλησιαστική ιστορία της Μητροπόλεως, δεν είχε άλλον συνονόματο!

¹²⁵ Ο.π., σ. 40.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(Βλέπε υποσημείωση 71)

Ακολουθούν ομοιοτυπίες τού εξωφύλλου, τής 1^{ης} και τής 52^{ης} (τελευταίας σελίδας τού πρωτοτύπου χειρογράφου τού αιώνηστου Πέτρου Θ. Πέννα, όπου η μεταγραφή από αυτόν τού Χρονικού τών Σερρών τού Παπασυναδινού, στη Μονή Κουτλουμουσίου τού Αγίου Όρους (Αρχείο Θωμά Π. Πέννα):



4

τό χρονιῶν
~~πρὸς Σερβίαν~~
 τοῦ Παναγιώτου-Σουδρινῶς.

1851 (1898) ἔμφαν οἱ Τούρκοι εἰς Πάριον
 ἦσαν εἰς τὸ Σουλεϊμανίον δι' αὐτὴν αἰσῆ, ἡ
 μὲν δὲ εἶχε μὲν εἰς λυχνίαν βοϊβοδα εἰς τὴν
 Βλαχίαν καὶ εἶχε γυμνάσιον καὶ τὸν Τούρκον
 Σερβίαν, αὐτοὶ δὲ εἰς αὐτὸν εἰς δαίδαλον. καὶ
 ὅταν ἦσαν οἱ τὸν Σερβίαν, εἶχαν εἰς τὴν παρὰ
 αὐτὴν εἶχε τὸν Τούρκον καὶ εἰς ἕνα γυμνάσιον
 ἔχον εἰς αὐτὴν αὐτὴν εἶχε ὁ εὐαγγέλιος τῆς θείας
 τοῦ εἰς τὴν εὐαγγέλιον παρὰ. καὶ αὐτὸς ὁ
 εὐαγγέλιος καὶ αὐτὸς ἔμφαν εἰς ἕνα καὶ
 εἶχαν εἰς τὸν καὶ εὐαγγέλιον καὶ εὐαγγέλιον
 τῆς θείας καὶ εἶχαν εἰς τὸν καὶ εὐαγγέλιον
 εἶχαν καὶ εὐαγγέλιον καὶ τούτων, εἰς λυχνίαν
 αὐτὸν εὐαγγέλιον, ὅπου εἰς τὴν Βλαχίαν εἶχαν
 αὐτὸν εὐαγγέλιον καὶ εὐαγγέλιον. καὶ εἶχαν εἰς τὸν
 εὐαγγέλιον οἱ τούτοις εὐαγγέλιον εὐαγγέλιον, καὶ
 εὐαγγέλιον εἰς αὐτὴν τὸν καὶ παρὰ καὶ εὐαγγέλιον
 εἰς αὐτὴν καὶ εἰς τὸν εὐαγγέλιον τὸν, διὲν
 εἶχαν εὐαγγέλιον. τῆς παρὰ τὸν εὐαγγέλιον
 καὶ εἰς εὐαγγέλιον καὶ ὅσα καὶ εὐαγγέλιον
 εἰς αὐτὴν τὸν εὐαγγέλιον. καὶ εἶχαν εὐαγγέλιον
 χεῖρα του, καὶ αὐτὸς. α καὶ μὲν τὸν εὐαγγέλιον.
 εὐαγγέλιον εὐαγγέλιον εἰς τὸν εὐαγγέλιον. καὶ
 εὐαγγέλιον εὐαγγέλιον εὐαγγέλιον εἰς τὸν εὐαγγέλιον. καὶ

82

από τα γράμματα από την Βραζιλία και όλα τα
λατινικά χαρακτήρες. Έκτακτα, ημερήσια, υλιστικά,
και, χιούμορ, ευρηματικά, χωρίς έδαφος.

Το έργο αυτό είναι απόλυτα οι κοινωνικές αλλαγές τις οποίες
η ζωή του λαού δεν σταματά ποτέ.

Ελευθερία εργαζόμενων και φρονιμάς ευρωπαϊκές
στο κίνημα, με το οποίο αλληλοβοηθάει η φρονιμάς
ευρωπαϊκή. ~~Η ευρωπαϊκή~~ θα υπερέχει στην
απόπειρα να προσδώσει και επί τη στιγμή 1948
στο κίνημα ενταξιοφροσύνη στην ζωή του, με ποσότητα
αυτοδύναμη στην επίσημη ζωή διεθνούς φύσης και
οι άνθρωποι.

1948 το κίνημα

Και έτσι ως αποτέλεσμα των αλλαγών και αλλαγών
και των αλλαγών στην ευρωπαϊκή και επί της
απόπειρα να προσδώσει και επί τη στιγμή 1948
στο κίνημα ενταξιοφροσύνη στην ζωή του, με ποσότητα
αυτοδύναμη στην επίσημη ζωή διεθνούς φύσης και
οι άνθρωποι.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΠΑΔΑΚΗΣ

Εντεταλμένος Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας
 Νεωτέρου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Δρ Διεθνών Σχέσεων
 Γ.Γ. του Δ.Σ. της Ι.Α.Ε.Σ.-Μ.

**«ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΥΡΙΩΝ»
 ΑΘΗΝΑΣ-ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ
 (1962)**

Η ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ
 ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΒΕΡΩΦ - ΡΟΡΟΝΙΣ

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί ελληνική μετάφραση του πρωτότυπου σερβικού διπλωματικού εγγράφου με επίκεντρο τις συναντήσεις ανάμεσα στον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ και τον Γιουγκοσλάβο ομόλογό του Κοζά Ρορονί¹, στο πλαίσιο της ανεπίσημης επίσκεψης του τελευταίου στην Αθήνα μεταξύ 1^{ης} και 3^{ης} Δεκεμβρίου 1962. Το σημείωμα, το οποίο απόκειται στο Αρχείο του Γιόζιπ Μπροζ Τίτο στο Βελιγράδι, συντάχθηκε από τη γιουγκοσλαβική διπλωματική υπηρεσία² ενώ έχει ήδη δημοσιευθεί η εκδοχή της ελληνικής πλευράς για τις συνομιλίες οι οποίες κατέληξαν στη δεύτερη «συμφωνία κυρίων» για το Μακεδονικό Ζήτημα.³ Η πρώτη αντίστοιχη συμφωνία έγινε την 1^η Ιουλίου

1 Ο Κότσα Πόποβιτς (1908-1992) ήταν Υπουργός Εξωτερικών της Γιουγκοσλαβίας μεταξύ 1953 και 1965 καθώς και Δεύτερος Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως το 1966-1967.

2 Φωτοαντίγραφο του πρωτότυπου από τα γιουγκοσλαβικά αρχεία δημοσιεύθηκε στο Σπυρίδωνας Σφέτας, Στη σκιά του Μακεδονικού: η κρίση Αθήνας-Βελιγραδίου στη δεκαετία του 1960, Επίκεντρο, 2007, σσ. 251-265. Η μέχρι σήμερα ανέκδοτη μετάφραση του εγγράφου στα ελληνικά παρατέθηκε για πρώτη φορά στο Γιώργος Καλπαδάκης, «Κοινωνία, πολιτών, μη-κρατικοί φορείς και ελληνική εξωτερική πολιτική. Το μακεδονικό από την περίοδο της 'σιωπής' ως την πρόωμη μεταψυχροπολεμική περίοδο», Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, 2009, σσ. 729-747.

3 Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΔΙΑΥΕ), Πρεσβεία Λονδίνου: 1962/1.1/6604/ΣΤ/2-27/12/62 το οποίο δημοσιεύθηκε αυτούσιο στο Γιώργος Καλπαδάκης, *Το μακεδονικό ζήτημα*,

ου 1960 στα νησιά Μπριόνι, όπου οι δύο πλευρές συμφώνησαν «*με αμοιβαίες προσπάθειες... να αποφύγουμε ώστε το ζήτημα αυτό να οδηγήσει σε κάποια σοβαρή διένεξη*», όπως ανέφερε ο Πόποβιτς.⁴ Το ζήτημα είχε πλέον μετασηματισθεί από ένα θέμα ασφάλειας σε ζήτημα ταυτοτήτων⁵, με αποτέλεσμα η διένεξη να προκαλεί αντιδράσεις που δυσχέραιναν τις ευρύτερες διμερείς σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες και να απαιτεί τη συνομολόγηση μιας «φόρμουλας» ικανής να αφαιρέσει το εκρηκτικό περιεχόμενο αυτής της «τορπίλης», όπως θα τόνιζε και ο Αβέρωφ στις συνομιλίες.

Σημείωμα: Περί των συνομιλιών ανάμεσα στον Κρατικό Γραμματέα⁶ Εξωτερικών Υποθέσεων Κότσα Πόποβιτς (Κοτσα Ρορονιό) και τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος Ε. Αβέρωφ, που έλαβαν χώρα στην Αθήνα από την 1η μέχρι 3η Δεκεμβρίου του 1962, με αφορμή την ανεπίσημη επίσκεψη του Κρατικού Γραμματέα Κ. Πόποβιτς, κατά την επιστροφή του από το Κάιρο.

Συμφωνήθηκε, ύστερα από σχετική πρόταση του Υπουργού Αβέρωφ, να συναντηθούν οι δύο υπουργοί την Κυριακή 2 Δεκεμβρίου 1962, στην κατοικία του Υπουργού Αβέρωφ, στην Κηφισιά της Αθήνας. Στις συνομιλίες συμμετείχαν, από τη γιουγκοσλαβική πλευρά: ο Κρατικός Γραμματέας Κότσα Πόποβιτς και ο Πρέσβης Πέκο Δάπτσεβιτς (Pecko Darčević)⁷. Από την ελληνική πλευρά,

1962–1995. Από τη σιωπή στη λαϊκή διπλωματία (Καστανιώτης: Αθήνα 2012), σσ. 334–343.

4 «Σημείωμα του γιουγκοσλάβου υπουργού Εξωτερικών Κότσα Πόποβιτς για την κατ' ιδίαν συνομιλία που είχε με τον Έλληνα πρωθυπουργό Ευάγγελο Αβέρωφ για το Μακεδονικό Ζήτημα στα νησιά Μπριόνι», 9.7.1960, έγγρ. 42, στο *Το Μακεδονικό και η Γιουγκοσλαβία. Πλήρη τα απόρρητα γιουγκοσλαβικά έγγραφα 1950–1967*, επιμ. Κ. Κατσάνος –Στ. Μαυρογένη (Αδ. Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη 2009), σ. 166.

5 Βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Ελληνικό κράτος και μακεδονικές ταυτότητες (1950–2008)», στο Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης και Ε. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (Πατάκης: Αθήνα 2008), σελ. 355–418.

6 Εδώ ως Κρατικό Γραμματέα εννοεί τον Υπουργό Εξωτερικών, ένας τίτλος που θα χρησιμοποιείτο από το Βελιγράδι μόνο μετά την πτώση του κομμουνισμού.

7 Πρέσβης της Γιουγκοσλαβίας στην Αθήνα από το 1961.

στις συζητήσεις συμμετείχαν, εκτός από τον Υπουργό Αβέρωφ: ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών Ι. Α. Τζιρβάς και ο Έλληνας Πρέσβης στο Βελιγράδι Δ. Νικολαρεΐζης⁸. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης ήταν παρόντες -από την ελληνική πλευρά- ο Διευθυντής Πολιτικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών [Κωνσταντίνος] Χειμαριός, ενώ από την γιουγκοσλαβική πλευρά, ο Πρώτος Γραμματέας της Πρεσβείας, ο Τζ. Σμίλιανιτς (Dj. Smiljanić).

Το πρώτο μέρος των συνομιλιών είναι αφιερωμένο στην ανταλλαγή απόψεων και πληροφοριών πάνω σε ορισμένα επίκαιρα θέματα. Στο δεύτερο μέρος, οι συνομιλίες έχουν ως αντικείμενο κάποια προβλήματα στις διμερείς σχέσεις.

I.

Στις τοποθετήσεις του, ο Αβέρωφ επικεντρώνεται στο θέμα της αποπυρηνικοποιημένης περιοχής στα Βαλκάνια και στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.

1. Το ζήτημα των αποπυρηνικοποιημένων περιοχών, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια.

Στην προσέγγιση του ο Αβέρωφ τονίζει ότι [η ελληνική πλευρά] συμβάλλει σε ένα βαθμιαία ελεγχόμενο αφοπλισμό. Μέχρι να σημειωθούν αποτελέσματα προς αυτήν την κατεύθυνση, με πραγματικές εγγυήσεις για ασφάλεια, η στάση [της ελληνικής κυβέρνησης] απέναντι στην ιδέα του εδαφικού αφοπλισμού παραμένει επιφυλακτική, όπως και απέναντι στη βαλκανική αποπυρηνικοποιημένη (ή αντίστοιχη) περιοχή. Παρ' όλα αυτά, οι τωρινές επαφές ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις δίνουν την ελπίδα ότι θα μπορέσουν να δημιουργηθούν εκείνες οι συνθήκες, υπό τις οποίες θα edύνατο να εξελιχθεί η στάση τους⁹.

⁸ Πρέσβης της Ελλάδας στο Βελιγράδι μεταξύ 1960 και 1964.

⁹ Οι συζητήσεις γύρω από το θέμα στην Ελλάδα κορυφώθηκαν το 1957-1961. Να επισημανθεί ότι το ΝΑΤΟ απέρριπτε την προοπτική συγχρότησης αποπυρηνικοποιημένων ζωνών στη Μεσόγειο και την Ευρώπη, θέση την οποία υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) αλλά με την οποία θα διαφωνούσε η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) και πολιτικοί όπως ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης, ο οποίος

Κατόπιν των δηλώσεων του Κ. Πόποβιτς για τις απόψεις μας πάνω σε αυτά τα θέματα, συμπεριλαμβανομένων και των διαφορών ανάλογα με τις περιοχές για τις οποίες γίνεται λόγος (Κεντρική Ευρώπη, Αφρική, Λατινική Αμερική, Ασία), ιδιαίτερα όσον αφορά την περιοχή των Βαλκανίων (στην ουσία ήδη εξαρχής δεν είμαστε ενάντιοι με θετικό τρόπο βλέπουμε την ιδέα, πλησιάζοντας τη στα πλαίσια μιας ευρύτερης προσπάθειας προς την κατεύθυνση του αφοπλισμού. Για την πραγμάτωση αυτού του σχεδίου είναι αναγκαίο να ληφθούν υπ' όψιν οι απόψεις όλων των ενδιαφερόμενων, όπως και της Ελλάδος. Δεν χειριζόμαστε αυτό το θέμα με προπαγάνδα, θεωρούμε πως για να υπάρξει πρόοδος είναι απαραίτητες οι υποχωρήσεις, χωρίς όμως να χρειάζεται να προηγηθεί ο αφοπλισμός, κ.λπ.), ο Αβέρωφ συμπεραίνει πως οι σεβαστές στάσεις δεν απέχουν και τόσο η μία από την άλλη, στη ουσία είναι ταυτόσημες – και εκείνοι είναι υπέρ του αφοπλισμού, η αποπυρηνικοποίηση της Αφρικής ήδη τους φαίνεται πιθανή, ενώ όσον αφορά τα Βαλκάνια, αν είχαν πραγματικές εγγυήσεις για την ασφάλεια, τότε θα ήταν υπέρ όχι μόνο της ιδέας αλλά και της πραγμάτωσής της.

Η συζήτηση αυτή ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα, από τη δική μας πλευρά, ότι κάποια αλλαγή ήδη υπάρχει, κι αυτό φαίνεται απ' το γεγονός ότι εμείς δεν θέλουμε να υπάρχει αναμονή, διότι αυτή η ενέργεια θα συνεισφέρει στην εξομάλυνση των σχέσεων και στον αφοπλισμό, και ούτω καθ' εξής.

Ο Αβέρωφ από τη δική του πλευρά, επιστώντας την προσοχή στις επαφές των μεγάλων δυνάμεων, θέλει να αναδείξει, μέσω της πιθανότητας για ευρύτερη συμφωνία, και κατόπιν του προηγούμενου στην Κούβα, την πιθανότητα για την ανάπτυξη και της δικής τους στάσης.

υποστήριξε τη λύση αυτή ως μέρος μιας νέας πολιτικής που προέβλεπε τη σύσφιξη των σχέσεων της Ελλάδας με την Ανατολή. Lykourgos Kourkouvelas, «Denuclearization in NATO's Southern Front. The Western Alliance Reactions to Soviet Proposals, 1957-1963», *Journal of Cold War Studies*, τ. 14, 2012, σσ. 197-215 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο Ψυχρός Πόλεμος ως κρίση εκσυγχρονισμού: υπέρβαση κρίσεων και ελληνική εμπειρία, 1932-1959», *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος 1945-1962. Νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Κ. Μπότσιου και Γ. Σακκάς (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 2015), σσ. 28-29.

2. Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.

Στη συνέχεια, ο Αβέρωφ μιλάει για τις ανησυχίες τους, σχετικά με τη διαρκή στρατιωτική ενδυνάμωση της Βουλγαρίας¹⁰. Δεν υπονοεί πως οι Βούλγαροι σκοπεύουν να επιτεθούν [την Ελλάδα]. Μάλιστα αυτοδιορθώνεται και επισημαίνει πως στην ουσία όλα αυτά δεν ανησυχούν [την ελληνική πλευρά], αλλά της προκαλεί το ενδιαφέρον το γεγονός πως με την κάθε ενδυνάμωση της ελληνικής στρατιωτικής ισχύος, οι Βούλγαροι απαντούν με μια ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση της δικής τους. (Αστεειυόμενος, ο Κ. Πόποβιτς σημείωσε πως αυτό θα ήταν ίσως για τους Έλληνες αιτία, να

10 Ένα κρίσιμο ζήτημα ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια αφορούσε το θέμα των βουλγαρικών επανορθώσεων από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως είχαν οριστεί στη Διάσκεψη των Παρισίων, το οποίο η ελληνική πλευρά έθετε από το 1948 και η επίλυση του οποίου εθεωρείτο συνυφασμένη με την εγκατάλειψη της βουλγαρικής αναθεωρητικής πολιτικής έναντι της Ελλάδος. Οι αρχικές ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις προσέκρουσαν στη μαξιμαλιστική διασύνδεση των επανορθώσεων με την παροχή στη Βουλγαρία εμπορικού διεξόδου στο Αιγαίο ενώ από το καλοκαίρι οι διμερείς σχέσεις επιδεινώθηκαν, με την Αθήνα να βρίσκεται σε επιφυλακή για το ενδεχόμενο περιφερειακής σύρραξης στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Το 1961-1962, αντιδρώντας στην προσέγγιση μεταξύ της Μόσχας και του Βελιγραδίου, η Βουλγαρία προμηθεύτηκε εξοπλισμό από την ΕΣΣΔ και ταυτόχρονα έκανε άνοιγμα στην Αθήνα, με την οποία υπέγραψε μια εμπορική συμφωνία που διπλασίασε το εμπόριο ανάμεσα στις δύο χώρες. Η διεκυστίνδα στο θέμα των αποζημιώσεων θα συνεχιζόταν μέχρι τον Ιούνιο του 1964, επί κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, όταν οι δύο πλευρές θα κατέληγαν σε συμφωνία-πακέτο η οποία θα βασιζόταν σε προτάσεις που είχε υποβάλει ο Αβέρωφ τον Απρίλιο του 1962. Για τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις βλ. αναλυτικά Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες, 1950-1967*, τ. α΄, Οδυσσέας, 1991, σσ. 82-101, Evanthis Hatzivassiliou, «Negotiating with the enemy: the normalization of Greek-Bulgarian relations, 1960-1964», *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, τ. 4, 2004, σσ. 140-161, Αρετή Νασιρίδου, «Ο 'εκ Βορρά κίνδυνος': ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, 1961-1963», Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2020, σσ. 19-46, Σπυρίδων Σφέτας, «Η Βουλγαρία και το Μακεδονικό Ζήτημα (1950-1967)», Το Μακεδονικό στα ξένα αρχεία. Απόρρητα έγγραφα Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας (1950-1967), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών / Μίλητος, 2008, σσ. 121-184.

μην ενισχύουν περαιτέρω την στρατιωτική τους δύναμη). Ύστερα, ο Αβέρωφ δηλώνει πως η Βουλγαρία δεν έχει κανέναν λόγο να φοβάται πιθανή επίθεση από την πλευρά της Ελλάδος. Επαναλαμβάνει πως όλα αυτά δεν ανησυχούν [την ελληνική πλευρά], αλλά εγείρουν ορισμένα ερωτήματα. Αυτό υποχρεώνει [την ελληνική κυβέρνηση] να δημιουργεί οχυρώσεις, κάτι που επιφέρει ένα σημαντικό οικονομικό βάρος, ενώ και οι πολιτικές επιπτώσεις είναι αρνητικές.

Ο Κότσα Πόποβιτς, χωρίς να εμπλέκεται σε αυτό το θέμα, σημειώνει αστεειυόμενος πως από την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης δεν προβλέπει το ενδεχόμενο κάποιας σύρραξης στα Βαλκάνια, διότι τότε θα μπορούσαμε εμείς να είμαστε πολύ πιο ανήσυχοι από εκείνους, λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι δεν ανήκουμε σε κανένα μπλοκ, κ.λπ. Επίσης, έχουμε μέσα από ένα ευρύτερο πρίσμα την αίσθηση ότι η βελτίωση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων σε αυτό το στάδιο είχε θετική εξέλιξη στα Βαλκάνια, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ τονίζει πως ειλικρινά επιθυμούν να βελτιωθούν οι σχέσεις αυτές. Με τον Ταραμπάνοβ (Tarabanov) είχε δύο συναντήσεις, όπου μέσω της προσπάθειας του να υποδείξει κάποιες υποχωρήσεις σχετικά με το ποσό της αποζημίωσης, ήθελε να εξασφαλίσει τη συνέχιση του διαλόγου ούτως ώστε να επιτευχθεί η επίλυση των διαφορών. Παρ' όλα αυτά, οι Βούλγαροι παραμένουν άκρως αρνητικοί σε ό, τι αφορά το ζήτημα της αποζημίωσης. Υποθέτοντας ότι οι Βούλγαροι ίσως να φοβούνται πως οι Έλληνες, μόλις λάβουν το ποσό της αποζημίωσης, δεν θα ενδιαφέρονται πλέον για την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων, τα οποία απασχολούν τους Βούλγαρους, ο Αβέρωφ έπαψε πλέον να χειρίζεται το θέμα της αποζημίωσης ως προϋπόθεση για την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων και πρότεινε να υπογραφούν όλα ταυτόχρονα ως μια είδους συμφωνία-πακέτο (package deal). Σχετικά με το ζήτημα του ποσού, [ο Αβέρωφ] μείωσε, με δική του ευθύνη, την ελληνική αξίωση για το 50 % της ονομαστικής αξίας.

Παρεμπιπτόντως, αναφέρει πως ο Ραπάτσκι (Rapacki) του έλεγε ότι οι Βούλγαροι δεν θέλουν να πληρώσουν την αποζημίωση για λόγους θεμελιωδών αρχών.

Οι Έλληνες συνεχίζουν να ενδιαφέρονται για τη ρύθμιση των σχέσεων με τους Βούλγαρους, παρόλο που χειρίζονται το θέμα

αυτό με εντελώς διαφορετικό τρόπο από εκείνον της Γιουγκοσλαβίας, χωρίς «ξεστά αισθήματα», κ.λπ.

Στο ερώτημα του Κ. Πόποβιτς, αν ίσως έχουν σκεφτεί μια διαφορετική τακτική, δεδομένου ότι το «package deal» δεν απέφερε κάποια αποτελέσματα, ο Αβέρωφ απάντησε πως οι Βούλγαροι κάποια στιγμή πρότειναν το ζήτημα της αποζημίωσης να λυθεί προσωρινά με αντίτιμο κάποιου είδους «προκαταβολής», ύψος δύο (2) εκατομμυρίων δολαρίων, η οποία θα ξεπληρωθεί σε εμπορεύματα σε διάρκεια επτά (7) ετών, πράγμα το οποίο οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν να δεχτούν.

Συνεχίζοντας, ο Αβέρωφ δηλώνει ότι πρέπει [η Γιουγκοσλαβική πλευρά] να λάβει υπόψη της ότι, σε ό, τι αφορά τη διαμόρφωση της ελληνικής αντίληψης γύρω από το θέμα, εκείνο που τείνει να επηρεάζει [την κατάσταση] είναι η αξιοπρέπεια, έπειτα μάλιστα και από τα προηγούμενα της Ιταλίας και της Γερμανίας, καθώς επίσης και εσωτερικοί πολιτικοί παράγοντες.

Χωρίς να εμπλέκεται σε περαιτέρω συζητήσεις περί ελληνικής απόψεως, τους συντελεστές, κ.λπ., ο Κότσα Πόποβιτς παρατηρεί πως το γεγονός ότι συνδέουν τις αποζημιώσεις με την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων και τις θέτουν ως προϋπόθεση της επίλυσης αυτής, μπορεί να αφήσει την εντύπωση ότι οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονται και τόσο να βελτιώσουν τις σχέσεις με την Βουλγαρία.

Ο Αβέρωφ δηλώνει πως αυτή θα ήταν μία τελείως λανθασμένη εντύπωση, και ότι η μείωση των [ελληνικών] απαιτήσεων κατά το ήμισυ αποτελεί την καλύτερη απόδειξη γι' αυτό. Με τους Ρουμάνους συνεννοούνταν ευκολότερα. Είναι αλήθεια πως υπάρχουν κάποια προβλήματα και με τους Ρουμάνους σχετικά με την τελευταία δόση, αλλά με τις προηγούμενες δύο όλα είχαν πάει καλά.

Θέλοντας να συμπληρώσει σε όσα είπε, ο Αβέρωφ αναφέρει στη συνέχεια ορισμένα ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με στόχο να δείξει πως η Ελλάδα, μολονότι μέλος του ΝΑΤΟ, διαθέτει κάποια ελευθερία στη δραστηριότητα αυτή. Παραθέτει ως παράδειγμα την ψηφοφορία στο θέμα της Ουγγαρίας στα Ηνωμένα Έθνη, στην οποία οι Έλληνες, παρά την αντίθετη βούληση των Αμερικανών -για τους οποίους [η ελληνική πλευρά] ενδιαφέρεται αρκετά, όχι απλά για λόγους ασφάλειας, αλλά και για οικονομικούς λόγους- συγκρατήθηκαν να ψηφίσουν.

Θέλοντας να τονίσει ότι η [ελληνική] πολιτική διέπεται από αρχές, αναφέρει και τις σχέσεις [της Ελλάδος] με την UAR (Αραβική Δημοκρατία της Αιγύπτου), τις επιπλοκές που σχετίζονται με τους Έλληνες οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν την Αίγυπτο, κ.λπ. Αναφέρει ότι, σχετικά με αυτό το θέμα, είχε να αντιμετωπίσει δυσκολίες στη Βουλή, αλλά δεν επιχείρησε να διαφύγει του ρίσκου που διέτρεχε «να του σπάσει τον λαϊμό» η αντιπολίτευση – η άποψη του ήταν πως δεν μπορεί να αφαιρεθεί το δικαίωμα από την UAR να κάνει τροποποιήσεις τις οποίες κατά την κρίση τους θεωρούν αναγκαίες, πως το πρόβλημα στην ουσία καταλήγει στο θέμα της αποζημίωσης, πως ακόμα και σε αυτό ήταν αρκετά «ελαστικός», κ.λπ. Στο ερώτημα πόσοι ακόμα Έλληνες υπάρχουν στην Αίγυπτο, ο Αβέρωφ αναφέρει περίπου 30.000, έναντι των 140.000 που διέμεναν εκεί πριν από τον πόλεμο.

Σχετικά με τις σχέσεις [της Ελλάδος] με την Τουρκία, αναφέρει ότι σε γενικές γραμμές είναι καλές.

Από τη δική του πλευρά, ο Κότσα Πόποβιτς συνοπτικά περιγράφει την κατάσταση και τις προσδοκίες σε ό, τι αφορά τις ΗΠΑ (αναστολή στην εφαρμογή της διάταξης περί του πιο ισχυρού έθνους). Στο ερώτημα του Αβέρωφ, ο Κ. Πόποβιτς με λίγα λόγια αναφέρει και ποιες είναι οι συγκεκριμένες επιπτώσεις αυτών των μέτρων, στις ανταλλαγές με τις ΗΠΑ (η αύξηση του δασμολογίου που ήδη έχει γίνει στα εμπορεύματα κατά 30–300%, κ.λπ.).

Με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι σχέσεις είναι, κατά κύριο λόγο, καλές. Μετά την επίλυση του προβλήματος με την Αλγερία, ακόμα και οι σχέσεις με την Γαλλία σημείωσαν πρόοδο, ενώ με την Ιταλία, είναι γνωστό πως τα τελευταία χρόνια έχει διαμορφωθεί ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό κλίμα στις διμερείς σχέσεις.

Και με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης τα πράγματα έχουν βελτιωθεί, γεγονός που είναι επίσης θετικό. Παρ' όλες τις προσπάθειές μας όμως, όσον αφορά την Κίνα και την Αλβανία, δεν υπήρξαν αποτελέσματα. Αντιλαμβανόμενοι [την κατάσταση] από μία άλλη οπτική, λυπούμαστε που οι σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών χωρών παραμένουν έτσι. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο δεν εγκαταλείπουμε τις προσπάθειες – πράγμα το οποίο ούτως ή άλλως αναφέρεται στην επιστολή που πρόσφατα αποστείλαμε στην κινεζική κυβέρνηση.

II.

Το δεύτερο μέρος της συζήτησης στρέφεται σε διμερή ζητήματα, ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις και την κατάσταση του λεγόμενου «Μακεδονικού ζητήματος».

Ανοίγοντας τη συζήτηση, ο Αβέρωφ τονίζει ότι στην ουσία δεν υφίστανται μεγάλες δυσκολίες και ότι δεν συντρέχει λόγος μη-βελτίωσης των σχέσεων στο σύνολό τους. Η ελληνική στρατιωτική αντιπροσωπεία –κάποια μέλη της οποίας είναι τα δυνάμει μελλοντικά διοικητικά στελέχη του Γενικού Επιτελείου– επισκέφτηκε πρόσφατα τη Γιουγκοσλαβία και επέστρεψε με τις καλύτερες εντυπώσεις. Η εμπορική αντιπροσωπεία, η οποία είχε μετάσχει στη συνεδρίαση του μικτού συμβουλίου εμπορικών συνεργασιών, επίσης επέστρεψε ιδιαίτερα ευχαριστημένη, τόσο από την υποδοχή που είχε, όσο και με τα αποτελέσματα της συνεδρίασης. Σχετικά με αυτό, δεν πιστεύει ότι η αντιπροσώπευση της Ελλάδας στη ΖΤ επιδρά αρνητικά στις εμπορικές σχέσεις. Ακόμα και αν υπήρχαν κάποια σοβαρότερα προβλήματα σχετικά με την ΖΤ, πιστεύει πως θα μπορούσαν να μετατρέψουν τα αρνητικά στοιχεία σε θετικά –έτσι, ακόμα και από αυτή την άποψη, θεωρεί ότι δεν συντρέχει λόγος για απαισιοδοξία.

Με άλλα λόγια, το μόνο πρόβλημα που υπάρχει στις σχέσεις είναι εκείνο το «άλλο ζήτημα» (το Μακεδονικό ζήτημα), το οποίο και τον τελευταίο καιρό απασχολεί [την ελληνική πλευρά].¹¹ Τα

11 Για το ιστορικό της ελληνογιουγκοσλαβικής διένεξης στη δεκαετία του 1960, βλ. αναλυτικά Σφέτας, 2007, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Επώδυνη γειτονία, Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού Ζητήματος (1960-1962)», *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, 2008, σσ. 267-284, Καλπαδάκης 2012, σσ. 15-30, Ευάγγελος Κωφός, «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η αντιμετώπιση του μακεδονικού ζητήματος», *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η βόρεια Ελλάδα*, επιμ. Ε. Χατζηβασιλείου και Χ. Χρηστίδη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Πατάκης, 2006, σσ. 120-142, Spyridon Sfetas, «In the shadow of the Macedonian issue international realignments and Balkan repercussions: From the Greek-Yugoslav agreements of 18 June 1959 to the 1960 crisis in relations between Athens and Belgrade January», *Balkanica*, τ. 39, 2008, σσ. 189-197.

τελευταία δύο χρόνια, η ελληνική κυβέρνηση υπέστη μια σειρά από «ψυχρολουσίες», γεγονός που δυσχέρανε τις καλές σχέσεις που η ελληνική πλευρά ειλικρινώς αναζητά. Ακόμα και ο ίδιος ο Αβέρωφ έχει διαψευστεί τόσες φορές σχετικά με το θέμα, που άρχισε να είναι επιφυλακτικός.

Ο ίδιος αντιμετωπίζει αυτό το πρόβλημα με δύο τρόπους – με συναισθηματισμό (αντίδραση της κοινής γνώμης, εσωτερικές πολιτικές επιπλοκές), αλλά και με αντικειμενικότητα. Όσον αφορά το δεύτερο, υπάρχουν ορισμένα γεγονότα τα οποία ανησυχούν όχι μόνο τους ανενήμερωτους, αλλά ακόμα και τους ενημερωμένους. Με άλλα λόγια, αυτό που τα τελευταία χρόνια δημιουργούσε μόνο ερωτηματικά σε αυτούς, μετατράπηκε τον τελευταίο καιρό σε υπαρκτό πρόβλημα.

Σχετικά με αυτό, υπενθυμίζει το μήνυμα που είχε στείλει από τη Νέα Υόρκη προς τον κρατικό γραμματέα Κ. Πόποβιτς, και τις προσπάθειες που είχε καταβάλει για τη σταθεροποίηση των σχέσεων.

Ο Κότσα Πόποβιτς παρατηρεί ότι η κατάσταση είναι αρκετά σαφής. Είναι απαραίτητη η αμοιβαία προσπάθεια, ένα είδος «αλληλοβοήθειας» στην αντιμετώπιση του ζητήματος.

Το ιστορικό είναι γνωστό, όπως γνωστά είναι και τα ευρύτερα συμφέροντα, βάσει των οποίων προσεγγίζουμε τις σχέσεις. Ουσιαστικά, εκείνο που προσλαμβάνεται ως «Μακεδονικό ζήτημα», αποτελεί μία ξεχωριστή, σοβαρή δυσκολία.

Για την αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- υπάρχει μεγάλο χάσμα στις απόψεις και αυτό πρέπει να αναγνωρισθεί
- η προσδοκία ότι κάποια από τις δύο πλευρές θα αλλάξει τη στάση της αποτελεί μια αυταπάτη, και αυτή είναι η πραγματικότητα,
- ωστόσο, προφανές είναι πως τα ευρύτερα [διμερή] συμφέροντα καθιστούν εφικτή και επιτάσσουν την προσπάθεια αυτού του προβλήματος.

Στην πραγματικότητα, αν είναι να αντιμετωπιστεί αντικειμενικά το θέμα, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι από την ελληνική πλευρά εκφράστηκαν περισσότερες απόψεις (άρθρα στις εφημερίδες, διάφορα δημοσιεύματα, Τύπος, κ.λπ.) ενώ [υπήρξαν] και τάσεις για αξιολόγηση, υπερβολή και παρερμηνευση των δεδομένων

και των λεπτομερειών, που στην ουσία δεν έχουν την αξία που τους αποδίδεται.

Ακόμη και τώρα, με αφορμή τη διαμονή του Κ. Πόποβιτς στην Αθήνα, ο Τύπος αναφέρονται και πάλι στο «πρόβλημα», το αντιστρέφουν και απεικονίζουν τα πράγματα με τρόπο που σε καμία περίπτωση δεν ωφελεί [την κατάσταση].

Έχει προσαφθεί στον κ. Πόποβιτς, π.χ., ότι στο Κάιρο, πριν την αναχώρησή του, είχε δηλώσει πως οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις είναι «εξαιρετικά καλές», μάλλον για να μπορέσει [ο Τύπος] ύστερα να προσθέσει πως οι σχέσεις στην πραγματικότητα δεν είναι καλές, τουλάχιστον μέχρις ότου η Γιουγκοσλαβία να «διορθώσει» τη στάση της στο «Μακεδονικό ζήτημα».

Στην ουσία, ενδεχομένως ένας από τους λόγους που συνέβαλαν στη δημιουργία των περιπλοκών, να είναι το γεγονός πως οι Έλληνες παλαιότερα είχαν συνηθίσει στην αποσιώπηση [του θέματος] από τη γιουγκοσλαβική πλευρά.

Έπειτα, πιθανώς να υπάρχει μεγάλη υποκρισία (προϊόν των αρνητικών δημοσιευμάτων του Τύπου) στην επιμονή περί «υπερευαισθησίας» της ελληνικής κοινής γνώμης σχετικά με το Μακεδονικό. Ενδεχομένως μέσα από μια συζήτηση με απλούς ανθρώπους, οι οποίοι δεν επηρεάζονται από τα δημοσιεύματα του Τύπου, θα μπορούσε κανείς να βγάλει συμπεράσματα πιο κοντά στην πραγματικότητα για τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, συμπεριλαμβανομένου και του ζητήματος των μειονοτήτων.

Κατά τ' άλλα, σε αντίθεση με τις συγκρατημένες δηλώσεις από τη [γιουγκοσλαβική] πλευρά, οι οποίες εκτός αυτού ήταν και πολύ λιγότερες, από την ελληνική πλευρά (τον Τύπο, κ.λπ.) έχουν ειπωθεί και λέγονται ακόμα βαριά πράγματα εναντίον της Γιουγκοσλαβίας, π.χ. αμφισβητείται η ύπαρξη του μακεδονικού¹² έθνους, τονίζεται ότι πρόκειται περί τεχνητού δημιουργήματος, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ δηλώνει ότι συμφωνεί σχεδόν απόλυτα με όσα ειπώθηκαν, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον Τύπο. Επιβεβαιώνει ότι επιχείρησε με όλες του τις δυνάμεις να επηρεάσει το ύφος [των δημοσιευμάτων] - παλαιότερα το κατόρθωσε αυτό. Παρακαλεί να

12 Κάθε αναφορά στη «Μακεδονία» και τους «Μακεδόνες» αναπαράγει τη γιουγκοσλαβική θέση για την ονομασία της «Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» - «Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας» από το 1963.

ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για έναν Τύπο ο οποίος δεν υπολογίζεται καθόλου ούτε τον βασιλιά, ούτε την κυβέρνηση, κ.λπ.

Μολαταύτα, δεν συμφωνεί πως η μεγαλύτερη ευθύνη για την κατάσταση των σχέσεων ανήκει στην ελληνική πλευρά, παρόλο που αντιλαμβάνεται απολύτως και παραδέχεται την αρνητική επίδραση που έχει ο ελληνικός Τύπος. Θεωρεί ότι κάποιες δηλώσεις των ηγετών (της Γιουγκοσλαβίας), υπήρξαν, από αυτή την άποψη, μεγαλύτερης σημασίας. Είναι ενήμεροι πάνω σε μια σειρά από περιστατικά στα Σκόπια, τα οποία αδυνατούν να εκλάβουν διαφορετικά παρά μόνο ως [ενδείξεις] επεκτατικής πολιτικής. Τα τελευταία δύο χρόνια, παραδείγματος χάριν, δεν μπορούσαν να μην παρατηρήσουν την έντονη μακεδονική δραστηριότητα σε πολλές χώρες, τη δημιουργία μακεδονικών λεσχών, την έντονη προπαγάνδα στο εξωτερικό και ανάμεσα στους Έλληνες της ελληνικής Μακεδονίας, κ.λπ. Μέσα σε όλα αυτά, είναι δύσκολο να μην διακρίνει κανείς μια συγκεκριμένη πολιτική, που τους ανησυχεί. Παρακολουθώντας το απ' έξω, δημιουργείται η εντύπωση ότι τις τελευταίες εβδομάδες υπήρξε μια «χαλάρωση της έντασης» σε ό,τι αφορά το «Μακεδονικό ζήτημα». Υπήρξε μια ύφεση στον Τύπο σχετικά με αυτό το θέμα, κ.λπ. Ωστόσο, το ίδιο συμπέρασμα δεν μπορεί να εξαχθεί και για τις δραστηριότητες που ενδεχομένως να διαφεύγουν της προσοχής της γιουγκοσλαβικής πλευράς, την προπαγάνδα στο εξωτερικό κ.λπ., που έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα τα τελευταία δύο χρόνια. Αντιμέτωπη με αυτή τη δραστηριότητα, που επιδεικνύει όλα τα γνωρίσματα μιας επεκτατικής πολιτικής, ταυτόχρονα η ελληνική πλευρά δεν μπορεί παρά να ανησυχεί και για το γεγονός ότι μια γλωσσική μειονότητα¹³ έχει συγκροτηθεί κατά κύριο λόγο στην περιοχή κοντά στα βουλγαρικά σύνορα, αλλά και για το ότι οι ίδιοι οι Βούλγαροι προβάλλουν αξιώσεις πάνω σε αυτούς τους πληθυσμούς.

Όταν όλα αυτά ληφθούν υπ' όψιν, πιθανώς να καταστεί πλέον σαφές γιατί ο ελληνικός Τύπος γίνεται τόσο δορυμικός και συναισθηματικός κατά την αναφορά αυτού του ζητήματος.

Μια συζήτηση με τους ανθρώπους θα έδειχνε ότι κάθε Έλληνας θέλει την φιλία με την Γιουγκοσλαβία – αλλά αν αναφέρουμε το θέμα της μειονότητας, κάθε ένας απ' αυτούς θα έλεγε επίσης πως

13 Υπογράμμιση στο πρωτότυπο κείμενο.

αυτό είναι επικίνδυνο θέμα. Ενώ ο Τύπος καθοδηγείται, στην ουσία, από αυτή την γνώμη η οποία υπερισχύει.

Εντούτοις, παρ' όλα αυτά ο Αβέρωφ θα συνεχίσει τις προσπάθειές του, θα επηρεάζει τον Τύπο, κ.λπ. Το γνώριζε και το γνωρίζει ότι με αυτόν τον τρόπο «σπάει τον ίδιο του τον λαϊμό», αλλά παραμένει πιστός στην πολιτική που υποστηρίζει τα περί ελληνογιουγκοσλαβικής φιλίας. Η στήριξη που παρέχει στη Γιουγκοσλαβία είχε ήδη ως αποτέλεσμα να μειωθεί η ευχέρεια ελιγμών του στο εσωτερικό της Κυβέρνησης, διότι η ανάπτυξη των σχέσεων με την Γιουγκοσλαβία, ύστερα από τα συμβάντα των δύο τελευταίων χρόνων, έγινε σε μια περίοδο που εκείνος είχε την ευθύνη για την εξωτερική πολιτική, κ.λπ.

[Ο ίδιος] βρέθηκε συχνά σε αμήχανη θέση. Τα κυριότερα σφάλματα που του προσάπτονται αφορούν: την Κύπρο,¹⁴ τη Γιουγκοσλαβία (το θέμα της ΜΡ¹⁵), την Αραβική Δημοκρατία της Αιγύπτου (την τύχη της ελληνικής παροικίας)¹⁶. Παρ' όλα αυτά εκείνος δεν υποχωρεί, αλλά δηλώνει ότι δεν του είναι καθόλου εύκολο - ακόμη και ενώπιον δημοσιογράφων, οι οποίοι συχνά τον φέρνουν σε δύσκολη θέση (σχετικά με την Γιουγκοσλαβία), επικαλούμενοι κάποια δεδομένα απέναντι στα οποία δεν έχει κάτι να αντιτάξει.

Αληθεύει ότι στην Ελλάδα κυριαρχεί η γενικότερη αντίληψη ότι το μακεδονικό έθνος δεν υπάρχει, και ο Αβέρωφ καταλαβαίνει πως αυτό τους ερεθίζει. Όμως, τονίζει πως ούτε αυτός, αλλά ούτε και η κυβέρνηση σε καμία περίπτωση δεν εξέφρασαν αυτή τη γνώμη - δηλαδή πως το μακεδονικό έθνος δεν υπάρχει, παρόλο που η πίεση της αντιπολίτευσης ήταν και παραμένει έντονη.

14 Αναφέρεται στις ενδοελληνικές αντιδράσεις που προκάλεσαν οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο διάλογος Γιώργου Σεφέρη - Ευάγγελου Αβέρωφ. Οι συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου*, Πατάκης, 2019.

15 ΜΡ = Αστυνομία [ΣτΕ].

16 Για τις ελληνοαιγυπτιακές σχέσεις και τους ελληνικούς χειρισμούς αναφορικά με την ελληνική παροικία στην περίοδο της κρίσης του Σουέζ, βλ. Άννα Ι. Κωνσταντινίδου, «Ο ρόλος της Διασποράς στη χώρα υποδοχής Η πορεία της ελληνικής Παροικίας στην Αίγυπτο», Διδακτορικό διατριβή, ΑΠΘ, 2015, σσ. 85-88, Ιωάννης Χασιώτης, «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο απόδημος Ελληνισμός», *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους*, τ. ιστ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 525-527.

Συμφωνεί ότι είναι απαραίτητο [για την ελληνική κυβέρνηση] να σταματήσει ο ελληνικός Τύπος να γράφει για το «Μακεδονικό ζήτημα». Πάντως, παρακαλεί να κατανοήσουμε πως οι δυνάμεις τους σε αυτό το πεδίο, αν και υπαρκτές, δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρές. Σχετικά με αυτό, αναφέρει πως στο παρελθόν ήδη είχε συζητήσει με την κα. Λεβαντή («Ελληνικός Βορράς») (για να αποδείξει πως όλα αυτά δεν είναι τόσο εύκολα και συγχρόνως να δηλώσει πως και τον τελευταίο καιρό είχε μιλήσει μαζί της, παρενθετικά αναφέρθηκε σε μία συζήτηση που είχε μαζί της πριν από είκοσι χρόνια – εκείνη τότε ήταν οχτώ ετών – πως του επιτέθηκε, κ.λπ.).

Με αυτά καταλήγει ότι είναι πρόθυμος να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια που απαιτείται, αλλά και ότι, για να είναι εφικτό αυτό, θα χρειαστεί βοήθεια, να μην χαριστούν στον Τύπο επιχειρήματα, κ.λπ.

Απαντώντας στον Αβέρωφ, ο Κ. Πόποβιτς υπενθυμίζει ότι αφού ήδη μιλούν για «έργα», δεν μπορεί να μην αναφέρει – αν και στην ουσία δεν θέλει να επανέλθει σε αυτό το θέμα – όλα όσα γινόντουσαν από την πλευρά τους («όρκοι» και άλλα). Πιθανώς να υπήρχαν ιδιότυπες υπερβολές και από την δική μας πλευρά. Ωστόσο, είναι σίγουρο ότι η ερμηνεία κάποιων γεγονότων, από την πλευρά τους (την ελληνική), ήταν τις περισσότερες φορές αποτέλεσμα κάποιας δραματοποίησης. Παραδείγματος χάριν, το ζήτημα των λεσχών που αναφέρουν. Είναι φανερό πως πρόκειται για μία απόλυτα νόμιμη δραστηριότητα, για την οποία δεν υπάρχει κανένας λόγος να αντιδρούν.

Ωσαύτως, και εδώ δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν τα πράγματα με τα ίδια κριτήρια – διότι υπάρχουν παρόμοιες οργανώσεις που χρησιμοποιούν μεθόδους τις οποίες θεωρούμε ακόμα κι εμείς απαράδεκτες, αλλά τις οποίες δεν μπορούμε να σταματήσουμε.

Στο σχόλιό του σχετικά με την άσκηση προπαγάνδας ανάμεσα στους εργατές της Ελλάδος, ο κ. Αβέρωφ ανέφερε και τις επαφές των μελών κάποιων προεσβειών μας. Το ζήτημα είναι, το κατά πόσο είναι κι εδώ ακριβή τα στοιχεία, κ.λπ. Εντούτοις, έστω και αν υποθέσουμε πως υπήρχαν τέτοιες επαφές, αυτό δεν συνεπάγεται και την υποστήριξη παρόμοιων δραστηριοτήτων. Όσον αφορά τις επαφές με τους Μακεδόνες από την Γιουγκοσλαβία, ειδικά εκεί δεν υπάρχει χώρος για αντιρρήσεις. Με άλλα λόγια, θα ήταν καλύτερα να είναι πιο επικριτικοί απέναντι στις «πληροφορίες»,

να προσέξουν όλα αυτά να μην τους καθοδηγήσουν σε λανθασμένες εκτιμήσεις, συμπεράσματα κ.λπ.

Ο Αβέρωφ σημειώνει ότι στο Υπουργείο Εξωτερικών ακριβώς αυτό κάνουν, προσπαθούν να αξιολογήσουν τα πράγματα όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά, ότι έχουν τις καλύτερες διαθέσεις για να αποφευχθούν οι υπερβολές! Απορρίπτει πολλές από τις πληροφορίες τις οποίες λαμβάνει, πολλές συγκρατεί, άλλες δεν μεταφέρει, κ.λπ. Συμφωνεί ότι στην ουσία δεν έχει κάποιες αντιρροήσεις σχετικά με τις λέσχες, οι οποίες από μόνες τους είναι κάτι το φυσιολογικό. Αναρωτιούνται όμως, γιατί οι ίδιες ξεκίνησαν να διαμορφώνονται με μεγάλη ορμή την περίοδο 1961/62¹⁷. Όπως επίσης, τους λόγους για τους οποίους και η προπαγάνδα ανάμεσα στους εργάτες της Ελλάδος εμφανίστηκε μόλις προσφάτως, κ.λπ. Αναφέρει την περίπτωση των δύο λεσχών που υπάρχουν στο Τορόντο - όταν η μία διοργανώνει κάποια γιορτή, το κάνει αμέσως και η άλλη, κ.λπ. [Ο]σον αφορά τις επαφές τις οποίες ανέφερε, είναι σαφές ότι λαμβάνει υπ' όψιν μόνο ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις, παραδείγματος χάριν ένα πρόσωπο το οποίο ήταν κατά τη διάρκεια του πολέμου Βούλγαρος αξιωματικός, τώρα έτεινε προς τα Σκόπια διενεργώντας προπαγάνδα μεταξύ των εργατών από την Ελλάδα, κ.λπ.

Απαντώντας, ο Κ. Πόποβιτς σημειώνει ότι δεν θα ήθελε να εμπλακεί περαιτέρω σε τέτοιου είδους συζητήσεις, ότι τελικώς τείνει στο να είναι επιφυλακτικός απέναντι σε αυτού του είδους τις «πληροφορίες», ότι σε όλα αυτά υφίσταται και το στοιχείο της υπερβολής, κ.λπ. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως δεν υπήρχαν ή δεν υπάρχουν πράγματα που ίσως να περιτεύουν, κ.λπ. Παρόλα αυτά, πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι παρόμοιες υποθέσεις, όπως π.χ. το γεγονός ότι εμμένουν με πείσμα [στη θέση] ότι το μακεδονικό έθνος δεν υπάρχει, ότι σε αυτό το θέμα ο Τύπος τους έχει την τάση να προσβάλει, να προκαλεί, κ.λπ., κατ' ανάγκη προκαλούν την αντίδραση από τη δική μας πλευρά, και τότε το θέμα διαιωνίζεται - η δική μας αντίδραση, μολονότι δικαιολογημένη, προσβάλλει αυτούς [που προβάλλουν παρόμοιους ισχυρισμούς] κ.λπ.

Σήμερα αναρωτιόμαστε εάν σφάλαμε που για τόσο καιρό τεί-

17 Για το νέο διεθνές πλαίσιο και τη συνακόλουθη άνθιση των σλαβομακεδονικών (και βουλγαρομακεδονικών) οργανώσεων της διασποράς στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, βλ. Καπαδάκης, 2012, 48-72.

ναμε στο να ελέγχουμε τον Τύπο μας, πράγμα το οποίο είχε ως αποτέλεσμα να καταστούμε εκτεθειμένοι σε αντιρρήσεις, δυσαρέσκεις, κ.λπ. στο εσωτερικό.

Όπως είναι σήμερα τα πράγματα, αν οι Έλληνες δεν καταφέρουν να ελέγξουν τον Τύπο τους, είναι σίγουρο πως δεν θα μπορέσουμε πλέον να αποτρέψουμε την παράλληλη αντίδραση του δικού μας Τύπου. Παλαιότερα, επειδή αποφεύγαμε την πολεμική μέσω του Τύπου, ήμασταν υποχρεωμένοι να κάνουμε κατά καιρούς δηλώσεις, πράγμα το οποίο ξανά – ανεξάρτητα από το πόσο εποικοδομητικά διατυπωμένες ήταν – προκαλούσε αντιδράσεις, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ παρατηρεί ότι δεν θα ήταν καλό να μη σχολιάζει ο Τύπος. Θεωρεί πως είναι πιο σημαντικό να αποφευχθούν οι δηλώσεις, κάτι που [η ελληνική πλευρά θεωρεί] δύσκολα επιτεύξιμο.

Ο Κότσα Πόποβιτς δεν συμφωνεί με αυτή την άποψη, και εκφράζει την πεποίθηση πως η κατάσταση θα ήταν ίσως πολύ δυσκολότερη αν υπήρχαν σχόλια στον Τύπο.

Ο Αβέρωφ εκφράζει τη συμφωνία του. Υπόσχεται ότι, από την πλευρά του, θα κάνει ό, τι είναι απαραίτητο για να κατευθύνει τον ελληνικό Τύπο. Αυτό όμως μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν υπάρξει μια κοινή πολιτική την οποία θα ακολουθήσουν στο μέλλον – να μην αναφέρεται το συγκεκριμένο ζήτημα με πράξεις ή δηλώσεις και από τις δύο πλευρές. Πιστεύει ότι, όσον αφορά το Βελιγράδι, δεν θα υπάρξουν δυσκολίες τήρησης μιας τέτοιας πολιτικής. Δεν είναι σίγουρος όμως για τα Σκόπια.

Ο Κότσα Πόποβιτς τον διακόπτει και του υπενθυμίζει τη συμφωνία στους Νήσους Μπριόνι (Brijuni) το 1960 – [εννοώντας ότι] αυτού του είδους η πολιτική χρειάζεται και την ανάλογη συμπεριφορά προς την μειονότητα. Σχετικά με αυτό, επισημαίνει στον Αβέρωφ ότι αντιλαμβανόμαστε τις διάφορες αντιλήψεις της ελληνικής πολιτικής σχετικά με τη μειονότητα – τις αναγκαστικές μεταναστεύσεις, τις διακρίσεις, κ.λπ.

Συνεχίζοντας, τονίζει τη σημασία και την ευθύνη του Τύπου, την ανάγκη να βελτιωθούν τα πράγματα [σε αυτό τον τομέα]. Και εμείς από τη δική μας πλευρά θα συνεχίσουμε την προσπάθεια ο Τύπος να μη δίνει αφορμή για σχόλια – στην ουσία θα επιμένουμε σε αντικειμενικά δημοσιεύματα. Οι δικές μας πιθανότητες για κάτι τέτοιο είναι μάλλον καλύτερες από τις δικές τους. Πι-

στεύουμε, όμως, πως μπορούν να βρουν τον τρόπο να επηρεάσουν τον Τύπο τους. Και αν δεν επιτύχουν σε αυτό, τότε θα πρέπει να γνωρίζουν πως ούτε κι εμείς θα μπορούμε να αποτρέψουμε τον σχολιασμό.

Υπογραμμίζοντας τη διάθεση τους [να προχωρήσουμε] σε μια τέτοια προσπάθεια, ο Αβέρωφ κάνει και πάλι έκκληση για βοήθεια - προκειμένου να μην υπάρξουν δημόσιες δηλώσεις και ενέργειες οι οποίες θα προκαλέσουν ελληνικές αντιδράσεις.

Θέλοντας να διευκρινίσει τι εννοεί λέγοντας «ενέργειες», αναφέρει ως παράδειγμα το βιβλίο των Σερρών, το οποίο είχε συζητηθεί στους διαδρόμους της διπλωματίας πριν από μερικούς μήνες. Τέτοια δημοσιεύματα συμβάλλουν στη δημιουργία ενός κλίματος στην Ελλάδα, το οποίο είναι άκρως επικίνδυνο για τις σχέσεις.

Απ' όσο γνωρίζουν, αυτή τη στιγμή ετοιμάζεται ένα βιβλίο στη Δημοκρατία της Μακεδονίας περί του ανταρτοπόλεμου στην Ελλάδα ως μέρους των απελευθερωτικών αγώνων του μακεδονικού λαού.

Το όλο θέμα, δηλαδή όλα όσα θεωρούνται ως «Μακεδονικό ζήτημα», δεν είναι τόσο σημαντικά και δεν θα ήθελε να αφήσει την εντύπωση πως του δίνεται υπερβολική σημασία. Επίσης όμως, δεν θα ήθελε ούτε να τα υποτιμήσει πολιτικά. Στην ουσία, υπάρχουν ήδη λόγοι για ανησυχία - διότι όπως και κάθε άλλη βόμβα, μπορεί να καταστρέψει τα πάντα.

Εάν αντιμετωπιστεί με έξυπνο τρόπο -σημειώνει ο Κότσα Πόποβιτς- μπορεί να παραμείνει μόνο μια «τορπίλη» χωρίς το εκρηκτικό της περιεχόμενο. Όλα αυτά, όμως, προϋποθέτουν μια δυναμική προσπάθεια κι από τις δύο πλευρές, αφού οι ενέργειες στις οποίες αναφέρεται ο Αβέρωφ γίνονταν και γίνονται κι από τις δύο πλευρές.

Ο Αβέρωφ συμφωνεί στο ότι οι προσπάθειες θα πρέπει να είναι αμοιβαίες. Εντούτοις, θέλει να τονίσει ότι δεν είναι πάντα έτσι τα πράγματα όπως [τα αντιλαμβάνεται τώρα η Γιουγκοσλαβική πλευρά]. Θυμίζει το ταξίδι που έκανε στις αρχές αυτής της χρονιάς ο Αμερικάνος δημοσιογράφος Πριμπίτσεβιτς (Prیبićević) για να διερευνήσει την κοινή γνώμη, και στον οποίο δόθηκαν όλες οι ευκαιρίες για να δει την πραγματική κατάσταση. Μεταξύ των άλλων, ο Πριμπίτσεβιτς βεβαιώθηκε ότι οι άνθρωποι αυτοί μιλούν ελεύθερα τη μητρική τους γλώσσα. Έπειτα, τα στοιχεία για την

αναγκαστική μετανάστευση από την Ελλάδα δείχνουν πως η δυναμική της μετανάστευσης από αυτές τις περιοχές είναι πιο αργή απ' ό τι στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ κλείνει με την επισήμανση ότι στη Ελλάδα δεν υφίστανται διακρίσεις, ακόμη και στην περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, όπως π.χ. προς τους Αλβανούς που ζουν στην Ελλάδα και μιλούν τη διάλεκτό τους. Ωστόσο, συμπεραίνει ο κ. Αβέρωφ, εάν διέθεταν περισσότερο χρόνο, θα μπορούσαν να επισκεφτούν από κοινού αυτές τις περιοχές ώστε να πειστούν και οι ίδιοι, κ.λπ.

Οι συζητήσεις ολοκληρώνονται με το συμπέρασμα του Αβέρωφ ότι υπάρχει κάποια συμφωνία, η οποία δεν είναι ωστόσο σαφής, και του Κ. Πόποβιτς ότι οι πιθανότητες για την εξάλειψη των υπερβολών και από τις δύο πλευρές – μολονότι θα πρέπει να αναγνωρισθεί ότι δεν πρόκειται να επιτευχθεί κάποια ιδανική κατάσταση, διότι οι μικρές, ανεπιθύμητες ενέργειες ορισμένων ατόμων πιθανώς πάντα να υπάρχουν, το σημαντικό είναι να είναι λίγες– θα εξαρτηθούν πάνω απ' όλα από τις σχέσεις, την ποιότητά τους, κ.λπ. Όσο το κλίμα και η εξέλιξη των σχέσεων βελτιώνονται, τόσο μπορούμε να υπολογίζουμε και στην άμβλυνση των προβλημάτων, των υπερβολών, κ.λπ.

Καταλήγοντας, ο Αβέρωφ προτείνει να συνταχθεί για τους ίδιους, για εσωτερική χρήση, μία φόρμουλα συμφωνίας σχετικά με το θέμα που συζητήθηκε. Δηλώνει πως είναι απαραίτητο για εκείνον [να εξαχθεί] κάποιο σχετικό συμπέρασμα – με το οποίο θα συμφωνήσουμε και εμείς – το οποίο θα μπορούσε, κατ' ανάγκη, να χρησιμοποιήσει στη Βουλή, σε εσωτερικές υποθέσεις, κ.λπ.

Για τους Έλληνες η μεγαλύτερη δυσκολία στη διατύπωση σχετιζόταν με τον τρόπο ακριβούς προσδιορισμού της κοινής στάσης, χωρίς παράλληλα να αναφερθούν στο συγκεκριμένο ζήτημα για το οποίο γίνεται λόγος. Μετά από αρκετή συζήτηση ανάμεσα στον Χειμαριό και τον Νικολαρεΐτς, ο τελευταίος βρήκε τη φόρμουλα που στον Αβέρωφ φάνηκε ως η πιο κατάλληλη.

Από τη Γιουγκοσλαβική πλευρά, η συμμετοχή στη συζήτηση περί «φόρμουλας» ήταν περισσότερο ένα είδος συνεργασίας για την ανεύρεση διατυπώσεων, αναγκαίων για την ελληνική πλευρά, δηλαδή σαν να πρόκειται για κάποιο κείμενο που προορίζεται απλά για εσωτερική κατανάλωση. Χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η πιθανότητα να αναζητηθεί και η δική μας έγκριση, σε περίπτω-

ση που κάτι τέτοιο κριθεί απαραίτητο.

Η τελική διατύπωση ήταν η εξής:

*«Σχετικά με το αντικείμενο της διαφωνίας, που τον τελευταίο καιρό δημιουργούσε δυσκολίες στις άλλοτε καλές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία, μολονότι εμμένουν στις σεβαστές τους θέσεις, οι δύο πλευρές συμφωνούν ότι η επιθυμητή ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ τους σε κάθε επίπεδο, επιτάσσει την αποφυγή κάθε δραστηριότητας ή εκδήλωσης που θα μπορούσε να διαταράξει αυτές τις σχέσεις».*¹⁸

Μετά το τέλος των συζητήσεων, οι οποίες διήρκεσαν τρεις ολόκληρες ώρες, ακολούθησε δείπνο στην έπαυλη του Αβέρωφ στην Κηφισιά. Εκτός από τα πρόσωπα που μετείχαν στη συζήτηση και τις συζύγους τους, στο δείπνο παρέστησαν: οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας «Το Βήμα» Κοτσαρίδας¹⁹ με τη σύζυγό του, η κα. Βουρλούμη, ο προσωπικός γραμματέας Τύπου του βασιλιά και η αδερφή του κυρίου Αβέρωφ.

Την επόμενη μέρα, στις 3 Δεκεμβρίου, ο Αβέρωφ επισκέφτηκε τον Κρατικό γραμματέα Κ. Πόποβιτς, στην κατοικία του πρέσβη Δάπτοσεβιτς. Στην επίσκεψη αυτή τον συνόδευε μόνο ο πρέσβης Νικολαρέιτς. Με την ευκαιρία αυτή, συζητήθηκαν και άλλα διαφορετικά ζητήματα με θέμα τις διμερείς σχέσεις.

Ο Κότσα Πόποβιτς διετύπωσε μια σειρά από ερωτήσεις σχετικές με το σύστημα της βίζας, τους περιορισμούς στη μετακίνηση των Γιουγκοσλάβων πολιτών στην Ελλάδα (εγκύκλιος υπ' αριθμόν 168

18 Το γαλλικό κείμενο που συμφωνήθηκε ήταν το ακόλουθο: «*SUR LE SUJET DES DÉSACCORDS QUI AVAIT CRÉÉ [LES] DERNIERS TEMPS DES DIFFICULTÉS DANS LE CADRE DES RELATIONS POSITIVES EXISTANTES, LES DEUX PARTIES BIEN MAINTENANT LEURS POSITIONS DE PRINCIPE: SONT D' ACCORD QU' IL EST DANS L' INTÉRÊT DU DÉVELOPPEMENT SOUHAITE DES RAPPORTS ENTRE LES DEUX PAYS [DANS] TOUS LES SECTEURS, D' EVITER À CE SUJET TOUTE ACTIVITÉ ET MANIFESTATION QUI POURRAÎT DE NOUVEAU TROUBLER LEURS RELATIONS*».

19 Ο Ελευθέριος Ι. Κοτσαρίδας (1904-1966) ήταν διακεκριμένος βενιζελικός δημοσιογράφος.

από 6.ΧΙ.62 της Διοίκησης Τουρισμού), τις δυσκολίες στις επαφές με τους πρόσφυγες, και άλλα συναφή. Στάθηκε ιδιαίτερα στην περίπτωση του Μάρκουντοβ Μίλο (Markudon Milo). Επίσης, συζητήθηκε και το θέμα της ακύρωσης της αναστολής των συνοριακών μετακινήσεων από την ελληνική πλευρά, καθώς και οι δυσκολίες που έχουμε σχετικά με την Ι. Μονή Χιλανδαρίου Αγ. Όρους.

Σε ορισμένες από τις ερωτήσεις ο Αβέρωφ απάντησε αμέσως, και σε άλλες το απόγευμα όταν πήγε να χαιρετίσει τον Κρατικό γραμματέα, διότι λόγω της συνάντησής του με τον Καραμανλή δεν μπορούσε να μεταβεί στο αεροδρόμιο:

1. **Συνοριακές μετακινήσεις.** Θεωρούν πως οι συνθήκες δεν είναι ακόμα ευνοϊκές για να ακυρωθεί η αναστολή τους. Στο επιχείρημα ότι με την Ιταλία δεν αντιμετωπίσαμε τις ίδιες δυσκολίες όπως στην περίπτωση [της Ελλάδας], αποκρίθηκαν ότι δεν είναι η ίδια περίπτωση λόγω των «πρώην παρτιζάνων», ότι κι εμείς για ειδικούς λόγους π.χ. δεν αναγνωρίσαμε στη γερμανική μειονότητα τα ίδια δικαιώματα που αναγνωρίσαμε στις υπόλοιπες μειονότητες, κ.λπ. Αυτά τα επιχειρήματα αμφισβητήθηκαν από τη δική μας πλευρά, αλλά δεν επιμείναμε περισσότερο.
2. **Μονή Χιλανδαρίου Αγ. Όρους**²⁰. Το περασμένο έτος έδωσαν 100.000 δραχμές για έργα συντήρησης. Φέτος θα δώσουν άλλες 100.000. Αν εμείς θέλουμε να εκτελέσουμε έργα μεγαλύτερης αξίας, θα δεχτούμε εμείς προκαταβολικά να δανείσουμε τους απαραίτητους πόρους, με την προϋπόθεση να μάς επιστραφούν αργότερα.

20 Η Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Χιλανδαρίου βρίσκεται στο Άγιο Όρος και αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα του σερβικού πολιτισμού, το οποίο το Βελιγράδι φοβόταν ότι θα περνούσε σε ελληνικό έλεγχο. Η γιουγκοσλαβική πλευρά ζήτησε να εκτελέσει εργασίες αποκατάστασης στη Μονή, ένα αίτημα στο οποίο η Αθήνα θα αντέτεινε τα κυριαρχικά της δικαιώματα. Κωνσταντίνος Κατσάνος, «Το Μακεδονικό Ζήτημα στο πλαίσιο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων (1950-1967)», Διδακτορικό διατριβή, ΑΠΘ 2012, σ. 317.

3. **Επαφές με τους πρόσφυγες²¹.** Θα δώσουν αμέσως οδηγίες για τη διευκόλυνση των επαφών. Στην περίπτωση ατόμων τα οποία ζήτησαν άσυλο, δεν βλέπει το λόγο γιατί να μη δοθεί στους ίδιους η ευκαιρία να μιλήσουν σχετικά μ' αυτό με τον εκπρόσωπο της Πρεσβείας. (Παρενθετικά σημειώνει πως το καλοκαίρι αυτό έδωσε οδηγίες να μην επιτραπεί η είσοδος στην Ελλάδα στους πρόσφυγες από τη Γιουγκοσλαβία, οι οποίοι αυξήθηκαν σε αριθμό σε σχέση με παλαιότερα.)

4. **Η υπόθεση του καταδικασμένου Μάρκουντοβ Μίλο.** Υποσχέθηκε ότι θα μιλήσει αμέσως με τον Υπουργό Δικαιοσύνης, για να δει τι μπορεί να κάνει. (Κατά την απογευματινή επίσκεψη, είπε ότι αδυνατούσε να συναντηθεί μαζί του, ότι θα το έκανε όσο το δυνατόν πιο σύντομα και θα ανακοίνωνε τα αποτελέσματα.)

5. **Το ζήτημα της βίζας για τους Γιουγκοσλάβους πολίτες και ο περιορισμός στη μετακίνησή τους στην Ελλάδα²².** Θα λάβει τα απαραίτητα μέτρα για να μπορούν στο μέλλον να εκδίδονται αμέσως οι βίζες των Γιουγκοσλάβων υπηκόων, μέσα σε ένα εικοσιτετράωρο, χωρίς τη γνωμάτευση των κεντρικών οργάνων. Εξυπακούεται, ωστόσο, ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει για όσους βρίσκονται στη «μαύρη λίστα». Στο θέμα των περιορισμών (στη διαμονή και στη μετακίνηση στην Ελλάδα), δήλωσε ότι έστειλε ήδη αναφορά στη Διοίκηση Τουρισμού, με την υπόμνηση ότι είναι λάθος, βάσει της εγκυκλίου υπ' αριθμόν 168, να λαμβάνουν οι πολίτες της Γιουγκοσλαβίας την ίδια μεταχείριση με αυτή των ανατολικοευρωπαϊκών πολιτών.

21 Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων προσφύγων είχε καταφύγει στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας τη δεκαετία του 1940, οι οποίοι από το 1951 ζητούσαν να δρομολογηθεί η παλιννόστησή τους. Βλ. τις απαρχές του θέματος στο *Το Μακεδονικό και η Γιουγκοσλαβία...*, Έγγρα. 5-7, 12, 20, σσ. 53-60, 76-78, 94-95.

22 Για το ζήτημα της γιουγκοσλαβικής τουριστικής ροής στην Ελλάδα, βλ. Καλπαδάκης, 2012, 19, 23, 26, 40.

Από την πλευρά τους, οι Έλληνες ανέφεραν μόνο το ζήτημα των διευκολύνσεων [που μπορούν να λάβουν] προκειμένου να καταδαφίσουν και να ξαναχτίσουν στο ίδιο οικόπεδο όπου βρίσκεται τώρα το προξενείο στα Σκόπια. Τους έχει προταθεί να ακολουθήσουν την πρέπουσα διαδικασία, και στην περίπτωση που συναντήσουν δυσκολίες να απευθυνθούν στο DSIP²³, προκειμένου να δουν τι μπορεί να γίνει.

23 Αναφέρεται στη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδιακή Γραμματεία για τις Εξωτερικής Υποθέσεις.

ΙΩΑΝΝΗΣ Θ. ΜΠΑΚΑΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής στο ΑΠΘ

ΜΕΟΜΑΡΤΥΡΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΕΣ ΣΤΟ ΟΡΟΣ ΒΕΡΤΙΣΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18^ο ΑΙΩΝΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΒΙΣΑΛΤΙΝΟ ΑΓΙΟΛΟΓΙΟ

Η οροσειρά του Βερτίσκου, φυσικό σύνορο σήμερα μεταξύ των νομών Θεσσαλονίκης και Σερρών, έως το 1922, αποτελούσε μια χριστιανική νησίδα ανάμεσα σε πολυπληθείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς, αλλά και μια γεωγραφική νησίδα μεταξύ των πολλών λιμνών, αποξηραμένων σήμερα, στα νοτιοδυτικά, όπως της Βόλβης, της Λάντζας, του Μαυρόβου και της τότε μεγάλης λίμνης του Αχινού στα νοτιοανατολικά.

Οι περισσότεροι οικισμοί του βουνού αυτού έχουν μακροαίωνη ιστορία που φτάνει στην αρχαιότητα και το βασίλειο των Βισαλτών, πόλεις που βρίσκονταν σχεδόν ακριβώς στις ίδιες σχεδόν θέσεις με τα σημερινά χωριά. Από τον 15^ο αιώνα από τους οικισμούς του χώρου ξεχωρίζουν η Νιγρίτα, ο Σοχός, η Σύρπα (σημερινή συνοικία της Νιγρίτας), η Τσερπίστα (σημερινή Τερπνή), η Βυσώκα (σημερινή Όσσα) και η Μπέροβα (σημερινός Βερτίσκος)¹.

Η επικοινωνία των παραπάνω οικισμών, λόγω των σημαντικών εμπορικών δρόμων που υπήρχαν σε ολόκληρη την οθωμανική περίοδο και των μετακινήσεων των κατοίκων αλλά και βλάχων, ηπειρωτών, ολυπιών (Λιτοχωρινών, Κρανωτών) και άλλων, δημιούργησε στην περιοχή μια κοινή πολιτιστική και θρησκευτική παράδοση που ενισχύθηκε και από την παρουσία μοναχών που διακονούσαν στα πολλά αγιορείτικα μετόχια που υπήρχαν στην κοιλάδα του Στρυμόνα. Σε ένα από αυτά, στη Νιγρίτα, βρισκόταν πιθανότατα και η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας της Ελεούσας ή Γερόντισσας της Μονής Φιλοθέου του Αγίου Όρους².

1 Βλ. σχετικά στον Α. Stojanovski, *Turski Documenti za Istorijata na Makedonoskiot Narod, Opsiren popisen defter od XV vek*, t. 4, Skopja 1978, ο οποίος δημοσίευσε το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο *Tahrir Defteri 3* (ΤΤ3).

2 Γ. Σμιρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές ²1988, σ. 584. Μαρτυρία παρου-

Από τις διαδρομές που ακολουθούσαν μοναχοί που μετέφεραν ιερά λείψανα για αγιασμό και προσκύνημα και το Τίμιο Ξύλο από το Άγιο Όρος προς τις Σέρρες³, ανατολικά και βόρεια έως τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και τη Ρωσία, γνωρίζουμε ότι αυτές συνήθως –οι μαρτυρίες που έχουμε είναι των μέσων του 19^{ου} αιώνα και κυρίως από το 1840 έως το 1875– ακολουθούσαν συνήθως το δρόμο που οδηγούσε στη Νιγρίτα μέσω Κερδυλίων ή μέσω του Σοχού και της οροσειράς του Βερτίσκου, όπου βρίσκονται τα χωριά Μπέροβα και Βυσώκα. Έτσι, από προφορική παράδοση γνωρίζουμε ότι η Κάρα του Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω, τον οποίο ευλαβείται ολόκληρη η περιοχή μας και ιδιαίτερα η Νιγρίτα, έφτασε σε αυτήν, το καλοκαίρι του 1890, στην τελευταία της διαδρομή πριν κλαπεί, αφού πρώτα διήλθε από χωριά του Βερτίσκου όπως η Μπέροβα, η Βυσώκα και ο Σοχός ακολουθώντας την τότε εμπορική, αλλά και επικίνδυνη λόγω των ληστών, διαδρομή Θεσσαλονίκης Σερρών μέσω Σοχού και Νιγρίτας.

Η έντονη θρησκευτική παράδοση του τόπου, όπως ήταν φυσικό, αποτυπώθηκε στη ζωή και στις συνειδήσεις των ανθρώπων και εκφράστηκε μέσα από τη θυσιαστική τους διάθεση. Ο Απόστολος Βακαλόπουλος μας διασώζει μια πολύ σημαντική πληροφορία. Δίπλα σχεδόν στο χώρο όπου κτίστηκε κατά τον 20^ο αιώνα η εγκαταλελειμμένη σήμερα Νέα Σεβάστεια υπήρχε, έως το 1924, ένα μεγάλο χωριό, το Φλαμούρι (Χλαμούρι)⁴. Το 1910 είχε 1.471 κατοίκους σύμφωνα

σίαις φιλοθεϊτών μοναχών στη Σύρρα οι οποίοι ασκούσαν μάλιστα και το έργο του παιδαγωγού στο χωριό έχουμε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα (Αν. Ρίζου, «Χειρόγραφα του ιερού ναού Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας. Η χειρόγραφη Ακολουθία του Αγίου Μοδέστου και η σημασία της στην ιστορία της περιοχής», *Σίρις* 6 (Σέρρες, 2002) 190, 191 και Ι. Μπάκας, «Ο ιεροδιάκονος Ιγνάτιος ο Κεμίζος ή Επιδαύριος. Ένας κληρικός λόγιος στις Σέρρες και τη Νιγρίτα του 18^{ου} αιώνα», *Σίρις* 6 (Σέρρες, 2002) 179–186).

3 Π. Γουναρίδης, «Αρχείο της Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων», *Αθωνικά Σύμμεικτα* 3 (Αθήνα 1993) 78, 112 και Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιο Όρος*, Καρυές ²1988, σ. 547.

4 Σύμφωνα με οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του 1771, το Φλαμούρι αναφέρεται ως τσιφλίκι με χριστιανούς κατοίκους, οι οποίοι απέδιδαν ετήσιο φόρο 2.900 άσπρων. Συνεπώς, ο εξισλαμισμός των κατοίκων του Φλαμουριού σημειώθηκε μετά το 1771. Σύμφωνα με ένα αρκετά μεταγενέστερο κατάστιχο του 1861–1862, το Φλαμούρι ήταν κεφαλοχώρι με 325 μουσουλμανικά σπίτια (βλέπε Β. Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδони-*

με τη στατιστική του Χαλκιόπουλου⁵. Στο χωριό αυτό είχαν εγκατασταθεί πολλοί ηπειρώτες και βλάχοι κατά τις μετακινήσεις τους, όπως εγκαταστάθηκαν και σε όλα σχεδόν τα χωριά της περιοχής⁶. Το Φλαμούρι εξισλαμίσθηκε συνολικά κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και σύμφωνα με το Βακαλόπουλο δίνοντας ταυτόχρονα πλήθος μαρτύρων, οι οποίοι αρνήθηκαν τον εξισλαμισμό. Ο Βακαλόπουλος δεν μας πληροφορεί για την πηγή από την οποία άντλησε την παραπάνω πληροφορία, αλλά στην περιοχή μεταξύ Σοχού και Νιγρίτας, πάνω στην οροσειρά του Βερτίσκου, υπάρχει το τοπωνύμιο Kanlidere που σημαίνει «αιματόρεμα» και πιθανόν να έχει σχέση με την ιστορία του εξισλαμισμού του κοντινού σε αυτό Φλαμουρίου.

Το Φλαμούρι όμως δεν ήταν το μοναδικό χωριό που εξισλαμίστηκε στον Βερτίσκο. Στα ανατολικά της Μπέροβας, όπως σημειώνει ο Παντελής Στουγιαννίδης⁷ υπήρχε ένα μικρό χωριού, το Λιάλοβο. Ο Στουγιαννίδης αναφέρει ότι οι Λιαλιοβαλήδες ήταν περιφρονημένοι από τους κατοίκους της γύρω περιοχής και το στηρίζει αυτό στη ντόπια παράδοση που θέλει το επίθετο «Λιαλιόβαλης» να είναι ακόμη και σήμερα υποτιμητικό. Οι κάτοικοι του Λιαλόβου αφού εξισλαμίστηκαν εγκατέλειψαν την περιοχή του Βερτίσκου

κά 1980, σ. 426, 443). Σύμφωνα με πληροφορίες, έως το 1922, υπήρχαν γέροντες που γνώριζαν το βλάχικο γλωσσικό ιδίωμα και διατηρούσαν την ανάμνηση ότι το χωριό αυτό ήταν ένα μεγάλο βλαχοχώρι, το οποίο εξισλαμίσθηκε βίαια και σταδιακά γλωσσικά εκτουρκίστηκε (Σ. Λιάκος, «Η καταγωγή των Βλάχων ή Αρμάνιων», *Μικροερωπαϊκές - Βαλκανικές Μελέτες* 2 (Θεσσαλονίκη 1965) λα). Κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπή εντοπίζεται παρουσία βλαχόφωνου πληθυσμού στις περιοχές του Λαγκαδά και του Σοχού ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα ενώ κατά δε τον Σέρβο εθνολόγο Cvijic η αστική τάξη της Νιγρίτας περιλάμβανε κυρίως Μοσχοπολίτες, Συπισκιώτες και άλλους Βλάχους, πολλοί εκ των οποίων στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν στις Σέρρες (βλέπε Κ. Πανοπούλου, «“Ήταν δύσκολα εκείνα τα χρόνια...”. Προφορικές μαρτυρίες βλαχοφώνων από την ομηρία του στο Ποζάρεβατς της Σερβίας», Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τ. 1, Σέρρες 2013, σ. 65 σημ. 18.

5 Αθ. Χαλκιόπουλος, *Μακεδονία. Βιλαέτια Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου*, Εν Αθήναις 1910, σ. 15.

6 Σ. Λιάκος, «Η καταγωγή των Βλάχων ή Αρμάνιων», *Μικροερωπαϊκές - Βαλκανικές Μελέτες* 2 (Θεσσαλονίκη 1965) λα.

7 Παντ. Στουγιαννίδης, *Οι νερομάνες του χωριού*, Βερτίσκο 2006, σ. 81.

και μετεγκαταστάθηκαν σε περιοχή της Δυτικής Ροδόπης⁸. Σημαντική επίσης είναι η αναφορά του Δημητρίου Δαμάνη στην ιστορία της Νιγρίτας, που δημοσιεύτηκε στο *Μακεδονικό Ημερολόγιο* του 1911, ότι τη Νιγρίτα εποίκησαν πληθυσμοί προερχόμενοι από διάφορα μέρη ανάμεσά τους από την Όσσα, τη Μπέροβα και το Λιάλοβο, χωριά του Βερτίσκου, χωρίς όμως άλλη μαρτυρία. Συγκρίνοντας τις πληροφορίες για τον εποίκισμό της Νιγρίτας μπορούμε να υποθέσουμε ότι, πληθυσμοί από το Φλαμούρι και το Λιάλοβο, που αντιστάθηκαν στον εξισλαμισμό μετακινήθηκαν ανατολικά στην πιο ασφαλή Νιγρίτα, όπου μάλιστα δεν κατοικούσε μουσουλμανικός πληθυσμός παρότι ήταν έδρα της τοπικής διοίκησης (ναχιγιέ)⁹.

Μέσα σε αυτό το γεωγραφικό και πολιτιστικό περιβάλλον γαλουχήθηκε και η αγία Κυράννα η τιμή της οποίας δημιούργησε έναν ακόμη ισχυρό σύνδεσμο μεταξύ των κατοίκων της περιοχής¹⁰. Η νεομάρτυς Κυράννα τιμήθηκε, ως τοπική αγία, σχεδόν αμέσως μετά το μαρτύριό της. Η αναγνώρισή της άρχισε σχεδόν από τα πρώτα χρόνια, μετά το μαρτύριό της και η τιμή της κατείχε σημαντική θέση στη ζωή, όχι μόνο των κατοίκων της Βυσώκας, αλλά και της ευρύτερης περιοχής και όπου αλλού εγκαταστάθηκαν ή δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά Βυσωναλήδες, όπως στη Νιγρίτα¹¹.

Η Νιγρίτα σήμερα διαθέτει δύο παλαιές εικόνες της αγίας που αγιογραφήθηκαν εκατό σχεδόν χρόνια από το θάνατό της, αλλά σύμφωνα με μαρτυρίες του ιστορικού Αστερίου Θηλυκού πιθανότατα υπήρχαν περισσότερες. Η γιορτή της αγίας ακολουθούσε την τοπική παράδοση της Βυσώκας. Ολόκληρη η περιοχή τιμούσε τη μνήμη της στις 8 Ιανουαρίου και όχι στις 28 Φεβρουαρίου, ημέρα κατά την οποία η αγία μαρτύρησε στη Θεσσαλονίκη¹². Μάλιστα, η

8 Για το Λιάλοβο στη Ροδόπη βλέπε Ι. Μπάκας, «Λιάλοβο Νευροκοπίου. Μια περίπτωση ελληνόφωνου μουσουλμανικού χωριού στο Σαντζάκι των Σερρών και η σκέψη ίδρυσης ελληνικού σχολείου σ' αυτό», *Σερραϊκά Χρονικά* 14 (2002) 103-108.

9 Δ. Δαμάνης, «Νιγρίτα-Σύρπα», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (Αθήνα 1911) 125.

10 Νικόδημος Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Αθήναι 1967, σ. 133-135.

11 Απ. Γλαβίνας, «Μια φορητή εικόνα της Αγίας Κυράννας του Σιατιστινού ζωγράφου Χριστοδούλου (21 Ιουλίου 1870)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)*, Σιάτιστα 2003, σ. 318, 325.

12 Αστ. Θηλυκός, «Ο θρησκευτικός βίος επί τουρκοκρατίας. Η Αγία Κυ-

γορτή της αγίας αποτελούσε ημέρα εορτής και αργίας. Οι νοικοκυρές φρόντιζαν τα σπίτια τους περιμένοντας μετά τον εκκλησιασμό την επίσκεψη των συγγενών τους, που αυτή την ημέρα συνήθιζαν να κάνουν επισκέψεις και να ευχηθούν για τη νέα χρονιά. Πιθανότατα μάλιστα η εορτή της νεομάρτυρος τη μεθεπομένη των Θεοφανείων (8 Ιανουαρίου) ακολουθούσε το πρότυπο του πρωτομάρτυρος τα Χριστούγεννα. Όπως την τρίτη μέρα των Χριστουγέννων τιμόταν ο πρωτομάρτυρας Στέφανος και ακουγόταν το μαρτύριό του κατά την ανάγνωση των Πράξεων των Αποστόλων, έτσι και την τρίτη ημέρα των Θεοφανείων εορταζόταν η νεομάρτυς Κυράννα και διαβαζόταν το συναξάρι της. Τα συναξάρια των νεομαρτύρων σκιαγραφούν την ιστορία ανθρώπων οι οποίοι ζούσαν, έως τότε, μέσα στην καθημερινότητά τους, ώσπου μια σημαντική στιγμή της ζωής τους τους καθιστούσε ήρωες. Κατά την Β. Παπαγεωργίου: *οι νεομάρτυρες, όντας και οι ίδιοι μέλη της παραδοσιακής κοινωνίας, παιδιά του τόπου τους και της εποχής τους, γεννιούνται, μεγαλώνουν και διαμορφώνονται από μια συγκεκριμένη τοπική κοινωνία, στην οποία όμως μετά τον ένδοξο μαρτυρικό τους θάνατο, «επιστρέφουν» ως ήρωες για να την ενισχύσουν*¹³. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην τόνωση της αυτοσυνειδησίας των τοπικών κοινωνιών, και στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους σε σχέση με άλλες τοπικές κοινωνίες, διαμορφώνοντας την ταυτότητά τους στον χώρο και τον χρόνο¹⁴.

Μια ακόμη περίπτωση νεομάρτυρα καταγράφεται μέσα σε ένα τοπικό δημοτικό τραγούδι που τραγουδιόταν στην ευρύτερη περιοχή της Νιγρίτας με τον τίτλο «Ο Μαυρουδής». Ο Νάταλι Πέτροβιτς χαρακτηρίζει το τραγούδι ως Σερραϊκή μπαλάντα και το δημοσιεύει το 1957 σε άρθρο του για τους εξισλαμισμούς στην περιοχή των Σερρών¹⁵. Απαντώντας στον Πέτροβιτς, το 1959, ο Νιγριτινός ιστοριοδίφης Αστέριος Θηλυκός¹⁶ αναφέρει το τραγούδι ως τοπικό και πολύ διαδεδομένο στη Νιγρίτα, τουλάχιστον έως το

ράννα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1967, σ. 348.

13 Βασ. Παπαγεωργίου, *Τοπικές λατρείες αγίων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η περίπτωση των νεομαρτύρων. Εθνογραφική-ανθρωπολογική προσέγγιση*, μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 40.

14 Ο.π.

15 Ν. Πέτροβιτς, «Εξισλαμισμοί», *Σερραϊκά Χρονικά* 2 (Αθήναι 1957) 170.

16 Αστ. Θηλυκός, «Το τραγούδι «Ο Μαυρουδής»», *Σερραϊκά Χρονικά* 3 (Αθήναι 1959) 289-290.

1912. Τραγουδιόταν σε κάθε γάμο, χαρά ή διασκέδαση.

Το τραγούδι του Μαυρουδή διασώζεται σήμερα σε έξι παραλλαγές. Δύο από τη Θράκη, αρκετά σύντομες και με διαφορές με ταξύ τους, μια πιο ανεπτυγμένη στις Σέρρες, μία πιο εκτενή στη Νιγρίτα και δύο εκτενέστερες στη γειτονική Τερπνή.

Η παραλαγή της Τερπνής έχει ως εξής διατηρώντας το ντόπιο ιδίωμα:

*Κάτω στην Ανατολή¹⁷ Μαυρουδής πουλεί κρασί
 Όλ(οι) οι Τούρκοι του 'πιναν μια παρά δεν έδουναν
 Θύμουσι κι ου Μαυρουδής τ'ς έβρισι την πίστη τ(ου)ς.
 Πιάσι τονν τονν κιαρατά ρίξι τονν μες τη φουτιά
 Έτριξαν τονν άρπαξαν κίντισαν κι τονν πάιναν.
 Κει που τονν ιτοίμαζαν όλνοι τονν ανέγκαζαν
 Γένου Τούρκους, Μαυρουδή, να χαρείς τα νιάτα σ(ου).
 Σταθείτε μπρε σκυλότουρκοι, ως να έρτ(ει) η μάννα μ(ου).
 Να κι η μάνα τ πό ρχιτι κλαίουντας θρηνίζουντας
 κλαίουντας θρηνίζουντας τα μαλλιά τραβίζουντας
 Τι μι λες μπρε μάννα μ(ου) Τι μι λες κι συ να γέν(ει);
 Θέλ(ει)ς Τούρκους να γραφτώ για μες τη φωτιά να μπω;
 Κάλλιου Τούρκους να γραφτείς πάρα στη φουτιά να μπεις.
 Σταθείτι, μπρε σκυλότουρκοι ως να έρτ(ει) κι αδιρφί μ(ου).
 Να κι η αδιρφή τ πό ρχιτι κλαίουντας θρηνίζουντας
 κλαίουντας θρηνίζουντας τα μαλλιά τραβίζουντας
 Τι μι λες μπρε αδιρφί μ(ου), τι μι λες κι συ να γέν(ει);
 Θέλ(ει)ς Τούρκους να γραφτώ για μες τη φωτιά να μπω;
 Κάλλιου Τούρκους να γραφτείς πάρα στη φουτιά να μπεις.
 Σταθείτι, μπρε σκυλότουρκοι ως να έρτ(ει) κι αγάπη μ(ου).
 Να κι αγάπη πο' ρχητι κλαίουντας θρηνίζουντας
 κλαίουντας θρηνίζουντας τα μαλλιά τραβίζοντας
 Τι μι λες αγάπη μ(ου), τι μι λες κι συ να γέν(ει);
 Θέλ(ει)ς Τούρκους να γραφτώ για μες στη φωτιά να μπω;
 Κάλλιο στη φουτιά να μπεις πάρα Τούρκους να γραφτείς.
 Απ' τα χέρια πιάσκαν στη φουτιά αμπίδιξαν.
 Σα λαμπάδις έκιγαν σα θυμνιάμα μύριζαν.
 Πιριστέργια έγιναν στα Ουράνια πέταξαν*

Το τραγούδι, όπως γίνεται αντιληπτό, περιγράφει τη θυσία

17 Από τη συλλογή του Γιώργου Αγγελιοπλάστη, 40 τραγούδια της πόλης των Σερρών, Σέρρες 1994.

ενός πωλητή κρασιού, του Μαυρουδή, ο οποίος είναι το κεντρικό πρόσωπο και ο ήρωας του τραγουδιού. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Σιαμάκη, σε σχετικό άρθρο του με τίτλο «Η Τερπνή και το δημοτικό τραγούδι του Μαυρουδή», ο πρωταγωνιστής του τραγουδιού είναι πρόσωπο θρυλικό και ακαθόριστο, γεγονός που προκαλείται από την πιθανή σύγχυση και συμπίληση, όπως αναφέρει, μεταξύ δύο προσώπων που μαρτύρησαν σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους. Ο Σιαμάκης θεωρώντας το «Μαυρουδής» ως επίθετο και όχι ως κύριο όνομα, μεταφέρει το θέμα στη σύγχυση που προκλήθηκε από το Νικόδημο τον Αγιορείτη μεταξύ των δύο νεομαρτύρων με το όνομα Μιχαήλ, του Μαυροειδή από την Αδριανούπολη και του αντίστοιχου εκ Γρανίτσης των Αγράφων¹⁸.

Ο εκ Γρανίτσης των Αγράφων νεομάρτυρας είναι έμπορος αροτοπώλης και κήκε στην πυρά, στις 21 Μαρτίου του 1544, αλλά όπως απέδειξε η έρευνα¹⁹ δεν είχε το επίθετο Μαυρουδής. Ο εξ Αδριανουπόλεως νεομάρτυς ονομαζόταν Μαυροειδής ή Μαυρουδής, ανήκε στην τάξη των ευπόρων, πιθανώς γαιοκτήμονας, και δέχτηκε τον διά αποκεφαλισμού θάνατο, στις 17 Φεβρουαρίου του 1490²⁰. Και οι δύο περιπτώσεις νεομαρτύρων είναι πρώιμες χρονικά, τον 16^ο και 15^ο αιώνα αντίστοιχα και δεν δικαιολογούν εύκολα την επιβίωση μιας ενθύμησης δημοτικού τραγουδιού του

18 Κ. Σιαμάκης, «Η Τερπνή και το δημοτικό τραγούδι του Μαυρουδή», Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου: *Η Νιγρίτα-η Βισαλτία διά μέσου της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 703-714.

19 Σμ. Πασχαλίδης, «Μιχαήλ ο εκ Γρανίτσης Αγράφων, νεομάρτυς (+21.3.1544)», *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 39. Ο νεομάρτυρας Μιχαήλ καταγόταν από τη Γρανίτσα των Αγράφων. Μολονότι ούτε στο συναξάρι του ούτε στην Ακολουθία του, κείμενα που γράφτηκαν σχεδόν αμέσως μετά το διά πυράς μαρτύριό του, δεν του αποδίδεται το επώνυμο Μαυρουδής, ο όσιος Νικόδημος ο Αγιορείτης το χρησιμοποίησε για τον Μιχαήλ, κατά την παράφραση του αρχικού βίου, συγγέροντάς τον προφανώς με τον ομώνυμό του νεομάρτυρα Μιχαήλ Μαυροειδή, που καταγόταν και μαρτύρησε στην Αδριανούπολη περί το 1490. Αν και οι δύο ταυτώνυμοι νεομάρτυρες έχουν διακριθεί σε σύγχρονες ειδικές μελέτες (Βλέπε S. Petrides «Le neo-martyr Michel Mauroeides et son office», *Echos d' Orient* 14 (1911) 333-334), ωστόσο η σύγχυση και η ταύτισή τους σ' ένα πρόσωπο εξακολουθούν να υφίστανται και να διαιωνίζονται έως σήμερα.

20 S. Petrides, «Le neo-martyr Michel Mauroeides et son office», *Echos d' Orient* 14 (1911) 333-334.

19^{ου} αιώνα και μάλιστα στην αρκετά μακρινή, και από τις δύο προαναφερθείσες, περιοχή της Νιγηρίας. Ενδιαφέρον ωστόσο έχει ότι στο αγιολόγιο της μητρόπολης Διδυμοτείχου αναφέρεται και άλλος ιδιαίτερος νεομάρτυρας με το μικρό όνομα Μαυρουδής ο οποίος μαρτύρησε στις 30 Αυγούστου, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, χωρίς όμως να δίνονται άλλες πληροφορίες γι' αυτόν²¹.

Όπως προαναφέρθηκε, με το όνομα του Μαυρουδή, σώζεται δημοτικό τραγούδι²², πολύ αγαπητό παλαιότερα, στους καζάδες Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου που περιγράφει το μαρτύριο ενός νεαρού εμπόρου από την Αδριανούπολη, του Μαυρουδή, ο οποίος διατηρούσε κατάστημα στην Αδριανούπολη. Ο Μαυρουδής αυτός, εργατικός και ευσεβής χριστιανός, προκάλεσε το φθόνο των φανατικών Μουσουλμάνων, οι οποίοι τον συκοφάντησαν άδικα για προσβολή του Προφήτη και του πρότειναν να αλλαξοπιστήσει. Ο Μαυρουδής παρέμεινε ακλόνητος στη χριστιανική του πίστη και υπέστη μαρτυρικό θάνατο στη φωτιά, στις 30 Αυγούστου (1671). Η μορφή του Μαυρουδή του τραγουδιού της Νιγηρίας και της Τερπνής ταιριάζει με τον Μαυρουδή του αγιολογίου της μητροπόλεως Διδυμοτείχου που προαναφέρθηκε. Αντίστοιχο τραγούδι της Θράκης έχει ως εξής:

*Μαυρουδής, βρε καράγκουζελ, Μαυρουδής πουλάει κρασί.
Μαυρουδής πουλάει κρασί, μες στην Ιντιρνόπολη.
Μες στην Ιντιρνόπολη και στην Κωνσταντινούπολη.
Όλο Τούρκοι το 'πιναν. Γενίτσαροι το 'χυναν.
Μαυρουδής (γ)ιανατώθηκε για την πίστη τ'ς έβριζι.
Για την πίστη τ'ς έβριζι κι την παραπίστη τ'ς.
Μάστι ξύλα κι κλαριά να κουρώσι του Μαυρουδή.*

Σε άλλη παραλλαγή του τραγουδιού, επίσης από τη Θράκη, οι στίχοι αλλάζουν και προσαρμόζονται σε άλλο συναξάρι, όπως μας το κατέγραψε ο Γ. Κωνσταντινίδης στη Θεσσαλονίκη, στις 29 Νοεμβρίου 1941²³, ο οποίος το άκουσε το 1876 στην Αδριανούπο-

21 Ο Κουρτίδης (Γ. Κωνσταντινίδης, «Ο Αδριανουπολίτης Νεομάρτυς Άγιος Μαυρουδής», *Θρακικά* 18 (1943) 91) αναφέρει την 30^η Αυγούστου όχι ως ημέρα του μαρτυρίου αλλά ως ημέρα του πρώτου εορτασμού του ως αγίου και καθιέρωσής της ως ημέρα της ετήσιας μνήμης του.

22 Το τραγούδι, στη θρακική του εκδοχή, διασώθηκε από το μουσικό σχήμα του Κώστα Μπουσιμάνη.

23 Γ. Κωνσταντινίδης, «Ο Αδριανουπολίτης Νεομάρτυς Άγιος Μαυρου-

λη από τον πατέρα του και άλλους συγγενείς και γέροντες.

Σύμφωνα με το δεύτερο αυτό συναξάρι ο Μαυρουδής καταγόταν από την Αδριανούπολη, έλαβε λίγη μόρφωση, είχε υγιείς ηθικές και θρησκευτικές αρχές, ήταν φτωχός αλλά εργατικός και τίμιος. Από μικρή ηλικία ασχολήθηκε με τη γεωργία, αμπελοργία και κηπουρική στο προάστειο Ατ Παζάρ της Αδριανούπολης. Τις αρετές και την εργατικότητα του Μαυρουδή εκτίμησε Τούρκος Μπέης, γαιοκτήμονας της περιοχής Τσερκέφ της Αδριανούπολης ο οποίος και τον προσέλαβε ως επιστάτη στα κτήματά του. Όταν κάποτε ο Μπέης έλειψε για Προσκύνημα στη Μέκκα η χανούμισσα, ως άλλη γυναίκα του Αιγύπτιου Πετεφρή, προσπάθησε να δελεάσει το Μαυρουδή «εις αθεμίτους μετ' αυτής σχέσεις». Συναντώντας την αντίσταση του Μαυρουδή και κατησχυμένη από αυτόν αποφάσισε να τον εξοντώσει με τη βοήθεια ενός «τουρκόγυφτου», στον οποίο έταξε τη θέση του επιστάτη. Ο «τουρκόγυφτος» δέχτηκε πρόθυμα και τη νύχτα, όταν ο Μαυρουδής αποκαμωμένος, από τη δουλειά, είχε αποκοιμηθεί του κατάφερε χτύπημα στο κεφάλι και τον αποτελείωσε με μαχαίρι. Την άλλη μέρα η χανούμισσα διέταξε να πετάξουν το νεκρό σώμα του Μαυρουδή στο δρόμο. Ευσεβείς όμως χριστιανοί το ενταφίασαν στην ενορία του Αγίου Γεωργίου της Αδριανούπολης. Μετά από μερικές ημέρες παρατήρησαν ασυνήθη λάμψη πάνω από τον τάφο και το θεώρησαν ως θαύμα. Το ανέφεραν στον μητροπολίτη και αυτός με τη σειρά του στο Πατριαρχείο, το οποίο όπως αναφέρεται, αναγνώρισε την αγιότητα του Μαυρουδή²⁴.

Ο αδριανουπολίτης λόγιος Γ. Κουρτίδης στο σχετικό άρθρο του μαρτυρεί την ύπαρξη στις όχθες του Τόνζου ποταμού στην Αδριανούπολη ενός μνήματος το οποίο οι κάτοικοι της πόλης το ονόμαζαν «τ' Αη Μαυρουδή το μνημόρι». Ωστόσο, σημειώνει, ότι γινόταν εκεί κάποια σύντομη ακολουθία στις 17 Φεβρουαρίου, όταν δηλαδή εορτάζει ο Μιχαήλ Μαυροειδής ο Αδριανουπολίτης²⁵. Η σύγχυση μεταξύ δύο νεομαρτύρων είναι και εδώ εμφανής. Δηλαδή, μεταξύ του Μιχαήλ Μαυροειδή, νεομάρτυρα του 1490 και ενός, επίσης νεομάρ-

δής», *Θρακικά* 18 (1943) 85-92.

24 *Ο.π.*, σ. 89.

25 Κ. Κουρτίδης, «Ο Νεομάρτυς Μιχαήλ Μαυρουδής και ο τάφος του εις Αδριανούπολιν», *Θρακικά* 12 (1938) 400-402. Βλ. και V. Laurent, «Encore le neomartyr Michel Mauroeides», *Revue des etudes byzantines* 195-196 (1939) 376.

τυρα, Μαυρουδή, του οποίου μαρτυρούν την ύπαρξη ένα σχεδόν άγνωστο συναξάρι και ένα σύντομο δημοτικό τραγούδι.

Ποια όμως η σύνδεση όλων αυτών με την Τερπνή και την περιοχή του όρους Βερτίσκου; Κατ' αρχάς, όπως ειπώθηκε, οι δύο παραλλαγές της Τερπνής, παρά την ομοιότητα με αυτές της Θράκης, στους έξι πρώτους στίχους, είναι οι μεγαλύτερες όλων, καθώς φτάνουν τις δώδεκα στροφές των τεσσάρων η καθεμιά στίχων και μας προσφέρουν τις περισσότερες λεπτομέρειες. Είναι σημαντικό δε, ότι η μια από αυτές διασώζει και το όνομα της γυναίκας του Μαυρουδή, της Λέγκως, λεπτομέρεια η οποία δεν υπάρχει σε καμιά άλλη παραλλαγή ή σε κανένα άλλο από τα γνωστά συναξάρια για τον Μαυρουδή:

*Πιάστε τον ορέ παιδιά και ρίξτε τον μες την φωτιά
Αφήστε με ορέ παιδιά ώσπου να έρθει η Λέγγω μου*

Το θέμα γίνεται πιο ενδιαφέρον καθώς στην Νιγρίτα και την Τερπνή το όνομα Μαυρουδής συναντάται και ως βαπτιστικό, αλλά και ως επίθετο. Η πιθανότητα μάλιστα ύπαρξης και ενός άλλου νεομάρτυρα, με το όνομα ή επίθετο Μαυρουδής, στην ευρύτερη περιοχή του Βερτίσκου όρους, ενισχύεται και από πληροφορία που μας διασώζουν οθωμανικές πηγές. Πιο συγκεκριμένα σε απόφαση του Ιεροδικείου Θεσσαλονίκης διαβάζουμε²⁶:

Το μεσονύκτιο της Τετάρτης, 20 Σιαμπάν 1138 (21 Μαρτίου 1726), δώδεκα λησταί εισείλθον εις την οικίαν του Χατζή Ελιάς υιού Σινάν, κατοίκου του χωρίου Βυσώκας του δήμου Μπογδάν της Θεσσαλονίκης, και ελήστευσαν και διήρπασαν τα πράγματά του επιχειρήσαντες να φονεύσουν τούτον. Ερεύνης και διώξεως τότε γενομένης, είχε συλληφθή διά του τιμαριούχου της Βυσώκας ο εκ του χωρίου Τσερπίστης, του καζά Σερρών ληστής Νικόλαος υιός Μαυρουδή, προσαχθείς δε ενώπιον του ιεροδικείου και κατ' αντιμωλίαν του ρηθέντος Χατζή Ελιάς και δικασθείς ωμολόγησεν ότι: «Εισήλθον το μεσονύκτιον εις την οικίαν αυτού, διήρπασα τα πράγματά του και επεχείρησα να φονεύσω και τον ίδιον». Εκ των ληστευθέντων πραγμάτων αυτού τινά ευρεθέντα επεστράφησαν, ο δε ληστής εξετελέσθη.

Την ίδια τύχη είχαν αργότερα και δύο θρακιώτες συνεργοί του από τον καζά Γενιτζέ (Γενισέα Ξάνθης)²⁷.

26 Ι. Βασδραβέλλης (επιμ.), Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α΄ Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 181-182.

27 Ό.π., σ. 181.

Ποια η σχέση του Νικολάου γιου του Μαυρουδή με το τραγούδι; Ποιος ο τρόπος εκτέλεσής του από τους Οθωμανούς; Ποιος ο βίος του πατέρα του Μαυρουδή; Δυστυχώς μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε εφόσον ο ήρωας του τραγουδιού μπορεί να ταυτίζεται με τον Νικόλαο Μαυρουδή ή τον πατέρα του με το βαπτιστικό όνομα Μαυρουδής. Σίγουρα όμως δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ομώνυμο δημοτικό τραγούδι της Τερπνής.

Κατά τον Κωνσταντίνο Σιαμάκη η έλλειψη οποιαδήποτε πηγής για τυχόν επαναστατικό χαρακτήρα στην πράξη του Νικολάου Μαυρουδή ή για ομολογία της χριστιανικής του πίστης στο δικαστήριο, ενισχύουν την άποψη ότι ο νεομάρτυρας ήρωας του τραγουδιού δεν έχει καμιά σχέση με τον τερπνιώτη «λήσταρχο» στο περιστατικό της Βυσώκας²⁸. Ωστόσο, η αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής μπορεί να ενισχύσει τις υποθέσεις ότι όντως μπορεί να υπάρχει σχέση.

Πιθανή σύνδεση του προσώπου του ληστή Μαυρουδή με τον ομώνυμο του τραγουδιού κάνει ο Ευ. Παπαθανασίου²⁹: *Εις αρκετά μέρη υπάρχουν κλέφται, που αντιμετωπίζουν τας Τουρκικάς αρχάς και προσπαθούν να περιορίσουν τας επιδρομάς των Αλβανών, τους οποίους είναι ανίκανοι οι Τούρκοι των διαφόρων περιοχών να πατάξουν.* Μια τέτοια περίπτωση, κατά τον Παπαθανασίου, αποτελεί και ο Νικόλαος Μαυρουδή, τον οποίο οι Τούρκοι συνέλαβαν στη Βυσώκα –ο Παπαθανασίου αναφέρει ως ημερομηνία την 11^η Ιουνίου του 1726– μαζί με τους δύο συντρόφους του. Ο Παπαθανασίου εικάζει την ταύτιση του παραπάνω Μαυρουδή με τον ομώνυμο νεομάρτυρα και θεωρεί και αυτός, όπως και οι Πέτροβιτς και Θηλυκός, ότι: *το τραγούδι αυτό είναι τοπικόν και όχι παρείσακτον.*

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί μας πληροφορεί για την αποχώρηση των χριστιανικών πληθυσμών της περιοχής στα ορεινά, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και ότι προς Β. της λίμνης του Λαγκαδά δεν συναντούσε κανείς τίποτε· μόνο σε ορισμένα σημεία έβρισκε κατεστραμμένα χωριά, ερειπωμένους τοίχους σπιτιών, που ανήκαν σε «λη-

28 Κ. Σιαμάκης, «Η Τερπνή και το δημοτικό τραγούδι του Μαυρουδή», Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου: *Η Νιγρίτα-η Βισαλτία διά μέσου της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 706.

29 Ευ. Παπαθανασίου, *Ιστορία της Νιγρίτης και της επαρχίας Βισαλτίας*, Νιγρίτα 1970, σ. 81.

στρικούς» πληθυσμούς (χαϊντούτ), Έλληνες, Βουλγάρους και Βλάχους... Αν εξαιρέσουμε τις πόλεις εκείνες που παρουσιάζουν σχετική ασφάλεια χάρη στην επίκαιρη εμπορική και στρατηγική τους θέση, όπως π.χ. την Θεσσαλονίκη, παρατηρούμε, ένα αληθινό ξεριζώμα των χριστιανικών πληθυσμών...³⁰.

Επίσης, κατά τη διάρκεια του αυστρουτουρκικού πολέμου, αλλά και μετά τη συνθήκη του Passarowitz (1718), πολλοί Οθωμανοί λιποτάκτες εκτρέπονταν σε ληστείες και φόνους εντεινόντας έτσι την αναστάτωση μέσα στην αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τον Απ. Βακαλόπουλο, στις πεδιάδες της Θεσσαλονίκης και των Σερρών οι χωρικοί των παραπάνω περιοχών, είτε μικροϊδιοκτήτες είτε καλλιεργητές των μεγάλων ιδιοκτησιών των Τούρκων αγάδων, επειδή απαγορευόταν η εξαγωγή σιτηρών, ήταν αναγκασμένοι να πουλούν τα προϊόντα τους στους Τούρκους αγάδες, οι οποίοι, όπως ήταν φυσικό, έβρισκαν κάθε μέσο να τους εκμεταλλευθούν, δηλαδή αγόραζαν το σιτάρι σε χαμηλές τιμές, για να το ξαναπουλήσουν έπειτα πολύ πιο ακριβά. Αυτός ήταν ο κύριος λόγος που η γεωργία δεν ήταν πολύ ανεπτυγμένη³¹.

Για τις πιέσεις που δέχονταν οι χριστιανοί από τους μουσουλμάνους έχουμε τη χαρακτηριστική μαρτυρία του Σιατιστινού γιατρού Παναγιώτη Ψατέλη, ο οποίος στο έργο του «Άποψιν διά τα αίτια της επαναστάσεως της Ελλάδος διά την ανεξαρτησίαν της από τον οθωμανικό ζυγόν» το οποίο δημοσίευσε στα γαλλικά στη Λυών το 1826, αναφέρει: *κατά τις δοσοληψίες Τούρκων και Ελλήνων, οι τελευταίοι, κυρίως οι έμποροι ή οι παντοπώλεις, δεν έπρεπεν ν' αντιλέγουν στην τιμή των τροφίμων, την οποίαν τους αντιπροτείνει ο Τούρκος*. Κάτι αντίστοιχο συνέβη, όπως μας πληροφορεί το τραγούδι, στο Μαυρουδί:

*Μαυρουδής πουλεί κρασί όλ(οι) οι Τούρκοι του 'πιναν μια
παρά δεν έδουναν θύμουσι κι ου Μαυρουδής τ'ς έβρισι την
πίστη τ(ου)ς.*

Στη δε Σερραϊκή παραλλαγή:

*Τώπιναν οι Χριστιανοί και τονν καλοπλέρωναν
τώπιναν οι Τούρκοι και δεν τον πλέρωναν*

Τουρκικό φιορμάνι του 1742 αναφέρει προς τους τοπάρχες της

30 Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1353-1833*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 99.

31 Ο.π., σ. 267.

Μακεδονίας ότι: *εξ αιτίας της αμελείας των και της απροσεξίας των διεσαλεύθη τελείως η τάξις εις τα πόλεις και τους καζάδες σας, εις τρόπον ώστε διάφοροι κακοποιοί, παραδιδόμενοι εις τους ανοσίους πόθους των, διέπραττον όπως και πριν ανθρωποκτονίας και λεηλασίας, τάλαιπωρούντες τους κατοίκους, καταστρέφοντες τους ραγιάδες και ληστεύοντες τους διαβάτες, αποτέλεσμα των οποίων είναι να χάνουν τον ύπνον των οι μέχρι τούδε εν ησυχία διαβιούντες ραγιάδες και να εκλείπη πάσα ασφάλεια εις τας δημοσίας οδούς και εις την υπαίθρον χώραν³².*

Πολλοί κατά τόπους αγάδες έγιναν ανεξάρτητοι τυραννίσκοι. Ανταγωνίζονταν και συγκρούονταν ο ένας με τον άλλον σε αιματηρές συρράξεις. Η ισχυρή οικογένεια του Χαμπεντέρογλου, π.χ., είχε κτήματα σε δεκατέσσερις καζάδες. Η έδρα της ήταν στη Δοϊράνη. Καταπίεζε όλους τους γείτονες αγάδες αρπάζοντας ανεξέλεγκτα τις περιουσίες τους. Με τη μεγάλη της περιουσία και αρχηγό τον Αμπντούλ αγά οργάνωσε ισχυρή στρατιωτική δύναμη από Αλβανούς και λιποτάκτες γενιτσάρους. Έχοντας 3.000 στρατό, το 1769, συγκρούστηκε με τον αρχηγό των Γιουρούκων της περιοχής Κιλκισίου, Λαχανά, Σοχού και Νιγρίτας Χασάν αγά και τον νίκησε. Ο Αμπντούλ αγάς αποθρασύνθηκε και άφησε τους Τουρκαλβανούς στρατιώτες του να καταληστεύουν και να τυραννούν τους χωρικούς της υπαίθρου³³.

Είναι αδύνατο να περιγραφούν οι καταπίεσεις, οι αδικίες, οι εξευτελισμοί, οι ταπεινώσεις, οι αρπαγές, οι λεηλασίες, οι σφαγές και οι αιχμαλωσίες. Όλα αυτά έκαμαν ελληνικούς πληθυσμούς να μετακινηθούν αναγκαστικά σε άλλες περιοχές για να αναπνεύσουν λίγο αέρα ελευθερίας. Οι κάτοικοι των χωριών της υπαίθρου καταπιέζονταν περισσότερο από ό,τι οι κάτοικοι των αστικών κέντρων, διότι δεν υπήρχε καμιά κρατική επίβλεψη και ασφάλεια. Η ζωή τους ήταν στη διάθεση των άπληστων Τούρκων φεουδαρχών οι οποίοι ήσαν ανεξέλεγκτοι από την κεντρική οθωμανική εξουσία.

Μια τέτοια περίπτωση ήταν αυτή των δύο γιων του Γραμμένου,

32 Ι. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Β' Αρχεία Βεροίας-Ναούσης*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 451.

33 Π. Σπανδωνίδης, *Μελένικος*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 30. Για τις ληστρικές επιδρομές στην περιοχή βλέπε και Ευ. Παπαθανασίου, *Ιστορία της Νιγρίτης και της επαρχίας Βισαλτίας*, Νιγρίτα 1970, σ. 81, 82. Βλέπε επίσης στο Γ. Εχέδωρος, *Μακεδονία, Ιστορία του Κιλκίς*, Κιλκίς 2007.

του Δήμου και του Γιωργάκη, οι οποίοι εγκατέλειψαν τη Βυσώκα (Όσσα) το 1719 και εγκαταστάθηκαν στα Κρούσοβα (σημερινά Κερδύλλια) όπου ασκούσαν εμπόριο. Στις 3 Αυγούστου του 1725, φθάνουν με τα άλογά τους φορτωμένα εμπορεύματα από τα Γιάννενα στη Ρεντίνα. Εκεί οι δερβεντζήδες, δηλ. οι προστάτες των στενών³⁴, τους συλλαμβάνουν. Οι άνθρωποι για να γλυτώσουν δραπετεύουν και προσφεύγουν στον Αγά της περιοχής δηλώνοντας ότι είναι έντιμοι ραγιάδες. *Εμείς είμεθα κυρίως κάτοικοι ραγιάδες ... Οι δερβεντζήδες μας εξεβίασαν όχι να τους δώσουμε μπαξίσια, αλλά, βαλτοί όντες, να αφήσουμε το χωριό Κρούσοβα και να επιστρέψουμε στο παλιό μας χωριό, τη Βυσώκα... Εμείς εναντιωθέντες εφύγαμε αφήνοντας τα εμπορεύματά μας.. αυτοί δε τα ελαφυραγώγησαν³⁵. Το παραπάνω συμβάν αποδεικνύει την τραγικότητα των ανθρώπων της εποχής οι οποίοι προσπαθούσαν να αποφύγουν τις τουρκικές καταπίσεις, αλλά φανερώνει και τη δυσκολία διαβίωσης σε χωριά, όπως η Βυσώκα, πιθανότατα λόγω της βαριάς φορολογίας του χωριού, εξαιτίας της οποίας εξαναγκάζονταν οι κάτοικοί του να μετοικίσουν.*

Κάτω από τις συνθήκες τις οποίες ζούσαν οι χριστιανοί, την αβεβαιότητα και τους κινδύνους πρόβαλε αδήριτη η ανάγκη να δημιουργηθεί κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας μια «νέα» τάξη, οι κλέφτες, οι οποίοι για να επιβιώσουν λήστευαν τους πλούσιους κατοίκους των χωριών, αλλά ταυτόχρονα εκδικούνταν τους Τούρκους μπέηδες και τους συνεργάτες τους για τα δεινοπαθήματα των συγγενών τους. Πιθανότατα ο ήρωας του δημοτικού τραγουδιού «Ο Μαυρουδής» να ανήκει σε αυτήν την περίπτωση, όπως στην ίδια περίπτωση «ληστή» που έκλεβε τους εύπορους και ενίσχυε τους φτωχούς, ανήκει και ο ήρωας ενός άλλου τραγουδιού της περιοχής της Νιγρίτας «του Γκιόργκα» ο οποίος δολοφονήθηκε στη 1 Μαΐου του 1898³⁶. Αν η παραπάνω υπόθεση για τον Μαυρουδή της Τερπνής ευσταθεί, μόλις είκοσι πέντε χρόνια πριν τον μαρτυρικό θάνατο της αγίας Κυράννας, τότε γίνεται αντιληπτό μέσα σε ποιο περιβάλλον και με τι πρότυπα ανατράφηκε η αγία αυτή μορφή της νεομάρτυρος της Βυσώκας και του όρου Βερτίσκου.

34 Πρόκειται για τα γνωστά Μακεδονικά Τέμπη.

35 Ι. Βασδραβέλλης (επιμ), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α΄ Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 174-176.

36 Το σχετικό τραγούδι ξεκινά με τον στίχο: *Στα χίλια οκτακόσια εννενήκοντα οκτώ σκοτώσανε τον Γκιόργκα στη μέση στο χωριό.*

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΜΠΟΝΟΒΑΣ

Αρχαιολόγος

**Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΑΘΩΝΙΚΩΝ ΧΑΡΤΙΝΩΝ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΕΡΡΩΝ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ**

ΥΠΟΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ*

Οι μονόφυλλες χάρτινες θρησκευτικές εικόνες αποτελούσαν την εργασία ορισμένων κελλιωτών μοναχών και κοσμικών χαλκογράφων, όπως επίσης χαλκογράφων-ζωγράφων και σταμπαδούρων (εκτυπωτών), το 19ο αιώνα, στον Άθω. Η πλειοψηφία των καλλιτεχνών εντοπίζεται την περίοδο από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, εγκατεστημένη κυρίως στην περιοχή των Καρεών, πρωτεύουσας της μοναστικής πολιτείας του Άθω, ενώ τα έργα τους παρουσιάζουν ευρεία διασπορά σε κοινότητες ακόμη και του παροικιακού Ελληνισμού. Οι αγιορείτες χαλκογράφοι και σταμπαδούροι υιοθέτησαν ένα νέο εικαστικό είδος, εμπνευσμένοι σε επίπεδο τεχνικής από αντίστοιχα ευρωπαϊκά έργα. Η παραγωγή και η διάδοσή τους βασίσθηκε αρχικά στην ξυλογραφία και κατόπιν στη χαλκογραφία και στη λιθογραφία, οι οποίες ήταν γνωστές ήδη το 15ο αιώνα, στην Ευρώπη. Αφετηρία υπήρξε η παραγωγή φημισμένων καλλιτεχνών, όπως των Albrecht Dürer (1471-1528), Lucas Cranach του Πρεσβύτερου (1472-1553),

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον πανοσιολογιώτατο αρχιμανδρίτη π. Εφραίμ, καθηγούμενο της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου, για την άδεια δημοσίευσης αρχαικού υλικού της μονής, καθώς επίσης στους μοναχούς π. Φίλιππο, Αββακούμ και Ιωσήφ για την εν γένει βοήθειά τους, στον πρωτοπρεσβύτερο π. Ιορδάνη Θεμελίδη, διευθυντή του Μαξίμειου Πνευματικού και Πολιτιστικού Κέντρου της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης για την άδεια δημοσίευσης της χάρτινης εικόνας της Παναγίας Οικονόμισσας, στην μοναχή Ακυλίνα, καθηγουμένη της Ιεράς Μονής Προφήτη Ηλία Αγίου Πνεύματος Σερρών για την άδεια δημοσίευσης των χάρτινων εικόνων της μονής.

Hans Holbein του Νεότερου (1497-1543).¹

Η χρήση ευρωπαϊκών έργων χαρακτηριστικής ως προτύπων στον Άθω ανιχνεύεται ήδη το 16ο αιώνα. Χαλκογραφίες του Marcantonio Raimondi με ευρεία διάδοση αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για ζωγράφους μεταβυζαντινών χρόνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, ο οποίος εισήγε αναγεννησιακά διακοσμητικά στοιχεία στις τοιχογραφίες (1535) του καθολικού ναού της μονής Μεγίστης Λαύρας Άθω.² Μεταγενέστερα, στα μέσα του 18ου αι., η ίδρυση εργαστηρίων παραγωγής χαλκογραφιών καλλιτεχνικών κέντρων της Ευρώπης (Βενετία, Βιέννη, Παρίσι, Βουκουρέστι, Λειψία, Κίεβο, Μόσχα, Αγία Πετρούπολη) προσήλκυσε το ενδιαφέρον μοναστικών αδελφοτήτων του Άθω, οι οποίες προχώρησαν σε παραγγελίες χάρτινων εικόνων με θέμα τις πανοραμικές απόψεις από μονές και σκήτες μαζί με τους τιμώμενους αγίους τους. Οι αρχικές παραγγελίες έργων από μονές του Άθω γίνονταν στη Βιέννη και Βενετία έως το έτος 1824.³

Η μέχρι τώρα έρευνα βασίζεται με αναφορές καταχωρημένες σε αρχειακό υλικό αγιορείτικων μονών, φανερώνοντας ότι οι

1 P. Huber, *Athos. Leben, Glaube, Kunst*, Atlantis Verlag AG, Zürich ³1982, σ. 365-383. Γ. Τσιμπούκης, *Οι εικονογραφικοί κύκλοι της Αποκάλυψης του Ιωάννη στις μονές του Αγίου Όρους*, Αθήνα 2012, (διδασκαρική διατριβή), σ. 37-41, 53 κ.ε.

2 M. Chatzidakis, "Marcantonio Raimondi und die post-byzantinisch-kretische Malerei", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 59, Berlin 1940, σ. 147-161, πίν. 1-10 (ανατύπωση, *Études sur la peinture postbyzantine, Variorum Reprints V* (London 1976), III).

3 A. Tourta, "Greek religious engravings printed in Venice", *La stampa e l'illustrazione del libro Greco a Venezia tra il settecento e l'ottocento*, Atti della giornata di studio (Venezia, 28 ottobre 2000). A cura di Chryssa A. Maltezos, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Convegna 3, Venezia 2001, σ. 65-78, 97-108. G. Golobias, I. Simonopetritis, "Paper icons: From Venice in Mount Athos", *ό.π.*, σ. 51-63, 81-96. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες. Όρθόδοξα Όρησκευτικά Χαρακτικά 1665-1899*, τ. I, Άθήνα 1986, σ. 28. Ίερομόναχος Ίουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Χάρτινες Εικόνες», *Όησαυροί του Άγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 207-213, αρ. 4.1-4.5, 4.7. G. Golobias, "Athonite paper icons", *Athos. Monastic Life on The Holy Mountain*, Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, 18th August 2006-21st January 2007, Maahenki Ltd, Helsinki 2005, σ. 90-95, αρ. A.51-60.

χάρτινες εικόνες παράγονταν σε πολλαπλά αντίτυπα δεκάδων χιλιάδων⁴. Οι πληροφορίες από τα οικονομικά κατάστιχα και την αλληλογραφία μονών διαφωτίζουν τις συνθήκες παραγωγής έργων, τα οποία αντιπροσωπεύουν τη νεότερη και ελάχιστα γνωστή πτυχή της χαρακτηριστικής τέχνης. Πρόκειται για αυτοτελή ενότητα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής εικονογραφίας στους όψιμους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους. Το νέο εικαστικό είδος υιοθετήθηκε από εκκλησιαστικούς κύκλους, απεικονίζοντας παγιωμένα και νέα θρησκευτικά θέματα, με τη χρήση νέων υλικών και τεχνικών, και αναπτύχθηκε παράλληλα με τα δύο παγιωμένα εικαστικά είδη της τοιχογραφίας και της φορητής εικόνας. Η κυκλοφορία των έργων βεβαιώνεται από τον εντοπισμό τους σε κοινότητες του Ελληνισμού, μεταξύ των οποίων και η ευρύτερη περιοχή της πόλης των Σερρών.

Κομβικό ρόλο στην αγιορείτικη χαρακτηριστική είχε η πολίχνη των Καρεών, όπου το 18ο και κυρίως το 19ο αιώνα σημειώθηκε σημαντική εμπορική, οικονομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα εργαστηρίων με παραγωγή έργων τέχνης και θρησκευτικών ειδών καθημερινής χρήσης, όπως φορητές εικόνες, κώδωνες, κομβοσχόνια, βιβλία, χειρόγραφα, ξυλόγλυπτα.⁵ Ταυτόχρονα, σημειώθηκε έντονη καλλιτεχνική δράση από χαλκογράφους και σταμπαδού-

4 Έχουν καταγραφεί 67.020 αντίτυπα κατόπιν παραγγελιών της μονής Ξηροποτάμου, το χρονικό διάστημα 1816–1914 (Μ. Μπονόβας, «Αρχαιακά τεκμήρια παραγωγής χάρτινων θρησκευτικών εικόνων από τη Μονή Ξηροποτάμου Αγίου Όρους κατά το 19ο–20ό αιώνα», *Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 22–24 Νοεμβρίου 2013), Πρακτικά, Αθήνα 2015, σ. 323–343), 22.146 αντίτυπα για λογαριασμό της μονής Παντοκράτορος, την περίοδο 1809–1875 (Ν. Μ. Μπονόβας, «Αρχαιακά τεκμήρια παραγγελιών χαλκογραφιών. Η περίπτωση της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους το 19ο αιώνα», *Εγνατία* 15 (2011), σ. 219–231) και 17.000 αντίτυπα για τη μονή Σίμωνος Πέτρας, από το 1849 έως το 1902 (Γεωρμ. Ίουστίνος, «Χάρτινες εικόνες», *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, επιμ. Στ. Παπαδόπουλος, ΕΤΒΑ, Άθήνα 1991, σ. 245–247).

5 Ν. Μ. Μπονόβας, *Όψιμη Μεταβυζαντινή Ζωγραφική στο Άγιον Όρος. Το εργαστήριο των Καρπενησιωτών ζωγράφων (1773–1890)*. Α' Κείμενο, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 21–29 (αδημοσίευτη διδακτορική εργασία). σ. 148–150. Ν. Μ. Μπονόβας, «Το κελλί των Αγίων Πάντων τις Καρνές του Άθω, έδρα των Καρπενησιωτών ζωγράφων», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμος ΑΒ', 2011, σ. 148–150.

ρους είκοσι τριών εργαστηρίων τα δέκα επτά εκ των οποίων βρίσκονται στις Καρυές.⁶ Ισχυρή ένδειξη ανάπτυξης της χαλκογραφίας και παραγωγής χάρτινων εικόνων αποτελεί εγχειρίδιο ερμηνείας της χαλκογραφικής τέχνης που προέρχεται από εργαστήριο των Καρεών και φέρει τον τίτλο: «Ερμηνεία πώς να σχαλίσης το χάλκωμα». Αριθμεί 13 φύλλα με τεχνικές οδηγίες, χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα και το 1923 περιήλθε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (αρ. χφ. 23).⁷

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται δέκα έξι έργα (δεκατέσσερις χαλκογραφίες, μία λιθογραφία, μία φορητή εικόνα), τα οποία παρουσιάζουν ποικίλα θέματα και χρονολογούνται στην περίοδο από το 1761 έως το 1922. Το σύνολο σχεδόν των χάλκινων πλακών χαράχθηκε και των χάρτινων εικόνων τυπώθηκε στον Άθω. Οι παραγγελίες έγιναν από αδελφότητες μονών της ευρύτερης περιοχής των Σερρών, στις οποίες διασώζονται ορισμένες από τις χάλκινες πλάκες, καθώς επίσης αντίτυπα των χάρτινων εικόνων τους.

Έξι χάρτινες εικόνες με μονές της ευρύτερης περιοχής των Σερρών αποτελούν τη μεγαλύτερη θεματική ενότητα: 1. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους, 1761 (αρ. 6), 2. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους, 1816 (αρ. 7), 3. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους, 1814 (αρ. 10), 4. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους, 1848 (αρ. 11), 5. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών, 1851 (αρ. 13), 6. Η μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών, 1859 (αρ. 14).

Τέσσερις χάρτινες εικόνες με προέλευση τη μονή Βατοπαιδίου σχηματίζουν τη δεύτερη σε μέγεθος θεματική ενότητα: 1. Η Παναγία η Βατοπαιδινή ή Εσφαγμένη, 1763 (αρ. 2), 2. Η μονή Βατοπαιδίου Άθω, 1792/1802 (αρ. 8), 3. Η αγία Ζώνη της Παναγίας, 1817 (αρ. 9), 4. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας, 1842 (αρ. 4). Τεκμήρια κυκλοφορίας των ανωτέρω τεσσάρων έργων στην πόλη και στην περιοχή των Σερρών αποτελούν οι διαδοχικές επιστολμαίες αναφορές και παραγγελίες από διερχόμενους βατοπαιδι-

6 Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Άγιορείτες χαλκογράφοι», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, επιμ. Α. Τούρτα, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 10 Νοεμβρίου 1995, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 59–60, 70–71. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π. τ. Ι. σ. 26–27.

7 Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Άγιορείτες χαλκογράφοι» ό.π. σ. 59, 70, 72, εικ. 12.

νούς μοναχούς με την αγία Ζώνη της Παναγίας (αγιοζωνίτες) προς συλλογή ελεών. Αποδέκτης των επιστολών και των ελεών ήταν η αδελφότητα της μονής της μετανοίας των μοναχών, η οποία έστειλε χάρτινες εικόνες, με σκοπό τη διανομή τους στις Σέρρες, στη Νιγρίτα και στη γειτονική της Σ(ο)ύρπα.⁸ Στις επιστολές καταγράφεται: 1. «προς τούτοις σὰς εἰδοποιοῦμεν, νὰ μὰς στείλετε: 20 στάμπες τῆς ἁγίας Ζωνῆς· δέκα μοναστήρια δεκα ἔσφαγμέναις καὶ 15 εὐαγγελισμοῦς» (11 Απριλίου 1837),⁹ 2. «πρὸς τούτοις εἶχαμεν γράψει· διὰ μερικαῖς στάμπαις νὰ μας στείλετε: 40 ἁγιαζῶναις: 15 Μοναστηριακαῖς: 10 ἔσφαγμέναις καὶ· 40 τοῦ εὐαγγελισμοῦ.» (5 Ιουνίου 1837),¹⁰ 3. «ὁποῦ ἐλάβαμεν καὶ ταῖς στάμπαις: 45· τῆς Ἁγίας Ζώνης· 40· τοῦ Μοναστηρίου· 20· τῆς σφαγμένης ὡς ἐγράφατε ἡμῖν» (20 Ιουνίου 1837).¹¹

Η διανομή των τεσσάρων χάρτινων εικόνων της μονής Βατοπαιδίου οφείλεται στους στενοὺς δεσμούς μοναχών της αδελφότητας με κατοίκους της πόλης και της ευρύτερης περιοχής των Σερρών. Είναι γνωστό ότι οι αγιοζωνίτες μοναχοὶ κατά τις περιόδους τους παρέμεναν στις Σέρρες για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο συγκριτικά με οποιαδήποτε άλλη κοινότητα του Ελληνισμού.¹² Περαιτέρω τεκμήρια προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν επιστολές αγιοζωνιτῶν μοναχῶν ἀπὸ τα ἔτη 1823, 1837 και 1843, με αναφορές στη λειτουργία μετοχίου με ναό της μονής Βατοπαιδίου στην πόλη των Σερρών και στην ερείπωσή του εξαιτίας περιορι-

8 Α. Ι. Θηλυκός, «Σούρπα ή Σύρπα. Πόθεν η ονομασία και ταύτης», *Σερραϊκά Χρονικά* 2 (1957), σ. 191-193.

9 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

10 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

11 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

12 Ν. Μ. Μπινόβας, «Ἐγγραφα ἀπὸ το ἀρχεῖο της μονῆς Βατοπαιδίου σχετικά με τις περιόδους μοναχῶν (19ος αἰ.): τεκμήρια για την ιστορία των μετοχιῶν και την πνευματική ακτινοβολία της μονῆς», Θ' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, *Ἡ ἑξακτίνωση του Ἁγίου Ὁρους στον ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια*, Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 21-23 Νοεμβρίου 2014, Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 479-482. Ν. Μ. Μπινόβας, «Το ταξίδι μοναχῶν με την Αγία Ζώνη της Θεοτόκου ἀπὸ τη μονή Βατοπαιδίου στην Παναγία Λιόκαλη Σερρών και η πυρκαγιά της πόλης (1855)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2016), σ. 97-124.

σιμένων εσόδων.¹³

Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα πρόσφατης έρευνάς μας, η θέση του μετοχίου θα μπορούσε να συνδεθεί με τον ναό της Παναγίας Οδηγήτριας στο εσωτερικό του κάστρου (1329, 1346, 1348, 1356) των Σερρών ή με τον ναό του Αγίου Δημητρίου εκτός του κάστρου (1326, 1356). Οι δύο ναοί πλαισιωμένοι από ιδιοκτησίες (οικίες, νερόμυλους, χωράφια) της μονής αναφέρονται σε έγγραφα υστεροβυζαντινών χρόνων.¹⁴ Πρόσθετο τεκμήριο πνευματικής ακτινοβολίας της μονής Βατοπαιδίου στην περιοχή των Σερρών αποτελεί η χειρόγραφη φυλλάδα, η οποία περιέχει τον Μεγάλο και Μικρό Εσπερινό, τον Όρθρο και την Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού της αγίας Ζώνης (1868) και σώζεται στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου στο χωριό Πεντάπολη Σερρών.¹⁵

Τρεις χάρτινες εικόνες εντοπίζονται στη μονή Προφήτη Ηλία πλησίον του χωριού Άγιο Πνεύμα ανατολικά της πόλης Σερρών: 1. Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, αρχαγγέλους και αγίους (αρ. 1), 2. Η Παναγία Γλυκοφιλούσα. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (αρ. 3), 3. Η Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων (αρ. 5). Τα έργα δωρίθηκαν το 1990, στη μονή και κοσμούν το αρχονταρίκι¹⁶.

13 Ν. Μ. Μπονόβας, «Το ταξίδι μοναχών με την Αγία Ζώνη της Θεοτόκου», *ό.π.*, σ. 105–106.

14 Πρβλ. *Actes de Vatopédi, II: De 1330 à 1376 (Archives de l' Athos, XXI), Édition Diplomatique par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros et K. Smyrlis, Texte, Paris 2006, σ. 6, 18, 36, 46, αρ. 93,27, 97.15–16, 29, 108.22–23, 29, 124.65, 68, App. VI.19, 36. Π. Κ. Σαμσάρης, Βυζαντινοί τόποι και μνημεία της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα. Ο σημερινός Νομός Σερρών. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2004, σ. 139.*

15 Ν. Μ. Μπονόβας, «Εικονογραφικές παραστάσεις της αγίας Ζώνης της Θεοτόκου στη Μακεδονία και στη Θράκη (16ος–19ος αι.): τεκμήρια της πνευματικής ακτινοβολίας της μονής Βατοπαιδίου», *Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, (Κτήριο Θεολογικής Σχολής, Πανεπιστημιούπολη, 13–15 Νοεμβρίου/Δεκεμβρίου 2015), Πρακτικά, Αθήνα 2020, σ. 329–344. Αθήνα 2017, σ. 497. Η παράδοση χειρόγραφης αναπαραγωγής στο Βατοπαίδι μαρτυρείται από εγγραφή οικονομικού ισολογισμού (1861): «75 Γρόσια εις άντιγραφήν Καλλιγραφίας μιᾶς φυλλάδας τῆς ἁγίας ζώνης, ...». AMB, Κατάστιχον Ληψοδοσίας 1860–1864, φ. 32ν.

16 Πληροφορία αδελφότητας μονής.

Δύο χάρτινες εικόνες με θέμα μονές του Άθω συναποτελούν ενότητα: 1. Η μονή Παντοκράτορος, 1844 (αρ. 12), 2. Η Παναγία η Οικονόμισσα, η μονή Μεγίστης Λαύρας και σκηνές από τον βίο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, 1868 (αρ. 15).

Στο πλαίσιο παρουσίασης των χάρτινων εικόνων, των επιγραφών και της ιστορίας τους στο παρόν άρθρο, γίνονται γνωστοί καλλιτέχνες (χαράκτες και σταμπαδούροι), σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί:

| Καλλιτέχνης | Έργο | Έτος |
|--|-------------------------------------|------|
| χαράκτης
Giulian Zuliani | Παναγία η Βατοπαιδινή | 1763 |
| χαράκτης
Παρθένιος Ζακύνθιος | Μονή Εικοσιφοίνισσας | 1814 |
| χαράκτης
Παρθένιος Ζακύνθιος | Μονή Τιμίου Προδρομού | 1816 |
| χαράκτης, ζωγράφος
Νικόλαος Χίος | Αγία Ζώνη της Παναγίας | 1817 |
| σταμπαδούρος
Γρηγόριος | Ευαγγελισμός της Παναγίας | 1842 |
| χαράκτης
Θεόφιλος | Μονή Εικοσιφοίνισσας
Μονή Τιμίου | 1848 |
| χαράκτης
Θωμάς Ισιδώρου Πέντω | Προδρομού Αηδονοχωρίου | 1851 |
| χαράκτης
Ευθύμιος | Μονή Αγίας Κυριακής
Αλιστράτης | 1859 |
| σταμπαδούρος
Φιλόθεος | Μονή Αγίας Κυριακής
Αλιστράτης | 1859 |
| χαράκτης
Ιωάννης Κωνστανίνου Καλδής | Σύναξη Δώδεκα Αποστόλων | 1878 |

Ο καθένας από τους ανωτέρω καλλιτέχνες συμμετείχε με τον τρόπο του και δεδομένων των συνθηκών διαβίωσής του στην παραγωγή χάρτινων εικόνων. Η χάραξη της πανοραμικής άποψης της μονής Προδρομού με τον τιμώμενο άγιο, τον βίο του και τους

κτίτορες (1761) (αρ. 6) έγινε από άγνωστο χαράκτη σε χάλκινη πλάκα, στη Βιέννη. Η επιγραφή της χάρτινης εικόνας παρέχει στοιχεία για την αποκατάσταση του ιστορικού δημιουργίας του έργου. Ο Χατζή Πέτκος Σπανδωνής Βασιματζής (επιδιορθωτής παλιών μάλλινων υφασμάτων¹⁷) από τις Σέρρες κατέβαλε τα έξοδα της εκτύπωσης και η εργασία θα πρέπει να ολοκληρώθηκε προφανώς με την επίβλεψη των Κωνσταντίνου Οικονόμου από το Μελένικο και Σπανδωνή, γιού του Χατζή Πέτκου Σπανδωνή. Είναι πολύ πιθανό ότι αυτοί οι δύο υπέδειξαν στον άγνωστο Βιεννέζο χαράκτη τις λεπτομέρειες από την πολυθεματική σύνθεση. Έτσι, δικαιολογούνται οι δεκάδες επιγραφές στην ελληνική γλώσσα, για την τίτλωση επιμέρους εσωμοναστικών και εξωμοναστικών κτισμάτων και τόπων περιμετρικά του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος της μονής. Με την ολοκλήρωση της χάραξης της χάλκινης πλάκας και της εκτύπωσης των χάρτινων εικόνων, όλες αυτές συσκευάστηκαν σε κιβώτια και στάλθηκαν στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Εικονογραφικό και ιστορικό παράλληλο τεκμηριωμένο από αρχαιακό υλικό αποτελεί η μεγάλων διαστάσεων (96X67 εκ.) χάρτινη εικόνα της Παναγίας του Κύκκου. Η επεξεργασία της χάλκινης πλάκας ανατέθηκε στους χαράκτες Innocente Alessandri Pietro και Scattaglia Scolpiro, και με την εκτύπωση επιφορτίστηκε σταμπαδούρος το έτος 1778¹⁸, στη Βενετία, από όπου η αποστολή 2018 αντιτύπων έγινε σε τέσσερα κιβώτια¹⁹.

Προφανώς με ανάλογο τρόπο έγινε το 18ο αιώνα η αποστολή των χάλκινων πλακών και των χάρτινων εικόνων της Παναγίας Εσφαγμένης (1763) (αρ. 2), καθώς και της πανοραμικής άποψης της μονής Βατοπαιδίου Άθω (1792/1802) (αρ. 8) από τη Βενετία, με αποδέκτη τη μονή Βατοπαιδίου. Αρχικά, ο χαράκτης Giulian Zuliani χάραξε τη χάλκινη πλάκα της εικόνας της Παναγίας της Βατοπαιδινής (Εσφαγμένης). Κατόπιν, ο ίδιος ή κάποιος συνεργάτης τύπωσε τις χάρτινες εικόνες, οι οποίες στάλθηκαν μαζί με τη

17 Χ. Βουρουτζίδης, *Συντεχνίες και επαγγέλματα των Σερρών από τα τέλη του 15ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Έκδοση περιοδικού ΓΙΑΤΙ αρ. 18, Σέρρες 1995, σ. 34.

18 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. II, σ. 504-506, αρ. 539.

19 Στ. Κ. Περγίτης, «Η περιγραφή της Ιεράς Μονής Κύκκου σε μια χαλκογραφία του 1778», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 31-50 και πίν. 1-17.

χάλκινη πλάκα στη μονή. Με τη δημιουργία του έργου συνδέονται, επίσης, δύο δραστήρια μέλη της Βατοπαιδινής αδελφότητας: ο Σκευοφύλακας Στέφανος και ο ιερομόναχος Γαβριήλ. Αυτοί συμμετείχαν με ανάλογο τρόπο στη συνέχεια, το 1767, στην παραγγελία της πανοραμικής άποψης της μονής Βατοπαιδίου, η χάλκινη πλάκα της οποίας χαράχθηκε από άγνωστο χαράκτη, στη Βιέννη²⁰. Εντυπωσιάζει η μικρογραφική άποψη της μονής Βατοπαιδίου στο κάτω τμήμα της παράστασης της Παναγίας Εσφαγμένης, εμπνευσμένη προφανώς από την πρώτη πανοραμική ομόθεμη χάρτινη εικόνα που έγινε το έτος 1744 στη Βιέννη²¹. Αυτή η παλαιότερη άποψη της μονής Βατοπαιδίου στάλθηκε ως πρότυπο στη Βενετία και έγινε η χάραξη της χάλκινης πλάκας της δεύτερης ομόθεμης χάρτινης εικόνας το έτος 1792, με χρήματα που διέθεσε ο Προηγούμενος της μονής Βατοπαιδίου Αρσένιος. Η εκτύπωση της χάρτινης εικόνας έγινε μόλις το έτος 1802, με δαπάνη του ιερομόναχου Προκόπιο Καρτσιώτη (αρ. 8). Μεταγενέστερες εκτυπώσεις χάρτινων εικόνων θα πρέπει να έγιναν σε εργαστήρια στις Καρυές.

Εκτός της Βενετίας, η αδελφότητα της μονής Βατοπαιδίου ήρθε σε επαφή με χαράκτες και σε άλλους τόπους. Μοναχοί συνάντησαν τον χαράκτη και ζωγράφο Νικόλαο από τη Χίο, στο εργαστήριό του στην Κωνσταντινούπολη. Αυτός ανέλαβε τη χάραξη της χάλκινης πλάκας και την εκτύπωση της χάρτινης εικόνας της αγίας Ζώνης της Παναγίας το έτος 1817 (αρ. 9). Τα στοιχεία είναι καταχωρημένα σε επιστολή μοναχών, η οποία απόκειται στο αρχείο της μονής Βατοπαιδίου²².

Ο χαράκτης ιερομόναχος Παρθένιος από τη Ζάκυνθο χάραξε τις χάλκινες πλάκες δύο χάρτινων εικόνων με τις πανοραμικές απόψεις των μονών Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου το 1814 (αρ. 10) και Τιμίου Προδρόμου Σερρών το έτος 1816 (αρ. 7).

20 Παπασπράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., II, σ. 415-417, αρ. 444. Ταβλάκης, «Τά χαρακτικά», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 548, 552-553, 671, εικ. 499, σημ. 4.

21 Παπασπράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., II, σ. 414-415, αρ. 443. Ταβλάκης, «Τά χαρακτικά», ό.π., σ. 548-549, 552-553, εικ. 496, 499.

22 Μ. Δ. Πολυβίου, «Αρχαιακά στοιχεία για λάξευση επιγραφής και σύνθεση χαλκογραφίας της μονής Βατοπεδίου», *Ελληνικά* 66.1 (2016), σ. 95-98, 100-101, εικ. 1-2.

Ο καλλιτέχνης προφανώς διατηρούσε επαφές με τις αδελφότητες των δύο μονών.

Ο αρχιμανδρίτης Μελέτιος Κατζοράνος ανέλαβε τη δαπάνη για τη χαλκοχάραξη της πλάκας της χάρτινης εικόνας της μονής της μετανοίας του Παντοκράτορος το έτος 1844 (αρ. 12).

Ο χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος είχε αναλάβει το 1814 τη χάραξη της χάλκινης πλάκας της πρώτης χάρτινης εικόνας της μονής Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου (αρ. 10). Η δεύτερη ομόθεμη χάρτινη εικόνα έγινε από τον μοναχό Θεόφιλο το 1848 (αρ. 11). Το νέο έργο εμπλουτίστηκε με τις μορφές της Παναγίας Οδηγήτριας ανάμεσα στον πρώτο κτίτορα όσιο Γερμανό και τον δεύτερο κτίτορα Οικουμενικό Πατριάρχη Διονύσιο Α΄, σε ξεχωριστή ζώνη στο επάνω τμήμα του έργου.

Η χάρτινη εικόνα της μονής Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου (1851) (αρ. 13) προσγράφεται στην παραγωγή χαλκογραφημένων πλακών χάρτινων εικόνων από το εργαστήριο του χρυσοχόου Θωμά Ισιδώρου Πέντω στις Καρυές Άθω.

Η χάρτινη εικόνα της αγίας Κυριακής με την άποψη της ομώνυμης μονής Αλιστράτης Σερρών (1859) (αρ. 14) έγινε στην κοινή έδρα καλλιτεχνών στο κελί των Πέντε Μαρτύρων της Μονής Δοχειαρίου στις Καρυές Άθω. Η χάλκινη πλάκα χαράχθηκε από τον χαράκτη και ιερομόναχο Ευθύμιο και η εκτύπωση έγινε από τον σταμπαδούρο Φιλόθεο, ο οποίος ήταν χορηγός των χάρτινων εικόνων του Ευθύμιου²³.

Παρουσιάσθηκαν δεκαπέντε χάρτινες εικόνες, οι πέντε από τις οποίες ήταν άγνωστες ή ελάχιστα γνωστές μέχρι τώρα στην έρευνα: 1. Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, αρχαγγέλους και αγίους (αρ. 1), 2. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους (αρ. 7), 3. Η μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους (αρ. 10), 4. Η μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους (αρ. 11), 5. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών (αρ. 13).

Τέλος, η φορητή εικόνα του ναού της Ευαγγελίστριας Τήνου είναι φιλοτεχνημένη το έτος 1922 και εγγράφεται σε ευρεία ομάδα ομόθεμων και σύγχρονων χάρτινων εικόνων και φορητών εικόνων. Έτσι, υπογραμμίζεται το υποφαινόμενο της ανάπτυξης κοινής εικονογραφικής παράδοσης διαφορετικών εικαστικών ειδών

23 Ιουστίνος Σμιωνοπετρίτης, «Άγιορείτες χαλκογράφοι», ό.π., σ. 67.

από ζωγράφους και χαράκτες του ελλαδικού χώρου το 19ο αιώνα²⁴. Στην περίπτωση του προσκυνήματος της Τήνου, η ευρεία ακτινοβολία και η τοπική παράδοση συνέβαλαν στην αθρόα παραγωγή χαλκογραφιών και φορητών εικόνων.

Η ανίχνευση των ιστορικών παραμέτρων βάσει των επιγραφών των χάρτινων εικόνων συμβάλλει στην εξακρίβωση του ιστορικού πλαισίου και του καλλιτεχνικού περιβάλλοντος παραγωγής των έργων. Σημαντικό ρόλο παίζουν η μελέτη των αφιερωματικών επιγραφών των χαλκογραφιών και του αρχαιακού υλικού, καθώς διαφωτίζονται πτυχές της ιστορίας των έργων, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις για το περιβάλλον και τις συνθήκες δημιουργίας, τις επιδόσεις των χαρακτών και των σταμπαδούρων, τα υλικά, τις διακυμάνσεις των τιμών και τους αριθμούς των αντιτύπων από τις χάρτινες εικόνες. Αυτές παράγονταν σε δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα χαμηλού κόστους, διαμοιράζονταν σε προσκυνητές στη μοναστική πολιτεία, καθώς επίσης και κατά τις ζητείες μοναχών (ταξίδια συλλογής ελεών), διακοσμώντας ναούς και οικιακά προσκυνητήρια, προβάλλοντας ταυτόχρονα τις μονές και τις ιστορίες τους σε περιοχές του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού και κοινότητες της διασποράς.²⁵ Τα παραπάνω αποτελούν ετερόκλητες πτυχές από το σύνθετο φαινόμενο της χαρακτηριστικής τέχνης και ιδίως της αγιορείτικης που είναι δυνατό να προσδιορισθεί ότι διαμορφώνεται ως αυτόνομη τέχνη και πτυχή της ορθόδοξης εικονογραφίας των όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων, στο πλαίσιο της γενικευμένης καλλιτεχνικής άνθησης παράλληλα με την πνευματική και οικονομική ακμή του Άθω το 19ο αιώνα.²⁶

Οι μονόφυλλες χάρτινες θρησκευτικές αγιορείτικες εικόνες, οι οποίες εντοπίζονται στην περιοχή των Σερρών, επιτρέπουν πολυσχιδείς συνάψεις και διαφωτίζουν τις ποικίλες επαφές των δύο περιοχών. Κάτοικοι και έμποροι με οικονομική ευχέρεια και αδελφότητες μονών των Σερρών απευθύνονταν σε αθωνίτες μοναχούς χαράκτες και σταμπαδούρους, παραγγέλλοντας χάρτινες εικόνες

24 Α. Τούρτα, «Η ζωγραφική των εικόνων το 19^ο αι. και τα χαλκογραφικά της πρότυπα: Η περίπτωση των εικόνων της Ί», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, ό.π., σ. 73–86.

25 Ά. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα Ιστορίας τής θρησκευτικής ζωγραφικής μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθήναι 1957, σ. 311.

26 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 15–17, 19–21, 26–30.



1. Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, αρχαγγέλους και αγίους. Λιθογραφία, 53 x 40,5 εκ. αρχές 20ού αι., Άγιον Όρος ή Κωνσταντινούπολη. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

με τις απεικονίσεις των μονών της ευλαβείας τους, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη πνευματικών, καλλιτεχνικών, οικονομικών επαφών και στην προβολή των ιερών καθιδρυμάτων, διαμορφώνοντας ένα μοναδικό υποφαινόμενο της αγιορείτικης χαρακτηριστικής στην Ελλάδα το 19ο αιώνα.

Αντίτυπο βρίσκεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερρών. Η ανυπόγραφη λιθογραφία με τις ονομασίες των εικονιζόμενων μορφών σε κυριλλική γραφή τυπώθηκε πολύ πιθανόν για λογαριασμό κάποιας σλαβόφωνης μονής του Άθω (Ρωσική, Σέρβικη, Βουλγάρικη), στις αρχές του 20ού αιώνα, στο Άγιον Όρος ή στην Κωνσταντινούπολη. Η λιθογραφία είναι ανυπόγραφη και δωρήθηκε μετά το 1993 στη μονή Προφήτη Ηλία Αγίου Πνεύματος Σερρών.

Το χαρακτηριστικό είναι πολυθεματικό, καθώς αποτελείται από δώδεκα πλαίσια που διατάσσονται σε τρεις στήλες: άγιος Χαράλαμπος, Αγία Τριάδα, αρχάγγελος Γαβριήλ, άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός, Θεοτόκος Πλατυτέρα, άγγελος, άγιος Γεώργιος δρακοκτόνος, πρωτοκορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, άγιος Δημήτριος έφιππος, αρχάγγελος Μιχαήλ, άγιος Νικόλαος.



2. Η Παναγία η Βατοπαιδινή (Εσφαγμένη). Χαλκογραφία, 52 x 36 εκ. 1763, Βενετία. Χαράκτης: Giulian Zuliani. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας βρίσκεται στη μονή Βατοπαιδίου. Στο κάτω μέρος επιγραφή στην ελληνική και σερβική γλώσσα: «¹ Ἡ παροῦσα σεβασμία Εἰκὼν τῆς Θεομήτορος ἡ ² Βατοπεδινή, ἐπονομαζομένη ΕΣΦΑΓΜΕΝΗ, τὴν ³ ὁποῖαν ἐπλήγωσεν εἰς τὸ μάγουλον ἓνας Διάκονος ⁴ τοῦ Μοναστηρίου (τοῦ ὁποίου Διακόνου τὸ χέρι κεῖται ⁵ ὑποκάτω τῆς Εἰκόνας, ὡς φαίνεται εἰς τὴν ἴστο ⁶ ρίαν τῆς αὐτῆς Μονῆς), ἐχαλκοχαράχθη χάριν ⁷ εὐλαβείας δι' ἐξόδων τῶν τιμοτάτων πραγματευτῶν ⁸ ρωμαίων ἐκ τοῦ Ρουφετίου τῶν ἐν Βενετία Καποτάδων ⁹ τῶν ἐξ Ἰωαννίνων, ἀδεία μὲν τοῦ πανοσιοτάτου προη ¹⁰ γουμένου καὶ σκευοφύλακος τῆς αὐτῆς μονῆς ΚΥΡΙΟΥ ¹¹ ΣΤΕΦΑΝΟΥ διὰ παρακινήσεως δὲ τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Γαβριήλ ¹² ἐκ τῆς αὐτῆς Μονῆς, ἵνα δωρεάν χαρίζηται τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς ¹³ χάριν εὐλαβείας ἐν ἔτει 1763 ἐν Βενετία»²⁷.

Αντίτυπα της χάρτινης εικόνας δίνονταν ως ευλογίας σε πιστούς, σύμφωνα με τις επιστολές των αγιοζωνιτών πατέρων της μονῆς Βατοπαιδίου, στις περιοδείες τους στις περιοχές Σερρών και Νιγρίτας: «δεκα ἐσφαγμέναις» (11 Απριλίου 1837)²⁸, «10 ἐσφαγμέναις» (5 Ιουνίου 1837)²⁹, «20 τῆς σφαγμένης» (20 Ιουνίου 1837)³⁰.

Ἡ Παναγία παριστάνεται στον εικονογραφικὸ τύπο της Βρεφοκρατούσας, δεόμενη με τὸ δεξιὸ χέρι στο στήθος, φέροντας με τὸ αριστερὸ χέρι τὸν μικρὸ Χριστό, ὁποῖος ευλογεῖ με τὸ δεξιὸ καὶ κρατᾷ Εὐαγγέλιο με τὸ αριστερὸ χέρι. Χαμηλά, ἀποδίδεται τμήμα ἀπὸ τὸ μιὰρὸ χέρι τοῦ ἀνυπάκουου μοναχοῦ καὶ ἡ μικρογραφημένη ἀπόδοση τοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς Βατοπαιδίου. Ἡ σύνθεση τῆς Παναγίας Ἐσφαγμένης ἀποτελεῖ εικονογραφικὴ παραλλαγή σύγχρονης χαλκογραφίας (1763) τοῦ ἰδίου χαράκτη G. Zuliani³¹.

27 Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., II, σ. 421, αρ. 448. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 550-551.

28 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

29 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

30 AMB, Λυτὸν Ἀρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

31 Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., II, σ. 419-421, αρ. 447-448. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 551, 558, εικ. 504.



3. Η Παναγία Γλυκοφιλούσα. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. Χαλκογραφία, 30 x 37 εκ. α΄ τέταρτο 19ου αιώνα, Άγιον Όρος. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

Χάρτινη εικόνα βρίσκεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερών. Έργο ανυπόγραφο. Η χαλκογραφία έχει δύο θέματα. Αριστερά αποδίδεται η Παναγία στηθαία, κρατώντας τον μικρό Χριστό, ο οποίος την ασπάζεται και δεξιά οι ισαπόστολοι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη με βασιλικές ενδυμασίες, κρατώντας ανάμεσά τους τον Τίμιο Σταυρό. Η εικονογραφική διαπραγμάτευση του θέματος υποδεικνύει λίγο προγενέστερες χαλκογραφίες (1819) ως πρότυπα από τον Άθω³².

32 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., Ι, Άθήνα 1986, σ. 303, 305-307, αρ. 334-336.



4. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας. Χαλκογραφία, 39 x 28 εκ. 1842, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Γρηγόριος σταμπαδούρος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου)

Η χαλκογραφημένη πλάκα και χαλκογραφία σώζονται στη μονή Βατοπαιδίου. Επιγραφή κάνει γνωστό: «¹ Η ΙΕΡΑ ΑΥΤΗ ΕΙΚΩΝ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΗ ΕΚ ΝΕΟΥ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΟΙΣ ΤΩΝ ΠΑΝΟΣΙΩ] ² ΤΑΤΩΝ ΑΡΧΙΔ. ΑΝΘΙΜΟΥ ΚΑΙ ΚΥΡ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΤΑΜΠΑΔΟΥΡΟΥ 1842». Από την επιγραφή προκύπτει ότι ο σταμπαδούρος Γρηγόριος προφανώς χρησιμοποίησε ως πρότυπο παλαιότερο έργο, το οποίο όμως προς ώρας λανθάνει³³.

Αντίτυπα της χάρτινης εικόνας διανέμονταν σε πιστούς, σύμφωνα με τις επιστολές των αγιοζωνιτών πατέρων της μονής Βατοπαιδίου, στις περιοδείες τους στις περιοχές Σερρών και Νιγρίτας: «15 εὐαγγελισμοῦς» (11 Απριλίου 1837)³⁴, «40 τοῦ εὐαγγελισμοῦ» (5 Ιουνίου 1837)³⁵.

Σε αστικό τοπίο, ο αρχάγγελος Γαβριήλ προσέρχεται από αριστερά, δείχνοντας με το δεξί χέρι στον Θεό Πατέρα στον ουρανό, προσφέροντας ταυτόχρονα κρίνο στην Παναγία, η οποία γονατίζει και δέεται με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, μπροστά από τραπέζι με ανοιχτό βιβλίο³⁶.



5. Η Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων. Χαλκογραφία, 54 x 40 εκ., γύρω στο 1878, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Ιωάννης Κωνσταντίνου Καλδής. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Χάρτινη εικόνα σώζεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερρών. Επιγραφή στο κάτω πλαίσιο μεταδίδει: «ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΧΙΡ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΝ.[ΣΤΑΝΤΙΝΟΥ]». Πρόκειται για το νεότερο έργο

του χαράκτη Ιωάννη Κωνσταντίνου Καλδή του Μυτιληναίου, ο οποίος επιμελήθηκε τις χάλκινες πλάκες από συνολικά δέκα εν-

33 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 150, αρ. 145.

34 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

35 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

36 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 150, αρ. 145.

νέα χάρτινες εικόνες το χρονικό διάστημα 1858–1878³⁷. Οι Δώδεκα Απόστολοι διαμοιράζονται ισαβαρώς σε δύο ημιχώρια δεξιά αριστερά, με τους πρωτοκορυφαίους Πέτρο και Παύλο κρατώντας ομοίωμα ναού σε υπόμνηση του κηρυκτικού έργου τους. Η σύνθεση ακολουθεί κοινό πρότυπο με σειρά τέσσαρις ομόθεμες αγιορείτικες χάρτινες εικόνες με την παλαιότερη από το δ' τέταρτο του 18ου αι.³⁸.



6. Η μονή Τιμίου Προδρομού Μενοίκιου Όρους. Χαλκογραφία, 81,3 x 61 εκ. 1761, Βιέννη. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρομού Μενοίκιου Όρους).

37 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 27, 49, τ. ΙΙ, σ. 544, 559, αρ. 597. Ιουστίνος Σμιωνοπετρίτης, «Αγιορείτες χαλκογράφοι», ό.π., σ. 67–68.

38 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. Ι, σ. 300–302, αρ. 327–331.

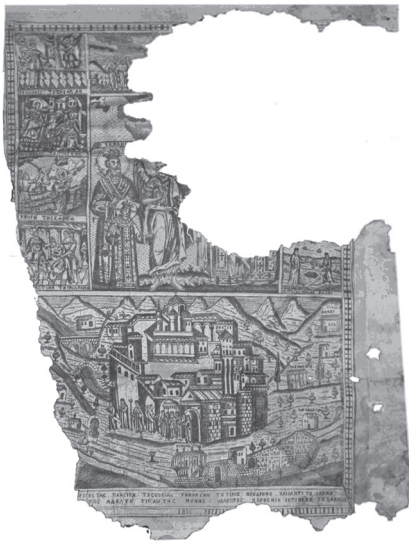
Η χαλκογραφημένη πλάκα (74,2 X 54 εκ.) σώζεται στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών στο Όρος Μενοίκιο³⁹, όπου το 1992 τυπώθηκαν 500 αντίτυπα. Η χάραξη της πλάκας έγινε το 1761, στη Βιέννη, σύμφωνα με την επιγραφή που καταστρώνεται στο κάτω πλαίσιο του έργου: «¹+Αύτη ἡ ἱερὰ κ(αὶ) σεβασμία μονὴ ἐυρίσκειται Πλησίον τῆς σέρρας ἐν τῷ μενοικίῳ ὄρει τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου ἐνδόξου Προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ ἰωάννου, ἐχαλκοχαράχθη δὲ ²ἐν τῇ Βιέννῃ, Δαπάνη μὲν τοῦ τιμιωτάτου καὶ ἐυγενεστάτου Ἄρχοντος Κυρίου Χατζῆ Πέτκου Ἀπὸ σουρῶν σπουδῆ δὲ καὶ ἐπιμελεία τῶν τιμιωτάτων ἄτε κ(υρίῳ)υ Κωνσταντίνω οἰκονόμου μελενικιώτου ³καὶ κ[υρι]ου σπανδωνῆ υἱοῦ τοῦ εἰρημένου Χ. Πέτκου κ(αὶ) ἀφιερῶθη ἐν αὐτῇ τῇ ἁγία μονῇ χάριν τῶν ἐν αὐτῇ τῇ ἱερᾷ μονῇ ἐυλάβειαν Προσφερόντων ὀρθοδοξῶν χριστιανῶν ἐν ἔτει αψξά⁴⁰. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στην εκτενή επιγραφή, με τα περιορισμένα λάθη, σε συνδυασμό με τις πολυάριθμες συνοδευτικές επιγραφές και τις εικονογραφικές λεπτομέρειες στην απόδοση του οικοδομικού συγκροτήματος και των ποικίλων επιμέρους κτισμάτων στον περιβάλλοντα χώρο της μονής, υποβάλλουν την ιδέα χάραξης του θέματος από τον άγνωστο Βιεννέζο χαράκτη, με τις υποδείξεις κάποιου εντεταλμένου της μονής. Ο Σερραῖος Χατζῆ Πέτκος Σπανδωνῆς Βασιματζῆς μνημονεύεται ως χορηγός της κατασκευής του υδραγωγού και της βρύσης του Πετζκονίου της μονής Προδρόμου, σύμφωνα με επιγραφές των ετών 1755 και 1774⁴¹.

39 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας*. τομ. Α' (Ανατολική Μακεδονία), Γενική εποπτεία Πρωτοπρεσβύτερος Θ. Ζήσης, ΑΠΘ/ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 355-402.

40 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 498-499, αρ. 535. Στ. Παπαδόπουλος, «Οι χάρτινες εικόνες, μια διαφορετική προσέγγιση», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, ό.π., σ. 35, 40, σημ. 12.

41 Πρβλ. *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει Σερρῶν Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, συνταχθὲν παρὰ τοῦ Χριστοφόρου ἱεροδιακόνου καὶ ἡγουμένου αὐτῆς, ἐν Λειψία 1904, σ. 12, 48. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν επιγραφῶν*, Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 159, εικ. 424. Β. Κατσαρός, Χ. Παπαστάθης, «Ο «Νέος Μέγας Κώδηξ» της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 190-191.

Στο επάνω τμήμα του έργου παριστάνονται οι κτίτορες και προστάτες άγιοι της μονής Ιωάννης ο Προδρόμος και Ιωάννης, μητροπολίτης Ζιχνών, με τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Δουσάν και τον γιό του Μιχαήλ αριστερά, καθώς επίσης τη σύζυγό του Ελένη δεξιά. Υψηλότερα αποδίδονται η Ανάληψη του Χριστού, ενώ δεξιά και αριστερά οκτώ σκηνές από τον βίο του Ιωάννη του Προδρόμου: ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία, το Γενέσιο του Προδρόμου, Φυγή της Ελισάβετ στην έρημο, η Αποτομή του Προδρόμου αριστερά και ο Ασπασμός της Θεοτόκου με την Ελισάβετ, η Ονοματοδοσία, η Διδασκαλία και η Εύρεση της Τιμίας κεφαλής του Προδρόμου δεξιά. Στο κάτω τμήμα του έργου αποδίδεται πανοραμική άποψη από το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής Τιμίου Προδρόμου με λιτανευτική πομπή και εξωμοναστικά κτίσματα (παρεκκλήσια, αποθήκες, γεφύρια, βρύσες) στο Όρος Μενοίκιο ανατολικά της πόλης των Σερρών⁴².



7. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Μενοίκιου Όρους. Χαλκογραφία. Καρτές Αθω, 1816. Χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

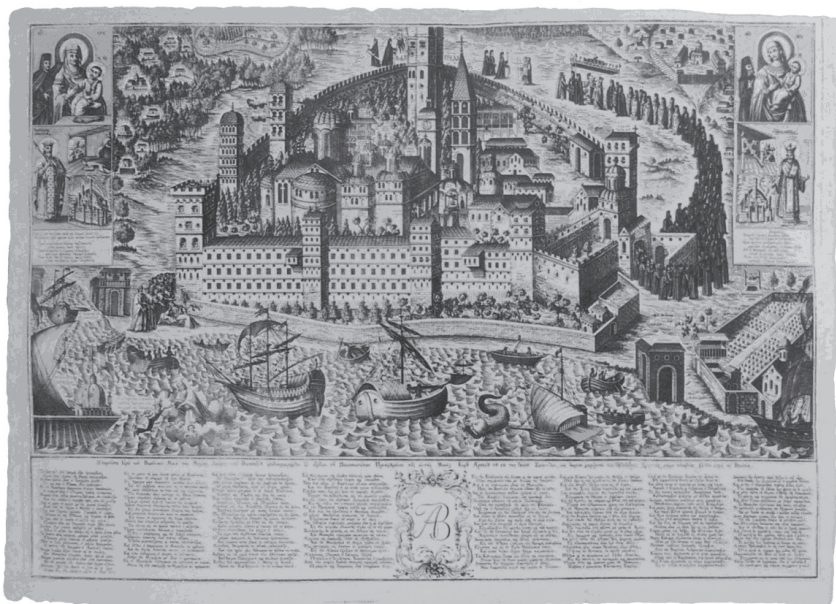
Αντίτυπο σώζεται στον ναό Αγίων Αναργύρων του χωριού Gorno Melićani στην περιοχή Debar Gorno Melićani στη δυτική παραμεθόριο των Σκοπίων. Επιγραφή στο κάτω πλαίσιο του έργου μεταδίδει: «! [Η ΜΟΝΗ ΑΥΤΗ ...5... Β] ΡΙΚΚΕΤΑΣ ΠΛΗΣΙΟΝ ΤΗΣ ΣΕΡΡΑΣ ΤΗΜΟΜΕΝΗ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΟΥ¹ [...18...] ΝΟΣ ΑΔΕΛΦΟΥ ΤΙΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ: ΔΙΑ ΧΝΡΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟ[ΝΑ]ΧΟΥ ΤΟΥ ΖΑΚΗΝΘΙ[ΟΥ]¹ 1816»⁴³. Ορθογραφικά λάθη. Στον πρώτο στίχο αντικατάσταση του «βρίσκετας» από «βρίσκεται». Η χάρτινη εικόνα της μονής Τιμίου Προδρόμου στον ναό Αγίων

42 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π. τ. II, σ. 498–499, αρ. 535.

43 С. Цветковски, “Графички икони од Горно Мелничани”, *Patrimonium*. МК 13 (2015), σ. 275, 278–279, 282, εικ. 8–10.

Αναργύρων του χωριού Gorno Melicani αυξάνει σε δέκα επτά τις χαλκογραφημένες πλάκες που χάραξε ο χαράκτης Παρθένιος Ζακύνθιος. Από την επιγραφή της χάλκινης πλάκας εξάγεται ότι κάποιος μοναχός ή λαϊκός, κατόπιν απόφασης των Προϊσταμένων της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, θα πρέπει να παρέδωσε αντίτυπο από τη χαλκογραφία του έτους 1761 στον Παρθένιο, ο οποίος το χρησιμοποίησε ως πρότυπο για το δεύτερο ομόθεμο έργο του 1816.

Από εικονογραφική άποψη, το έργο αποτελεί απλουστευμένη εκδοχή της αρχικής χάρτινης εικόνας της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών από το έτος 1761. Αποδίδονται οι συνθέσεις με τους κτίτορες και προστάτες άγιους της μονής Ιωάννη τον Πρόδρομο και Ιωάννη, τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Δουσάν με τον γιό του Μιχαήλ και τη σύζυγό του Ελένη, καθώς επίσης την Ανάληψη του Χριστού οκτώ σκηνές από τον βίο του Ιωάννη του Προδρόμου.



8. Η μονή Βατοπαιδίου Άθω. Χαλκογραφία, 51 x 75 εκ. 1792 χάραξη/1802 εκτύπωση, Βενετία. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Δύο επιγραφές μίας γραμμής η κάθε μία, οι οποίες αναπτύσσονται κάτω από την πανοραμική άποψη της μονής Βατοπαιδίου, παρέχουν στοιχεία για τη δημιουργία της: «Ἡ παροῦσα Ἱερά καί Βασιλική Μονή τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Βατοπεδίου ἐχαλκοχαράχθη δι' ἐξόδων τοῦ Πανοσιωτάτου Προηγουμένου τῆς αὐτῆς Μονῆς, Κυροῦ Ἀρσενίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Ζακύνθου ἵνα δωρεάν χαρίζηται τοῖς Ὁρθοδόξοις Χριστιανοῖς, χάριν εὐλαβείας. Ἐν ἔτει 1792 ἐν Βενετία» και «Ἡ χαλκοχάρακτος αὕτη ᾧ θεατὰ γέγονεν δι' ἐπιταγῆς τοῦ ὡς ἄνωθεν ὁρᾶς. Ἄλλ' ἐπεὶ πρό τῆς καταβολῆς τῶν ἀναλωμάτων τό κοινόν τῆ φύσει ἐκεῖνος ἐλειτούργησεν ὁ ἱερολογιώτατος κυρ Προκόπιος Καρτσιώτης τήν τιμὴν τῶν ἀργυρίων καταβαλὼν, ἀφιεροῖ ταύτην ἐν ἧ ἐπιγράφεται, πρὸς μνημόσυνον τῶν αὐτοῦ γεννητόρων Νικολάου καί Καλομοίρας 1802». Ο Ἀρσένιος κατέβαλε τη δαπάνη χάραξης της χάλκινης πλάκας, αλλά πέθανε και αποκαλείται «κυρός», πριν από την ολοκλήρωσή της το 1792. Ἐτσι, ο Προκόπιος Καρτσιώτης ανέλαβε τη δαπάνη εκτύπωσης των χάρτινων εικόνων. Ανάμεσα στις δύο επιγραφές καταστρώνεται ἔμμετρη αφηγηματική περιγραφή της άποψης της μονής, αρθρωμένη σε οκτώ στήλες με το μονόγραμμα του τυπογράφου Αντώνιου Βόρτολι στο μέσο⁴⁴.

Η χάρτινη εικόνα μοιράζονταν σε πιστούς, σύμφωνα με τα εσωτερικά στοιχεία επιστολών των αγιοζωνιτών πατέρων της μονής Βατοπαιδίου, στις περιοδείες τους στις περιοχές Σερρών και Νιγρίτας: «δέκα μοναστήρια» (11 Απριλίου 1837)⁴⁵, «15 Μοναστηριακαῖς» (5 Ιουνίου 1837)⁴⁶, «40 τοῦ Μοναστηρίου» (20 Ιουνίου 1837)⁴⁷.

Αποδίδεται η πανοραμική άποψη από το οικοδομικό συγκρότημα της μονής Βατοπαιδίου με τα εξωμοναστικά κτίσματα. Η σύνθεση έχει πρότυπο τις δύο ομόθεμες χάρτινες εικόνες, οι οποίες έγιναν το 1744 και 1767 στη Βιέννη και μοιράζονταν ως ευλογία στους προσκυνητές της μονής Βατοπαιδίου⁴⁸.

44 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. II, σ. 416–419, αρ. 445. Ἰ. Ταβλάκης, «Τά χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 549–551, εικ. 497–498.

45 AMB, Λυτόν Αρχειόν, Φ. 16, αρ. 16063α.

46 AMB, Λυτόν Αρχειόν, Φ. 16, αρ. 16061α.

47 AMB, Λυτόν Αρχειόν, Φ. 16, αρ. 16071α.

48 Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., II, σ. 414–416, αρ. 443–444. Ταβλάκης, «Τά χαρακτηριστικά», ὁ.π., σ. 548–549, 552–553, εικ. 496, 499.



9. Η αγία Ζώνη της Παναγίας. Χαλκογραφία, 66 x 47 εκ 1817, Κωνσταντινούπολη Χαράκτης, ζωγράφος: Νικόλαος Χίος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).



Η αγία Ζώνη της Παναγίας. Φορητή εικόνα, 88 x 48 εκ. 13 Μαρτίου 1839, Σέρρες. Ζωγράφος: Σέργιος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

Η αγία Ζώνη είναι πλεγμένη με τρίχες καμήλας, σύμφωνα με την παράδοση, από την ίδια τη Θεοτόκο και αποτελεί το Παλλάδιο της μονής Βατοπαιδίου. Η Ζώνη φυλασσόταν μέχρι τον 4ο αιώνα στα Ιεροσόλυμα, από όπου ο Μέγας Θεοδοσίος (379–395) και ο γιος του Αρκάδιος (395–408) τη μετέφεραν στον ναό των Χαλκοκρατείων Κωνσταντινούπολης⁴⁹. Αργότερα μεταφέρθηκε από τον Λέοντα ΣΤ΄ Σοφό (886–912) στο παλάτι και παρείχε θαυματουργική ίαση της αυτοκρατορίας Ζωής της Καρβουνοψίνας, η οποία κέντησε τη Ζώνη με χρυσή κλωστή. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143–1180) καθιέρωσε τον εορτασμό της αγίας Ζώνης την 31η Αυγούστου. Με τη στρατιωτική ήττα του Ισαάκιου Β΄ Άγγελου (1185–1195) το 1185, η Ζώνη περιήλθε στα χέρια του Βούλγαρου ηγεμόνα Ιβάν Ασάν Α΄ (1189–1196)

49 W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*. Unter Mitarbeit von R. und W. Schiele. Mit einem Beitrag von N. Firatli. Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Ernst Wasmuth Tübingen, Wasmuth 1977, σ. 21, 232, εικ. 2, 263 αντίστοιχα. Ά. Πασαδαίου, *Ἡ πόλις τοῦ Βοσπόρου*. Σύντομος συστηματικός ὁδηγός, Ἀθήναι 1981, 39.

και αποκτήθηκε με ανάλογο τρόπο από τον Σέρβο ηγεμόνα Λάζαρο (1371-1389), ο οποίος στη συνέχεια δώρισε τη Ζώνη στη μονή Βατοπεδίου. Σύμφωνα με νεότερη παράδοση, ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1347-1355) πρόσφερε την αγία Ζώνη στη μονή Βατοπαιδίου⁵⁰.

Η χάρτινη εικόνα φέρει επιγραφή: «Ἐχαλκοχαράχθη παρά Νικολάου χίου ζωγράφου, ἐν Κωνσταντινουπόλει» στο κάτω πλαίσιο⁵¹. Από τις επιστολές των αγιοζωνιτών πατέρων της μονής Βατοπαιδίου⁵² προκύπτει ότι αντίτυπά της χαρίζονταν σε κατοίκους των Σερρών και Νιγρίτας: «20 στάμπες τῆς ἁγίας Ζωνης» (11 Απριλίου 1837)⁵³, 40 ἁγιαζώναις (5 Ιουνίου 1837)⁵⁴, «45· τῆς Ἁγίας Ζώνης» (20 Ιουνίου 1837)⁵⁵.

Οι απόστολοι παριστάνονται συναθροισμένοι γύρω από την ανοιχτή και κενή σαρκοφάγο στο Ὄρος των Ελαιών, καθώς η Παναγία αναλαμβάνεται από νεφέλη, συνοδεύει αγγέλων στον ουρανό και παραδίδει την αγία Ζώνη της στον Θωμά. Αυτός καταφθάνει, σύμφωνα με τα Απόκρυφα Ευαγγέλια, από την Ινδία σε νεφέλη και δείχνει τη Ζώνη στους έκπληκτους αποστόλους. Στο κάτω τμήμα του έργου αποδίδονται η μονή Βατοπαιδίου, όπως στο χαρακτηριστικό των ετών 1892/1802, ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός γονατιστός με τη μονή Βατοπαιδίου στα χέρια και δύο επιγράμματα αφιερωμένα στην Παναγία⁵⁶.

Η διασπορά της χάρτινης εικόνας στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών πιστοποιείται από ομόθεμα έργα, όπως πανομοιότυπη εικόνα στο τέμπλο του Ιερού Ναού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου

50 Γ. Μαντζαρίδης, «Θαυματοργές εικόνες και ἅγια λείψανα», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, τ. Α΄, Ἅγιον Ὄρος 1996, 126-128, 329, εικ. 86, 88, σημ. 14. *Προσκυνητῆριο Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου, Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος* 42011, 59-60.

51 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὅ.π., τ. II, σ. 414, 422-423, αρ. 451. Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες Ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τ. 2, Καβαλλάρης-Ψαθόπουλος, *KNE/EIE* ἀρ. 62, Ἀθήνα 1997, σ. 243-244.

52 Μ. Δ. Πολυβίου, «Αρχαικά στοιχεία για λάξευση επιγραφῆς και σύνθεση χαλκογραφίας της μονῆς Βατοπεδίου», ὅ.π.

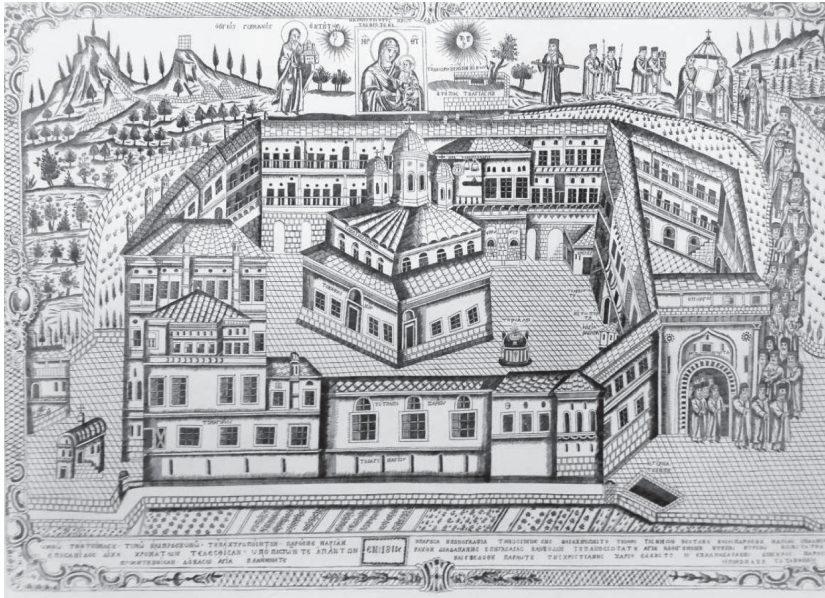
53 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16063α.

54 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16061α.

55 AMB, Λυτόν Αρχεῖον, Φ. 16, αρ. 16071α.

56 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὅ.π. Ἰ. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικά», ὅ.π., σ. 548, 551, εικ. 495.

με την επιγραφή: «1839 Μαρτίου 13 Χειρ Σεργίου ζωγράφου» (αρ. 9β), αποτελώντας πιστή αντιγραφή της χάρτινης εικόνας, καθώς επίσης τοιχογραφίες στους ναούς Αγίων Αναργύρων (1867-1870) πόλης Σερρών, Αγίου Νικολάου χωριού Αχινός (1873) και εικόνα στον ναό Αγίου Δημητρίου και Αγίας Ζώνης στο Σιδηρόκαστρο Σερρών (επιγρ.: «Έχε υπό την σκέπη σου Θεοτόκε τον δούλον Του Θεού Πέτρον Αλεξίου Τρένου»), την οποία πρόσφυγες μετέφεραν το 1913, από το Μελένικο⁵⁷.



10. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους. Χαλκογραφία, 53,3 x 75,3 εκ. 1814, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Παρθένιος Ζακύνθιος. (φωτ. Ιερά Μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους).

Η χαλκογραφημένη πλάκα σώζεται στη μονή Εικοσιφοίνισσας Όρους Παγγαίου⁵⁸, όπου έγιναν σύγχρονες εκτυπώσεις. Επιγραφή, η οποία αναπτύσσονται στο κάτω πλαίσιο του έργου, παρέχει

57 Ν. Μ. Μπονόβας, «Εικονογραφικές παραστάσεις της αγίας Ζώνης της Θεοτόκου», *ό.π.*, σ. 496-497, 507, εικ. 9.

58 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας. ό.π.*, σ. 65-103.

στοιχεία σχετικά με τη δημιουργία του: «¹ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΗΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΟΣΙΦΙΝΙΣΣΗΣ ΚΑΙ ΑΧΙΡΟΠΗΤΟΥ ΥΚΟΝΟΤΙΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΙΡΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΧΑΛΚΟΧΑ ²ΡΑΧΘΗ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΕΠΗΣΤΑ<Α>ΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΘΙΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑ[Ν]ΤΗΟΥ ³ ΚΑΙ ΕΞΕΔΟΘΗ ΠΑΡΑΥΤΟΥ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΗΣ ΧΑΡΙΝ ΕΛΕΟΥΣ Τ[ΟΥ]Σ ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΙ ΔΙΑ ΧΗΡΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ⁴ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΖΑΚΗΝΘΙΟΥ», συνοδεύεται από την αναγραφή: «EN 1814» και επίγραμμα αφιερωμένο στην αχειροποίητη εφέστιο εικόνα της μονής Εικοσιφοίνισσας⁵⁹. Ο Παρθένιος κατάγονταν από τη Ζάκυνθο και ήταν ιερομόναχος. Ασκούσε τη χαρακτηριστική τέχνη και διατηρούσε εργαστήριο στη σκήτη του Τιμίου Προδρόμου της μονής Ιβήρων Άθω. Εκεί, από την έρευνα μέχρι σήμερα είναι γνωστό ότι επιμελήθηκε τη χάραξη δέκα έξι χάλκινων πλακών για ισάριθμες χάρτινες εικόνες, το χρονικό διάστημα 1779–1820⁶⁰. Από την επιγραφή της χάρτινης εικόνας της Παναγίας Εικοσιφοίνισσας γίνεται γνωστό ότι ο Παρθένιος επιμελήθηκε τη χάραξη μίας επιπλέον χάλκινης πλάκας χάρτινης εικόνας. Ο καλλιτέχνης θα είχε, ωστόσο, περιορισμένη μόρφωση, όπως διαφαίνεται από τα ορθογραφικά λάθη του κειμένου. Μεταγενέστερα, ομόθεμες χαλκογραφίες έγιναν από τον χαράκτη Θεόφιλο το 1848 και η επόμενη ανυπόγραφη το έτος 1860⁶¹. Η χάρτινη εικόνα του Παρθένιου αποτέλεσε πρότυπο της ομόθεμης τοιχογραφίας που έγινε το 1864, στον εξωνάρθηκα του

59 *Ἐρὰ Μητρόπολις Δράμας, Τὰ Προσκυνητάρια καὶ οἱ Ἀκολουθίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης, Τόμος Α΄, Προσκυνητάρια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης ἅτινα συνηρανίσθησαν ἐκ παλαιῶν βιβλίων μετὰ παραρτήματος ἱστορικῶν περὶ τῆς Μονῆς κειμένων, Ἐκδίδονται προνοία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δράμας κ. Παύλου, Ἐπιμέλεια εἰσαγωγικῶν κειμένων Γ. Φουστέρης, ἐν Δράμα 2013, σ. 40–41, 72–73, 290, 300. Μ. Παρχαρίδου, «Ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Κοσίνισσας (ἢ Εἰκοσιφοίνισσας)», Βυζαντινά 35 (2018), σ. 339.*

60 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὅ.π., τ. I–II, σ. 27, 28, 88, 95–96, 122, 125–126, 202, 207, 389 (σημ. 4), 403, 411, 445, 446, 449, 453, 470, 473, 544, 552, αρ. 52, 62, 109–111, 214, 440, 477, 483, 505, 544, 588. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Ἄγιορεῖτες χαλκογράφοι», ὅ.π., σ. 59, 61.

61 *Ἐρὰ Μητρόπολις Δράμας, Τὰ Προσκυνητάρια καὶ οἱ Ἀκολουθίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης*, ὅ.π., σ. 129 καὶ 171 ἀντίστοιχα.

καθολικού της μονής Εικοσιφοίνισσας.⁶²



11. Η μονή Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους. Χαλκογραφία, 47,2 x 34,4 εκ. 11 Μαΐου 1848, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Θεόφιλος. (φωτ. Ιερά Μονή Παναγίας Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου Όρους).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας σώζεται στη μονή μονή Εικοσιφοίνισσας Όρους Παγγαίου «¹ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΤΑΥΡΟΠΟΙΑΚΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΩΙΚΟΣΙΦΟΙΝΗΣΣΗΣ ΤΙΜΟΜΕΝΗ ΕΠ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΤΕ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙ ² ΗΤΟΥ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΕΙΚΟΝΟΣ ΑΥΤΗΣ, ΚΕΙΜΕΝΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΔΡΑΜΑΣ ΕΝ ΤΩ ΚΑΖΑ ΖΗΧΝΩΝ. ΕΝ ΤΩ ΟΡΕΙ ΤΟΥ ΣΑΜΑΞΟΥ (ΤΟΥΡΚΗΣΤΗ ΠΟΡΝΑΡ ΗΤΑΓΑ) ΕΝ ΤΗ ΓΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ³ ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ

⁶² Ο.π., σ. 80-81.

ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΔΑΜΑΣΚΙΝΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΤΕ, ΕΚ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΑΥΤΟΥ, ΙΝΑ ΔΙΑΝΕΜΙΤΕ ΔΩΡΕΑΝ ΤΟΙΣ ΕΡΧΟΜΕΝΟΙΣ ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΟΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙΣ⁶⁴ ετελιόθη μαιου 11: δια χειρός θ[εο]φ[ί]λ[ου] Μ[Ο]Ν[Α]Χ[ΟΥ] 1848»⁶³. Ο χαράκτης Θεόφιλος είναι άγνωστος στην έρευνα. Χρησιμοποίησε την ομόθεμη χάρτινη εικόνα (1814) του χαράκτη Παρθένιου Ζακύνθιου για την απόδοση του συγκροτήματος της μονής ως κυρίως θέματος στην κάτω ζώνη του έργου, το οποίο εμπλουτίστηκε με τις παραστάσεις της Παναγίας Οδηγήτριας πλαισιωμένης από τους κτίτορες της μονής όσιο Γερμανό και πατριάρχη Διονύσιο στην επάνω ζώνη του έργου.



12. Η μονή Παντοκράτορος Άθω. Χαλκογραφία, 40 x 31 εκ. γύρω στο 1844, Άγιον Όρος. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας βρίσκεται στη μονή Προφήτη Ηλία στο χωριό Άγιο Πνεύμα Σερρών. Επιγραφή στο κάτω πλαίσιο κάνει γνωστό: «¹ Η ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΕΙΚΩΝ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΘΕΟΥ ² ΕΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΤΟΥ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ³ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΑΣΤΣΟΡΑΝΟΥ ΕΚ ΚΥΔΩΝΙΩΝ ΤΩ ΑΩΜΔ ΕΤΕΙ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ Α' ΕΞ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ»⁶⁴. Ο αρχιμανδρίτης

Μελέτιος Κατζοράνος είναι γνωστός από τη χρηματοδότηση επισκευών (1847, 1854) του καθολικού της μονής, καθώς επίσης της

63 Ό.π., σ. 129.

64 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 445, 448, αρ. 479. Θ. Μ. Προβατάκης, *Συλλογή Ίερās Μονής Κυρίας Άκρωτηριανής (Τοπλοῦ) Σητείας Κρήτης. Κατάλογος*, Έκδόσεις Άρσενίδη, Άθήνα 1988, 98, 100, αρ. 141.

δωρεές για ένα μανουάλι (1840) και έναν πολυέλαιο (1847)⁶⁵. Από την έρευνα στα οικονομικά κατάστιχα του αρχείου της μονής διαπιστώθηκε ότι έως το έτος 1875 έγιναν παραγγελίες για τουλάχιστον 5.606 αντίτυπα χαλκογραφιών. Ο συνολικός αριθμός παραγγελιών τους θα ήταν πολύ μεγαλύτερος, αλλά δεν είναι ακριβώς προσδιορίσιμος, καθώς οι παρτίδες των χάρτινων εικόνων σπανίως καταχωρούνταν με το θέμα των έργων, αλλά συνήθως ως «στάμπες»⁶⁶.

Η χαλκογραφία έχει θέμα το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της μονής Παντοκράτορος με τον περιβάλλοντα χώρο του. Επάνω, στο μέσο, σε πλαίσιο αποδίδεται η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο όρος Θαβώρ και εκτός του πλαισίου, δεξιά και αριστερά τρεις σκηνές από τον βίο του προφήτη Ηλία: η πυρφόρος ανάβαση, η έγερση και η τροφοδοσία από άγγελο. Η χαλκογραφία έχει πρότυπο την πρώτη χαλκογραφία, την οποία παρήγγειλε η μονή Παντοκράτορος το έτος 1779⁶⁷.



13. Η μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών. Χαλκογραφία, 56 x 41 εκ. 1851, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Θωμάς Ισιδώρου Πέντω. (φωτ. Ιερά Μονή Κουτλουμουσίου Αθω).

Αντίτυπο σώζεται στη μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών⁶⁸. Το έργο φέρει δύο επιγραφές, οι οποίες καταστρώνονται παράλληλα, η πρώτη επάνω

65 G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l' Athos*, Première partie, Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome, fasc. 91, Paris 1904 (ανατύπωση Αγιορειτική Εστία/Αθωνικά Ανάλεκτα 1, Θεσσαλονίκη 2004), σ. 51-52, αρ. 162, 163, 165, 166.

66 Ν. Μ. Μπινόβας, «Αρχαιακά τεκμήρια παραγγελιών χαλκογραφιών. Η περίπτωση της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους το 19ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 227-229, εικ. 27.

67 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, *ό.π.*, τ. II, σ. 446, αρ. 477.

68 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας*. *ό.π.*, σ. 347-353.

από τη δεύτερη, στο κάτω πλαίσιο του έργου. Η πρώτη μεταδίδει: «¹ ΑΨΥΤΗ Η ΝΕΑ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΗΔΟΝΟ[ΧΩ]ΡΙΩ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΝΕΑΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ [Τ]ΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΥΝ ² ΠΡΩΤΩΝ ΤΥΠΟΥΤΑΙ», δηλώνοντας πρωτοτυπία εικονογραφικής σύλληψης. Η δεύτερη επιγραφή διασώζει τα στοιχεία του δημιουργού του έργου: «διά χειρός θωμᾶ Ἰσιδώρου Πέντω ἐκ Κ[ω]μ[ο]π[ό]λε[ως] Κρουσόβου 1851 ἐν Καρυές του Αγίου ὄρους Ἄθωνος ἐν μονῇ [Κουτλουμουσίου]».

Ο Θωμᾶς (Σηδέρ) Ἰσιδώρου Πέντω, γνωστός και ως Σιδέρ(ης) Θωμᾶς, που χάραξε την παράσταση, καταγόταν από το Κρούσοβο και ήταν χρυσοχόος στο επάγγελμα. Η ἔδρα του βρισκόταν στις Καρυές, πρωτεύουσα της Αθωνικής πολιτείας, και επιδόθηκε στη χάραξη δέκα τεσσάρων χάλκινων πλακών χάρτινων εικόνων το διάστημα 1847–1855⁶⁹. Η χάρτινη εικόνα της μονῆς Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών αποτελούσε μέχρι στιγμῆς ελάχιστα γνωστό ἔργο στην ἔρευνα και αυξάνει τον αριθμό των χάλκινων πλακών, τις οποίες χάραξε ο καλλιτέχνης, σε δέκα πέντε.

Η χαλκογραφία χωρίζεται σε δύο ζώνες. Επάνω εικονίζεται το Γενέσιο του Προδρόμου, όπου η Ελισάβετ ξαπλώνει σε κρεβάτι, τροφός θηλάζει τον νεογέννητο Πρόδρομο και υπηρέτριες προσφέρουν τροφές στην Ελισάβετ, ενώ ο Ζαχαρίας κρατά βιβλίο. Στην κάτω ζώνη αποδίδεται η γενική άποψη της μονῆς Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωρίου Σερρών. Το οικοδομικό συγκρότημα πλαισιώνεται από δύο σκηνές εικονογράφησης του ιστορικού ίδρυσης της μονῆς αριστερά, η Εμφάνιση του τιμώμενου αγίου στον νεαρό βοσκό Κωνσταντίνο και η εντολή περί ανέγερσης μονῆς, και δεξιά η Συνάντηση του Κωνσταντίνου με τον Τούρκο ιδιοκτήτη της ἑκτασης, όπου κτίστηκε η μονή το ἔτος 1843⁷⁰.

69 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. I-II, σ. 25, 27, 29, 30, 43, 44 (σημ. 1-5), 51, 52, 224, 227, 277-278, 300, 470, 473, 522, αρ. 7, 17, 243, 295, 328, 504, 556. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Ἄγιορείτες χαλκογράφοι», ὁ.π., σ. 60, 67. Κτενᾶ Χριστοφόρου Ἀρχιμ., «Τὰ κειμηλιαρχεῖα τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὀρει Ἄθω ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου», ΕΕΒΣ 7 (1930), σ. 125, 127.

70 Γέροντος Ἰωσήφ, *Ἱερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Ἀηδονοχωρίου*, Φιλολογική ἔπιμ. Ἰ. Παπασυμεών, Ἰ. Μ. Προδρόμου Ἀηδονοχωρίου, Ἀηδονοχώρι, Ἰανουάριος 1994, σ. 12, 13, 19, 22.



14. Η μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών. Χαλκογραφία, 38 x 29 εκ. 1859, Άγιον Όρος. Χαράκτης: Ευθύμιος. (φωτ. Ιερά Μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών).

Χάρτινη εικόνα σώζεται στη μονή Αγίας Κυριακής Αλιστράτης Σερρών⁷¹. Εκτενής επιγραφή αναπτύσσεται σε αυτόνομο πλαίσιο στο κάτω μέρος του έργου: «¹ Ἡ παροῦσα ἱερά εἰκὼν τῆς ἁγίας Μεγαλομάρτυρος Κυριακῆς, ἣτις ἐφανερώθη εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ δράμα εἰς ² τῷ χωρίων ζήχνα κατὰ τῶ

αωνζ' ἐν μέσῳ δύο χωρίων Τριστενίτζας καὶ Ἀλιστρατίου συνόρου τὸ Τιπόλι εἰς Ἐν γέραν ³ τα Κ. Κυριαζῆ Κτίτορα τοῦ μοναστηρίου - Ἐχαλκοχαράχθη μὲν διὰ συνδρομῆς αὐτοῦ τὸ κατ' τοῦ Κ. Κ. [10]. Θε ⁴ σαλαονικέως τοῦ Ἀπαλαροῦδα, κατοικοῦντα εἰς Σέρρας, δι' ἐξόδων δὲ τοῦ πανοσιωτάτου Κ. Φιλοθέου σταμπα ⁵ δώρου Ἀγιορίτου ἵνα διανεμέται δωρεάν τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς, εἰς μνημόσινον τῶν αὐτοῦ γοναίων ⁶ -- Ἐχαράχθη παρὰ Εὐθύμιου Ἱερομονάχου, ἐν ἔτει. αωνθ', μηνὴ δὲ Ἰανουαρίου, ιζ, -»⁷². Ορισμένα ορθογραφικά λάθη. Η χάρτινη εικόνα της μονῆς Αγίας Κυριακῆς Σερρών προήλθε ἀπὸ χάλκινη πλάκα, τη χάραξη τῆς ὁποίας ἐπιμελήθηκε ὁ χαράκτης ἱερομόναχος Εὐθύμιος. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τα δεκατέσσερα ἔργα τοῦ καλλιτέχνη το χρονικὸ διάστημα 1856-1859. Ὁ Εὐθύμιος διέμενε στο κελὶ τῶν Πέντε Μαρτύρων τῆς Μονῆς Δοχειαρίου στὶς Καρυές, Ὑπέγραφε ἀρχικὰ ὡς ἱεροδιάκονος το

71 Σ. Α. Πασχαλίδης, Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας*. ὁ.π., σ. 212-216. Ι. Τσαρούχας, «Ἄγνωστες πληροφορίες γιὰ τὴν μονὴ Αγίας Κυριακῆς Αλιστράτης», *Δρομολόγιο Λόγου καὶ Τέχνης* 5 (2004), σ. 49-60.
72 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εἰκόνες*, ὁ.π., τ. Ι, σ. 258-259, ἀρ. 276.

χρονικό διάστημα 1856–1857 και στη συνέχεια ως ιερομόναχος από το 1858⁷³. Ο σταμπαδούρος και ιερομόναχος Φιλόθεος εκτύπωσε τις χάρτινες εικόνες. Ανάλογη συμμετοχή είχε στην παραγωγή της χάρτινης εικόνας της Δευτέρας Παρουσίας (1860), η οποία θα έγινε στις Καρυές του Άθω⁷⁴.

Η αγία Κυριακή αποδίδεται μετωπική, έως τους μηρούς, με στέμμα, φέροντας σταυρό και κλαδί ως σύμβολα του μαρτυρίου της. Στέκει επάνω από το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της μονής της στην περιοχή Ζιχνών του νομού Σερρών, στο εσωτερικό της οποίας βρίσκεται ο κτίτορας μοναχός Κυριαξής. Η μονή καταστράφηκε στις αρχές του 19ου αιώνα και ανακαινίστηκε με την έλευση γυναικείας αδελφότητας το έτος 1974⁷⁵.



15. Η Παναγία η Οικονόμισσα, η μονή Μεγίστης Λαύρας και σκηνές από τον βίο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη. Μαξίμιο Πνευματικό και Πολιτιστικό Κέντρο Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης. Δωρεά Γιώργου Αψηλίδη. Χαλκογραφία, 77 x 62 εκ. 8 Ιουλίου 1868, Άγιον Όρος. Χαράκτης: άγνωστος. (φωτ. Γιώργου Αψηλίδη).

Αντίτυπο της χάρτινης εικόνας βρίσκεται στη συλλογή ιδιώτη στις Σέρρες. Στο κέντρο του έργου αποδίδεται

η Παναγία Οικονόμισσα ένθρονη, κρατώντας τον Χριστό στο αριστερό χέρι, ευλογώντας με το δεξί χέρι ναό, τον οποίο φέρει ο

73 Ό.π., τ. I-II, σ. 27, 100, 107–108, 215, 221, 398–400, 439, 442, αρ. αρ. 78, 234, 426, 471. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, «Άγιορειτές χαλκογράφοι», ό.π., σ. 60, 67.

74 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. I, σ. 37, 93.

75 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. I, σ. 256.

άγιος Αθανάσιος Αθωνίτης, με τον άγιο Μιχαήλ Συνάδων δεξιά. Σε αυτόνομη διάχωρο κάτω από την παράσταση αναπτύσσεται η επιγραφή: «¹ ΕΧΑΛΚΟΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ΧΑΡΙΝ ² Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΟΣ ΤΥΠΟΣ ³ ΤΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΤΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΑΡΘΕΝΟΥ ΚΟΡΗΣ ⁴ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ⁵ ΦΟΣΤΗΡΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΑΘΩ ΟΡΕΙ ⁶ ΚΑΙ ΚΤΙΤΟΡΟΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΕ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ ⁷ ΗΝ Η ΚΡΑΤΑΙΑ ΧΕΙΡ ΣΚΕΠΕΙ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ⁸ Κ(ΑΙ) ΣΥΜΒΟΗΘΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ⁹ ΕΙΣ ΑΠΛΕΤΟΝ ΚΑΥΧΗΜΑ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ¹⁰ ΓΕΝΟΥΣ ΤΕ ΠΑΝΤΟΣ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΩΝΥΜΩΝ ¹¹ ΕΝ ΕΤΕΙ 1868 ΙΟΥΛΙΟΥ 8 ¹² ΕΝ ΑΓΙΩ ΟΡΕΙ». Αριστερά και δεξιά διατάσσονται δέκα παραστάσεις από τον βίο του αγίου Αθανασίου Αθωνίτη: Εκδίωξη δαιμόνων, Μοναχική κουρά οικοδόμων, Μετατροπή θαλασσινού νερού σε πόσιμο, Πνευματική ενίσχυση του Αθανασίου από τη Θεοτόκο, Ανάβλυση πηγή χάρη στη Θεοτόκο, Ίαση υδρωπικού, Ίαση ποδιού Αντωνίου, Διάσωση ναυαγών, Ίαση δαμιονισμένου, Κοίμηση αγίου Αθανασίου Αθωνίτη. Στο κάτω τμήμα του έργου αναπτύσσεται η πανοραμική άποψη του μοναστικού συγκροτήματος της μονής Μεγίστης Λαύρας Αθω.⁷⁶

Η χάρτινη εικόνα των Σερρών εγγράφεται χρονικά ως το νεότερο έργο σε σειρά ομόθεμων έργων. Αυτό φανερώνουν φορητή εικόνα (ΚΡ Νο 1695, 18ος αιώνας) που σώζεται στο Κεντρικό Μουσείο Ρωσικού Πολιτισμού και Τέχνης Andrei Rublev στη Μόσχα⁷⁷ και δεύτερη φορητή εικόνα (18ος-19ος αιώνας) σε ρώσικη ιδιωτική συλλογή.⁷⁸ Μεταγενέστερα, εντοπίζονται φορητή εικόνα

76 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., ΙΙ, σ. 403, 406-407, αρ. 433.

77 *Mount Athos Treasures in Russia. Tenth to Seventeenth Centuries. From the Museums, Libraries, and Archives of Moscow and the Moscow Region*, Exhibition Catalogue, 17 May-4 July 2004, Moscow 2004, σ. 274, V.57.

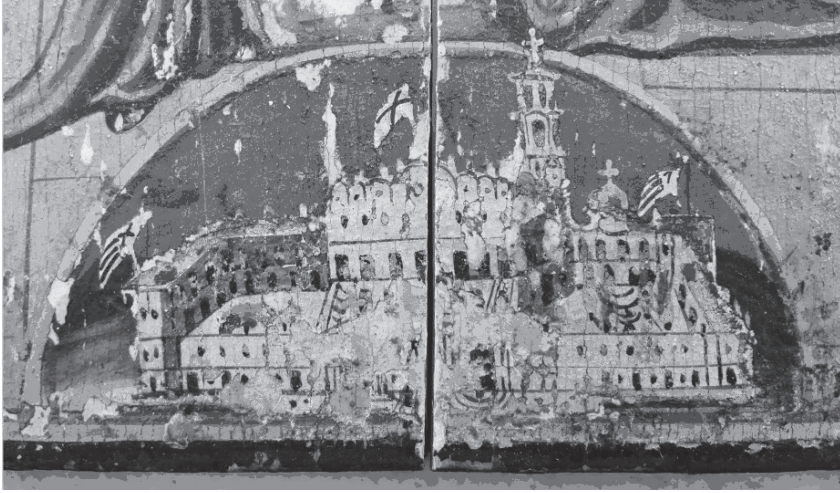
78 Με εικονογραφική παραλλαγή την αντικατάσταση της μορφής του αγίου Μιχαήλ Συνάδων από τη μορφή του αγίου Αντωνίου της Μονής των Σπηλαίων Κιέβου. Πρβλ. Α. Trifonova, «Ikona na Sv. Atanasii Atonski sus zitini tseni i svetsi ot Melnik (1757)», *Annuaire de l'Universite de Sofia "St. Clement Ohridski"*, Centre de recherches Slavo-Byzantines «Ivan Dujcev», Tome 98 (17), Sofia 2013, σ. 40, εικ. 8. Ν. Η. Πεταλωτής, Παναγία η Οικονόμισσα η Λαυριώτισσα. *Η Προστάτιδα του Βαλπερού Σερρών*, Ιερά Μητρόπολις Σιδηροκάστρου, Σέρρες 2018, σ. 46, 53, εικ. 32β.

(2 Ιουνίου 1810) αγνώστου καλλιτέχνη και χάρτινη εικόνα (1810) του χαρακτή Σεβαστιανού Σμυρναίου⁷⁹.

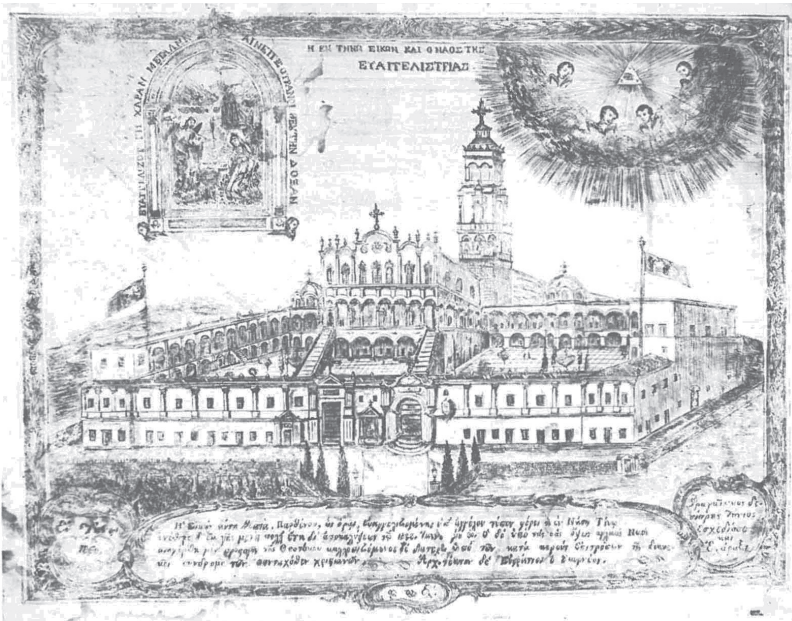


16. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας. Φορητή εικόνα, 23,2 x 18,2 x 1,7 εκ. 1922. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).

⁷⁹ Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., ΙΙ, σ. 403, 404-405, αρ. 430-431.



17. Ο Ευαγγελισμός της Παναγίας, Φορητή εικόνα, 23,2 x 18,2 x 1,7 εκ. Λεπτομέρεια ο ναός Ευαγγελίστριας Τήνου. 1922. Ζωγράφος: άγνωστος. (φωτ. Νικόλαος Μπονόβας).



18. Ο ναός Ευαγγελίστριας Τήνου. Χαλκογραφία, 25 x 34 εκ. 1868, Τήνος. Χαράκτης: Φραγκίσκος Δεσίπρης. (φωτ. Ντόρη Παπαστράτου).

Εικόνα οικογενειακό κειμήλιο κατοίκου της πόλεως Σερρών έχει θέμα τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και φέρει τη χρονολογία 1922. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ προσέρχεται από αριστερά, δείχνοντας με το αριστερό χέρι την Περιστέρα του Αγίου Πνεύματος στον ουρανό, προσφέροντας με το δεξί χέρι κρίνο στην Παναγία δεξιά, η οποία γονατίζει και προσεύχεται, μπροστά από αναλόγιο (εικ. 16). Ως δευτερεύον θέμα μέσα σε ημικύκλιο, σε πρώτο επίπεδο αποδίδεται το μεγαλοπρεπές προσκυνηματικό συγκρότημα του ναού της Παναγίας της Τήνου (εικ. 17). Αυτό ανεγέρθηκε και επεκτάθηκε σταδιακά το χρονικό διάστημα από το 1830 έως τα τέλη του 19ου αιώνα, στη θέση όπου στις 30 Ιανουαρίου 1823 μετά από ανασκαφή πέντε μηνών βρέθηκε η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας της Τήνου σε αγρό, πλησιόχωρα στην πρωτεύουσα του νησιού⁸⁰.

Η εικόνα αποδίδεται σε τοπικό εργαστήριο με παραγωγή σειρές ομόθεμων εικόνων, οι οποίες φιλοτεχνούνταν πλησίον του προσκυνηματος.⁸¹ Παράλληλα, κυκλοφορούσαν χάρτινες εικόνες διαδοχικών παραλλαγών, μεταξύ των οποίων έχουν καταγραφεί επτά διαφορετικές από το χρονικό διάστημα 1827-1868. Αυτές ήταν μικρού κόστους, τυπώνονταν σε εργαστήριο που λειτουργούσε στον αύλειο χώρο της εκκλησίας (εικ. 18)⁸². Φορητές εικόνες και χάρτινες εικόνες διαθέτονταν στους προσκυνητές χάριν ενθύμιου επίσκεψης και ταυτόχρονα συλλογής ελεών υπέρ της αποπεράτωσης του ναού.

80 Γ. Α. Πουλημένος, «Η αρχική φάση του ναού της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*. Churches in Greece 1453-1850 5 (1998), σ. 229-242. Γ. Γρ Μπουρδάκος, «Ο Ναός της Μεγαλόχαρης στην Τήνο και η ιστορία του», *Τηνιακά* 2 (2004), σ 127-128, εικ. 2.

81 Αναφορά σε ανάλογη εικόνα του έτους 1883 βλ. Ν. Γραϊκός, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 701 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

82 Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες*, ό.π., τ. II, σ. 539-543, 546, αρ. 573-579. Γ. Α. Πουλημένος, «Η αρχική φάση του ναού της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο», ό.π., σ. 235-236, εικ. 7-8. Γ. Γρ. Μπουρδάκος, «Ο Ναός της Μεγαλόχαρης στην Τήνο και η ιστορία του», ό.π., σ. 131. Κ. Σεραϊδάρη, *Μεγάλη η Χάρη της. Λατρευτικές πρακτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις στις Κυκλάδες*, 2008.

Zusammenfassung

Nikolaos M. Bonovas

Die Verbreitung von religiösen athonischen Ikonen aus Papier im Bereich von Serres/Nordgriechenland im 19. Jh.

Ab den letzten Jahrzehnten des 18. Jh. beschäftigten sich einige athonische Mönche mit der Schaffung von religiösen Ikonen aus Papier. Es handelte sich um Kunstwerke eines grafischen Tiefdruckverfahrens, das begrifflich ursprünglich als Holzstich (Xylographie), in der Folge als Kupferstich (Chalkographie) und schließlich als Stein­stich (Lithographie) bezeichnet wird. Die Begriffe machen eine zeitliche Zuordnung möglich. Als das Papier zu erschwinglichen Preisen verfügbar war, erschienen in Europa Ende des 14. Jh. religiöse Stichwerke. Als besonders fortschrittlich erwiesen sich die Künstler Albrecht Dürer (1471–1528), Lucas Cranach der Ältere (1472–1553), Hans Holbein der Jüngere (1497–1543). In großen europäischen Städten (Venedig, Wien, Paris, Bukarest, Leipzig, Kiew, Moskau, Sankt Petersburg) waren viele Werkstätten in Betrieb.

Das erste Zeichen der Anwendung von europäischen Stichwerken in der athonischen Gemeinschaft stellten die Kupferstiche des Künstlers Marcantonio Raimondi dar. Es handelte sich um Vorlagen für dekorative Motive zur Verzierung der Wandmalereien (1535) des kretischen Malers Theophanes Strelitzas Bathas im Katholikon des Klosters Megisti Lavra. Ab der zweiten Hälfte des 18. Jh. bis zum Jahre 1824 beauftragten athonische Klöster Werkstätten in Wien und Venedig mit der Herstellung von Kupferstichen.

Im vorliegenden Essay werden fünfzehn Ikonen aus Papier (vierzehn Kupferstiche, ein Litographie) sowie eine tragbare Ikone aus Holz präsentiert, die zwischen den Jahren 1761–1922 geschaffen wurden.

Die Mehrheit der Kupferstiche sind athonische Werke. Das älteste Kunstwerk ist die Abbildung des Klosters Johannes des Täufers und dessen Umgebung in der Nähe von Serres, mit dem Schutzpatron und den Gründern des Klosters (Abb. 6). Das Werk wurde im Jahre 1761 in Wien entworfen und gedruckt, die Kupferplatte befindet sich im Kloster. Zwei Jahre nach der Schaffung des ältesten Kunstwerks, im Jahre 1763, gravierte in Venedig der Kupferstecher Giulian Zuliani die Ikone der Panagia Vatopaidini (Esfagmeni) (Abb. 2). Zu den früheren Werken, die von den athonischen Klöstern in Auftrag gegeben wurden, gehört die Abbildung des Klosters Vatopaidi, die von einem unbekanntem Kupferstecher 1792

und Kupferdrucker 1802 in Venedig geschaffen wurde (Abb. 8). Die erste Abbildung des Klosters Johannes des Täufers diente als Vorlage für die Bearbeitung der zweiten Abbildung im Jahre 1816 (Abb. 7). Es handelte sich um eine vereinfachte Abbildung des Klosters, geschaffen vom Kupferstecher Parthenios von der Insel Zakynthos, der in Karyes, der Hauptstadt von Athos, tätig war. Parthenios hatte zwei Jahre davor (1814) auch die Abbildung des Klosters Panagia Eikosifoinissa am Berg Paggaios in der Provinz von Serres vorbereitet (Abb. 10). Sein Kunstwerk war Grundlage der folgenden Abbildungen des Klosters aus Papier, die im Jahre 1848 durch den Kupferstecher Theophilos (Abb. 11) bzw. 1860 durch einen unbekanntenen Künstler in Karyes geschaffen wurden.

Weitere Exemplare athonischer Kupferstiche sind die Abbildungen von folgenden Klöstern: a) Pantokratoros/Athos (1844) eines unbekanntenen Künstlers (Abb. 12), b) Johannes der Täufers/nahe dem Dorf Aidonochori/Serres (1851) des Kupferstechers Thomas Issidorou Pento (Abb. 13), c) Heilige Kyriaki/Umgebung von Alistrati/Serres (1859) des Kupferstechers Euthimios (Abb. 14), d) Megisti Lavra mit der Panagia Oikonomissa und Szenen der Vita des Hl. Athanasios Athonitis (1868) eines unbekanntenen Künstlers (Abb. 15), e) Vatopaidi mit Mariä Himmelfahrt und die Übergabe ihres Gürtels an den Apostel Thomas (1817) des Kupferstechers und Malers Nikolaos aus Chios (Abb. 9). Außerdem handelt es sich um Kupferstiche mit Abbildungen: a) einer Darstellung von Engeln mit Propheten (Anfang 20. Jh., Abb. 1), b) der Panagia Glykofiloussa mit dem Hl. Konstantinos und der Hl. Helene (erstes Viertel 19. Jh., Abb. 3), c) Der Verkündigung Mariä (1842) des Kupferstechers Gregory (Abb. 4), d) der Versammlung der zwölf Apostel (1878) des Kupferstechers Ioannis Konstantinou Kaldis (Abb. 5).

Schließlich wird eine tragbare Ikone mit der Darstellung der Verkündigung Mariä mit dem architektonischen Komplex und Wallfahrtsort auf der ägäischen Insel Tinos vorgestellt, deren Abbildung auf Kupferstiche zurückzuführen ist.

Nach Niederschriften der athonischen klösterlichen Archive wurden die Ikonen aus Papier aus feinst bearbeiteten Kupferplatten in lokalen Werkstätten vervielfältigt und in Auflagen von Zehntausenden von Stücken hergestellt. Aus denselben Quellen geht hervor, dass diese Ikonen aus Papier von Mönchen in der Stadt Serres und deren Umgebung als Geschenke verteilt wurden. Auf diese Weise zeigt sich sowohl die geistige als auch die künstlerische Ausstrahlung von Berg Athos.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Η. ΠΕΤΑΛΩΤΗΣ

Οδοντίατρος, Διευθυντής Οδοντιατρικής
Κ.Υ. Σιδηροκάστρου Σερρών

**ΕΝΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΗΜΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ
ΜΟΝΗΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ.**

Η ΠΟΔΕΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη μεταβυζαντινή περίοδο, η εκκλησιαστική κεντητική γνώρισε μεγάλη άνθιση. Άμφια και πέπλα, εξαιρετικής τέχνης και αισθητικής, αποτέλεσαν βαρύτιμες δωρεές και πολύτιμα κειμήλια ναών και μονών. Συχνά αναγράφονται πάνω τους οι δωρητές και οι καλλιτέχνες που τα φιλοτέχνησαν, δίνοντας μας πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες που δεν συναντώνται σε άλλες πηγές¹.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Διεύθυνση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών και την κα Ράνια Φατώλα για την αποστολή και άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας της ποδέας με αριθμό ΒΧΜ 21054, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγο, τον κ. Γεώργιο Καφταντζή, τον κ. Δημήτριο Δημούδη, Πρόεδρο της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), τον Διευθυντή του Κέντρου Υγείας Σιδηροκάστρου κ. Χρήστο Χαϊδέυτο και τη Γενική Ιατρό κα Βίβιαν Χατζηκαλούδη.

1 Γενικά για τη Μεταβυζαντινή Εκκλησιαστική κεντητική βλ. Ε. Βέη-Χατζηδάκη, *Εκκλησιαστικά κεντήματα*, Αθήνα 1953. Κ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Μεταβυζαντινή Νεοελληνική Εκκλησιαστική Χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985 (στο εξής: Ζωγράφου-Κορρέ, *Χρυσοκεντητική*). Μ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986. G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantine*, Paris 1947. P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London 1967. E. Papastavrou, «On the beginnings of the Constantinopolitan school of embroidery», *Zograf* 39, (March 2016), 161-176. G. M. Chatzoulis, «L' epitaphios brodé en 1818, oeuvre de Kokona d' Horologa de la collection du Monastère Karakallou», στο: *Μωνασέως Ωδή, Αφιερωματικός Τόμος προς τιμήν του μακαριστού Γέροντος Μωνασέως*

I. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΗΜΑΤΟΣ

Στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών φυλάσσεται ένα εκκλησιαστικό κέντημα με αριθμό ΒΧΜ 21054 (εικ. 1). Έχει διαστάσεις 107 X 98 cm και χρονολογείται στις αρχές του 17^{ου} αι. Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τους Έλενα Παπασταύρου και Νίκο Βρυζίδη το 2018, στη μελέτη τους με θέμα την επαναχρησιμοποίηση υφασμάτων κατά την κατασκευή εκκλησιαστικών αμφίων². Αποτελείται από την κεντημένη εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, τοποθετημένη σε ένα άλλο μεγαλύτερο ερυθρό ύφασμα, που φέρει πάνω του διάφορα αφιερώματα.

Αναλυτικότερα, πάνω σε πράσινο μεταξωτό ύφασμα εικονίζεται όρθιος, μετωπικός και περωτός, ο σύμφωνα με την επιγραφή Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητό με την επιγραφή «METANO / EITE ΗΠΙ / ΚΕ ΓΑΡ Η / ΒΑCΙΛΕΙ / Α Τ(ΩΝ) ΟΥΡΑ(Ν)Ω(Ν)» και ράβδο που απολήγει σε ανθοφόρο βλαστό.

Ο Τίμιος Πρόδρομος φοράει μηλωτή και μιάτιο. Στο κάτω μέρος της παράστασης, αριστερά του αγίου, βρίσκεται ένα δέντρο με μία αξίνα ανάμεσα στους κλάδους του, σύμφωνα με το απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Λουκά: «Ἦδη δε και η αξίνη προς την ρίζαν των δένδρων κείται· παν ούν δένδρον μη ποιούν καρπόν καλόν εκκόπτεται και εις πυρ βάλλεται (Λκ. 3, 9)». Δεξιά του αγίου υπάρχει αγγείο (λεκανίδα) με την αποτετημημένη κεφαλή του. Οι πτέρυγες, το δέντρο με την αξίνα και το αγγείο με την κεφαλή του αγίου, είναι εικονογραφικά χαρακτηριστικά που συναντώνται στις μεταβυζαντινές εικόνες του Προδρόμου.

Εκατέρωθεν της κεφαλής του Προδρόμου, υπάρχει επιγραφή με το όνομα του αγίου και δύο ανθοφόροι κλάδοι. Επιγραφές

του Αγιορείτου, Άγιον Όρος 2017, 855-879. G. Chatzoulis, *L'epitaphios du Monastère de la Vierge Olympiotissa à Elassona: œuvre de Christophe Žefar: contribution à la broderie religieuse en or post-byzantine des ateliers de Vienne du 18ème siècle*, Thessalonique-Paris 2006.

2 E. Papastavrou, N. Vryzidis, «Sacred Patchwork: Patterns of Textile Reuse in Greek Vestments and Liturgical Veils during the Ottoman Era», *Spolia reincarnated, Afterlives of Objects, Materials, and Spaces in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Era*, Istanbul 2018, 271, 273 εικ. 11 (στο εξής: Papastavrou, Vryzidis, «Sacred Patchwork»).

υπάρχουν κάτω από την δεξιά πτέρυγα, το ειλητό και τα πόδια του αγίου, που μνημονεύουν τους ιερομονάχους Θεοφάνη και Μακάριο και την κόμη Βροντού³. Πάνω από την κεφαλή του αγίου υπάρχει μία οριζόντια σχισμή στο ύφασμα.

Ομάδες μικρών μαργαριταριών κοσμούν την περιφέρεια του φωτοστεφάνου και τις πτέρυγες του αγίου, καθώς και το δέντρο με την αξίνα και τα άνθη στο άνω μέρος της παράστασης. Χρυσό έλασμα με ένθετο λίθο υπάρχει στην απόληξη της ράβδου.

Το πρόσωπο του αγίου αποδίδεται με ανοιχτόχρωμα νήματα και τα μαλλιά και τα γένια του με καφετιά. Με αργυρά μάλλον νήματα αποδίδονται τα χέρια και τα πόδια του αγίου, όπως και το ειλητό. Πράσινα και ερυθρά νήματα αποδίδουν τις πτυχώσεις των ενδυμάτων και τις λεπτομέρειες του αγγείου με την κεφαλή του αγίου. Το κέντημα είναι ελαφρά ανάγλυφο και η χρωματική κλίμακα περιορισμένη.

Η άνω, η δεξιά και η αριστερά πλευρά της κεντημένης εικόνας περιβάλλονται από δαντέλα με χρυσόνημα. Στη κάτω πλευρά υπάρχει κεντημένη υφασμάτινη ταινία με τουλίπες και γαρύφαλλα, οθωμανικής τεχνοτροπίας. Ίσως το ύφασμα αυτό να ήταν τμήμα ιερατικής ζώνης που επαναχρησιμοποιήθηκε⁴. Μπορεί όμως να ήταν τμήμα κοσμικού ενδύματος που δόθηκε για τη διακόσμηση της κεντημένης εικόνας ή φιλοτεχνήθηκε εξαρχής για αυτή τη χρήση.

Το ερυθρό ύφασμα που περιβάλλει την εικόνα κοσμεύεται με διάφορα αφιερώματα που έχουν αναρτηθεί πάνω του: Πέντε μεταλλικοί σταυροί, από τους οποίους οι τρεις είναι παρόμοιοι με παραστάσεις σε χαμηλό ανάγλυφο και οι άλλοι δύο φέρουν τον εσταυρωμένο Χριστό, πέντε εξαγωνικά ελάσματα με άνθινο διά-

3 Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να αναγνώσω ολόκληρη την επιγραφή. Η Άνω Βροντού είναι το πιο ορεινό χωριό των Σερρών και της Ανατολικής Μακεδονίας σε υψόμετρο 1.060 μ. Στο παρελθόν ήταν κωμόπολη. Οι κάτοικοί της, οι Βροντουλήδες, είχαν στενές σχέσεις με την Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, καθώς έδωσαν πολλές δωρεές, φιλοτέχνησαν διάφορα έργα στη Μονή και πολλοί έγιναν μοναχοί της.

4 Papastavrou, Vryzidis, «Sacred Patchwork», 273, υπ. 35-36 εικ. 12-13. Οι συγγραφείς της μελέτης θεωρούν ότι, η επαναχρησιμοποίηση ενός πολύτιμου υφάσματος, ίσως υπενθυμίζει στον θεατή την καλή οικονομική και κοινωνική κατάσταση/θέση του δωρητή.

κοσμο και δεκαεφτά καμπυλόμορφα ελάσματα.

Αξιοσημείωτο, είναι το στρογγυλό εγκόλπιο στο κέντρο του άνω τμήματος του υφάσματος, που απεικονίζει ημίσωμο τον Χριστό ως Μέγα – Αρχιερέα, να ευλογεί με τα δύο του χέρια. Η πλειοψηφία των αναθημάτων, όπως φαίνεται από τις ομοιότητές τους, πρέπει να έχει κατασκευαστεί με τη χρήση μητρών.

Την περιφέρεια του ερυθρού υφάσματος οριοθετούν ταινίες, από τις οποίες η άνω είναι παχύτερη και διαφορετική από αυτή που χρησιμοποιήθηκε στις άλλες πλευρές. Στο άνω μέρος του υπάρχουν δύο υφασμάτινα θηλύκια ανάρτησης.

Στο αρχείο του Μουσείου, το κέντημα περιγράφεται ως Πύλη, δηλαδή ένα ύφασμα που κλείνει το άνοιγμα της Ωραίας Πύλης του τέμπλου⁵.

II. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΗΜΑΤΟΣ

Σύμφωνα με το αρχείο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, το κέντημα με την εικόνα του Προδρόμου προέρχεται από την Μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου της Σκιάθου⁶. Στην πραγματικότητα όμως, όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια, προέρχεται από την Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών⁷.

5 Ζωγράφου-Κορρέ, Χρυσοκεντητική, 97-101.

6 Ε. Ραπαstavrou, Ν. Vryzidis, «Sacred Patchwork», 271 εικ. 11.

7 Η βιβλιογραφία για τη Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών είναι πλούσια. Βλ. Π. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι μετά των Προαστείων, τα περί τας Σέρρας και η Μονή του Τιμίου Ιωάννου Προδρόμου. Συμβολή Ιστορική και Αρχαιολογική*, Σέρρες 1987 (στο εξής: Παπαγεωργίου, Σέρραι). Χριστοφόρος Ιεροδιδάσκαλος και Ηγούμενος, *Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τη πόλει των Σερρών Σταυροπηγιακής Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου*, Λειψία 1904 (στο εξής: Χριστοφόρος, Προσκυνητάριον). Σ. Πασχαλίδης-Δ. Στρατής, *Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας, Α', Ανατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη* 1996, 355-402 (στο εξής: Πασχαλίδης-Στρατής, Μοναστήρια). Σ. Η. Ούτσιου, *Ιστορία της Ιεράς Μονής του Τιμίου Προδρόμου*, Κατερίνη 1999 (στο εξής: Ούτσιου, Ιστορία). Α. Στρατή, *Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, 14ος- 19ος αι., Μελέτες και άρθρα*, Θεσσαλονίκη 2007. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα*, Τόμος πρώτος, Μύθοι-επι-

Η Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών βρίσκεται σε απόσταση 12 χλμ. από τις Σέρρες. Ιδρύθηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα από τον Επίσκοπο Εξεβών Ιωαννίκιο και τον ανιψιό του Όσιο Ιωάννη, Επίσκοπο Ζιχνών.

Είναι μία από τις σημαντικότερες μονές της Ελλάδας και για αιώνες ήταν ανδρώα. Από το 1986 λειτουργεί ως γυναικεία, με Ηγουμένη τη Μοναχή Φεβρωνία.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο χειρόγραφος και κειμηλιακός πλούτος της Μονής προσέλκυσε το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων επιστημόνων⁸. Λίγο πριν το 1909, στα πλαίσια καταγραφής των χριστιανικών αρχαιοτήτων της Μακεδονίας, επισκέφθηκε τη Μονή ο Ρώσος Nikodim Kondakov. Οι εντυπώσεις του καταγράφηκαν στο βιβλίο του «Makedonija, Arheologičeskoe putešestvie»⁹.

Στις σελίδες 166 έως 168, αναφέρει ότι κατά την επίσκεψη του στο Καθολικό της Μονής, ένας μοναχός τον πήγε σε μία γωνία της εκκλησίας και του έδειξε μια κεντημένη εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Ο Άγιος εικονιζόταν με πτέρυγες, να ευλογεί με το δεξί του χέρι και στα πόδια του αγίου ένα αγγείο με την αποτετημημένη κεφαλή του και ένα δέντρο με αξίνα. Εκατέρωθεν του αγίου ήταν γραμμένα τα ονόματα των δωρητών, των ιερομονάχων Θεοφάνη και Μακαρίου.

Γύρω από την εικόνα ήταν αναρτημένα πολλά αφιερώματα: σταυροί, εγκόλπια, δακτυλίδια, μεταλλικά ελάσματα κ.ά. Αναφέρει ότι τα περισσότερα εγκόλπια ήταν ελληνικής ή ρώσικης τέχνης και χρονολογούνταν τον 17^ο αι. και ότι ξεχώρισε δύο ελάσματα με την απεικόνιση του Χριστού Παντοκράτορα σε σμάλτο. Στη σελίδα 168 του βιβλίου του, δημοσίευσε ασπρόμαυρη φωτογραφία της εικόνας με τον αριθμό 107 (εικ. 2).

γραφές-νομίσματα, Θεσσαλονίκη 20092, 226-267. Ν. Μπακιρτζής, *Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ιστορικές, αρχαιολογικές, πολιτισμικές αξίες και η καταστροφική πυρκαγιά της 13ης Δεκεμβρίου 2010*, Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Σέρρες 2011.

8 Βλ. Παπαγεωργίου, Σέρραι, 84-105. Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», Δελτίον ΧΑΕ, περ. Α', τόμ. Ε', Αθήνα 1905, 64, 70-71, 73-84 (στο εξής: Λαμπάκης, «Περιηγήσεις»).

9 Ν.Ρ. Kondakov, *Makedonija, Arheologičeskoe putešestvie*, Sankt Peterburg 1909, 161-168 (στο εξής: Kondakov, Makedonija).

Παλαιότερη αναφορά της κεντητής αυτής εικόνας, μάλλον υπάρχει στην περιγραφή της Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών (1857), από τον Σερραίο Ιωάννη Δημητριάδη, φοιτητή της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης.

Περιγράφοντας το εσωτερικό του Καθολικού, ο Δημητριάδης λέει: «Προσέτι και τρίτη ἕτερα τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου εἰκὼν ὑπάρχει, ἀλλὰ πολλῶ πλείονος λόγου ἀξία τῶν δύο ἐκείνων κατὰ τε τὸ ζωηρὸν τῆς ζωγραφίας καὶ τὸ τορευτὸν τοῦ περιστίλλβοντος χρυσοῦ. διὸ ἀποφεύγοντες οἱ ὀσιώτατοι Πατέρες τοὺς τῶν ἐποφθαλμιόντων ἐκάστοτε τὴν δυστυχή ταύτην Μονὴν βασκάνους ὀφθαλμοὺς προτιθέασιν αὐτὴν ἀναφανδὸν εἰς προσκύνησιν τῶν εὐλαβείας χάριν προσερχομένων πιστῶν μόνον κατὰ τὴν τοῦ παμμάκαρος αὐτοῦ ἐτήσιον μνήμην, τὴν ἀγομένην τῇ εἰκοστῇ ἐννάτῃ τοῦ φθίνοντος Αὐγούστου. Ἐπὶ ταύτης δὲ τῆς πολυεύκτου διὰ τὸ ἀπανταχόθεν συρῶντος πλήθος τῶν εὐσεβῶν πανηγύρεως καὶ τὰ τῶν σεβασμιῶν εἰκόνων ὑποπόδια λαμπρῶς καθωραΐζονται διὰ χρυσοπαρῦφων προπετασμάτων, ἐξ ὧν ὡς τὰ μάλιστα διαπρέπει τὸ τῆς πρὸ μικροῦ μνημονευθείσης εἰκόνος τοῦ Ἁγίου κοσμούμενον διὰ χρυσῶν κροσσῶν καὶ νομισμάτων τινῶν τῶν ἀρχαίων Βυζαντινῶν¹⁰.

Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή, κατά την Πανήγυρη της Μονής στις 29 Αυγούστου, τοποθετούνταν ποδέες (χρυσοπάρυφα προπετάσματα) κάτω από εικόνες της Μονής και ιδιαίτερα στην εικόνα του Προδρόμου που εκτιθόταν μία φορά το χρόνο για προσκύνηση. Η ποδέα αυτής της εικόνας, που ξεχώριζε από τις άλλες, κοσμούσαν με χρυσά κρόσια και αρχαία και βυζαντινά νομίσματα.

Συγκρίνοντας τη φωτογραφία του Kondakon με τη σύγχρονη του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών (εικ. 3), είναι φανερό ότι πρόκειται για το ίδιο κειμήλιο. Η κεντρική μορφή του Προδρόμου, η δαντέλα που την περιβάλλει, το ύφασμα με τον οθωμανικό διάκοσμο και η ταινία στην άνω πλευρά του ερυθρού υφάσματος είναι ίδια. Η σχισμή στο ύφασμα πάνω από τη κεφαλή του Προδρόμου εξηγείται από την βίαιη απόσπαση των τριών με-

10 Α. Γλαβίνας, «Ιδιόγραφο αυτοβιογραφικό σημείωμα (20.2.1857) και ιδιόγραφη περιγραφή της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (14.10.1857) του Σερραίου Ιωάννη Δημητριάδη», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* τ. 4^{ος}, Σέρρες 2018, 58, 59 (στο εξής: Γλαβίνας, «Σημείωμα, περιγραφή»).

ταλλικών στρογγυλών αφιερωμάτων που διακρίνονται στην παλαιά φωτογραφία.

Τα καμπυλόμορφα χρυσά ελάσματα που βρίσκονταν στη παρυφή της δαντέλας, μετακινήθηκαν στο κέντρο του περιμετρικού ερυθρού υφάσματος, ενώ τα εντυπώματα της αρχικής τους θέσης, που ταυτίζονται με αυτών της ασπρόμαυρης φωτογραφίας, είναι ακόμα ορατά στο ύφασμα.

Το στρογγυλό εγκόλπιο με τον Χριστό - Μέγα Αρχιερέα που βρίσκονταν κάτω αριστερά, σήμερα βρίσκεται στο κέντρο του άνω τμήματος. Από τα εξήντα δύο συνολικά ελάσματα και αφιερώματα που διακρίνονται στη φωτογραφία του Kondakon, παραμένουν είκοσι οχτώ. Σε πολλά μέρη του ερυθρού υφάσματος, παραμένουν τα κυκλικά συνήθως εντυπώματα των αρχικών αφιερωμάτων. Τέλος, η αναφορά στην Βροντού επιβεβαιώνει τη σεραϊκή προέλευση του κειμήλιου.

Με βάση τα παραπάνω, το κέντημα με την εικόνα του Προδρόμου, χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως Ποδέα, το ύφασμα δηλαδή που τοποθετείται κάτω από εικόνες του τέμπλου ή των προσκυνηταρίων και στο οποίο οι πιστοί αναρτούν τα τάματά τους¹¹. Πολλές ποδέες φέρουν κεντημένες εικόνες που σχετίζονται με την εικόνα για την οποία προοριζόνταν, ενώ άλλες φέρουν φυτικό, ζωικό ή γεωμετρικό διάκοσμο¹². Επομένως η Ποδέα, κειμήλιο της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, κάποια στιγμή μετά το 1857¹³, τοποθετήθηκε στο ξύλινο πλαίσιο που διακρίνεται στη φωτογραφία του Kondakon και μετατράπηκε σε εικόνα που εκτιθόταν στο εσωτερικό του Καθολικού.

11 Αντίθετα, δεν συνηθίζεται στις Πύλες να αναρτώνται τάματα ή άλλα αφιερώματα, εκτός φυσικά αν αλλάξουν χρήση.

12 Ζωγράφου-Κορρέ, Χρυσοκεντητική, 101-105. G.M. Chatzoulis, «La podea brodée de l' icône Portaitissa l' oeuvre de Grigoria (1818) de la collection du monastère Athonite d' Ivion», Βελλά, Επιστημονική Επετηρίδα, Εις Μνήμην Αθανασίου Παλιούρα 7 τεύχος Β' (2013-2015), 851-879.

13 Ο Δημητριάδης αναφέρει ως υφασμάτινο βήλο στην Ωραία Πύλη του τέμπλου του Καθολικού, την Πύλη με την παράσταση της Βάπτισης του Χριστού του 1846 που εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, βλ. Γλαβίνας, «Σημείωμα, περιγραφή», 59. G. Kakavas, «Ecclesiastical objects in the Byzantine and Christian museum from the Timios Prodromos monastery at Serres», *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, τ. 32-33, Novi Sad 2003, 135-136 (στο εξής: Kakavas, «Ecclesiastical objects»).

Τον Αύγουστο του 1916, άρχισε η δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή των Σερρών. Στόχος των Βουλγαρικών Στρατιωτικών και Πολιτικών Αρχών ήταν ο γρήγορος και βίαιος «αφελληνισμός» των κατακτηθέντων ελληνικών περιοχών. Στις 23 Ιουνίου του 1917, ένα Βουλγαρικό στρατιωτικό απόσπασμα με τριάντα οπλοφόρους με επικεφαλής τον υπολοχαγό Πετρώφ, κατέλαβε βιαίως την Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου και στις 27 Ιουνίου οι πατέρες της Μονής εκτοπίστηκαν στη Βουλγαρία.

Στις επόμενες είκοσι ημέρες η Μονή λεηλατήθηκε συστηματικά από τους Βούλγαρους στρατιώτες και αξιωματικούς. Τα κειμήλια, τα χειρόγραφα και οτιδήποτε άλλο αντικείμενο αξίας, στέλνονταν στον Ελαιώνα, την έδρα του 25^{ου} Συντάγματος του Βουλγαρικού Στρατού και μετά προωθούνταν στη Βουλγαρία. Η λεηλασία συνεχίστηκε και τους επόμενους μήνες από άλλους στρατιώτες και αξιωματικούς.

Τον 1918 όταν οι μοναχοί επέστρεψαν στη Μονή, τη βρήκαν λεηλατημένη. Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την επιστροφή των Ελληνικών Αρχών, ο Επίσκοπος Καμπανίας Διόδωρος, Τοποτηρητής της χηρευούσης Μητροπόλεως Σερρών, ήρθε στη Μονή και κατέγραψε τις μαρτυρίες των πατέρων και των εργατών της Μονής. Συγχρόνως συνέταξε και ένα κατάλογο με τα κλεμμένα κειμήλια και χειρόγραφα, στον οποίο όμως δεν περιλαμβάνονταν η κεντητή ποδέα/εικόνα του Προδρόμου¹⁴.

Στις 27 Νοεμβρίου 1919 υπογράφηκε η Συνθήκη του Νεϊγύ. Με το άρθρο 125 και 126, η Βουλγαρία υποχρεούνταν να επιστρέψει τα κλεμμένα κειμήλια και χειρόγραφα από την Μακεδονία και Θράκη στην Ελλάδα, ακόμα και αυτά που βρισκόνταν στην κατοχή ιδιωτών.

Το 1923 ο Γεώργιος Σωτηρίου, Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Διευθυντής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, μετέβη στη Σόφια για τη παραλαβή των συληθέντων κειμηλίων. Τελικά παρέλαβε κάποια κιβώτια, που όταν τα άνοιξαν στην Αθήνα, αποδείχτηκε ότι περιείχαν ένα πολύ μικρό μέρος των κει-

14 *Τετράδια Βουλγαρικής Κατοχής, Ανατολική Μακεδονία 1916-18, Πρακτικά εξετάσεων μαρτύρων και πορίσματα της Διεθνούς Επιτροπής για την παραπομπή των εγγληματιών στο Διεθνές Δικαστήριο, Τόμ. 3ος, Η πόλη & ο Νομός Σερρών, Σέρρες, Σιδηρόκαστρο, Ζίχνη, Ι.Μ.Εικοσιφοίνισσα, Οικισμοί*, επιμ. Ν. Ρουδομέτωφ, Καβάλα 2008, 305-308.

μηλίων και χειρογράφων των Μονών και των Μητροπόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης¹⁵.

Η πλειοψηφία των κειμηλίων και χειρογράφων προέρχονταν από την Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών αλλά φυσικά έλειπαν τα περισσότερα και αξιολογότερα. Τα χειρόγραφα και τα κειμήλια των κιβωτιών μοιράστηκαν κυρίως ανάμεσα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής στην Αθήνα¹⁶.

Στον κατάλογο των κειμηλίων που παρελήφθησαν από τις Βουλγαρικές αρχές, αναφέρονται μεν *une étote, un saint suaire, un rideau* αλλά κανένα κέντημα με την εικόνα του Προδρόμου¹⁷.

15 Οι Βουλγαρικές Αρχές όμως είπαν ψέματα και παρέβησαν τη Συνθήκη. Υποστήριξαν ότι επέστρεψαν στην Ελλάδα ό,τι κειμήλια είχαν στη κατοχή τους, ενώ τα υπόλοιπα τα είχαν αρπάξει Τούρκοι άτακτοι στρατιώτες. Στην πραγματικότητα, είχαν κρύψει το μεγαλύτερο μέρος των κειμηλίων και χειρογράφων σε διάφορα μυστικά μέρη στη Σόφια και αλλού (*fonds fermé*). Κάποια κειμήλια και χειρόγραφα, τα πούλησαν μεμονωμένα σε Συλλέκτες της Ευρώπης και της Αμερικής, κυρίως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Αργότερα τα κειμήλια αυτά μοιράστηκαν στα μεγάλα Μουσεία και Βιβλιοθήκες της Βουλγαρίας. Οι Βούλγαροι Επιστήμονες άλλαξαν επανειλημμένως τους αριθμούς καταγραφής των κειμηλίων, αλλοίωσαν ή αφαίρεσαν τις επιγραφές και τα κτιτορικά σημειώματα και προσπάθησαν να αποσιωπήσουν την ακριβή προέλευση τους. Η Βουλγαρία συνεχίζει την τακτική αυτή έως σήμερα καθώς πολλά κειμήλια ακόμα «αγνοούνται» όπως ο Κώδικας της Μητρόπολης των Σερρών.

16 Β. Κατσαρός, «Θεωρία για τη συνολική Επιστημονική διευθέτηση του ζητήματος της ιστορίας των συλλογών Ελληνικών Χειρογράφων των Μονών Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου, της επονομαζομένης Κοσίνιτσας (νεώτ. Εικοσιφοινίσσης), και του Τιμίου Προδρόμου Σερρών», Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία», Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά Β', Σέρρες 1998, 675-682, 693 (στο εξής, Κατσαρός, «Θεωρία»). Γ. Κ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης και του Τιμίου Προδρόμου Σερρών στο Ινστιτούτο «Ivan Dujčev» της Σόφιας (μια προσέγγιση ιστορική των χειρογράφων των ως άνω μονών, Θεσσαλονίκη 1990*. Β. Κατσαρός, *Τα χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίνιτσας)*. Η ιστορία των αριθμών, Σέρρες 1995. Γ. Παπάζογλου, *Η λεηλασία της Εικοσιφοινίσσης, εκατό χρόνια από την κλοπή (1917-2017)*, Δράμα 2017.

17 Κατσαρός, «Θεωρία», 675-682, 693.

Το *ideau* του καταλόγου πρέπει να είναι η κεντητή Πύλη με την παράσταση της Βάπτισης του Χριστού, που εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο των Αθηνών¹⁸.

Η λεηλασία της Μονής από τους Βουλγάρους συνεχίστηκε και κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη Τρίτη Βουλγαρική Κατοχή των Σερρών¹⁹. Το 1942 αφαιρέθηκαν 30 κειμήλια από την Μονή με προορισμό το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Σόφιας, στα οποία όμως δεν περιλαμβάνεται η κεντητή ποδέα/εικόνα του Προδρόμου.

Στο Μουσείο Μπενάκη της Αθήνας φυλάσσονται κάποια κειμήλια της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου, που λεηλατήθηκαν από τους Βούλγαρους το 1917 και αγοράστηκαν στη Γαλλία από αρχαιοπώλες κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Σε αυτά συγκαταλέγονται και κάποια εκκλησιαστικά κεντήματα: μία δεσποτική μίτρα των τελών του 17^{ου} αι., πιθανότατα αφιέρωμα του Μητροπολίτη Σερρών Τιμοθέου και πρώην Ηγουμένου της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου με αρ. καταγραφής Γ.785. Ευρ. 9354²⁰, μια κεντητή πύλη με τους αγίους Σπυρίδωνα, Ιωάννη Πρόδρομο και Ιωάννη τον κτήτορα των τελών του 17^{ου} αι., τρεις αέρες των τελών του 18^{ου} αι. και κατά πάσα πιθανότητα δύο καλύμματα αγίου ποτηριού²¹.

Γνωρίζουμε ότι μετά τη Μικρασιατική καταστροφή κάποια κειμήλια (εικόνες, σκεύη, αρχιερατικά εγκόλπια κ.ά.) που φυλάσσονταν στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, μοιρά-

18 Kakavas, «Ecclesiastical objects», 135-136. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 άρχισε η επέκταση των χώρων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών με στόχο την επανέκθεση των συλλογών του. Η παρουσίαση των μεταβυζαντινών συλλογών ολοκληρώθηκε το 2010. Τα κειμήλια της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου εκτίθενται σε ξεχωριστή προθήκη στο τμήμα της έκθεσης με τίτλο: «IV. Από το Βυζάντιο στη Νεότερη Εποχή».

19 Ζημιάι των Αρχαιοτήτων εκ του Πολέμου και των Στρατών Κατοχής, Αθήναι 1946, 35-36. Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια*, 376-378, 381-385. Κατσαρός, «Θεωρία», 697-699.

20 Ν. Νικολάου, «Θησαυροί του μοναστηριού του Τιμίου Προδρόμου στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα», *Σερραϊκά Χρονικά* 10, Σέρρες 1989, 78-79, εικ. 4 (στο εξής: Νικολάου, «Θησαυροί»). Υφασμάτινη ταινία με διακόσμηση οθωμανικής τεχνοτροπίας, ίσως περσικής προέλευσης, υπάρχει στην περιφέρεια της μίτρας, ένα άλλο παράδειγμα χρήσης κοσμικού υφάσματος σε εκκλησιαστικό κειμήλιο της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών.

21 Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια*, 392. Νικολάου, «Θησαυροί», 79-84, εικ. 5-8.

στηκαν σε νεοσύστατες ενορίες για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα το εγκόλλιο με τον Χριστό Πατοκράτορα που προέρχεται από το Σκευοφυλάκιο του Μητροπολιτικού Ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών και εντάχθηκε στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη το 1942, ως δωρεά του Μητροπολίτη Δράμας (ΓΕ. 2113)²². Σε άλλες περιπτώσεις, κειμήλια της Μητρόπολης Σερρών θεωρούνται ότι προέρχονται από την Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου, όπως ο σταυρός λιτανείας με αρ. ΒΧΜ 1510 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών που ήταν κειμήλιο του Μητροπολιτικού Ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών²³.

Ίσως κάτι παρόμοιο συνέβη και με την Ποδέα του Προδρόμου. Περισσότερες πληροφορίες όμως θα δώσει η έρευνα στα αρχεία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών.

III. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 16^{ου} ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 17^{ου} ΑΙΩΝΑ

Στις 27 Ιανουαρίου του 1570, μουσουλμάνοι ιεροσπουδαστές των Σερρών (σοφτάδες) επέδραμαν στη Μονή και «εποίησαν και φόνον ένδον του μοναστηρίου». Ένα χρόνο μετά, το 1571, οι Τούρκοι «την σεβασμίαν του Προδρόμου Μονήν παντελώς ηρήμωσαν αυτήν και τα αυτής προάστεια και μετόχια»²⁴.

Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα μέχρι σχεδόν τα μέσα του 17^{ου}, η Μονή γνώρισε οικονομική άνθιση, δέχτηκε σημαντικές δωρεές σε χρήματα και ακίνητα, οικοδομήθηκαν διάφορα κτήρια, φιλοτε-

22 Ν. Πεταλωτής, «Εκκλησιαστικά κειμήλια του Ιερού και Καθεδρικού Ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών και των αιιδίμων Μητροπολιτών της Αγιωτάτης Μητροπόλεως Σερρών», *«Ψυχής Άκος», Κειμήλια πίστεως και πολιτισμού της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες 2017, 271, εικ. 16, 17 (στο εξής: Πεταλωτής, «Κειμήλια»).

23 Πεταλωτής, «Κειμήλια», 267, 268 εικ. 5α,β, 5. Kakavas, «Ecclesiastical objects», 128-129.

24 Ν.Ε. Πέτροβιτς, «Άγιος Γεώργιος ο Κρουονερίτης Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* τόμ. 5, Αθήναι 1970, 218. Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια*, 367, 368.

χνήθηκαν τοιχογραφίες και εμπλουτίστηκε με φορητές εικόνες και έργα αργυροχρυσοχοΐας και μικροτεχνίας²⁵.

Το 1573 ο μοναχός Ιωακείμ δώρισε στη Μονή αργυρά σκεύη και έπιπλα²⁶, και το 1597 ανεγέρθηκε το τείχος της δυτικής πλευράς της Μονής με δαπάνη του άρχοντα Ζαγόρη, υιού του Κύρκου²⁷.

Το 1607-1608 ο Μητροπολίτης Δράμας Αθανάσιος έδωσε 8.000 άσπρα, το 1608-1609 ο Μητροπολίτης Νευροκοπίου Άνθιμος 15.000 άσπρα και το 1614 ο Μητροπολίτης Ζιχνών Ιάκωβος 8.000 άσπρα. Ο Σερραΐος άρχοντας Δημήτριος, ο μετέπειτα μοναχός Δαυίδ, ανήγειρε το 1613 το νοσοκομείο της Μονής και το 1614 έδωσε 6.000 άσπρα²⁸. Το 1623, οικοδομήθηκε το εξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής, ο Αμπατζής Γεράκης αφιέρωσε αμπελώνα και ο αμπατζής Κύρκος 5.000 άσπρα. Ο από το 1634 ιερομόναχος Χατζή Ακάκιος (Χατζή παπά Αθανάσιος) από το Σιδηρόκαστρο, ο νέος Κτήτωρ, αφιέρωσε το 1614 30.000 άσπρα, το 1644 18.000 άσπρα, ανήγειρε το παρεκκλήσιο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Κοιμητηρίου, ανέλαβε τη φιλοτέχνηση εικόνων και τέλος δώρισε στη Μονή διάφορα ακίνητα²⁹. Το 1642 κατασκευάστηκαν

25 Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, 41-45. Ούτσιου, *Ιστορία*, 154-157. A. Guillou, «Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès), un mémorial pour l'Histoire médiévale et moderne de la Macédoine (XIII-XIXe s.)», *Σύμμεικτα* τόμ. 9, Αθήνα 1994, 230-231 (στο εξής Guillou, «Codex B»).

26 Guillou, «Codex B», 230. A. Guillou, «Ένα μνημείο της Μεσαιωνικής και νεότερης Ιστορίας της Μακεδονίας (XIII-XIX αιώνες), Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία», Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά Α', Θεσσαλονίκη 1998, LIX (στο εξής: Guillou, «Μνημείο»).

27 Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Το οικοδομικό χρονικό της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών: σωζόμενες επιγραφικές μαρτυρίες», *Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία»*, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά Β', Θεσσαλονίκη 1998, 369 (στο εξής: Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Οικοδομικό χρονικό»).

28 Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Οικοδομικό χρονικό», 374.

29 Α. Στρατή, «Τρεις εικόνες από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα Γ'* (2001), Σέρρες 2002, 49-60. Α. Στρατή, «Νέα στοιχεία για τη δραστηριότητα των ζωγράφων από το Λινοτόπι στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Μακεδονικά* τόμ. 34 (2003-2004),

τρεις κρήνες με έξοδα του Ηγουμένου Γρηγορίου³⁰.

Το 1630 τοιχογραφήθηκε από Λινοτοπίτες αγιογράφους το Μακρυναρύκι του Καθολικού με έξοδα της συντεχνίας των Αμπατζήδων των Σερρών³¹. Το 1634 τοιχογραφήθηκε το Παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών³², και το 1637 τοιχογραφήθηκε το εξωκκλήσι του Ταξιάρχη στον ελαιώνα³³. Το 1646 χτίστηκε εκ νέου το τοίχος της Μονής με δωρεά των ιερέων Δημητρίου Σκευοφύλακος, Συναδηνού Σακελλάριου και άλλων Σερραίων³⁴.

Το 1612 ιστορήθηκαν οι Δεσποτικές εικόνες της Παναγίας Οδηγήτριας και του Χριστού Παντοκράτορα του τέμπλου του Καθολικού³⁵ και το 1620 τα στασίδια του Καθολικού. Το 1621 επί ηγουμενίας Γαλακτίωνος ιερομονάχου φιλοτεχνήθηκε η ξύλινη θύρα με ένθετες παραστάσεις από κόκκαλο, ανάμεσα στο Μακρυναρύκι και τον Κυρίως ναό³⁶.

Θεσσαλονίκη 2005, 331–357 (στο εξής: Στρατή, «Λινοτόπι»).

30 Β. Κατσαρός, Χ. Παπαστάθης, «Ο “Νέος Μέγας Κώδηξ” της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1, Σέρρες 1992, 190 αρ. 17–19 (στο εξής: Κατσαρός, Παπαστάθης, «Νέος Κώδηξ»). Σαββοπούλου–Κατσίκη, «Οικοδομικό χρονικό», 369.

31 Α. Στρατή, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του Μακρυναρικίου (1630) στο Καθολικό της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου», *Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Αρχαία στη Μεταβυζαντινή κοινωνία»*, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου–3 Οκτωβρίου 1993, *Πρακτικά Β΄*, Θεσσαλονίκη 1998, 414–437 (στο εξής: Στρατή, «Διάκοσμος Μακρυναρικίου»). Στρατή, «Λινοτόπι», 331–357.

32 Στρατή, «Διάκοσμος Μακρυναρικίου», 422.

33 Πασχαλίδης–Στρατής, *Μοναστήρια*, 390. Ξ. Σαββοπούλου–Κατσίκη, «Το εξωκκλήσι του Ταξιάρχη στους ελαιώνες της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2, Σέρρες 1993, 57–72.

34 Guillou, «Μνημείο», LIX–LXI.

35 Α. Στρατή, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Καθολικού της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και η σχέση του με παράλληλα σύνολα του Ελλαδικού και Βαλκανικού Χώρου», *Σερραίων Διάσωμα, Πνευματικοί και Καλλιτεχνικοί θησαυροί της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες 2008, 479.

36 Σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας, βλ. Α. Τριφοнова, «Μεταβυζαντινά κειμήλια αργυροχοΐας και μικροτεχνίας από την πόλη των Σερρών και τη μονή του Τιμίου Προδρόμου στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας», *Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή»*, *Πρακτικά Β΄*, Σέρρες 2013, 897–899, εικ. 8,9. Α. Τριφοнова,

Ο Ηγούμενος ιερομόναχος Τιμόθεος αναφέρεται στην αφιέρωματική επιγραφή του εμβληματικού ναόσχημου κιβωτιδίου της Μονής, έργο και αφιέρωμα του μοναχού Δημητρίου Χατζή του 1612–1613, σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη³⁷. Το 1616, ο κυρ Ασάν δώρισε ποιμαντική ράβδο³⁸ και το 1628–1629, ο Μητροπολίτης Νικομηδείας Νεόφυτος αφιέρωσε βαρύτιμο αρχιερατικό σάκκο, ωμοφόριο και επιγονάτιο³⁹.

Για τη χρονική αυτή περίοδο στα μέχρι στιγμής γνωστά έγγραφα της Μονής αναφέρονται κάποιοι μοναχοί/ιερομόναχοι με τα ονόματα Μακάριος και Θεοφάνης. Ένας Μακάριος μοναχός αναφέρεται το 1606⁴⁰ και ένας άλλος Μακάριος και Δικαίος το 1680⁴¹ που ταυτίζεται με τον ιερομόναχο Μακάριο και Δικαίο (1672–1675) στον κατάλογο του Χ. Βουρουτζίδη⁴².

Ο ιερομόναχος και Ηγούμενος της Μονής Θεοφάνης αναφέρεται σε έγγραφο που χρονολογείται μετά το 1573⁴³. Ο ιερομόναχος Θεοφάνης αναφέρεται σε μια σειρά εγγράφων που χρονολογούνται από το 1615 έως το 1624⁴⁴ και ένας άλλος Θεοφάνης ήταν Ηγούμενος της Μονής το από το 1676 έως το 1681⁴⁵.

Το 1650 η Μονή περιήλθε σε δεινή οικονομική κατάσταση και παραλίγο να μείνει έρημος. Η κατάσταση βελτιώθηκε μετά το 1654. Το 1650 και 1657 εκποιήθηκαν αργυρά σκεύη της Μόνης για

«Μεταβυζαντινά κεμήλια αργυροχρυσοχοΐας και μικροτεχνίας από την πόλη των Σερρών και τη μονή του Τιμίου Προδρόμου στο Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας», *Βυζαντινά* τόμ. 30, Θεσσαλονίκη 2010, 468–470.

37 Νικολάου, «Θησαυροί», 70–73, εικ. 1.

38 Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», 78, αρ. 119.

39 Ο Σάκκος εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη, βλ. Νικολάου, «Θησαυροί», 75–77, εικ. 3.

40 P. Odorico, *Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès), B (XV^e - XIX^e siècles)*, Association Pierre Belon, Paris 1998 (στο εξής: Odorico, *Le Codex B*), 102 αρ. 26.

41 Odorico, *Le Codex B*, 201 αρ. 80.

42 Χ. Βουρουτζίδης, «Κατάλογος Ηγουμένων Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* τόμ. 3, Σέρρες 2001, (στο εξής: Βουρουτζίδης, «Κατάλογος Ηγουμένων»), 160 αρ. 47.

43 Odorico, *Le Codex B*, 99 αρ. 24.

44 Odorico, *Le Codex B*, 126 αρ. 38, 139 αρ. 46, 140 αρ. 47, 142 αρ. 48, 142 αρ. 49, 145 αρ. 51.

45 Βουρουτζίδης, «Κατάλογος Ηγουμένων», 160 αρ. 48.

την κάλυψη των χρεών της⁴⁶.

Στις σελίδες 222–223 και 225 του κλεμμένου Κώδικα Β της Μονής, που βρίσκεται στο Ίδρυμα «Ivan Dujčev» στη Σόφια, υπάρχουν δύο κατάλογοι με τα ιερά σκεύη της Μονής του 1610–1620 (κατά την Ηγουμενία του Τιμόθεου), στη σελίδα 241 άλλη καταγραφή των ιερών σκευών της εκκλησίας του 1623–24 (κατά την ηγουμενεία του Γαλακτίωνος) και στις σελίδες 11–12 υπάρχει ακόμα ένας κατάλογος σκευών που διασώζονταν στο Σκευοφυλάκιο του Καθολικού και χρονολογείται με ερωτηματικό στο 1628–1629⁴⁷. Στους καταλόγους αυτούς γίνονται αναφορές για ποδέες όπως η «του Προδρόμου χρυσί», χωρίς όμως να μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια κάποια από αυτές με την Ποδέα του Προδρόμου.

Όσο για τον τόπο φιλοτέχνησης του κεντήματος, οι Ε. Παπασταύρου και Ν. Βρυζίδης προτείνουν την Κωνσταντινούπολη⁴⁸. Η προέλευσή του όμως από την Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου, η αναφορά της Βροντούς στις επιγραφές του, η πολυτέλεια που το διακρίνει με την χρήση πολύτιμων υφασμάτων και πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων και το κάπως άτεχνο σχέδιο της εικόνας του Προδρόμου, επιτρέπει την απόδοσή του σε εργαστήριο μίας επαρχιακής, αλλά πλούσιας και καλλιτεχνικά ενεργής πόλης όπως οι Σέρρες.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα έως το 1645, μία περίοδο ακμής της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, οι ιερομόναχοι Μακάριος και Θεοφάνης δώρισαν μία Ποδέα με κεντημένη την εικόνα του Τιμίου Προδρόμου. Για τη διακόσμησή της, χρησιμοποιήθηκαν πολύτιμοι και ημιπολύτιμοι λίθοι και σταδιακά αναρτήθηκαν σε αυτήν πολύτιμα αφιερώματα, ένα γοητευτικό κράμα πίστης, τέχνης και ιστορίας.

Μετά τη βίαιη απομάκρυνσή της από τη Μονή, με ξεχασμένη την αρχική της προέλευση, φυλάσσεται πλέον στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας, και προστίθεται στα άλλα κειμήλια

46 Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, 43–45. Guillou, «Codex B», 230–231.

47 Odorico, *Le Codex B*, 37–44 αρ. 1, 92–96 αρ. 23, 134–135 αρ. 44. Guillou, «Codex B», 231, 233, 236. Guillou, «Μνημείο», LIX, LXI, LXIII. Κατσαρός, Παπαστάθης, «Νέος Κώδηξ», 178–179, 195–197, 202–205.

48 Papastavrou, Vryzidis, «Sacred Patchwork», 271 εικ. 11.

της Μονής που φυλάσσονται στα Μουσεία της πρωτεύουσας.

Τις τελευταίες δεκαετίες, παρά τη θλιβερή παρένθεση της πυρκαγιάς του 2010, η Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών αναστηλώνεται υποδειγματικά με την αгаστή συνεργασία των Κρατικών Φορέων και της αδελφότητας της Μονής, με επικεφαλής την Καθηγουμένη Φεβρωνία.

Διακαής πόθος της αδελφότητος της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, της Εκκλησίας των Σερρών με επικεφαλής τον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγο, των Αρχών και των πολιτών των Σερρών, είναι η επιστροφή των διεσπαρμένων στην Ελλάδα, Βουλγαρία και σε άλλες χώρες του εξωτερικού κειμηλίων της Μονής στον φυσικό τους χώρο, για τον οποίο προορίστηκαν εξαρχής και διαφυλάχτηκαν για αιώνες.



Εικ. 1. Η Ποδέα με την εικόνα του Τιμίου Προδρόμου στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών. Φωτογραφία του Νίκου Μυλωνά. © Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.



Εικ. 2. Η παλιά φωτογραφία της Ποδέας του Τιμίου Προδρομού του Ν. Κοδακον. Πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αι.



Εικ. 3. Παράθεση της παλαιάς και της νέας φωτογραφίας της Ποδέας του Τιμίου Προδρόμου, με ευδιάκριτες τις ομοιότητες και διαφορές τους.



ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΤΣΑΡΟΥΧΑΣ

Φιλολόγος - Συγγραφέας
Προϊστάμενος ΓΑΚ Σερρών

ΤΟ ΚΕΡΒΑΝΙ. Η ΕΤΗΣΙΑ ΕΜΠΟΡΟΠΑΝΗΓΥΡΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Ο θεσμός των εμποροπανηγύρεων είναι γνωστός από τα ομηρικά χρόνια και συνδεόταν με μεγάλες θρησκευτικές γιορτές. Είναι ενταγμένος στην αρχαία παράδοση και πολλών ανατολικών πολιτισμών. Στα χρόνια του Βυζαντίου είναι γνωστή η διεξαγωγή μεγάλων πανηγύρεων που συνδέονται με μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, όπως η Πανήγυρη της Θεσσαλονίκης κατά τον εορτασμό του Αγίου Δημητρίου¹. Κατά τους 16ο, 17ο και 18ο αιώνες, σε όλη την Ευρώπη, διεξάγονταν ετήσια διεθνή πανηγύρια. Στην κεντρική Ευρώπη, ήταν φημισμένα τα δύο ετήσια πανηγύρια της Φρανκφούρτης και τα τρία της Λειψίας. Της Λειψίας κρατούσαν από μια εβδομάδα το καθένα. Εκκινούσαν την Πρωτοχρονιά, την τρίτη Κυριακή του Πάσχα και του Αγίου Μιχαήλ αντίστοιχα. Στη Νότια Γαλλία, φημισμένο το πανηγύρι της Μπωκαίρ, στο Ροδανό ποταμό. Περίφημα ήταν και τα πανηγύρια της Ανκόνας και 30 χλμ. βορειότερα της Σενιγάlias, στην Ιταλία, που προσέλκυαν Βόσνιους, Δαλματούς, Αλβανούς και Έλληνες εμπόρους. Τα πανηγύρια της Κεντρικής Ευρώπης συνδέονταν με αυτά της Ρωσίας μέσω της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Επικοινωνούσαν όμως και με τα μεγάλα πανηγύρια της Βαλκανικής, στην Οθωμανική επικράτεια².

1 Για τις πανηγύρεις στο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά Βασιλική Δ. Παπούλια, *Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό, τόμος Α΄, Αρχαία φύλα-Βυζαντινή Οικουμένη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 234-244. Επίσης, Άννα Ι.Λαμπροπούλου, «Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη μεσαιωνική εποχή», *Πρακτικά του Α΄ διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή παράδοση*, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, Κ. Β. Ε. / Ε. Ι. Ε., Αθήνα 1989, σ. 291-310.

2 Για τις εμποροπανηγύρεις των Βαλκανίων κατά τους 16ο και 17ο αιώνα Suraiya Faroqhi, «The Early History of the Balkan Fairs», *Südost Forschungen* 37 (1978) 50-68.

Επί αιώνες διατηρήθηκαν μεγάλοι εμπορικοί δρόμοι που τα συνέδεαν μεταξύ τους σε ένα ιστό. Ο περιοδικός τους χαρακτήρας οφειλόταν στη δυσκολία των συγκοινωνιών που εμπόδιζε την παράδοση των εμπορευμάτων σε αυστηρά προδιαγεγραμμένο χρονικό διάστημα. Το γεγονός αυτό εξανάγκαζε τους εμπορευόμενους να προχωρούν στις αγορές τους από τους χώρους των πανηγύρεων. Κυριότερες αιτίες της διαιώνισής τους ήταν η προβληματική και ελλειμματική εμπορική λειτουργία των πόλεων, η αύξηση του όγκου των εμπορικών συναλλαγών και ο ρόλος τους ως σταθμών ανεφοδιασμού μικρότερων επαρχιακών πανηγυριών. Έσπαγαν, ως ένα σημείο, τα μονοπώλια των πόλεων αλλά και πρόσφεραν σε αφθονία προϊόντα που οι πόλεις στερούνταν.

Εκτός των άλλων διακρίνονταν και για την ποικιλία των συναλλαγών αλλά και το διεξαγόμενο χονδρεμπόριό τους. Όλα μαζί, μικρά και μεγάλα, συγκροτούσαν ένα δίκτυο μέσω του οποίου περιοδικώς εισάγονταν εμπορικά προϊόντα αλλά και συγκεντρώνονταν προς εξαγωγή και διάθεση τοπικά προϊόντα. Το συγκεκριμένο δίκτυο υποστήριζε και ένα είδος πιστωτικού συστήματος που βασιζόταν στην έκδοση συναλλαγματικών που εξοφλούνταν από το ένα πανηγύρι στο άλλο. Η καλή πίστη, βασικός παράγοντας οικονομικής προόδου σε οποιαδήποτε εποχή, διέπνεε τις συναλλαγές των εμπόρων και των αντιπροσώπων τους. Έμοιαζαν να παίρνουν τη μορφή χρηματιστηρίων της εποχής μιας και τα νομίσματα που κυκλοφορούσαν στους χώρους τους ήταν ποικίλα ενώ παρόντες ήταν οι αργυραμοιβοί.

Ακόμη, ήταν τόποι συναντήσεως διαφορετικών λαών και διαφορετικών θρησκευτικών οντοτήτων μέσα σε ένα ψυχολογικό κλίμα ελευθερίας. Τόποι, κατά κάποιο τρόπο, προσωρινής εκχειρίσεως γι' αυτό συνήθως και συνδέονται με μεγάλες θρησκευτικές γιορτές³. Ταυτόχρονα, ήταν και τόποι διασκέδασης. Θα μπορούσαν να συγκριθούν, ως ένα βαθμό βέβαια, λόγω της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της ιλιγγιώδους ανάπτυξης των επικοινωνιών, με τις σύγχρονες διεθνείς εμπορικές εκθέσεις. Τέτοιες είναι του Παρισιού, της Λυών, του Στρασβούργου, της Λειψίας,

3 Trajan Stoianovich, «Οι τύποι και οι μηχανισμοί της αγοράς», στο Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, έκδ. Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, τ. 1ος, Αθήνα 2003, σ. 483-490.

του Ανόβερου, της Φρανκφούρτης και του Μιλάνου⁴.

Σαφής είναι η διάκρισή τους από τις κατά τόπους εβδομαδιαίες αγορές ή τις αγορές συγκεκριμένων αγοραπωλουμένων ειδών αλλά και από τα μικρά κατά τόπους ετήσια θρησκευτικά πανηγύρια. Η λέξη που αποδίδει πιστότερα στα τουρκικά την ουσία και το περιεχόμενο της μεγάλης εμποροπανήγυρης είναι η λέξη *panayir*⁵.

Η ετήσια εμποροπανήγυρη των Σερρών εντάσσεται στα μεγάλα βαλκανικά πανηγύρια των τελευταίων αιώνων του Οθωμανικής περιόδου. Έμεινε στην ιστορία με το χαρακτηριστικό όνομα Κερβάνι το πρώτο συνθετικό της τουρκικής λέξης *kervanserayi*. Το έλαβε από το Καραβάνσεράϊ ή Καραβάνσαράϊ, ένα τυπικό οθωμανικό κτήριο, μέσα στο οποίο διεξαγόταν⁶. Ένα ορθογώνιο δηλαδή διώροφο κτήριο φυλασσόμενο κατά τη νύκτα, με πύλη εισόδου, με εσωτερική αυλή γύρω από την οποία αναπτύσσονταν περιμετρικά πολλοί μικροί αποθηκευτικοί χώροι. Στις πηγές, το

4 Κ. Καρανάτσης, «Οι ετήσιες εμπορικές αγορές στην Ήπειρο (17ος–18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, 11/21, (Δεκ. 1994) 311–338.

5 Η ελληνική λέξη πανήγυρις (πᾶν + ἄγυρις) πέρασε στα τουρκικά ως *panayir* και ως ταξιδεύτρα λέξη επέστρεψε, κυρίως στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα, ως παναίρι(ο) το. Οι εβδομαδιαίες αγορές ή οι αγορές συγκεκριμένων αγοραπωλουμένων ειδών αποδίδονται στα τουρκικά με τον όρο *razar*, όπως βέβαια και στα νεοελληνικά: παζάρι, το.

6 Η λέξη της ελληνικής μεσαιωνικής *καρβάν(ι)* προέρχεται είτε από απευθείας από την αρχική λέξη της περσικής *Kār-wān-i* ή από το γαλλικό *caravane* και το παλιό ιταλικό *caravana*. Παράγωγο της ίδιας τουρκικής λέξης *kervanserayi* ή *karvansarayi* είναι και η ονομασία *Καρβασαράς*, εκτός των άλλων και γνωστό τοπωνύμιο στην Ελλάδα. Για τις λέξεις *καρβάνι* το, *καρβάνσαράι* το, και *καρβανσεράι* το, βλ. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, έκδ. Ινστιτ. Νεοελλ. Σπουδών [Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη] του Α.Π.Θ., (1η ανατύπωση) Θεσσαλονίκη 1999, στις λέξεις. Για τον αρχιτεκτονικό τύπο του *καρβάνσαράϊ*, τις διαφορές του με τα χάνια και τους διάφορους τύπους χανιών: Ελένη Γαβρά, «Χάνια και *Καρβάν σεράγια* από τη Θεσσαλονίκη έως την πόλη των Σερρών και γύρω απ' αυτήν, από το 1774 έως το 1913», *Μακεδονικά* 25 (1985–86) σ. 143–179 και Πασχάλης Ανδρούδης, *Χάνια και καρβάν-σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, έκδ. Πολιτιστικής Ολυμπιάδας–Οργανισμού Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα–Θεσσαλονίκη 2004.

συγκεκριμένο καραβάν σαράϊ των Σερρών εγγράφεται και ως Κερβάν παζαρί, Κερβάν παναϊρλί, Κερβάν-χανέ ή Κερβάν-χανί. Δε σχετίζεται με την καθιερωμένη ως σήμερα λαϊκή αγορά των Σερρών που γίνεται κάθε Τρίτη⁷.

Στην περίπτωση της ονομασίας της εμποροπανήγυρης των Σερρών συνταυτίζονται απόλυτα ο τόπος τέλεσης, το κτήριο, με την ίδια την εμποροπανήγυρη, γεγονός ιδιαίτερο.

ΙΑΡΥΣΗ

Το αρχικό καραβάν σαράϊ της πανήγυρης θεωρήθηκε κατασκευή της πρώτης δεκαετίας του 16ου αιώνα. Ως ιδρυτής του προτάθηκε ο μεγάλος βεζίρης του Βαγιαζίτ Β΄, ο Αλί Πασάς, ο Ευνούχος [=Απελεύθερος] (Hadim [Atık] Alî Paşa)⁸. Σήμερα, η ίδρυσή του αποδίδεται στον Αλή Πασά (Alî Paşa), γιο του Τσανταρλί Καρά Χαλίλ Χαϊρεντίν Πασά (Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa) που έχτισε το Εσκή Τζαμί (Eski Cami), και εντάσσεται στις πρώιμες προσπάθειες των Οθωμανών να δημιουργήσουν υποδομές στην πόλη. Ως στοιχείο αυτής της ταύτισης χρησιμοποιήθηκε η καταχώρηση ανάμεσα στους φορολογούμενους μουσουλμάνους της πόλης και ενός Χαμζά, υπευθύνου του καραβάν-σαράϊ (Hamza kerbansarayı) στα φορολογικά κατάστιχα (Tapu Tahrir) γνωστά ως T.T. 3, του αρχείου του Πρωθυπουργού (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) της Τουρκίας, που χρονολογούνται στα έτη 1454/1455. Φαίνεται δηλαδή πως το καραβάν σαράϊ είναι σε λειτουργία το 1455⁹ και η ίδρυσή του ανάγεται στο δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα. Σύμφωνα με την οθωμανολόγο Ευαγγελία Μπαλτά στα κατάστιχα του τέλους του

7 Ως το 1836 διεξαγόταν κάθε Κυριακή. Έκτοτε, μετά από παράπονα των χριστιανών των Σερρών και σχετική απόφαση του καδή Σερρών, ύστερα από Σουλτανική έγκριση, καθιερώθηκε η διεξωγή της κάθε Τρίτη. M. Akif Erdoğan, «18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I», *OTAM* 5 (Άγκυρα, 1994) 49-130, στο έγγραφο 63, σ. 126-127.

8 Τάσος Καραναστάσης, «Ο νεομάρτυρας Ιωάννης ο Σερραϊός και η ακολουθία του», *Βυζαντινά* 16, (1991) σ. 231-232, σημ. 100, όπου και βιβλιογραφία.

9 Για τις σχετικές επισημάνσεις βλ. Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Πρώιμη Οθωμανική πόλη. Επτά περιπτώσεις από τον νοτιοβαλκανικό χώρο. Αδριανούπολη-Σέρρες-Καστοριά-Τρίκαλα-Λάρισα-Θεσσαλονίκη-Ιωάννινα*. Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2019, σ. 94-95, σημ. 33.

15ου αιώνα εντοπίζεται συνοικία με το όνομα *Kervan* μεταξύ των μη μουσουλμανικών συνοικιών, ενώ στο κατάστιχο Τ.Τ. 167 (χρονολ. 1530) εγγράφονται δύο *καρβάν* σεράγια που τροφοδοτούν με τα έσοδά τους συγκεκριμένα βακούφια. Το ένα, με τα έσοδά του από τη φορολογία και τα ενοίκια των μαγαζιών του συντηρεί μια δερβίσιμη μονή (ένα *zaviye*) του *Çandarlı Ali Paşa*¹⁰.

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ

Ο χρονικογράφος και ιερέας των Σερρών Παπασυναδινός περιγράφοντας την εκτέλεση του Σερραίου Αλεξανδρή, με το προσωνύμιο Ταταρχάνης, μας παραδίδει κάποιες ενδείξεις για τη θέση του (§ 22. 1-2, 18-19): *Τῷ αὐτῷ χρόνῳ [ζ'ολθ'=1629], Ἰουνίῳ, εἰς τὰς ἡ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, // ἐκρέμασαν οἱ Τοῦρκοι τὸν Ἀλεξανδρὴ τὸν Ταταρχάνη... Καὶ τὸν ἐκρέμασαν εἰς τὸν κάτου τὸν καρβασαρά εἰς τὴν ἄκρην τοὺς ἀπατζήδες*¹¹. Στην επόμενη παράγραφο (§23) του χειρογράφου του περιγράφει την πυρκαγιά του 1630 με επιπλέον τοπογραφικές πληροφορίες που μας επιτρέπουν την ταύτιση αυτού του καρβασαρά με το Κερβάνι. Την ταύτιση πραγματοποίησε ο αείμνηστος Τάσος Καραναστάσης¹². Η πυρκαγιά ξέσπασε μέσα στα εργαστήρια της συντεχνίας των χαλάτσηδων και επεκτάθηκε στα εργαστήρια των υπόλοιπων συντεχνιών μεταξύ αυτών και των απατζήδων ή αμπατζήδων, δηλαδή των κατασκευαστών αμπά, ενός

10 E. Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa region (XVe-XVIe s.)*. Un premier inventaire, μετάφρ. Ε. Karagiannis, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, αρ. 53, Αθήνα 1995, σ. 116-117. Σύμφωνα με ενοικιαστικό συμβόλαιο του 1916, ο πρώην κάτοικος Σερρών Μουσταφά Χιλμί βέης, γιος του Χατζή Αλή Εφένδη Κοτζά Αγά Ζαδέ, και διοικητής του Μαρντίν ενοικιάζει, μέσω πληρεξουσίου του, ένα μαγαζί του στο μικρέμπορο Ασέρ Ιχασκέλ που βρίσκεται στη συνοικία Κερβάν Χάνι. Θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη εγγραφή διατηρεί την χρήση του ονόματος ως ονόματος συνοικίας. Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, αρχείο συμβολαιογράφου Κ. Τριανταφυλλόπουλου, ΑΒΕ: 229, κοντί 3, αρ. συμβολαίου 1996 /19-4 -1916 [με το παλαιό ημερολόγιο].

11 *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17ος αιώνας)*, επιμ. Paolo Odorico με τη συνεργασία των Σ. Ασδραχά, Τ. Καραναστάση, Κ. Κωστή, Σ. Πετμεζά, έκδ. Association "Pierre Belon".

12 *Αναμνήσεις και Συμβουλές του Συναδινού*, ό.π. [Σημειώσεις από τον Αναστάσιο Καραναστάση], σ. 369-370.

είδους βαμβακερού υφάσματος¹³. Το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών των συντεχνιών που περιγράφονται ήταν συγκεντρωμένα κοντά στην κεντρική αγορά (Ορτά-τσαρσί) και σε θέσεις πολύ κοντά στο Μπεξεστένι. Από το κείμενο του Παπασυναδινού προκύπτει ύπαρξη και άλλου δεύτερου καρβασαρά πιο βόρεια, ίσως στη δικαιοδοσία αγιορείτικης μονής.

Είναι αλήθεια ότι όλες οι γνωστές ως τότε πυρκαγιές της οθωμανικής περιόδου της πόλης, δηλαδή αυτές του 1630, του 1638/39, του 1714 και του 1763 ξέσπασαν στους χώρους της αγοράς. Σαφή αναφορά σε καταστροφή του Κερβανιού, όπου διεξαγόταν η ετήσια εμποροπανήγυρη, συναντούμε μόνο στην πυρκαγιά του 1763. Η περιγραφή της πυρκαγιάς εγγράφεται σε χρονική σημείωση του με αριθμό 1418 χειρογράφου της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου, προσφέροντάς μας μάλιστα και αρκετά τοπογραφικά στοιχεία για τη θέση του, που δημοσίευσε ο λάτρης της ιστορίας της πόλης μηχανικός Νίκος Ζ. Νικολάου¹⁴. Η καταστροφή του Κερβανιού τονίζεται ιδιαίτερα: «1763: δεκεμβρίου: 28 ήμερα πέμπτη εις τὸ ἀξιαμ ναμαζι ἔγινεν πυρκαϊά εις σέρῶας μὲ σφοδρὸν ἄνεμον καὶ ἐκράτησεν ὥρας 9: ἔνναία. καὶ ἐκάϊ τὸ κερβὰν χάνι μὲ ἱκανὰ ὀσπήτια, καὶ τὰ ἐργαστήρια τὰ ὑποκάτω αὐτοῦ ὅλα ἕως εις ἄντικρις τοῦ τζιαμίου τὸ χωρίζων τοὺς κερχανάδες...».

Ο Δημοσθένης Μέλφος¹⁵, εκλεκτό μέλος του εμπορικού κόσμου αλλά και λόγιος με ιδιαίτερες πνευματικές ενασχολήσεις, αναφερόμενος στα αίτια της μεγάλης πυρκαγιάς της πόλης του 1849 και θέλοντας να εξάρει την αξία της πανήγυρης υπογραμμίζει¹⁶: «Διὰ τὰ

13 Για τους αμπατζήδες αλλά και όλες τις συντεχνίες των Σερρών: Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, *Συντεχνίες και επαγγέλματα των Σερρών από τα τέλη του 15ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού*, έκδ. περιοδικού *Γιατί*, αριθ. 18, Σέρρες, 1995.

14 Ν. Ζ. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 138.

15 Για τον Δ. Μέλφο Βασίλης Γιαννογλούδης, «Τα τραγικά γεγονότα προ της απελευθέρωσης των Σερρών (29-6-1913) με τη ματιά του βουλευτή Σερρών Δημοσθένη Μέλφου» *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2 (2013), σ. 157-178.

16 Δημοσθένης Μέλφος, «Η μεγάλη πυρκαϊά της πόλεως Σερρών της 28^{ης} Ιουνίου του έτους 1849», *Σερραϊκόν Ημερολόγιον* (1939) σ. 61-63. Ο Δ. Μέλφος εντόπισε σε κώδικα του αρχείου της Ι.Μ. Βατοπαιδίου και δημοσίευσε στην εν λόγω εργασία του επιστολή του Νικηφόρου Μοναχού Βατοπαιδινού προς τους ηγούμενους των μετοχιών της μονής στη Ρουμανία με περιγραφή της πυρκαγιάς. Την άποψη τυχαίου γεγονότος υποστή-

αίτια της πυρκαϊᾶς τοῦ 1849 αἱ πληροφορίες ἀλληλοσυγκρούονται. Ἄλλαι μὲν λέγουν, ὅτι ἦτο ἐντελῶς τυχαία και ἔλαβε τὰς τεραστί-
 ας διαστάσεις της τότε, ἐλλείπει πυροσβεστικῶν μέσων, ἄλλαι
 ὅμως πληροφορίες ἐπιμένουσιν, ὅτι ἐτέθη αὕτη ὑπὸ ἐχθρῶν, διότι
 ἐφθόνουν τὴν ἀκμὴν καὶ τὸν πλοῦτον τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων Σερ-
 ραίων, ἧτις ὁσημέραι ηὔξανε και εὐωδοῦτο, χάρις εἰς τὴν κατ' ἔτος
 τελουμένην ἐν Σέρραις μεγάλην ἐμπορικὴν Πανήγυριν ὑπὸ τὸ ὄνομα
 Κιρβάνι. Κατὰ τὴν ἐμπορικὴν ταύτην πανήγυριν, ἦν ἀμυδρῶς πλέ-
 ον ἐνθυμοῦνται οἱ πολὺ γεροντώτεροι ἡμῶν, διεξήγοντο τεράστι-
 αι ἐμπορικαὶ ἀνταλλαγαί. Κατήρχοντο μεγαλέμποροι ἐξ ὅλης τῆς
 Βαλκανικῆς Χερσονήσου, τῆς Βοσνίας, τῆς Ἐρζεγοβίνης καὶ αὐτῆς
 τῆς Ἰταλίας καὶ τινες ἐκ Γερμανίας». Μπορεῖ κανεῖς να υποθέσει ὅτι
 σε μια τόσο μεγάλη καταστροφή σαν αὐτή του 1849 το Κερβάνι δεν
 ἔμεινε αλώβητο.

Λίγα χρόνια μετὰ τὴν πυρκαγιά του 1849, στις 22 Ἰουνίου του
 1855, ἐνέσκηψε νέος ἐμπρησμός στο ἴδιο πολὺπαθο ἐμπορικὸ κέν-
 τρο της πόλης, σε θέση γνωστή στη δυτικὴ πλευρὰ των παλιῶν
 βυζαντινῶν τειχῶν, κοντὰ στο Μπεζεστένι. Κατασβέστηκε αφοῦ
 ἔκαψε τριάντα ἐργαστήρια ἐλληνικά και εβραϊκά¹⁷.

Πολύτιμο για τὴν ὄψη της πόλης κατὰ τὴν Οθωμανοκρατία
 εἶναι τὸ χειρόγραφο σχέδιο του 1832 που παρέδωσε ὁ πρόξενος
 της Αυστροουγγαρίας στην Θεσσαλονίκη (1833–1835) Wilhelm
 Chambert και σήμερα ἀπόκειται στο Τμήμα Ἀρχείου Πολέμου των
 Κρατικῶν Ἀρχείων της Αυστρίας, στη Βιέννη¹⁸. Πρόκειται για ὀρ-

ριξε ὁ Νίκος Νικολάου: Ν. Ζ. Νικολάου, «Ἡ μεγάλη πυρκαγιά του 1849»,
Σερραϊκά Ἀνάλεκτα 1 (1992) σ. 136–151. Ὅπως ὅμως ἀποδείχθηκε, υπῆρ-
 ξε ὀργανωμένο σχέδιο πυρπόλησης της πόλης: Γιώργος Κουτζακιώτης,
 «Ἡ μεγάλη πυρκαγιά των Σερρών (1849)», *Σερραϊκά Χρονικά* 14 (2002)
 σ. 85–94.

17 Ἡ πυρκαγιά ἐκδηλώθηκε στη διάρκεια ἐπίσκεψης Βατοπαιδινῶν μον-
 αχῶν στο Εικοσιφινίτικο μετόχι της Παναγίας της Λιόκαλης, ὡς συνο-
 δῶν της Ἁγίας ζώνης. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση στο Νικόλαος Μ. Μπονό-
 βα, «Τὸ ταξίδι μοναχῶν με τὴν ἁγία ζώνη της Θεοτόκου ἀπὸ τὴ Μονὴ
 Βατοπαιδίου στην Παναγία Λιόκαλη Σερρών και ἡ πυρκαγιά της πόλης
 (1855)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2016) σ. 97–124.

18 Για τὴ δημοσίευση του χάρτη και σχόλια Mihailo St. Popović, «Die
 fünf vorzüglichsten Städte Macedoniens auf Plänen des k.k. Konsuls
 Wilhelm von Chambert aus dem Jahre 1832», *Thetis* 18 (Mannheim, 2011)
 σ. 187–196.

θωγόνιο κτήριο με κόκκινο περίγραμμα, με την ένδειξη: Kervan Han [Παράρτημα, Εικόνα.1, αρ.1]. Η προβολή αυτού του σχεδίου πάνω σε ένα σύγχρονο (του 1980) χάρτη της πόλης¹⁹ αποδίδει τη θέση του νοτίως της σημερινής οδού Ερμού που οδηγεί στο Δημαρχείο της πόλης, στο Τμήμα του Οικοδομικού Πολυγώνου 184 που περικλείεται από τις οδούς Ερμού, Ναυάρχου Βότση, Ανδρέα Δημητρίου και Παναγή Τσαλδάρη. Φαίνεται μάλιστα πως η θέση του προβάλλεται και σε μια μικρή επιφάνεια της σημερινής οδού Ερμού. Όπως μπορεί σήμερα να παρατηρήσει κανείς στο σχέδιο του 1832, οι αποστάσεις μεταξύ των κεντρικών γνωστών θέσεων των ιστορικών κτηρίων της πόλης δεν είναι ακριβείς, όπως για παράδειγμα μεταξύ του Μπεξεστενιού και του Εσκή τζαμί [Παράρτημα, απόσπ. χάρτη, αρ. 2 και 3]. Το γεγονός αυτό δε μειώνει καθόλου την αξία του. Αναμφίβολα, αποτελεί μοναδική πηγή για την τοπογραφία της πόλης. Πέραν των άλλων μας πληροφορεί πως το Κερβάνι επαπτόταν του κύριου συγκοινωνιακού κόμβου (βρισκόταν νοτίως αυτού) που ένωνε την πόλη με τη Θεσσαλονίκη αλλά κυρίως με το Σιδηρόκαστρο και επομένως με τη Βαλκανική και την Ευρωπαϊκή ενδοχώρα.

Ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Σταύρος Κοταμανίδης που μέσα από τις στήλες του εικοσάτομου περιοδικού του διέσωσε πολλές προφορικές μαρτυρίες εντοπίζει το Κερβάνι, εξήντα μέτρα πιο ανατολικά, στο πρώην εμπορικό κατάστημα του Κύρου Ι. Κύρου, επί χρόνια

19 *Ιστορικά Αποτυπώματα, αποτύπωση της ιστορικής διαδρομής των Σερρών και της ευρύτερης περιοχής, μέσα από εθνογραφικούς, πολεοδομικούς και άλλους χάρτες από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20ό αιώνα*, έκδ. Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας-Περιφερειακής Ενότητας Σερρών, Σέρρες 2013, αριθμ. Χαρτών 18, και 18^α, επεξεργασία Γιάννης Μούρτος. Ανάλυση και σχόλια στο ίδιο, Αλέκα Καραδήμου Γερόλυμπου, «Ιστορία και Αστικός χώρος. Οι χάρτες στους ρυθμούς του χρόνου», σ. 35-43. Επιπλέον, για τα τοπογραφικά δεδομένα της αγοράς της πόλης Ελευθέριος Παναγιωτόπουλος, Γεώργιος Καριώτης, Γλυκερία Καριώτου, «Η αγορά της πόλης των Σερρών πριν και μετά την καταστροφή του 1913. Μια χαρτογραφική προσέγγιση», *Σέρρες 1900-1940, Χώρος και Ιστορία*, Τμήμα Εκδόσεων και Βιβλιοθήκης Τ.Ε.Ι. Σερρών, Σέρρες 2008, σ. 115-116, 119. Στη σ. 116, δημοσιεύεται φωτογραφία που ανήκει στο Ε.Λ.Ι.Α. με τον υπότιτλο: Άποψη της αγοράς. Το Κερβάνι. Χωρίς παραπάνω σχόλια για το κτήριο.

προέδρου του Εθνικοθρησκευτικού Συλλόγου «Αναγέννησις»²⁰.

Ο Πέτρος Πέννας, γεννημένος το 1902 ανατρέχει με νοσταλγία στα παιδικά του χρόνια, όταν σεργιάνιζε στα σοκάκια της πόλης και αναζητούσε παιχνίδια και υποδήματα στο ξακουστό Κερβάνι. Μάλιστα το τοποθετεί στη δυτική έξοδο της κεντρικής αγοράς των Σερρών, του Ορτά-Τσαρσί και αριστερά των «Σκεπαστών» των μαγαζιών δηλαδή που ήταν χτισμένα παράλληλα με το Ορτά-Τσαρσί και κοντά στην αγορά των παπλωματάδων (Γιοργαντζιλάρ). Το περιγράφει ως ένα είδος κυκλικής στοάς με μαγαζιά γύρω-γύρω αλλά και ως ωχρή μικρογραφία του Κερβανιού του παλιού καιρού²¹. Φυσικά, η καταστροφή της 29ης Ιουνίου του 1913 δεν άφησε κάποιο ίχνος του Κερβανιού.

Όμως, φαίνεται πως οι λειτουργίες και τα καταστήματα της ετήσιας εμποροπανηγυρης στεγάστηκαν παράλληλα για λίγα χρόνια ως την τελική της παύση, εκτός του παλιού και σε νέο Καραβάνσαράϊ, βορειότερα, στη συνοικία του Γαζί Εβρενός. Ο ιστορικός και λογοτέχνης Γιώργος Καφταντζής μετά από έρευνα στο αρχείο της Κτηματικής Υπηρεσίας Σερρών εντόπισε σε κτηματολογικό κώδικα το οικόπεδο του νέου Κερβάν-χαν με αριθμό κτήματος 1876 της τέως Δ.Α.Μ.Κ. και έκταση 2.387 τ. μ.²². Ο συνδυασμός αυτής της πηγής με πρόσθετα στοιχεία της έρευνας μας οδηγεί στην ταύτιση αυτής της θέσης²³. Επιπλέον, σύμφωνα και με τις αναμνήσεις του

20 Ο Σταύρος Κοταμανίδης δημοσιεύει δύο φωτογραφίες του καταστήματος κατά το 1934. Βλ. *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο* 13 (1987) σ. 192, που σύμφωνα με τον υπότιτλο τους, τοποθετείται στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των οδών Ερμού και τέως Ρούσβελτ και παλιότερα Αθηνάς, σήμερα Εμμανουήλ Ανδρόνικου. Εκεί τοποθετεί και το Κερβάνι.

21 Πέτρος Θ. Πέννας, «Σέρρες: η όμορφη πολιτεία της Ανατολικής Μακεδονίας, Ταξίδια στα περασμένα (Σαν ιστορία και σαν παραμύθι)», *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια των Νέων Χάρη Πάτση*, τόμ. Β', Αθήνα 1965, σ. 315-316. Ο ίδιος, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων, 1383-1913*, Αθήνα 1966², σ. 366-369.

22 Γιώργος Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως και της περιφέρειάς της*, 3ος τ., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 313, σημ. 259.

23 Σύμφωνα με συμβολαιογραφικό έγγραφο της πόλης (Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, αρχείο συμβολαιογράφου Κων/νου Τριανταφυλλόπουλου, ΑΒΕ:229, κουτί: 16, αρ. 8.459 / 4-1-1922) ο Νουρουλλάχ Μπεκίρ Βέης διαθέτει στη σύζυγό του τα συνεχόμενα δύο νοτιοανατολικά δωμάτια του πρώτου πα-

τώματος της διωρόφου οικίας του και «τὸ ἐν τῇ αὐτῇ μαγειρεῖον... καὶ τὴν αὐτὴν μέχρι τὸ καμπιτζίκι (μικρὰς θύρας) δι' ἧς θύρας συγκοινωνοῦν μὲ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Κερβάν Χάνι». Η οικία του Νουρουλλάχ βέη σωζόταν ως το 1982, χρονιά που κατεδαφίσθηκε, και βρισκόταν σε οικόπεδο βορείως της οδοῦ Κρέσνας, στην κατοχή κληρονόμων τριῶν ἀδελφῶν της οικογένειας Πούλιου, ὅπου σήμερα και οι δύο Ποτοποιεῖς. Ως δυτικὸ ὄριο του ως ἄνω οικόπεδου του Κερβανιού αναφέρεται τὸ «Τσιφλίκιον του Νουρουλλάχ Μπέη», με αρ. κτήματος 1875. Μετά ἀπὸ ἐρευνα, εντοπίσαμε τὸ οικόπεδο του Νέου Κερβανιού στο Ἀνατολικὸ Τμήμα του 282 σημερινῦ οικόδομικοῦ τετραγώνου, ὅπου οι πολυκατοικίες της οδοῦ Κ. Σταμούλη 24 ως 34, που περικλείεται βόρεια ἀπὸ τὴν οδὸ Παπαφωτίου (πρῶην Ξάνθης) νότια ἀπὸ τὴν οδὸ Σταμούλη, δυτικὰ ἀπὸ τὸ συνεχές οικόδομικὸ συγκρότημα κληρονόμων Πούλιου και οικογένειας Βήτου, με νότιο σημεῖο επαφῆς των δύο οικιστικῶν συνόλων τὴν ἔνωση των οδῶν Κρέσνας και Κωνσταντίνου Σταμούλη, ἐναντι της οδοῦ Αἰχμαλώτων 1916-18, (πρῶην Ομήρων), και ἀνατολικά με της ἀναβαθμίδες της οδοῦ Πλαταίων. [Παράρτημα. Εικόνα 2.]. Ο Νουρουλλάχ Βέης (Νουρλάς, κατὰ τους συγκαίρινοὺς του Σερραῖοὺς) ἦταν συγγενῆς του πρῶτου δημάρχου Σερρών Ἀκὴλ Βέη και περηφανευόταν ὅτι ἦταν Οσμανλῆς, δηλαδή ἀπόγονος των πρῶτων Οθωμανῶν. Τὸ νέο Κερβάνι χτίστηκε σε ἕνα ἀπὸ τους πρῶτους οικιστικοὺς πυρήνες της Οθωμανικῆς κατάκτησης. Στο σύγχρονο οικόδομικὸ τετράγωνο που περικλείεται δυτικὰ ἀπὸ τὴν οδὸ Μιαούλη, βόρεια ἀπὸ τὴν οδὸ Κρέσνας, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν οδὸ Ομήρου και νότια ἀπὸ τὴν οδὸ Ρακιτζή εντοπίζεται και ἡ θέση του Τζαμιού του Γαζί Εβρενός που σωζόταν τουλάχιστον ως τὸ 1928 (Παράρτημα, ἀπόσπασμα χάρτη, αρ. 4), ὅπου ἡ θέση του τζαμιού που αναφέρεται μάλιστα ως Γαζὶ Γκαβρανός. Η ονομασία αὐτὴ εἶναι ἐξέλιξη της ονομασίας Γαζί Εβρενός, με ἐνδιάμεση τὴ Γαζὶ Γκαβρανός. Και οι τρεῖς ονομασίες ἀπαντῶνται σε πολλὰ κτηματολογικὰ ἔγγραφα των ἀρχῶν του 20οῦ αἰῶνα). Στη θέση των σημερινῶν δημοτικῶν σχολείων 15ου και 21ου λειτουργοῦσε, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Οθωμανικὴ Σχολή. Στη θέση αὐτὴ ἀρχικά κτίστηκε τὸ Νοσοκομεῖο Προσφύγων που μετὰ τὴν κατάργησή ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 στέγασε Φυλακές. Τὴν εὐθύνῃ της λειτουργίας του τζαμιού και της Οθωμανικῆς Σχολῆς τὴν εἶχε ἡ οικογένεια του Νουρουλλάχ Μπέη. Παραδίδεται ὅτι ἐπισκεύασε και τις μαρμάρινες βρῦσες της συνοικίας. Τις πληροφορίες οφείλω στον κ. Στέλιο Πούλιο, τέως Δημοτικὸ ὑπάλληλο Δήμου Σερρών, τον ὁποῖο εὐχαριστῶ και ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση. Ο Νουρουλλάχ Μπέης, πιθανότατα, ἦταν γόνος της οικογένειας των Çandarlı. Σύμφωνα με τον ἐκλογικὸ κατάλογο της πόλης του 1915, ἀσκούσε, πρὶν τὸ 1913, τὸ ἐπάγγελμα του συμβολαιογράφου. Στην ως ἄνω συμβολαιογραφικὴ πράξη αναφέρεται ως συμβολαιογράφος και κτηματίας. Σύμφωνα με τον Νατάλη Πέτροβιτς ἦταν και

Σερραίου Οθωμανού Εσάτ Βέη²⁴ (1877–1963), γιου του προτελευταίου μουφτή Σερρών Φετουλάχ Φεχμί Εφέντη, στα παιδικά και νεανικά του χρόνια υπήρχαν δυο καρβάν–σεράγια, ένα παλιό και ένα καινούργιο. Το παλιό Κερβάν–Χάνι βρισκόταν κοντά σε μεγάλη αλάνα ανάμεσα στο Ορτά–Τσαρσί και στην αγορά των παπλωματάδων. Είχε 300 μαγαζιά. Το καινούργιο Κερβάνι χτίστηκε στη συνοικία του Γαζί Εβρενός. Είχε 400 μαγαζιά και συγκριτικά με το παλιό ήταν πολύ καλύτερο (Παράρτημα. Κείμενο 2, σελ. 46, § 2). Την παράλληλη λειτουργία τους στα ίδια χρόνια επιβεβαιώνει και ο Σερραίος, εβραϊκής καταγωγής, Mercado Covo²⁵.

Πρόσθετες μικροτοπωνυμικές μαρτυρίες του παραδοσιακού χώρου διεξαγωγής της πανήγυρης μας προσφέρουν τα συμβολαιογραφικά αρχεία της πόλης, των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, που συμβλήθηκαν μετά το 1913. Εκτός της ονοματοδότησης της ομώνυμης συνοικίας του Κερβανιού εγγράφονται χαρακτηριστικά μικροτοπωνύμια: Κερβάν χαν²⁶, Κερβάν χανι²⁷, παρά το Κερβά-

άμισθος πρακτικός γιατρός λόγω και της οικονομικής του επιφάνειας, ειδικός της χρυσής ικτέρου, και έμενε στη συνοικία Γαζί Εβρενός. Νατάλης Πέτροβιτς, «Λαογραφικά Σύμμεικτα Σερρών» *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953) σ. 121–122.

24 Mehmet Esat Serezli, *Memleket Hatıraları*, επιμ. Aynur Koçak–İbrahim Şirin–Faruk Yavuz, Άγκυρα, 2012, σ. 46–50. Για τον Εσάτ Βέη βλ. επιπλέον Hacı Veli Aydın, «Οι πρώτες τουρκικές εφημερίδες των Σερρών Siroz και Hançer», *Τουρκολογικά*, Τμηματικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου, επιμ. Γιώργος Σαλακίδης, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 167, σημ. 15. Την υπόδειξη της πηγής, όπως και τη μετάφραση τμημάτων του βιβλίου που αφορούν το Κερβάνι και παρατίθενται στο παράρτημα (Κείμενο 2) οφείλω στον ιστορικό και φίλο Hacı Veli Aydın, αναπληρωτή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Namık Kemal του Tekirdağ (Ραιδεστού). Τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

25 Mercado Covo, *Aperçu historique sur la communauté de Serrès*, έκδ. Centre de Recherches sur le Judaïsme de Salonique, Tel Aviv 1962, σ. 24.

26 Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, Αρχείο Κ. Τριανταφυλλόπουλου, ΑΒΕ: 229, κουτί 8, αρ. συμβ. 3.887/ 19–1–1920. Κατασχετήριο Θεσσαλονικιού εμπόρου σε βάρος δύο Σερραίων εμπόρων. Τα κατασχεθέντα ακίνητα βρίσκονται στη θέση Ορτά τσαρσί. Ένα ραφείο που συνορεύει με κληρονόμους Δ. Αλεξανδρίδη και με καφενείο ιδιοκτησίας Πέτρου Πέντζα. Ένα διπλανό συνεχόμενο χρυσοχοείο που νοικιάστηκε από τον Θεόδωρο Χρ. Ωρολογά, και συνορεύει, μπροστά με δημόσιο δρόμο και προς τα πίσω με περιοχή Κερβάν χαν.

27 Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, αρχείο Κ. Τριανταφυλλόπουλου, ό.π., κουτί 3,

νι²⁸ Εσκή Κερβάν²⁹, Εσκή Κερβάν σοκαγί [=στο σοκάκι του παλιού Κερβανιού]³⁰. Τα περισσότερα έγγραφα είναι μισθωτήρια και αφορούν συνήθως μικρομάγαζα δίπλα στον χώρο της πανηγυρης.

ΧΡΟΝΟΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΡΚΕΙΑ

Οι πηγές εμφανίζουν αποκλίσεις ως προς τον ακριβή χρόνο τέλεσης του Κερβανιού και ως προς τη διάρκειά του. Σύμφωνα με την από 24. 4. 1777 επιστολή του Γάλλου προξένου στη Θεσσαλονίκη Jean Vincent d' Arasy η έναρξή της γινόταν τον Ιανουάριο³¹. Επίσης, σύμφωνα με την επιστολογραφία νεότερων Γάλλων προξένων, των μέσων του 19^{ου} αιώνα, ξεκινούσε κάθε χρόνο την 22^α Φεβρουαρίου και διαρκούσε 22 μέρες και μπορούσε να παραταθεί περισσότερο³². Κατά τον Παρισινό εμπορικό οδηγό του 1861 κάθε χρόνο στις Σέρρες, τελείται πανηγύρι που ξεκινάει στις 24 Φεβρουαρίου και διαρκεί 3 εβδομάδες. Η διάρκειά του επεκτείνεται άλλες είκοσι μέρες ώστε να αυξηθούν οι πωλήσεις. Για την ίδια εμποροπανήγυρη του 1867 υπάρχουν δύο διαφορετικές εκδοχές. Σύμφωνα με Γαλλική πηγή η έναρξή της έγινε την 9η / 21η Φεβρουαρίου ενώ σύμφωνα με Αυστριακή 8η / 20ή Φεβρουαρίου και διήρκεσε 20 ως 21 ημέρες. Συνήθως η έναρξη γινόταν καθημερινή ημέρα και η διάρκειά της συμπεριλάμβανε δύο σαββατοκύριακα. Μερικές φορές η έναρξη και το πέσιμο της αυλαίας του

ενοικιαστικό μαγαζιού, αριθ. 1703/23-2-1916.

28 Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, αρχείο Κ. Τριανταφυλλόπουλου, ό.π., Κουτί 5, αρ. συμβολαίου:2789/22-2-1919.

29 Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, αρχείο Παναγιώτη Ν. Παπαδέλλου, ΑΒΕ:526, κουτί 6, αρ. συμβ. 3468/28-11-2922. Σύμφωνα με το ενοικιαστικό συμβόλαιο ο μουσουλμάνος κτηματίας Τεφίκ Βέης ενοικιάζει μαγαζί στον έμπορο φιλικών Κ. Σίσκο. «ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σερρῶν Θεσσαλονίκης, ἐν θέσει Ἐσκή-Κερβάν».

30 Αρχείο Τριανταφυλλόπουλου, ό. π., κουτί 6, αρ. συμβ.:2.998 / 24-5-1919. Ο Τεφίκ Βέης ενοικιάζει ένα μαγαζί στον Δημήτριο Τσατίνη, έμπορο, στη θέση Εσκή Κερβάν σοκαγί, «συννορευόμενον γύρωθεν με άγοράν έφαπλωματοποιών και με δρόμον».

31 Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 247, σημ. 19.

32 Emilie Themopoulou, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: Mutations observées et évolution des foires» *Südöst Forschungen* 59/60 (2000/2001) σ. 262.

πανηγυριού εξαρτιόταν και από τον καιρό και από τις δυσκολίες των μεταφορών³³. Κατά τη μαρτυρία του γιατρού και συγγραφέα Γεώργιο Βραϊνάτη, το 1877, αρχίζει 10 Φεβρουαρίου και τελειώνει μετά από ένα μήνα τη 10^η Μαρτίου. (Παράρτημα. Κείμενο 1). Κατά τον Σερραίο Εσάτ Βέη αρχίζει 5 Φεβρουαρίου και κλείνει την 5^η Μαρτίου κάθε έτους (Παράρτημα. Κείμενο 2).

Ο απόφοιτος του Διδασκαλείου Σερρών Γεώργιος Τσιάκας, σε δημοσίευσμά του, μας πληροφορεί, το 1882, πως ξεκινάει στα μέσα Φεβρουαρίου και κρατά ένα μήνα ή και ακόμη περισσότερο³⁴. Πιο συγκεκριμένα όμως, κατά τις επίσημες οθωμανικές επετηρίδες το Κερβάν ξεκίνησε το 1882 την 7η Φεβρουαρίου και κράτησε 13 μέρες ενώ το 1897 ξεκίνησε 8 Φεβρουαρίου και κράτησε 22 ημέρες. Η διάρκειά του το 1886 ήταν 40 ημέρες³⁵. Ο Mercado Covo τοποθετεί την τέλεσή του μεταξύ Μαρτίου -Απριλίου³⁶. Η πληροφορία πως η εμποροπανήγυρη διεξαγόταν κάθε Οκτώβριο δεν έχει βάση³⁷. Παρατηρούμε πως οι περισσότερες πηγές προσδιορίζουν την τέλεσή της στο μήνα Φεβρουάριο.

Επομένως, βρίσκεται πολύ κοντά στην πραγματικότητα, η άποψη που μας παραδίδει ο επιφανής Σερραίος ιατρός και επί χρόνια πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Σερρών Χρήστος Χρηστίδης ότι η εμποροπανήγυρη διεξάγεται κάθε χρόνο τη Μεγάλη Σαρακοστή³⁸. Παρατηρείται ακόμη πως σε κάποια έτη του τέλους

33 Ivan katartziev, *Cerckata Oblact (1780-1879), Ekonomcki, polititski i kulturen pregled*, Skopje 1961, σ. 89.

34 Γεώργιος Τσιάκας, «Μονογραφία περί Σερρών», *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1883 (1882)* 266-270, σ. 268.

35 Haçi Veli Aydin, «Το Σαντζάκι των Σερρών κατά τις οθωμανικές επετηρίδες (1882-1907)», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1(2010)113-134, σ. 128, σημ. 53.

36 Mercado Covo, *ό.π.*, σ. 23.

37 Τη συγκεκριμένη άποψη διατύπωσε για πρώτη φορά ο Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας το 1896 με την προσθήκη ότι πριν λίγα χρόνια καταργήθηκε. Βλ.: *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, τόμος 1ος, μέρος 3ο, Αθήνα, 1896, φωτομηχανική ανατύπωση, I.M.X.A., στη σειρά Αρχείο Ιστορικών Μελετών αρ.1, τ. 2ος, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 676.

38 Αντίγραφο του χειρογράφου απόκειται στο Τμήμα Γ.Α.Κ. Σερρών, αρχείο Ιατρικού Συλλόγου Σερρών, ΑΒΕ: 611, κουτί 3, φάκ. εισερχομένων εγγράφων 1934. Το χειρόγραφο με τίτλο: «Είσηγήσις περί ἐξασκήσεως τῆς Ἰατρικῆς ἐν τῷ νομῷ Σερρῶν διὰ τὴν κατὰ Νοέμβριον 1933 μέλλου-

του 19ου αιώνα η διάρκειά του παρατείνεται, δείγμα και αυτό των δυσκολιών των αγοραπωλησιών και των συναφών αλλαγών που πραγματοποιούνται. Παρόλο που οι εμποροπανηγύρεις ελέγχονται από την Οθωμανική Διοίκηση ο χρόνος διεξαγωγής τους είναι προσαρμοσμένος στον ετήσιο κύκλο των τοπικών χριστιανικών θρησκευτικών εορτών της κάθε περιοχής. Μια τέτοια θρησκευτική γιορτή της Σαρακοστής που θα μπορούσε να συνδεθεί με την έναρξή της είναι αυτή των Αγίων Θεοδώρων των προστατών της πόλης στο όνομα των οποίων ήταν αφιερωμένη η παλιά μητρόπολη της. Η μνήμη των Αγίων τιμάται από κοινού κάθε χρόνο το 1ο Σάββατο της Μεγάλης Σαρακοστής, στην εβδομάδα της Καθαράς Δευτέρας και των πρώτων Χαιρετισμών και ανήκει στις κινητές γιορτές. Ας σημειώσουμε όμως πως κάτι τέτοιο δε μαρτυρείται ρητά σε κάποια πηγή, γραπτή ή προφορική.

Αξίζει να υπογραμμισθεί πως το 1936, στη σκιά της παλιάς φήμης της, επί δημαρχίας Γεωργίου Μόσχου, επιχειρήθηκε από το Δήμο Σερρών μια, κατά κάποιο τρόπο, αναβίωση της συγκεκριμένης πανηγυρης που τελέστηκε για τρεις χρονιές στις αρχές Σεπτεμβρίου, χωρίς όμως συνέχεια μετά το 1939. Το εγχείρημα αυτό πραγματοποιήθηκε σε τελείως διαφορετικές συνθήκες που δεν θύμιζαν το παρελθόν ούτε καν ως προς τον χρόνο τέλεσης³⁹.

σαν να συνέλθη ἐν Ἀθήναις Σύνοδον ἰατρῶν» δημοσίευσε συσταχωμένη με άλλα τυπωμένα δημοσιεύματα του, σε ιδιωτική έκδοση ο γιος του, με τίτλο: *Σταχολογήματα δημοσιεύσεων Χρήστου Χρηστίδη ἰατροῦ*, επιμ. Νικόλαος Χρ. Χρηστίδης, Σέρρες 2002, σ. 37–61., αρ. σ.σ. χφου: 1–2.

39 Για τη μετάβαση από τις μεγάλες εμποροπανηγύρεις του Ελλαδικού χώρου του 19ου αιώνα στις μικρές επαρχιακές εμποροπανηγύρεις των τεσσάρων πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα: Ευαγγελία Βουτσοπούλου, «Πόλη και εμποροπανήγυρη», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος. Αθήνα 26–28 Σεπτ. 1984, Ερμούπολη 29–30 Σεπτ. 1984, τ. 2ος, Αθήνα 1985, σ. 439–443. Για το ίδιο φαινόμενο και τη διεξοδική του διερεύνηση στην περιοχή των Σερρών ως τους μεταπολεμικούς χρόνους Γεώργιος Βοζίκας, «Οι εμποροπανηγύρεις στην περιοχή των Σερρών. Παράδοση και νεωτερικότητα στην εξέλιξη ενός θεσμού» *Σερραϊκά Χρονικά* 17 (2015)11–52.

ΤΟ ΚΕΡΒΑΝΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

Η εμποροπανήγυρη των Σερρών στις αρχές του 19ου αιώνα κατατάσσεται δεύτερη σε σημασία μετά από αυτή της Ουζουντζόβας που διεξαγόταν και αυτή σε ένα μεγάλο καραβάν σαράϊ, στο σημερινό χωριό της Βουλγαρίας Ουζούντζοβο, του Δήμου Χάσκοβο, 70 περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Ορμενίου Έβρου. Με το δίκτυο των μεγάλων εμποροπανηγύρεων συνδέονται και άλλα μικρότερης εμβέλειας πανηγύρια⁴⁰. Με αυτό των Σερρών συνδέονται κυρίως της Ντόλιανης⁴¹, (βορείως της λίμνης Δοϊράνης, σήμερα χωριό Ντόλενε Βουλγαρίας, κοντά στο Πετρίτσι), του Πετρισίου και του Νευροκοπίου (σήμερα Γκότσε Ντέλτσεφ Βουλγαρίας).

Ο αρχαιολόγος Ευάγγελος Γ. Στράτης εντοπίζει χρονικά την άνοδο και την καθιέρωση της εμποροπανηγύρης στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα και την αποδίδει στη δράση του αλβανικής καταγωγής Ισμαήλ μπέη των Σερρών, ο οποίος με την πολιτική του που συνέχισε ο γιος του Γιουσούφ μπέης, ενόησε την εγκατάσταση στην πόλη πολλών εμπόρων από διάφορα μέρη της Μακεδονίας⁴². Στο Κερβάνι κατέφθαναν εμπορικοί αντιπρόσωποι όλων των μεγάλων εξαγωγικών χωρών της Ευρώπης. Ο αριθμός τους όμως δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Οι Δυτικοί χρησιμοποιούσαν γενικά σε όλες τις εμποροπανηγύρεις των Βαλκανίων διαμεσολα-

40 Για το χερσαίο δίκτυο των πανηγύρεων Α. Melhan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, ιε' -ιθ' αι.*, εισαγωγή-επιλογή κειμένων: Σπ. Ι. Ασδραχάς, εκδ. οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 367-407.

41 Ο Aleksandar Stojanovski προτείνει διαφορετική θέση, στο χωριό Bansko, όπου και λουτρό, πιο κοντά στη Στρώμνιτσα. Το πανηγύρι της Ντόλιανης γινόταν κάθε Αύγουστο. Βλ. Александар Стојановски «Каде се одржувал Должанскиот панагур» *Гласник* 35 /1-2 (Σκόπια, 1991)111-116.

42 Ευάγγελος Γ. Στράτης, *Ιστορία της πόλεως Σερρών*, εισαγωγή Πέτρου Κων. Σαμσάρη έκδ. Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών, Σειρά εκδόσεων για την πόλη και το νομό Σερρών, αρ. 5, Σέρρες 2000³, σ. 92-93. Ο Στράτης μεταφέρει την θέση που υποστήριξε προγενέστερα και ο ηγούμενος της Ι. Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών Χριστοφόρος. Βλ. Χριστοφόρου [Δημητριάδη], ιεροδιδασκάλου και ηγουμένου αυτής, *Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τη πόλει των Σερρών Σταυροπηγιακής Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου*, Λειψία [=Θεσσαλονίκη 1904], σ. 49-50.

βητές που οι περισσότεροι προέρχονταν από τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, ενώ ένας μικρός αριθμός τους ερχόταν από την Αυστρία και τη Ρωσία. Η εμπορική άνοδος της πόλης οδήγησε αντίστροφα πολλούς Σερραίους εμπόρους να στήσουν τα υποκαταστήματά τους σε ελληνικές παροικίες της Αυστροουγγαρίας και Βλαχίας, ιδίως μάλιστα της Βιέννης⁴³. Ο Ευ. Στράτης οριοθετεί το τέλος της ακμής του εμπορίου της πόλης στα 1830 που οφείλεται στην εισαγωγή του ατμού στη βιομηχανική παραγωγή αλλά και στην κίνηση των πλοίων. Έτσι, η άνοδος της ταχύτητας των θαλάσσιων μεταφορών υποβάθμισε τους χερσαίους εμπορικούς δρόμους. Μοιραία αναβαθμίσθηκε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης με αποτέλεσμα τη μείωση της εμπορικής κίνησης των Σερρών αλλά ταυτόχρονα και της ισχύος των συντεχνιών της πόλης. Εκτός της αναβάθμισης των θαλάσσιων μεταφορών ισχυροποιήθηκε και το εμπόριο δια ξηράς ανάμεσα σε κοντινές πόλεις. Έτσι, υποβαθμίσθηκε ο ρόλος των πανηγυριών ως κέντρων ανακατανομής των προϊόντων, κατά τις δεκαετίες του 1830 και 1840.

Οι εμποροπανηγύρεις ως ιδιαίτεροι και μακρόχρονοι θεσμοί, κρίσιμοι για την τόνωση του εμπορίου, παρακολουθούνταν με προσήλωση από την Οθωμανική Διοίκηση. Την εισπραξη και των συγκεκριμένων φόρων ανέθετε σε εισπράκτορες (*muhassil*). Και η συγκεκριμένη υπηρεσία μπορούσε να ενοικιασθεί, υπαγόμενη στο σύστημα της ενοικίασης των δημόσιων φόρων, του *iltizam*. Σε κάθε περίπτωση, οι εισπράκτορες τηρούσαν οικονομικά κατάστιχα όπου εγγράφονται τα εισπραττόμενα δικαιώματα, τα ονόματα των εμπόρων, ο τόπος καταγωγής τους και το είδος της εμπορίας τους. Η μελέτη τους και η δημοσίευσή τους εμπλουτίζει τις σχετικές μας γνώσεις⁴⁴. Η οργάνωση των εμποροπανηγύρεων βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας (Διοίκησης) ενώ

43 Για την εγκατάσταση ξένων αντιπροσώπων εμπορικών εταιριών στην πόλη και γενικότερα για το εμπόριο των Σερρών Δημ. Κ. Σαμσάρης, «Το εμπόριο στις Σέρρες στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Μακεδονική Ζωή* 11 (Απρίλιος 1967) 24-27 και 12 (Μάιος, 1967) 19-21.

44 Ömer Şen, *Osmanlı Panayirleri (18.-19. Yüzyıl)*, εκδ. Eren, Κωνσταντινούπολη 1993. Ο συγγραφέας, μεταξύ άλλων, μελετά φορολογικά κατάστιχα που αφορούν και την εμποροπανήγυρη των Σερρών (σ. 69-73 και 88) κατά τα έτη 1834, 1835 παρέχοντας μια ανάγλυφη εικόνα της κατάστασης του σερραϊκού εμπορίου της εποχής.

οι εβδομαδιαίες αγορές ήταν υπό την ευθύνη των τοπικών Δήμων. Μετά τις μεταρρυθμίσεις που επιχείρησε το Οθωμανικό κράτος η ευθύνη της διοργάνωσης και των εμποροπανηγύρεων πέρασε στις τοπικές αρχές⁴⁵.

Οι Δυτικοί έδειχναν ιδιαίτερη επιμέλεια στην καταγραφή των οικονομικών συντελεστών των ετήσιων πανηγυριών. Έτσι, τα προξενικά τους έγγραφα περιλαμβάνουν πλήθος πληροφορίες για τις μερικές και συνολικές ποσότητες και τις αυξομειώσεις των διακινούμενων προϊόντων, τα προτιμώμενα είδη και τις προοπτικές της αγοράς⁴⁶. Συχνά οι αναφορές τους δημοσιεύονται περιοδικώς σε εμπορικούς οδηγούς που γνωρίζουν και επανεκδόσεις. Σύμφωνα με καταχώριση σε ένα τέτοιο γαλλικό οδηγό⁴⁷ η μισή ποσότητα των εισαγόμενων προϊόντων ήταν βιοτεχνικά και κυρίως υφάσματα. Κατά το 1847 η συνολική αξία των εισαγωγών ανήλθε στα 3.984.000 φράγκα ενώ το 1848 στα 3.647.000. Τα 1.588.000 φρά-

45 Ουσιαστικά, στον μουτασαρίφη του σαντζακιού Σερρών που είχε προϊστάμενο τον βαλή Θεσσαλονίκης. Πριν τις αλλαγές στο Διοικητικό σύστημα (Tanzimat) τη συνολική διοικητική και οικονομική ευθύνη της περιοχής είχε ο εκάστοτε καδής (ιεροδικαστής). Δήμος της πόλης των Σερρών άρχισε να υφίσταται πιθανότατα από το 1871, με περιορισμένες αρμοδιότητες. Από το 1849 ιδρύθηκε σε κάθε τοπικό συμβούλιο (muhassilik meclici) ώστε να βοηθά τους φοροεισπράκτορες. Hacı Veli Aydın, Το σαντζάκι, *ό.π.*, σ. 115, σημ. 6 και σ. 119.

46 Την αλληλογραφία των Γαλλικών προξενικών αρχείων και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης ερεύνησε η Αιμιλία Θεμοπούλου, στο πλαίσιο εκπόνησης διατριβής. Κάποια ποσοτικά δεδομένα της έρευνάς και της περίπτωσης των Σερρών στο Emilie Themopoulou, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: Mutations observées et évolution des foires» *Südost Forschungen* 59/60 (2000/2001) σ. 253-251. Αξιοποίηση κάποιων επιστολών των Γάλλων προξένων της Θεσσαλονίκης για το Κερβάνι, κατά τα έτη 1817, 1837, 1839, 1868 και 1869 στο Κ. Καρανάτσης, *ό.π.*, σ.314, σημ.14, σ.320, σημ.39, σ.328, σημ.53 και 334, σημ.64. Για τις ποσότητες, τα ήδη εισαγωγών εξαγωγών στην εμποροπανήγυρη των Σερρών και τις χώρες προέλευσης κατά τα έτη 1848 και 1849 βλ. Georgia Ioannidou-Bitsiadou, «Le rôle commercial de Serrès au milieu du XIX^e siècle dans l'espace balkanique», *Βαλκανική βιβλιογραφία, Παράρτημα*, τ. VI-1977, IMXA, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 164-173.

47 *Dictionnaire universel theorique et pratique du commerce et de la navigation*, Libraire de Guillaumin et Cie, Παρίσι, 1861, τ. 2ος, σ. 1481, «Serrès», στη λέξη.

γκα αντιστοιχούσαν σε Αγγλικά εμπορεύματα, τα 1.426.000 σε Αυστριακά και μόνο 633.000 στα ντόπια. Στη διάρκεια της πανηγυρης καταργούνταν τα προνόμια μονοπωλίου των συντεχνιών.

Σύμφωνα με Αυστριακές πηγές, κατά το 1845, είχαν εισαγάγει οι ίδιοι στο Κερβάνι προϊόντα αξίας 250.000 φιορινιών, ενώ αντιστοίχως οι Σάξονες (γερμανικό κρατίδιο με κέντρο τη Δρέσδη) αξίας 200.000 φιορινιών, οι Άγγλοι 153.000. Το επόμενο έτος 1846 οι αριθμοί άλλαξαν υπέρ των Σαξόνων οι οποίοι εισήγαγαν προϊόντα αξίας 800.000 φιορινιών, οι Αυστριακοί 600.000, οι Άγγλοι 200.000 ενώ οι εισαγωγές από τα άλλα μέρη της Οθωμανικής επικράτειας έφθασαν μόνο τα 140.000 φιορίνια⁴⁸.

Ο συντριπτικός αριθμός των αγοραπωλησιών κατά τη διεξαγωγή της, όπως και σε όλα τα πανηγύρια, δε γίνεται τοις μετρητοίς αλλά με πίστωση. Οι εμποροπανηγύρεις που ακολουθούσαν αυτή των Σερρών γίνονταν για να ξεπληρωθούν τα χρέη της πίστωσης στην εμποροπανήγυρη των Σερρών κάθε φορά. Όσοι αντιπρόσωποι εμπορικών οίκων δεν πλήρωναν τα χρέη τους δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής και εκδιώκονταν⁴⁹.

Μια σημαντική παράμετρος της εμποροπανήγυρης ήταν οι επιβαρύνσεις της⁵⁰. Έκτός των πάγιων φόρων επί των αγοραπωλημένων προϊόντων κυριότερες ήταν το κόστος μεταφοράς που γινόταν κυρίως με άλογα⁵¹, η ενοικίαση ενός μαγαζιού προς έκθεση των προϊόντων, επιβάρυνση εισόδου στο κτήριο, και εξόδου επίσης, ένα είδος διοδίων. Συνήθως, η χρέωση εξόδου ήταν στη μισή τιμή της εισόδου. Η δημοσίευση των γαλλικών προξενικών εγγράφων φωτίζει κάποιες τέτοιες οικονομικές παραμέτρους του Κερβανιού ενδεικτικές και των αλλαγών που συντελούνται. Το

48 Ivan katartziev, *ό.π.*, σ. 92.

49 Σύμφωνα με την από 10.7.1848 επιστολή του ο Γάλλου προξένου της Θεσσαλονίκης Eduard Grasset το επαγγελματικό μέλλον ενός τέτοιου ανθρώπου καταστρεφόταν. Βλ. Emilie Themopoulou, *ό.π.*, σ. 266, σημ. 59.

50 Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Η οθωμανική αγορά και η χρηματική αμοιβή. Ο τόπος και η μέθοδος μέσω των οποίων έρχονται σε επαφή ζητούντες και προσφέροντες με ενδιάμεσο χρήμα*, εφ. Καθημερινή φ. 30-1-2011.

51 Οι μεταφορές εκτός των αλόγων γίνονταν μερικές φορές με καμήλες αλλά και με βόδια, όταν ο καιρός ήταν κακός. Γενικά 1 φόρτωμα αλόγου υπολογιζόταν σε 120 οκάδες και είχε την ανάλογη χρέωση μεταφοράς. Άλογα κυρίως χρησιμοποιούσαν για τις μεταφορές από το λιμάνι της Καβάλας.

κόστος μεταφοράς κυμαινόταν από 30 ως 70 και έφτανε τα 90 gurus (= γρόσια) για κάθε φορτίο αλόγου. Το 1837 η τιμή ενοικίασης ενός καταστήματος κυμαινόταν από 400 ως 500, κατά το 1860 από 1.000 ως 1.500 ενώ το 1869 από 200 ως 300 gurus. Στη δεκαετία 1830 ως 1840 το δικαίωμα εισόδου πληρωνόταν 20 gurus για κάθε φορτίο ενώ η επιβάρυνση εξόδου 10 ως 11 gurus⁵².

Από τα δημοσιευμένα οικονομικά στοιχεία της πανήγυρης παρατηρείται, από το 1830 και έπειτα, σταδιακή μείωση της σημασίας της. Μεγάλη είναι και η μείωση της ποσότητας των ντόπιων προϊόντων που πουλιούνται και αντικατοπτρίζει την αδυναμία της υπαίθρου και των τοπικών εργαστηρίων των συντεχνιών να ανταγωνισθούν τα προϊόντα της δυτικής βιοτεχνίας.

Στα 1834 τα εισπραχθέντα δικαιώματα από την εμποροπανήγυρη ήταν 66.565 gurus ενώ το 1835 ήταν 68.845⁵³. Αντίθετα, στα 1852 ήταν μόνο 7.100 gurus. Αντίστοιχα, το 1830 η γενική αξία των προϊόντων που διακινήθηκαν στο Κερβάνι υπολογίστηκε στα 15.000.000 gurus ενώ αντίθετα, το 1852 ήταν 4.503.000 gurus. Το έτος 1860 κυμάνθηκε στα 11.557.920 gurus ενώ το 1869 υπολογίστηκε στα 4.782.736 gurus μόνο. Το 1869 τα Αγγλικά βιοτεχνικά προϊόντα αντιπροσώπευαν το 49,59% των εισαγόμενων συνολικά ενώ δεύτερα έρχονταν τα Αυστριακά και τα Γερμανικά. Η Ελβετία και η Γαλλία κατελάμβαναν την 3η και 4η θέση μέσα στις γενικές εισαγωγές. Η εισαγωγή προϊόντων από τα διάφορα μέρη της Οθωμανικής επικράτειας ανερχόταν μόνο στο 11%⁵⁴. Το ίδιο έτος, σύμφωνα με άλλη πηγή, σε σύνολο εισηγμένων προϊόντων αξίας 5.500.000 γαλλικών φράγκων, τα Αγγλικά είχαν μερίδιο 2.400.000, τα Γερμανικά (κυρίως της Σαξονίας) 800.000, τα Αυστριακά 700.000, τα Γαλλικά 400.000, τα Βέλγικα 70.000 ενώ τα υπόλοιπα μέρη του Οθωμανικού κράτους 400.000⁵⁵.

Η φήμη του πανηγυριού φαίνεται πως προσείλκυσε και τους υπηρέτες μιας νέας τέχνης, τους φωτογράφους. Σε φύλλο της εβδομαδιαίας Σμυρναϊκής εφημερίδας *Αμάλθεια* αναδημοσιεύεται

52 Emilia Themopoulou, *ό.π.*, σ. 262–263. Κατά τον 19^ο αιώνα μία χρυσή οθωμανική λίρα ισοδυναμούσε με 120 ασημένια gurus περίπου, με διακυμάνσεις ανά τόπο.

53 Ömer Şen, *ό.π.*, σ. 88.

54 Emilia Themopoulou, *ό.π.*, σ. 264–265.

55 Ivan Katartziev, *ό.π.*, σ. 94.

από την Αθηναϊκή εφ. *Παλιγγενεσία* η είδηση ότι ο φωτογράφος Γεώργιος Δ. Κολόμβος αφού χάρισε στον βασιλέα Γεώργιο φωτογραφικό λεύκωμα και αφού προχώρησε σε πάνω από 4.000 φωτογραφικές λήψεις της Θεσσαλονίκης μετέβη στις Σέρρες, στην εμπορική πανήγυρη, ώστε να τραβήξει φωτογραφίες και από αυτή. Εκφράζεται η ευχή η Κυβέρνηση των Αθηνών να συνδράμει στους νέους αυτούς καλλιτέχνες προς φωτογράφιση νέων θέσεων, ενδυμασιών και αρχαιοτήτων, στην Τουρκία⁵⁶.

Ο γιατρός Χρήστος Χρηστίδης⁵⁷, υπογραμμίζει το ρόλο που έπαιξε η εμποροπανήγυρη στην τροφοδοσία με φάρμακα τόσο του Δημοτικού Νοσοκομείου όσο και των λιγοστών γιατρών της πόλης. Ακόμη, και των πρακτικών γιατρών της εποχής, με γιατροσόφια: «Έκαστον έτος κατά την μεγάλην τεσσαρακοστήν έτελείτο έν Σέρραις είδος πανηγύρεως, υπό την προσωνυμίαν «Κερβάν», εις ην προσήρχοντο έξ άλλων μερών και έκ Θεσσαλονίκης, κυρίως έμποροι φέροντες μεταξύ διαφόρων άλλων έμπορευμάτων αυτών και φάρμακα έκ τών τότε έν χρήσει γνωστών, έξ ών έπρομηθεύοντο οί πρακτικοί ιατροί διά τὰ φαρμακεία των. Πλην τών πρακτικών τούτων ιατρών ένήργουν τὰς προμηθείας των κατά τόν αυτών ως επί τò πλείστον τρόπον και οί διάφοροι βοτανοπώλαι, οί κοινώς καλούμενοι άχτάρηδες...». Η πληροφορία πώλησης φαρμάκων επιβεβαιώνεται και από καταχώρηση σε έντυπο του 1879⁵⁸, όπου στη σ. 16 σημειώνεται: «Η Έφορεία κατ' έτος ήγόραζε τὰ φάρμακα κατά την πανήγυριν του Κερβανίου παρά φαρμακοπωλών, οίτινες ήρχοντο εις άνταγωνισμόν ποίος έξ αυτών πρώτος να πωλήση φάρμακα εις τò Νοσοκομείον και ούτως ή Έφορεία έπετύγχανε να λάβη αυτὰ εις εύλογοφανεστάτους τιμάς, ως ούδεις άλλος και ότε έντòς του έτους έξηγητείτο άρκετὰ τò Φαρμακείον του Νοσοκομείου, έδίδετο παραγγελία εις Θεσσαλονίκην και έστέλλοντο εκείθεν

56 Εφ. Αμάλθεια, αρ. φ. 1.358, 26-2-1865.

57 Σταχνολογήματα δημοσιεύσεων Χρήστου Χρηστίδη ιατρού, ό.π., σ. 37-61., αρ. σ.σ. χφου: 1.

58 Απάντησις εις την έκθεσιν της Ελεγκτικής Επιτροπής των λογαριασμών του Νοσοκομείου Σερρών 1873-1874 οίαν εξέδωκεν αυτήν ο Δ. Μαρούλης υπό Δ. Θεοδωρίδου και Ι. Παπαμαρκίδου. Θεσσαλονίκη, τυπ. του «Ερμού», Σοφοκλέους Κ. Γκαρπολά, 1879. Πρβλ. Γιώργος Ν. Αψηλίδης, «Ο έλεγχος της διαχείρισης του Κοινοτικού Νοσοκομείου Σερρών το 1874», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2(2013), σ. 393-432.

φάρμακα. Ἐπόμενον ὅμως καὶ ἀναπόφευκτον ἦτο, νὰ γίνῃ ἀνάγκη ἐν τῷ μεταξύ, ἰατρικοῦ τινος μὴ ὑπάρχοντος ἐν τῷ Φαρμακείῳ τοῦ Νοσοκομείου, ἧ ἔξαντληθέντος, ν' ἀγορασθῇ βεβαίως ἐντεῦθεν»⁵⁹.

Ἐξαιρετικές εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες που αποκομίζουμε ἀπὸ τον Σερραίο εβραϊκῆς καταγωγῆς Mercado Covo (Σέρρες 1874–Θεσσαλονίκη 1940), δάσκαλο τῆς Alliance Israilite Universelle των Σερρών⁶⁰. Τα διακινούμενα προϊόντα εἶναι υφάσματα, βαμβακερά καὶ μεταξωτά, σεντόνια ἀπὸ τὴ Βιέννη, δέρματα, σαπούνη, κρασιά, χαβιάρι τῆς Ρωσίας, πολύτιμοι λίθοι⁶¹ ἀλλὰ καὶ αγροτικά προϊόντα, ἀκόμη καὶ ἄλογα. Επιπλέον, παιχνίδια, εργαλεῖα, ἀρώματα ἀλλὰ καὶ ὅπλα. Κάθε χρόνο τὴν κατέκλυζαν ἔμποροι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴ Θράκη, ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, τὴ Σερβία, τὸ Μαυροβούνιο, τὴ Βοσνία Ἑρζεγοβίνη, τὴ Βλαχία, τὴ Μολδαβία τὴν Αυστροουγγαρία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ὁ Covo ἐπισημαίνει καὶ τοὺς κινδύνους που ἀντιμετώπιζαν οἱ ἐμπορικές ἀποστολές που γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς μεταφορᾶς των προϊόντων τοὺς ἀναγκάζονταν νὰ πληρώνουν πάνοπλες φρουρές. Αναφέρεται καὶ σὲ ἓνα ἐπεισόδιο σφαγῆς ἐμπόρων ἀπὸ ληστές, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τοὺς στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ Πετρίτσι που τοποθετεῖ χρονικά στα 1617⁶². Ἐκτὸς των ληστῶν προβλήματα στὴ διακίνηση των

59 Γιὰ τοὺς φαρμακοποιοὺς καὶ τὰ φαρμακεία στὶς Σέρρες, Νίκος Μπαλάνος, ἰατρός, «Φαρμακεία καὶ φαρμακοποιοὶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση των Σερρών το 1913», ἀφιέρωμα στα ἑκατοντάρχρονα ἐλευθέρως ζωῆς των Σερραίων (1913–2013), ἐφ. *Ἡ Πρόσδος Σερρών*, φ. 19–2–2013 καὶ 21–2–2013, σὲ δύο συνέχειες.

60 Mercado Covo, *ὄ.π.*, σ. 23–24. Πρὸβλ. Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, «Ἀπὸ τὸ ολοκαύτωμα των Σερρών στο ολοκαύτωμα τῆς εβραϊκῆς Κοινότητος», *Σέρρες 1900–1940, Χώρος καὶ Ἱστορία*, Τμήμα Ἐκδόσεων καὶ Βιβλιοθήκης Τ.Ε.Ι. Σερρών, Σέρρες 2008, σ. 177 καὶ 196, σημ.4.

61 Ἡ διεξαγωγή ἐμπορίου πολύτιμων λίθων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Σὲ ἐπιστολὴ κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου (Ἀρχεῖο Ἱ.Μ. Βατοπεδίου, Κώδιξ ἀλληλογραφίας 1823–1849, αρ. 123, ἐπιστολὴ αρ. 17) ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «Ἀπεστάλησαν ἀδελφοὶ εἰς τὸ παζάρι τῶν Σερρών φέροντες διάφορα πρὸς πώλησιν καὶ γράφουν ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔχουν τιμὴν, τὸ μαργαριτάρι τὸ χονδρὸ ἐπωλήθη πρὸς 40 γρ.[όσια] τὸ ½ δρ.[άμι] τὸ δὲ ψιλὸν 20 γρόσια, τὰ μαλαματικά, ἀσημικὰ καὶ πογκρικὰ δὲν πωλοῦνται. 1823».

62 Ἡ ληστεία παρέμεινε ὡς διαχρονικὸ πρόβλημα καὶ στὸν 19ο αἰῶνα. Γιὰ τὶς παρεμβάσεις των Αυστριακῶν, Ἀγγλῶν, Γάλλων καὶ Ρώσων

εμπορευμάτων προκαλούσαν και οι επαναστάσεις των Γενιτσιάρων. Πιστεύει ότι μεγάλο πλήγμα για την εμποροπανήγυρη των Σερρών ήταν η έναρξη της κατασκευής του Σιδηροδρόμου της Ανατολής το 1865. Μάλιστα μας προσφέρει μια σημαντική ακόμη πληροφορία. Το πανηγύρι διεξάγεται μέσα στο Κερβάν Χάνι. Όμως γύρω στο 1870 υπάρχουν δύο Κερβάνια. Το παλιό και το νέο. Το νέο Καραβάν Σαράϊ χτίζεται στη συνοικία Γαζί Εβρενός και αποτελείται από τετρακόσια μαγαζιά.

Αναμφίβολα, όσο πλησιάζει ο 20ός αιώνας, το ετήσιο παζάρι δεν περνάει τις καλύτερες μέρες του. Η Διοίκηση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών ο οποίος ίδρυσε στην πόλη το Διδασκαλείο Σερρών, εισπράττει δικαιώματα από πέντε εργαστήρια στο Κερβάν χάνι. Τα συγκεκριμένα έσοδα εγγράφει στα ετήσια απολογιστικά στοιχεία και παρουσιάζει κατά τη λογοδοσία του, ενώπιον των μελών. Οι εκθέσεις πεπραγμένων του κυκλοφορούσαν και εντύπως⁶³. Στους επισυναπτόμενους πίνακες τέλους των εντύ-

προξένων της Θεσσαλονίκης, του έτους 1853, προς τις Οθωμανικές Αρχές για πάταξη του φαινομένου, τις σχετικές προς τη ληστεία διαμαρτυρίες του Δεσπότη Σερρών και των Σερραίων εμπόρων προς το Γάλλο πρόξενο της Θεσσαλονίκης, κατά το 1860, αλλά και οικονομικά στοιχεία της εμποροπανήγυρης των Σερρών στο. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η οικονομική λειτουργία του Μακεδονικού και Θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στο πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 45-47.

63 Σήμερα είναι γνωστά τέσσερα τέτοια έντυπα, αναρτημένα στην Ανέμη, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης με τους παρακάτω τίτλους: Ιωάννης Θεοδορίδης, *Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τρίτον έτος από της συστάσεως αυτού*, Κωνσταντινούπολη, τυπ. «Φάρος του Βοσπόρου», 1873, Ιωάννης Θεοδορίδης, *ό.π., Έκθεσις ... κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτους*, Κωνσταντινούπολη, *ό. π.*, 1875, Λουκάς Δημητριάδης, *Δέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικού Εκπαιδευτικού Συλλόγου, Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 8 Ιουνίου 1880 κατά την επέτειον του Συλλόγου εορτήν*, τυπ. «Η Μακεδονία», Θάνου και Βασιλειάδη, Θεσσαλονίκη 1881 και *Ενδέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 31 Μαΐου 1881 κατά την επέτειον του Συλλόγου εορτήν υπό του γραμματέως Ιωάννου Τσικοπούλου*, τυπ. «Η Μακεδονία» Θάνου και Βασιλειάδη, Θεσσαλονίκη, 1881. [<https://www.anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/7/8/metadata-264-0000311.tkl/metadata/5/6/f/metadata-312-0000015.tkl/>]

πων εκτίθενται τα έσοδα-έξοδα και οι ισολογισμοί της κάθε χρήσης. Στα έσοδα-έξοδα της χρήσης 1872-1873 (πίν. [1]της έκδοσης του 1873) εγγράφονται έσοδα 5 εργαστηρίων «έν Κερβάν Χανιώ» 9 οθωμανικών λιρών. Το ίδιο ποσό εμφανίζεται και στα έσοδα χρήσης 1873-74, ενώ της επόμενης χρήσης 1874-75, μόνο 3 λιρών, λόγω αφαίρεσης εξόδων επισκευής των εργαστηρίων (πίν. [1]και [2] της έκδοσης του 1875). Στο 3ο έντυπο στη σειρά που αφορά το έτη 1870-79 και 1880-81, στα έσοδα του πίν. [1] εμφανίζεται η εξής ενδιαφέρουσα εγγραφή: «*Ενοίκιον 5 έργαστηρίων έν Κερβάν Χανιώ περισυνού έτους έλλατωθεν ένεκα τής όπισθοδρομήσεως τής Πανηγύρεως και άφαιρ. έξόδων 50 γρόσια / Έφετεινή όμοίως 50 γρόσια*». Στο 4ο έντυπο που αφορά το 11ο έτος λειτουργίας του Συλλόγου στα έσοδα της χρήσης 1880-1881 (σ. 8) εμφανίζεται εγγραφή μόνο μιας οθωμανικής λίρας. Η μείωση των εσόδων από τα ενοίκια των πέντε εργαστηρίων δείχνει, έστω και σε μικρογραφία, και τη φθίνουσα πορεία της εμποροπανήγυρης.

Το εμπόριο, συνεπώς και η εμποροπανήγυρη, επηρεάζονται από αστάθμητους παράγοντες, όπως είναι οι πόλεμοι που αυξομειώνουν τα κέρδη ή οι επιδημίες. Ο Κρμαϊκός πόλεμος για παράδειγμα (1853-1856) οδήγησε σε μαρασμό το εμπόριο της ευρύτερης περιοχής ενώ ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος (1861-1863) προκάλεσε αύξηση της ζήτησης του βαμβακιού, κατακόρυφη αύξηση στην τιμή του και επομένως πολλά κέρδη⁶⁴. Φαίνεται πως και στις αιτίες της φθίνουσας πορείας της πρέπει να προσθέσει κανείς και την αναστάτωση των πολεμικών συγκρούσεων του ρωσοτουρκικού πολέμου 1876-1878 αλλά και των συνεπακόλουθων ταραχών στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης⁶⁵.

metadata/f/d/6/metadata-86-0000405.tkl και /metadata/ 2/8/a/metadata-86-0000216.tkl, Δεκ. 2020].

64 Ivan katartziev, ό. π., σ. 94. Στη συνέχεια όμως το 1867 οι μόνοι αγοραστές βαμβακιού που εμφανίστηκαν ήταν από την περιοχή της Αλβανίας λόγω της πτώσης της τιμής του.

65 Ο Ν. Α. Κουμπίδης, ως εκπρόσωπος του σεραϊκού αναγνωστηρίου Ουρανία, σε επιστολή του προς το Συνέδριο που διοργάνωσε στην Αθήνα, ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός γράφει: «... Πρό τινων έτων έλαττωθέντων πολυ τών εισοδημάτων τών σχολείων δια πολλούς λόγους και ιδίως δια την παρακμήν του έγχωριού έμπορίου και δια την έπικρατοῦσαν ήσυχίαν παρά τοῖς εκεί άγρόταις και τελευταίως δια

Σημείωμα ειδικού εμπορικού απεσταλμένου της Αυστροουγγαρίας που δημοσιεύτηκε σε τεύχος Αυστριακού περιοδικού για την Ανατολή, του έτους 1876, πρόσφερε μεταφρασμένο στο ελληνικό κοινό ο καθηγητής Π. Κ. Ενεπεκίδης⁶⁶ είναι αφιερωμένο στην αγορά των Σερρών, με εξαιρετικά ακριβείς παρατηρήσεις. Τονίζεται πως η αγορά των Σερρών (=εμποροπανήγυρη) μπορεί μέχρι πριν μια δεκαετία να συγκαταλεγόταν στη δεύτερη θέση μετά την Ουζουντζόβα αλλά πως τότε (το 1876) υπερφαλαγγίζεται από την Εσκή Τζουμαγιά (σημερινό Μπλαγκόεβγκραντ) και κυρίως τον Περλεπέ. Κυριότερη αιτία της εμπορικής παρακμής θεωρείται η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Μιτροβίτσα αλλά και ο εφοδιασμός των συναλλασσόμενων Σερραίων εμπόρων απευθείας από τη Θεσσαλονίκη που βρίσκεται σε οικονομική άνοδο. Παρά τις αντιξοότητες όμως, συναντά κανείς στις Σέρρες εμπόρους από τα Γιάννενα, το Πρίσρεντ, την Πρίστινα, τα Σκόπια, το Βέλες(Κιοπρουλού) και το Ιστίπ. Η παρουσία τους όμως αποδίδεται σε λόγους πιστωτικούς παρά πραγματικούς. Προβλέπεται η πτώση της εμποροπανήγυρης. Τα μικρότερα αστικά κέντρα που έχουν συναλλαγές τότε με τις Σέρρες είναι η Δοϊράνη (βλ. Ντόλιανη), η Ντούπνιτσα, το Κιουστεντίλ, το Μελένικο, το Νεβροκόπι, η Δράμα, η Πράβιτσα (Ελευθερούπολη) και η Καβάλα. Στο τέλος όμως το κείμενο καταλήγει: «στην πόλη κυριαρχούσε η σιωπή ενός νεκροταφείου και όχι η ζωηρή κίνηση μιας εμποροπανήγυρης».

Ο Γεώργιος Τσιάκας στην «Μονογραφία του περί Σερρών»⁶⁷ τονίζει: «*Ἐν Σέρραις τελεῖται κατ' ἔτος ἔμπορικὴ πανήγυρις διαρκουσα ὑπὲρ τὸν μῆνα καὶ ἀνοίγουσα μὲν περὶ τὰ μέσα Φεβρουαρίου, κλείουσα δὲ περὶ τὰ μέσα ἢ καὶ πλέον τοῦ Μαρτί-*

τὰς πολιτικὰς ἀνωμαλίας θὰ ἠναγκάζοντο ἀμέσως νὰ περιορίσωσι τὰ σχολεῖα, ἂν μὴ ἐλάμβανον ἐπὶ δύο ἢ τρία συνεχῶς ἔτη τὴν χρηματικὴν ἐπικουρίαν τοῦ ἐνταῦθα πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγου...». Βλ. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ Συνόδου συγκροτηθείσης ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879*, τυπ. Πέτρου Περγή, Αθήνα 1879, σ. 268.

66 Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Μακεδονικὲς πόλεις καὶ οἰκογένειες 1750-1930, Πηγές καὶ μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας στὶς ἐλληνικὲς χώρες*, 3ος τ., Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας, Αθήνα 1984, σ. 196-197. Πρβλ. καὶ Ivan Katartziev, *ὁ.π.*, σ. 94.

67 Γ. Τσιάκας, *ὁ.π.*, σ. 268.

ου. Τὰ πρὸς πώλησιν ἐκτιθέμενα ἐμπορεύματα εἰσὶν ὡς τὰ πολλὰ προϊόντα εὐρωπαϊκῆς βιομηχανίας, κομιζόμενα τὸ πλεόν ὑπὸ ἐμπόρων Θεσσαλονικέων. Ἄλλοτε ἡ πανήγυρις αὕτη ἦν ἡ σπουδαιότερα τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀλλ' ἤδη κατέπεσε πολὺ ἡ σημασία αὐτῆς...».

Ενδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ ανταπόκριση τῆς 20ῆς Μαρτίου 1886 που καταχωρίζεται στὴν εφημερίδα τῆς Θεσσαλονικῆς Φάρου τῆς Μακεδονίας (φ. 26.3.1886, αρ.1030): «Μετὰ δύο τὸ πολὺ ἑβδομάδας ἡ ἐμπορικὴ ἡμῶν πανήγυρις κλείει. Αἱ ἐν αὐτῇ ἄχρι τοῦδε ἐμπορικαὶ συναλλαγὰὶ ὑπῆρξαν οὐχὶ λόγου ἄξιαι. Ἀγορασταὶ ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν Δράμας καὶ Μελενίκου, Ζίχνης καὶ Νευροκόπου, καὶ τῶν διαμερισμάτων Νιγρίτης καὶ Τσουμαγιάς ἦλθον μεμετροημένοι. Διηγοῦνται ὅτι καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις αὐτῶν καὶ τοῖς διαμερίσμασιν, ἐπικρατεῖ ἡ αὐτὴ ἀπραξία ἐπὶ τοῦ ἐμπορίου. Ἐν συνόλῳ δ' εἰπεῖν ὁ τόπος ἡμῶν ἐμπορικῶς, γεωργικῶς καὶ οἰκονομικῶς παθαίνεται ἀπὸ τινῶν ἤδη ἐτῶν, καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔτος σπουδαίως. Εὐχόμεθα πάντες καὶ πᾶσαι ταχεῖαν θεραπείαν τῆς στασιμότητος αὐτῆς ἥτινος ἡ παράτασις μαραίνει ἡμᾶς».

Αργότερα, στὸ Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως (φ. 17.4.1895, αρ.1705-706, στὴ στήλη Εσωτερικά / Ειδήσεις εκ Σερρών, διαβάζουμε: «Τὸ ἄλλοτε περιλάλητον Κιαρβάνι, ἐμπορικὴ τῶν Σερρῶν πανήγυρις, ἔμεινεν μόνον ὠχρὰ σκιὰ χρόνους παρελθούσης εὐημερίας τοῦ τόπου ἀναμιμνήσκουσα. Ἡ περιβόητος αὕτη πανήγυρις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παριστᾶ ὄψιν οὐδὲν διαφέρουσαν τῆς συνήθους ἑβδομαδιαίας ἀγορᾶς. Τρανώτατον τεκμήριον καὶ τοῦτο τῆς φοβερᾶς ἐμπορικῆς καταπτώσεως τῆς πόλεως καὶ τῆς δεινῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας τῆς χώρας. Μεταξὺ τῶν ἄλλων λόγων τῆς λυπηρᾶς ταύτης καταστάσεως πρωτεῦει ἡ καταπληκτικὴ ἔκπτωσις τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων διὰ τὸ ἀζητητὸν αὐτῶν ὑπὸ τῶν ξένων ἀγορῶν. Δικαίως ἄρα ὑπὸ τὸ κράτος ἐπιφόβων προαισθήσεων διὰ τὸ οἰκονομικὸν μέλλον τῆς χώρας διατελοῦσιν οἱ εὖ φρονοῦντες πολῖται, οἱ ἐξ εὐρυτέρας ἀπόψεως μελετῶντες καὶ κρίνοντες τὰ ἐμπορικὰ καὶ οἰκονομολογικὰ ζητήματα...».

Ὁ σχετικὰ ἀγνωστος ἰατρός καὶ λογοτέχνης Γεώργιος Ι. Βραϊνάτης που ζεῖ καὶ ἐργάζεται στα Ἄνω Πορροῖα Σερρῶν, κατὰ τὰ ἔτη 1874 ὡς καὶ 1877 τουλάχιστον, στὸν πρόλογο τοῦ λογοτε-

χνικού του έργου⁶⁸ μας προσφέρει μια αυθεντική περιγραφή της εμποροπανηγυρης την οποία επισκέπτεται για να προμηθευθεί τα αναγκαία, όπως λέει, γιαυτόν. Προφανώς, εννοεί τα φάρμακα. Κατά τη διαμονή του σε χάνι της πόλης, συμμετέχει σε μια ζωηρή συζήτηση επισκεπτών, μεταξύ των οποίων και ένας Σμυρνιός, και εμπνέεται τον ήρωα του μυθιστορηματός του. Ξεχωρίζει η γλαφυρότητα της περιγραφής στο σημείο που αναφέρεται στους δεσμούς του αγροτικού πληθυσμού με την εμποροπανήγυρη. Όσοι επισκέπτονται την εμποροπανήγυρη ονοματίζονται «Κερβαντζίδες» ενώ τα δώρα που κομίζουν κατά το γυρισμό τους «Κερβανιάτικα». Οι πληροφορίες του διακρίνονται για την ακρίβειά τους όσον αφορά τον τρόπο συναλλαγής των εμπορευόμενων, τους τρόπους προέλευσης των εμπορευμάτων και άλλα στοιχεία ώστε δικαιωματικά αποκτούν αξία ιστορικής πηγής. Παραθέτουμε το κείμενό του που αφορά την εμποροπανήγυρη μαζί με την υποσημείωσή του για την πόλη των Σερρών (Παράρτημα. Κείμενο 1.).

Συμπερασματικά, όλες οι πηγές συγκλίνουν προς την διαπίστωση ότι το Κερβάνι των Σερρών, όπως και όλες οι μεγάλες βαλκανικές πανηγύρεις, φθίνουν σταδιακά όσο πλησιάζει ο 20ός αιώνας. Οι αιτίες της κατάρπτωσης, όπως για παράδειγμα η ατμοκίνηση των πλοίων, ο σιδηρόδρομος, ο εκσυγχρονισμός της ευρωπαϊκής βιομηχανίας στον τομέα της υφαντουργίας, είναι φανερές. Η μεγάλη εικόνα όμως δείχνει πως η πτώση τους συνοδεύει την ανάδειξη των νέων εθνικών κρατών που επιβάλλουν τον κατακερματισμό τους και την προσαρμογή τους στις απαιτήσεις των εθνικών οικονομιών.

68 Τίτλος του έργου: *Ὁ ἄθλιος Τηβέρος ἢ Οἱ Διεφθαρμένοι... Μυθιστόρημα πρωτότυπον σκοποῦν εἰς τὴν ἠθικὴν τῆς νεολαίας ἀφέλειαν Ὑπὸ Γεωργίου Ἰ. Βραϊνάτη. Θεσσαλονίκη (τυπ. τῆς ἐφημ. Ὁ «Ἐρμῆς») 1877.* Το μοναδικό, μέχρι στιγμής, αντίτυπο του έργου εντόπισα στη Βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονῆς Ἰβήρων στη διάρκεια καταγραφῆς των εντύπων της περιόδου 1864–1900. Περισσότερα στοιχεία για τον συγγραφέα και το μυθιστόρημά στο Ιωάννης Ε. Τσαρούχας, «Το Ζιντζιόντερε της Καππαδοκίας. Μία μυθιστορηματική περιγραφή του 1877», *Μικρασιατική Σπίθα* 19 (Σέρρες, 2015) σ. 97–106. Το έργο τυπώθηκε στο τυπογραφείο της εφ. Ἐρμῆς του Σοφοκλή Γκαρπολά. Σχετική βιβλιοκριτική στο Νίκος Καραμανάβης «Ο δαίμονας του τυπογραφείου χώθηκε στη λεπτομέρεια», *Δαφνοκέρασα* 9 (Έδεσσα, 2015) 15.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΟ 1

Ὁ ἄθλιος Τηβέρος ἢ Οἱ διεφθαρμένοι ... Μυθιστόρημα πρωτότυπον σκοποῦν εἰς τὴν ἠθικὴν τῆς νεολαίας ὠφέλειαν Ὑπὸ Γεωργίου Ἰ. Βραϊνάτη. Θεσσαλονίκη, τυπ. τῆς ἐφημ. Ὁ «Ἐρμῆς», 1877. (Πρόλογος, σ. α'-γ').

Πασιγνωστος εἶνε ἐν Σέρραις^(α) κατ' ἔτος ὑπὸ τὸ ὄνομα Κερβάνι γινομένη ἐμπορικὴ πανήγυρις ἣτις διαρκεῖ συνήθως ἐπὶ ἓνα μῆνα, ἥτοι ἀρχομένη ἀπὸ τῆς δεκάτης Φεβρουαρίου τελευτᾷ τὴν δεκάτην περιήπου τοῦ ἐπομένου μηνὸς Μαρτίου. Εἰς ταύτην δὲ ἀπανταχόθεν τοῦ ἐσωτερικοῦ (καὶ τινῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ μερῶν) συρροηδὸν ἔρχονται διάφοροι ἔμποροι, κομίζοντες παντοῖα εἶδη ἐμπορευμάτων τὰ ὁποῖα πωλοῦσιν εἰς χρήματα ἐπὶ χεῖρας ἢ μὲ προθεσίαν μέχρις ἄλλων κατοπιν πολλαχοῦ τῆς Μακεδονίας ἢ ἄλλης γειτνιαζούσης χώρας γινομένων ὁμοίων πανηγύρεων, οἷα λ.χ. ἡ τῆς Οὐζουντζιόβας, Περλεπέ, Νευροκόπου κ.λ. ἢ ἀνταλλάτουσιν εἰς εἶδη. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι ἐν τῷ διαστήματι τῆς μηνιαίας διαρκείας τῆς πανηγύρεως συρρέει εἰς αὐτὴν καὶ ἄπειρον πλῆθος ἀγοραστῶν, προερχομένων ἐκ πολλῶν καὶ μακρυνῶν χωρῶν, κυρίως ὅμως ἐξ ὅλων τῶν τῆς Μακεδονίας μερῶν καὶ προπάντων τῆς ἐπαρχίας Σερρῶν.

Πολλοὶ τῶν κατοίκων τῶν περὶ τὰς Σέρρας πλησιεστέρων χωρίων ἐπισκέπτονται τὴν πανήγυριν ἔσθ' ὅτε σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, μεταβαίνοντες ἐκεῖθι τὸ πρωί, καὶ τὸ ἑσπέρας ἔτι ἐπιστρέφοντες οἴκαδε· ἀλλ' οἱ ἀπώτερον οἰκοῦντες (μόνοι οἱ ἄνδρες) μεταβαίνουν εἰς αὐτὴν οὐχὶ ἄνευ αἰτίας καὶ ἀπλῶς μόνον ὅπως εὐχαριστήσωσι τὴν περιέργειάν των περιδιαβάζοντες καὶ θεώμενοι τὰ κατ' αὐτήν. Πορεύονται ποτε δ' ἄνευ ἀποχρώσεως αἰτίας μόνον τινὲς τῶν εὐκαταστάτων, οἱ δ' ἄλλοι, ὡς εὐνόητον, εἴτε ὡς ἐμπορευθησόμενοι, εἴτε χάριν ἄλλης ἄλλως ὁπωσδήποτε γενησομένης κερδοσκοπικῆς ἐπιχειρήσεως. Εἶναι ὅμως τὸ περιέργον, ὅτι, ὅταν οἱ διὰ τὴν πανήγυριν παρασκευασθῶσι πρὸς ἀπέλευσιν οἱ οἰκεῖοι καὶ συγγενεῖς αὐτῶν καὶ οἱ φιλαίτεροι τῶν συγχωρίων τοὺς προπέμπουσιν πομποδῶς πῶς καὶ μετὰ τινος ἐπισιμότητος, ὡσανεὶ ἐπρόκειτο νὰ μεταβῶσιν οἱ ἀναχωροῦντες εἰς ἐπίσημόν τι μακρυνὸν μέρος ἢ εἰς Ἱεροσόλυμα παραγγέλοντες συνάμα αὐτοῖς

ἵνα τοῖς φέρωσιν ἐκεῖθεν τὰ δὴ λεγόμενα *κερβανιάτικα δῶρα* ὅθεν, ἐν τῇ ἐκ τῆς πανηγύρεως ἐπιστροφῇ αὐτῶν (λεγομένων τότε *κερβαντζίδων*), ὑποδεχομένων ὑπὸ τῶν οἰκειῶν των περιχαρῶς, ἀναγκαιῶς πρέπει, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν, νὰ προσφέρωσιν εἰς ἕκαστον τῶν μελῶν ἐκάστης τῶν συγγενῶν ἢ στενοτέρων αὐτῶν φίλων τῆς οἰκογενείας ἀνὰ δῶρον τι. Ἡ συνήθεια αὕτη ἔκπαλαι, ὡς φαίνεται, ἐπικρατήσασα, καίτοι πολλάκις φέρεται εἰς στενοχωρίαν πολλοὺς ὧν τὸ χρηματικὸν δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἱκανοποίησιν αὐτῆς, διατηρεῖται ὅμως ἕως καὶ τὴν σήμερον.

Ἀπὸ τεσσάρων ἤδη ἐτῶν κατοικῶν εἰς τὸ κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Σερρών, ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν δὲ τοῦ δήμου Δεμίρ Ισάαρ, ἄνω Πρόγειον, χωρίον συγκεῖμενον ἐκ πεντακοσίων πενήκοντα περίπου οἰκιῶν, μετέβαινον καὶ ἐγὼ καθ' ἕκαστον ἔτος εἰς τὴν ρηθεῖσαν πανήγυριν τοῦ Κερβανίου ἵνα τὰ ἀναγκαιοῦντά μοι προμηθεύωμαι, καὶ δὴ καὶ μετὰ τῶν ἀπόντων φίλων μοι συναντῶμαι, παρρευρισκομένων τότε τῶν πλείστων χάριν τῆς πανηγύρεως ἐκεῖθι. Ὅθεν καὶ πέρουσι μεταβάς διέμεινα ἐν τῷ Κερβανίῳ ἐφ' ἱκανὰς ἡμέρας...

(α) Αἱ Σέρραι, πόλις κεντρικὴ τῆς Μακεδονίας καὶ μετὰ τὴν Θεσσαλονίκην ἢ δευτερεύουσα αὐτῆς διὰ τε τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, κείνται εἰς τοὺς πρόποδας μεσημβρινο-ἀνατολικῆς ἐσχατιᾶς τοῦ ὅρους Πυρῆν, ἔχουσαι ἀπέναντι αὐτῶν ἀπέραντον πεδιάδα, παράγουσαν ὅλα σχεδόν τὰ δημητριακὰ προϊόντα, ὅσα ἐν γένει παράγει ἐν Μακεδονίᾳ ὁ πεδινὸς τόπος. Οἱ δὲ κάτοικοι τῆς πόλεως ταύτης χαρακτηριστικῶς [sic] εἰσὶ φιλήσυχοι, φίλεργοι, βιομήχανοι, ἐξασκοῦντες ἱκανῶς τὸ ἐμπόριον καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξεργαζόμενοι καὶ εἰδὸς τι βασμάδων, καὶ ἀρκοῦντως φιλομαθεῖς. Διατηροῦσι δημόσια ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιланθρωπικὰ καταστήματα, σχολεῖα δημοτικὰ ἢ συνδιδασκτικὰ, ἑλληνικὸν σχολεῖον καὶ γυμνάσιον, παρθεναγωγεῖον καὶ νηπιαγωγεῖα· ὡσαύτως δέ, νοσοκομεῖον κ.τ.λ. Οἱ δὲ δύο ἐκεῖσε φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι, ἐμφορούμενοι ἐνθέρμου φιλομονασίας καὶ φιλογενείας ζήλου, ἀμμιλῶνται πρὸς ἀλλήλους, ὅπως ἐκάτερος ἀναδείξῃ πλείονας καὶ μεῖζονας τοὺς καρποὺς τῆς προόδου, ἐξ ὧν δήλον, ὅτι παρὰ τοῖς Σερραίοις ὁ πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν ὄργανισμὸς ἐστὶ πλήρης καὶ προοδευτικὸς.

ΚΕΙΜΕΝΟ 2

Mehmet Esat Serezli, *Memleket Hatıraları*, επιμ. Aynur Koçak-İbrahim Şirin-Faruk Yavuz, Άγκυρα, 2012, σ. 46-50. (Μετάφραση: Hacı Veli Aydın).

(σ. 46) **Κερβαν Σαράγια**

(§ 1) ...Το Κερβάνι ξεκινάει από 5 Φεβρουαρίου και κρατάει ως 5 Μαρτίου...

(§ 2) Υπήρχαν 2 Κερβάνια. Το πρώτο λεγόταν Εσκή Κερβάν και το δεύτερο Νέο Κερβάνι. Το παλιό Κερβάνι βρισκόταν πίσω από τους παπλωματάδες (Γιοργαντζιλάρ) και το Σταφυλοπάζαρο (Ουζούμ Παζάρ). Εκεί, υπήρχε μια φαρδιά αλάνα. Στο εσωτερικό του είχε παραπάνω από 300 μαγαζιά. Το καινούργιο ήταν στη γειτονιά του Γαζί Εβρενός απέναντι από το Διοικητήριο*. Είχε 400 μαγαζιά και ήταν πιο μεγάλο και πιο πρακτικό από το παλιό. Θυμάμαι το παλιό Κερβάν Σαράϊ όταν λειτουργούσε, όμως πρόλαβα τα εγκαίνια του νέου.**

(σ. 47) Τα Καραβάν Σαράγια ήταν ανοιχτά ένα μήνα ενώ για 11 μήνες παρέμειναν κλειστά. Σ' αυτούς τους μήνες παρέμειναν άδεια από εμπορεύματα. Λειτουργούσαν ως τον καιρό που πέρασε ο σιδηρόδρομος από τις Σέρρες που συνέδεσε τη Θεσσαλονίκη με την Κωνσταντινούπολη. Έρχονταν έμποροι από τη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι, τα Σκόπια και την Ανδριανούπολη από την Ρούμελη και από την Προύσα, τη Σμύρνη, τη Δαμασκό, το Χαλέπι και τη Βυρητό. Γύρω από τα Καραβάν Σαράγια υπήρχαν χάνια, με 50 ως 100 δωμάτια, και διέθεταν σταύλους. Ήταν συνήθως διώροφα χτισμένα από πέτρα με αυλή και τρεις πύλες. Οι έμποροι που έρχονταν με ζώα και καμήλες έμεναν πρώτα σ' αυτά τα χάνια. Άφηναν τα εμπορεύματά τους (στο Κερβάνι) και περιέμεναν τα εγκαίνια. Μέχρι την ημέρα των εγκαινίων απαγορευόταν η είσοδος σε πελάτες. Την 5η Φεβρουαρίου γινόταν τα εγκαίνια. Παρών ήταν ο κεχαγιαμπης των ισναφλήδων μαζί με την Επιτροπή των ισναφλήδων, οι μάστορες, ο Αγάς της Πύλης (Υπεύθυνος της Ασφάλειας του Κερβανιού), ο Αγάς της Ξυλαγοράς, ο Φοροεισπράκτορας, ο Μουφτής, ο Μπουφετζής (Τσεσνεγήρ), και ο επικεφαλής των ζυγιστών. Εκτός αυτών οι ουλεμάδες και οι πρόκριτοι

της πόλης. Όλοι αυτοί συγκεντρώνονταν απέναντι στην Πύλη του Καραβάν Σεράι. Τελευταίοι έρχονταν ο Καϊμακάμης, ο Μουφτής και ο Καδής. Όλοι οι έμποροι ήταν παρόντες. Οι εμπορευόμενοι εξέλεγαν Επιτροπή που υποδεχόταν τους καλεσμένους. Ερχόταν ο Κεχαγιάμπεης και με κάποιες ευχές παρέδιδε το κλειδί του Κερβανιού στον Μουφτή. Ο Μουφτής επίσης γύριζε το κλειδί με ευχή. Ταυτόχρονα γινόταν κουρμπάνι (σφαζόταν ένα ζώο), το οποίο πλήρωναν οι έμποροι. Στη συνέχεια, ο Κεχαγιάμπεης επισκεπτόταν έναν έναν όλους τους εμπόρους και τους έδινε ευχές. Πήγαινε σε κάποιο μαγαζί και αγόραζε κάτι κάνοντας σεφτέ. Τα χρήματα αυτής της αγοράς έμπαιναν στο ταμείο των ισαφλήδων (έκαναν σεφτέ). Οι έμποροι δώριζαν στους ουλεμάδες της πόλης από ένα κοράνι. Όλα τα κοράνια κατατίθεντο στη Βιβλιοθήκη της πόλης εκτός από δύο που τα δώριζαν στο Εσκή Τζαμί αριστερά και δεξιά του μιχράμπ ώστε να τα διαβάζουν οι μουσουλμάνοι της πόλης. Μετά τα εγκαίνια όταν έφευγαν οι επισκέπτες (επίσημοι) άνοιγαν όλες οι πόρτες του Καραβάν σαράι και από τον Κουλά κανονιοβολούσαν επτά φορές. Στη συνέχεια, άρχιζαν οι συναλλαγές. Το Κερβάνι ήταν πολύ σημαντικό για την πόλη μέχρι που πέρασε η σιδηροδρομική γραμμή. Ο αρχηγός των ισαφλήδων φορούσε ένα μεγάλο τουρμπάνι (καβούκι), γούνα και στα χέρια του κρατούσε μια ράβδο. Ανέβαινε σε μια εξέδρα με 2 μέλη της Επιτροπής και έβγαζε λόγο. Απευθυνόταν στους εμπόρους με παραινήσεις ώστε να μη πωλούν ακριβά να μην κοροϊδεύουν τους πελάτες δίνοντας σκάρτο εμπόρευμα να ζυγίζουν σωστά και να δίνουν σωστά ρέστα. Επίσης να προσέχουν τα μαγκάλια όταν το Κερβάνι έκλεινε το βράδυ.

(σ. 48, §1) ...Τα Κερβάνια είχαν 12 φύλακες 6 τη μέρα και 6 τη νύχτα. Απευθυνόμενος στους εμπόρους τους παρότρυνε να εκλέξουν δύο φύλακες ώστε να φυλάγουν μαζί με τους άλλους. Αν έχουν παράπονο από τους φύλακες να απευθύνονται στον Αρχιφύλακα. Αν δε λυθεί το πρόβλημα τότε να έρχονται στον ίδιο. Όποιος έμπορος δε συμμορφωνόταν στις οδηγίες διωχνόταν από την πόλη...

(σ. 49, §1) Τα εμπορεύματα έρχονταν με τα πλοία στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα και στην Αλεξανδρούπολη. Υπήρχαν δυσκολίες μετακίνησης και το μεταφορικό κόστος ήταν υψηλό. Γι' αυτό το λόγο οι Σερραίοι έμποροι περίμεναν το Κερβάνι ώστε να

αγοράσουν από αυτό τα εμπορεύματά τους. Πωλούνταν χαλιά, κιλίμια από το Σάρκιοϊ, υφάσματα από τη Γιάμπολη, αλατζάδες και υφάσματα πολυτελείας από τη Δαμασκό, νυφικά, φουστάνια, καφτάνια, μεταξωτά, γενικά ακριβά υφάσματα, γούνες, πετσέτες, νήματα, μαργαριτάρια, κηροπήγια, παιδικά παιχνίδια, ακόμη και ξηροί καρποί. Όσα εμπορεύματα δεν πωλούνταν τα αγόραζαν οι Σερραίοι ισαφλήδες (συντεχνίτες). Οι μελλονύμφοι προτιμούσαν να παντρευτούν στην περίοδο του Κερβανιού ώστε να ψωνίσουν από αυτό τα σχετικά του γάμου. Ο Αγάς της πύλης ήταν υπεύθυνος για το Κερβάνι μαζί με τους φύλακες. Κάθε βράδυ περίμεναν να κλείσουν τα μαγαζιά και έκαναν έλεγχο ώστε να μη μείνει μέσα κανείς. Έσβηναν επίσης και τα μαγκάλια. Μετά τον έλεγχο κλείδωναν την πύλη. Οι φύλακες έμεναν μέσα και έλεγχαν. Το πρωί μετά την προσευχή συγκεντρώνονταν στην πύλη και εισέρχονταν μόνο αυτοί. Οι πελάτες περίμεναν έξω. Οι φύλακες τους ρωτούσαν αν είχαν κάποιο πρόβλημα (κλοπή κ.λπ.). Σε περίπτωση καταγγελίας ο Αγάς της Πύλης με τον αρχιφύλακα έκαναν έρευνα. Μετά την εξακρίβωση επέτρεπαν στους πελάτες να εισέλθουν...

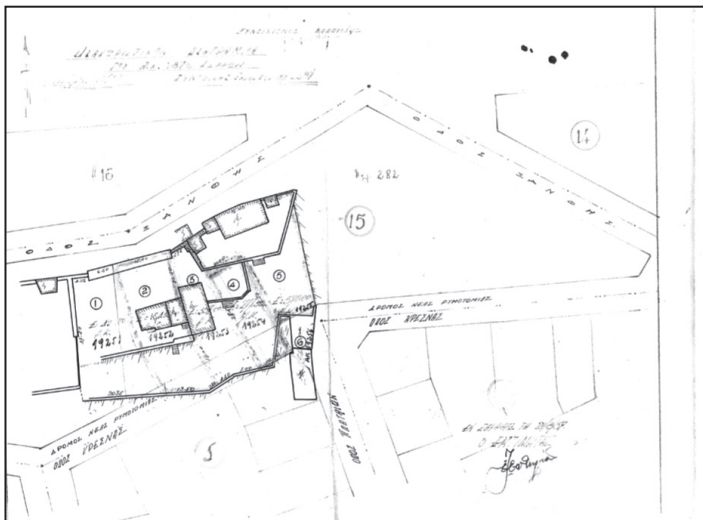
(σ. 50) ...Την τελευταία ημέρα έκλεινε το Κερβάνι με τελετή και με ευχές...

*Τα τελευταία χρόνια πριν κτιστεί το Διοικητήριο που κατασκευάστηκε κατά τα έτη 1891-1895 (το γνωστό κτήριο της τέως Νομαρχίας Σερρών) το Οθωμανικό κράτος για να στεγάσει τις διοικητικές του Υπηρεσίες ενοικίαζε ιδιωτικό κτήριο στη συνοικία Γαζί Εβρενός.

** Γεννήθηκε το 1877. Επομένως, τα εγκαίνια έγιναν στα μέσα της δεκαετίας του 1880.



Εικόνα 1. Λεπτομέρεια αποσπάσματος χάρτη της πόλης των Σερρών του Wilhelm von Chabert. Χρονολογία: 1832. Αριθμός 1. Περίγραμμα κτηρίου του Κερβανιού. Αριθμός 2. Το Μπεζεστένι. Αριθμός 3. Το Εσκι Τζαμί. Αριθμός 4. Το τζαμί του Γαζί Εβρενός.



Εικόνα 2. Διαχωριστικό διάγραμμα οικοπέδου του νέου Κερβανιού, στον συνοικισμό Καλλιθέας. Σέρρες, 21-8-1957.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΝΙΚΟΣ Α. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗΣ

Εκπαιδευτικός - Συγγραφέας

ΕΝΝΙΑ ΤΑΞΙΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΒΙΣΑΛΤΙΑΣ

Η σύγχρονη Βισαλτία είναι μέρος της αρχαίας Βισαλτίας και μέρος του Νομού Σερρών. Οι διοικητικές αλλαγές των τελευταίων χρόνων, με τελευταία αυτήν του νόμου «Καλλικράτης», διαφοροποίησαν τα σύνορά της ως διοικητικής μονάδας, γι' αυτό και το άρθρο αυτό θα αναφέρεται στην Επαρχία Βισαλτίας, τη μία από τις τέσσερεις στις οποίες χωρίστηκε αρχικά ο Νομός Σερρών θα αναφέρεται, δηλαδή, στην περιοχή που εκτείνεται στη νότια πλευρά του νομού Σερρών, πέρα από την παλιά κοίτη του ποταμού Στρυμόνα, και από το χωριό Στρυμονικό μέχρι τον Στρυμονικό κόλπο.

Παλιότερα οι ελληνόφωνοι ντόπιοι κάτοικοι της σημερινής Βισαλτίας, οι γηγενείς δηλαδή και όσοι εγκαταστάθηκαν σ' αυτήν μέχρι και τους βαλκανικούς πολέμους, είχαν διαμορφώσει ενιαίο πολιτισμικό περιβάλλον. Οι Ηπειρώτες, οι Θεσσαλοί και οι Δυτικομακεδόνες που εγκαταστάθηκαν στον τόπο μας, μαζί με τους ντόπιους, μιλούσαν όλοι σχεδόν το ίδιο γλωσσικό ιδίωμα, τραγουδούσαν τα ίδια τραγούδια, τα παιδιά τους έπαιζαν τα ίδια παιχνίδια, είχαν τα ίδια έθιμα. Μετά το 1922 αυτή η ομοιομορφία άλλαξε, γιατί οι συμπαγείς ομάδες των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Βισαλτία έφεραν και διατήρησαν τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία. Βέβαια, η συμβίωσή τους με τους ντόπιους επηρέασε βαθμιαία και αμφίδρομα τους πληθυσμούς και μάλιστα τα έθιμά τους επηρεάστηκαν ανάλογα με τη σύνθεση της κάθε κοινότητας. Ελπίζω ότι με το κείμενο αυτό θα παρουσιαστούν αρκετά στοιχεία της παράδοσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη Βισαλτία μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα.

Σ' αυτήν τη Βισαλτία πορεύθηκα για είκοσι και πλέον χρόνια, αντλώντας μνήμες και γραπτά ντοκουμέντα, ανασύροντας και φωτογραφίζοντας κειμήλια, καταγράφοντας μ' άλλα λόγια στοιχεία από την παράδοσή της. Παράδοση που διατηρήθηκε ζωντανή πάνω από 25 αιώνες χάρη στην έμμονη προσήλωση σ' αυτήν των Βισαλτών.

Για την αρτιότερη παρουσίαση των στοιχείων της παράδοσης του τόπου μας, επιχείρησα να έχω ως οδηγό τους ειδικούς, ανατρέχοντας σε βιβλία τους ή σε παρουσιάσεις τους σε επιστημονικά συνέδρια και υιοθέτησα τον γενικό κανόνα «ο καταγραφέας τα καταγράφει όλα».

Είχα τη χαρά να με συντροφεύει σ' αυτά τα ταξίδια πολύς κόσμος. Συγγενείς, φίλοι, γνωστοί, αλλά και άγνωστοι σε μένα μέχρι εκείνες τις ώρες. Δεν μπορούσα να φανταστώ πόσοι πολλοί θα ήταν, αφού μόνο οι καταγραμμένοι στις ευχαριστίες των βιβλίων μου ξεπερνούν τους 400, καθώς και πόση χαρά θα τους έδινε η συνεργασία μας. Θυμάμαι ολοζώντανα το χαμόγελο του καθένα τους, θυμάμαι την προθυμία τους με την οποία έρχονταν στις συναντήσεις μας, θυμάμαι την έντονη επιθυμία τους να αφήσουν καταγραμμένες με κάθε λεπτομέρεια τις αναμνήσεις τους, να μου δώσουν τα ντοκουμέντα τους ή να ανασύρουν από τα μπαούλα τα φυλαγμένα κειμήλιά τους. Όλους αυτούς τους συνεργάτες μου τους φέρνω συνεχώς στο μυαλό μου και καλοτυχίζω τον εαυτό μου που τους συνάντησα στην ζωή μου.

Τα Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά - Ένα γλωσσικό ιδίωμα της Βισαλτίας Σερρών

Η περιπλάνησή μου στον κόσμο της παράδοσης της Βισαλτίας, έχει ως αφετηρία την πρόταση: «Νίκο, γράψε ένα βιβλίο». Κι έγραψα μια σειρά εννιά βιβλίων, που αναφέρονται στην παράδοση της Βισαλτίας.

Ο Πρόεδρος του Συλλόγου Τερπνιωτών Θεσσαλονίκης (ΣΤΘ) μου ζητούσε επίμονα να γράψω κάποιο κείμενο για την εφημερίδα του συλλόγου, δεν έβρισκε όμως ανταπόκριση από την πλευρά μου. Όσπου κάποια στιγμή μου έκανε την πρόταση: «γράψε μας τουλάχιστο χωριάτικες λέξεις». Χωριάτικες λέξεις λέγονταν όσες ήταν άγνωστες στους δασκάλους μας. Εκείνοι, χωρίς να ερευνηθούν, τις θεωρούσαν ξένες, τις ονομάτισαν ανώδυνα χωριάτικες και μας έλεγαν περιφρονητικά ότι η γλώσσα που μιλούσαμε δεν

ήταν καλά ελληνικά, ότι πέρα από την ιδιομορφία στην εκφορά της περιείχε και χωριάτικες λέξεις. Και την ονόμασαν τη γλώσσα μας «χωριάτικα». Οπότε συμφώνησα με την πρόταση του προέδρου, μια και είχα ήδη ενδιαφερθεί πριν λίγο καιρό για τις χωριάτικες λέξεις του χωριού μου. Τότε δεν υποψιάστηκα, βέβαια, πού θα με οδηγούσε αυτή η συμφωνία.

Το ενδιαφέρον μου για τις χωριάτικες λέξεις ξεκίνησε, όταν ήμουν ήδη συνταξιούχος, από ένα τυχαίο περιστατικό, που άνοιξε ένα παράθυρο για να φωτιστεί το ζήτημα της γλώσσας του τόπου μου. Ήταν το άκουσμα της λέξης *κούτλος*, που σήμαινε ένα μεγάλο ξύλινο γουδί, σκαλισμένο πάνω σε ένα κοντό και χοντρό κούτσουρο. Ήταν μια λέξη που είχα να ακούσω από μικρό παιδί, ως μαθητής Δημοτικού Σχολείου στα χρόνια 1942-1948.

Ασυναίσθητα το μυαλό μου πήγε στην κοτύλη, οπότε ανοίγοντας ένα λεξικό της αρχαίας ελληνικής βρήκα μαζί με την κοτύλη και την λέξη *κότυλος*, που σημαίνει «παν κοίλον», όπως και ο *κούτλος*. Και έφερε ο *κούτλος* μνήμες από το σχολείο. Τότε που μικροί μιλούσαμε τα λεγόμενα χωριάτικα και οι δάσκαλοι μας φόρτωναν με το «κόμπλεξ» ότι δεν μιλούσαμε καλά ελληνικά, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την εθνική μας ταυτότητα εκείνα τα χρόνια. Εκεί που έπρεπε, δηλαδή, να τονώνουν το εθνικό μας φρόνημα συσχετίζοντάς μας με τους προγόνους μας, μας φόρτωναν με αίσθημα μειονεξίας για τη γλώσσα που μιλούσαμε.

Άρχισε λοιπόν από την πλευρά μου η συστηματική αναζήτηση χωριάτικων λέξεων στα αρχεία της μνήμης μου και η καταγραφή τους. Στην αρχή τις έγραφα απλώς, αφήνοντας την ερμηνεία τους για την επόμενη φάση της καταγραφής, ενώ παράλληλα αναζητούσα στα λεξικά τη σχέση τους με τα αρχαία ελληνικά, όπως έγινε με τη λέξη *κούτλος*. Όσο καταγράφονταν οι χωριάτικες λέξεις τόσο αποκαλύπτονταν ότι υπήρχαν κι άλλες πολλές, που ήταν παραφθαρμένες ή και αυτούσιες αρχαίες ελληνικές, και το ενδιαφέρον μου για την έρευνα στον γλωσσικό πλούτο του τόπου μας μεγάλωνε. Σημείωνα τις σπουδαιότερες «ανακαλύψεις μου» και σιγά-σιγά αναπτύχθηκε η ιδέα να γράψω ένα βιβλίο. Και ξεκίνησα τη συστηματική ενασχόλησή μου με την καταγραφή του γλωσσικού υλικού του τόπου μας.

Μην έχοντας καμιά εμπειρία και καμιά πρόταση για την οργάνωση μιας τέτοιας εργασίας, έψαξα να δω πώς είχαν οργανώσει ανάλογες εργασίες κάποιοι άλλοι που προηγήθηκαν. Είδα συγκεκρωμένα δυο τέτοιες εργασίες, μία που αναφερόταν στη Κρήτη και

μια άλλη στην Ήπειρο¹. Σ' αυτήν της Ηπείρου βρέθηκαν αρκετά στοιχεία κοινά με αυτά του τόπου μας. Από αυτές άντλησα δύναμη για να επιχειρήσω την συγγραφή του βιβλίου που σχεδίαζα να γράψω. Θα έγραφα ό,τι θα ήξερα στα σίγουρα για την ερμηνεία των ιδιωματικών λέξεων. Δεν βρήκα, όμως, στις εργασίες αυτές αυτό που ήθελα για τη διάταξη του υλικού. Η προσωπική μου άποψη ήταν να διατάξω το γλωσσικό υλικό με τη μορφή λεξικού, ώστε κάθε ενδιαφερόμενος να βρίσκει τη χωριάτικη λέξη που θα τον ενδιέφερε. Και ξεκίνησα το πρώτο μου ταξίδι με «Τα Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά», το πρώτο από τα εννιά βιβλία μου για την παράδοση της Βισαλτίας, βιβλίο για το οποίο η αρχική σκέψη ήταν να συνταχθεί ένα γλωσσάρι, αλλά τελικά διαμορφώθηκε ως λεξικό.

Το γλωσσικό υλικό, πέρα από τις προσωπικές μνήμες, θα το αναζητούσα στο περιβάλλον μου, οικογενειακό και φιλικό. Ο σχεδιασμός ήταν πρόχειρος αλλά αποτελεσματικός. Οι κουβέντες της καθημερινότητας, οι περιγραφές των παιχνιδιών και των εθίμων, τα παραδοσιακά μας παραμύθια και τραγούδια, θα ήταν πηγές γλωσσικού υλικού. Πρώτο πρόβλημά μου ήταν τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία θα γινόταν η επιλογή του γλωσσικού υλικού που θα καταχώριζα στο βιβλίο. Ήταν απλό το ζήτημα. Θα καταγράφονταν λέξεις που διέφεραν από αυτές της κοινής ελληνικής γλώσσας. Το δεύτερο ήταν ο κίνδυνος να περάσουν στο λεξικό λέξεις που μου ήταν γνωστές από ακούσματα φίλων μου έξω από την Τερπνή και τη Νιγρίτα. Είχα, όμως, συγγενείς και φίλους στην Τερπνή και στη Νιγρίτα που δεν είχαν καθόλου γλωσσικές επιρροές απ' έξω και θα ελέγχαμε την κάθε λέξη που είχα γράψει αν λεγόταν στην Τερπνή και τη Νιγρίτα. Και θα περνούσαν στην οριστική καταγραφή μόνο οι δικές μας. Το τρίτο και το δυσκολότερο ήταν η αναφορά στην προέλευση των λέξεων. Αν είχαν τους αντίστοιχους τύπους στην κοινή ελληνική, ήταν εύκολο με την προσφυγή στα σύγχρονα ελληνικά λεξικά, αν όμως δεν υπήρχε αυτή η αντιστοιχία, τότε υπήρχε η καταφυγή σε λεξικά της αρχαίας ελληνικής ή σε ξένα και πάντα με βάση τη σημασία των ιδιωματικών λέξεων.

Όσο κατέγραφα τόσο διαπίστωνα τη συμπεριφορά του ιδιώ-

1 Ευαγγέλου Αθ. Μπόγκα, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*. Ιωάννινα 1964.

ματος, και αποφάσισα να καταγράψω αυτή τη συμπεριφορά, να δώσω δηλαδή κάποια στοιχεία που θα θύμιζαν κανόνες γραμματικής. Οι κανόνες αυτοί αναπτύσσονται αναλυτικά στη 2^η ηλεκτρονική έκδοση του βιβλίου, που αναρτήθηκε στο διαδίκτυο², όπου η πρόσβαση είναι ελεύθερη.

Στην επεξεργασία του υλικού μετά από τον λεξικογραφικό ορισμό του κάθε λήμματος, στην επόμενη φάση γράφονταν όσο γινόταν περισσότεροι τύποι με τους οποίους ήταν γνωστή η κάθε λέξη, π.χ. οι αρχικοί χρόνοι των ρημάτων, παραδείγματα από τις πτώσεις των ονομάτων, καθώς και δείγματα της γλώσσας μας, όπως παροιμίες, στίχοι από δημοτικά τραγούδια, κ.ά. Και μετά ακολουθούσε η έρευνα για την προέλευση των λέξεων. Μια σοβαρή δυσκολία που αντιμετώπισα στην καταγραφή ήταν η αντιστοίχιση των ιδιοματικών ονομάτων για ζώα και φυτά με αυτά της κοινής ελληνικής γλώσσας ή με τα επιστημονικά τους. Ήταν, όμως, αποτελεσματική η βοήθεια που είχα από Γεωπόνους, Δασολόγους, Βιολόγους. Ίδια ήταν και η δυσκολία για αντιστοίχιση μερικών ιδιοματικών ονομάτων των παιχνιδιών, όταν δεν υπήρχαν αντίστοιχα στην κοινή ελληνική. Τη λύση στο ζήτημα αυτό την έδωσε το βιβλίο μου που ακολούθησε, το «Τότε που παίζαμε».

Από την αρχή της έρευνας στον γλωσσικό πλούτο του τόπου μας αποκαλύφθηκε ότι τα λεγόμενα απαξιωτικά από τους δασκάλους μας χωριάτικα, ήταν ένα ιδίωμα της ελληνικής γλώσσας, που έχει την αφετηρία του στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Την αδιάκοπη και διαχρονική της συνέχεια την δηλώνουν οι επιβιώσεις αρχαίων λέξεων στο ιδίωμα, και μάλιστα επιβιώσεις που δεν παρατηρούνται στην κοινή ελληνική γλώσσα, καθώς και μεγάλο πλήθος λέξεων που δείχνουν τη στενή σχέση τους με την αρχαία ελληνική, ως αυτούσιες ή παραφθασιμένες. Για τις σημαντικότερες από αυτές συντάχθηκε ιδιαίτερος πίνακας για την εύκολη πρόσβαση σ' αυτές των αναγνωστών. Οι λέξεις αυτές δείχνουν, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι στο τόπο μας μιλιέται αδιάσπαστα η ελληνική γλώσσα από τα ομηρικά χρόνια μέχρι σήμερα. Αυτό με πλημύριζε από ικανοποίηση, γιατί το ζήτημα με τις χωριάτικες λέξεις έπαιρνε επιτέλους τις σωστές του διαστάσεις και με απάλασσε από αίσθημα μειονεξίας που μας φόρτωναν οι δάσκαλοί μας. Ήταν θαρρείς το λεξικό σαν μια

2 www.nikospaschaloudis.gr

προκαταβολική απάντηση στην καθηγήτρια πανεπιστημίου, που σε δικαστήριο των Σερρών, μετά από είκοσι και πλέον χρόνια, θα κατέθετε ότι στη Νιγρίτα μιλούν σλαβικά.

Σε όλη την εργασία, από τη δακτυλογράφηση, την διαμόρφωσή των σελίδων και την ετοιμασία τους για το τυπογραφείο, με βοήθησαν οι δυο κόρες μου, η Βαΐα και η Βασιλεία. Ο τυπογράφος σ' αυτό το βιβλίο, όπως και σε όλα τα άλλα, έπαιρνε τα ηλεκτρονικά αρχεία και τα περνούσε έτοιμα στις μηχανές εκτύπωσης.

Το βιβλίο, πέρα από τις συγκινήσεις που μου χάρισε όταν το έγραφα, μου έδωσε και πολλές χαρές με την κυκλοφορία του. Πρώτα-πρώτα γιατί οι συντοπίτες μου, οι Βισάλτες κι όχι μόνον, αισθάνθηκαν όπως ένοιωθα ο ίδιος. Ο αείμνηστος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Χρίστος Τσολάκης, μου είπε ότι «εκφράζει σε μεγάλο βαθμό όλα τα βόρεια ιδιώματα». Φάνηκε αυτό κι από την αντίδραση ενός Νταρνακοχωρώιτη γιατρού στην παρουσίαση του βιβλίου στις Σέρρες, που μου είπε: «Νίκο, μ' έκανες να μην ντρέπομαι για τα χωριάτικα που μιλούσα». Και νόμισα ότι έβλεπα τον εαυτό μου στον καθρέφτη.

Είχε, όμως, και μια ευχάριστη συνέχεια για μένα. Έγινα δέκτης ενός εκτεταμένου ενδιαφέροντος για την καταγραφή του γλωσσικού μας ιδιώματος. Φίλοι, απλοί γνωστοί, αλλά και άγνωστοι σε μένα συμπολίτες, θαρρείς ότι έψαχναν να βρουν ευκαιρία για να μου δώσουν στοιχεία για τη συμπλήρωση του γλωσσικού υλικού. Σ' αυτό το ενδιαφέρον των γνωστών και των φίλων μου προστέθηκε απρόσμενα και το ενδιαφέρον ενός ειδικού. Ήταν το ενδιαφέρον του Θρακιώτη Ιερομόναχου Παναγιώτη Κυρανούδη, διδάκτορος της γλωσσολογίας, που με συγκίνησε ιδιαίτερα. Με έφερε καταρχήν σε επαφή με τον γλωσσολόγο καθηγητή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης κ. Χρήστο Τζιτζιλή, επαφή που είχε ως αποτέλεσμα την από εκεί και πέρα συνδρομή τους. Μου διέθεσαν εργασίες τους για να τις χρησιμοποιήσω ως πηγές για τις αναφορές μου στην προέλευση ορισμένων λημμάτων του ιδιώματος του τόπου μας. Γι' αυτή τους τη συνεισφορά τους οφείλω και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες.

Τελικά, η προθυμία των συμπολιτών μου για την καταγραφή του γλωσσικού υλικού οδήγησε στη συνεισφορά γλωσσικού υλικού τέτοιας έκτασης που χρειάστηκε να γίνει ανασύνταξη του βιβλίου για τη 2^η ηλεκτρονική έκδοσή του. Η ανασύνταξη ολο-

κληρώθηκε μετά από χρόνια, όταν ήδη είχαν γραφεί και τα άλλα βιβλία μου, το υλικό των οποίων αποτέλεσε νέα πηγή προέλευσης πολλών λέξεων του ιδιώματος. Μόνον που ό,τι υλικό αφορούσε τα άλλα χωριά της Βισαλτίας εντάχθηκε σε ξεχωριστό αρχείο ως «Λεξιλόγιο της Βισαλτίας». Προστέθηκαν έτσι περίπου 150 σελίδες στις 384 της πρώτης έκδοσης και αναρτήθηκε, όπως προειπώθηκε στο διαδίκτυο, ενώ παράλληλα αναρτήθηκε στην ίδια ιστοσελίδα και το «Λεξιλόγιο της Βισαλτίας». Στη συνέχεια εκτυπώθηκε με οικογενειακές δαπάνες, όπως έγινε και στην 1^η έκδοση, και προσφέρθηκε περιορισμένος αριθμός αντιτύπων ως δώρο σε στενό κύκλο συγγενικών και φιλικών προσώπων.

Τότε που παίζαμε - Τα παραδοσιακά παιχνίδια της Βισαλτίας Σερρών

Το βιβλίο «Τα Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά», το λεξικό, είχε ενδιαφέρουσα συνέχεια μετά από την πρώτη έκδοσή του. Οδήγησε στη συγγραφή των άλλων βιβλίων μου, σαν να ήταν η αφετηρία τους.

Για τα παραδοσιακά παιχνίδια μας η αρχική σκέψη ήταν να καταχωριστούν τα ιδιωματικά ονόματά τους στο λεξικό με έναν σύντομο λεξικογραφικό ορισμό. Η λεξικογραφική αναφορά τους, όμως, θα ήταν ανεπαρκής για όσα παιχνίδια δεν υπήρχε αντιστοίχισή τους με την κοινή ελληνική γλώσσα, η δε αναπτυγμένη περιγραφή τους θα φόρτωνε υπερβολικά το λεξικό εξαιτίας του μεγάλου πλήθους τους. Επιλέχτηκε, έτσι, και γράφτηκε το βιβλίο «Τότε που παίζαμε» με τις αναλυτικές περιγραφές 238 παιχνιδιών, ώστε να μπορούν να ξαναπαιχτούν όπως τα έπαιζε η γενιά μας.

Η εργασία ήταν η συνηθισμένη. Οι προσωπικές μνήμες εμπλουτίστηκαν με τα στοιχεία που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις με τους πολυπληθείς συνεργάτες μου. Από εκεί και πέρα, ακολούθησαν απομαγνητοφωνήσεις, μεταφορά των αφηγήσεων από το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα στην κοινή γλώσσα, πληκτρολογήσεις, ταξινομήσεις και αρχειοθετήσεις στον υπολογιστή. Προστέθηκε ακόμη ένα καινούριο στοιχείο στην καταγραφή των παιχνιδιών. Ζητήθηκε η συνδρομή επαγγελματία φωτογράφου, αλλά και καλλιτεχνών σκιτσογράφων, για να δοθούν εικόνες πολλών παιχνιδιών, ως εφαρμογή του κανόνα «μια εικόνα αξίζει όσο χίλιες λέξεις».

Για την οργάνωση του βιβλίου προτιμήθηκε πριν από την περιγραφή των παιχνιδιών να καταχωριστούν οι διαδικασίες προετοι-

μασίας των ομαδικών παιχνιδιών, όπως διαδικασίες για τη συγκρότηση ομάδων, για τον καθορισμό της σειράς προτεραιότητας κ.ά. Στη συνέχεια, καταχωρίστηκαν τα παιχνίδια σε ομάδες με ηλικιακά κριτήρια, καταχωρίστηκαν ξεχωριστά τα παιχνίδια-κατασκευές και, στο τέλος, παρατέθηκαν άλλα στοιχεία από την παιδική ζωή.

Στο βιβλίο αυτό, ίσως μπορέσουν να δουν μικροί και μεγάλοι, ότι η ομορφιά στη ζωή μπορεί να βρεθεί και σε ένα ασήμαντο, σε ένα απλοϊκό παιχνίδι. Στην αγκαλιά της γιαγιάς με το Πάν(ι) πάν(ι) κουλουπάν(ι), σε μια απλοϊκή κατασκευή όπως το κουμπί, στη ζωηρή εναλλαγή ανάμεσα στο κνηνηγτό και στη σαμουλαδίκα για το ζέσταμα στο καταχειμώνα. Θα δουν, ακόμη, ότι πολλά από τα παιχνίδια μας είχαν και τη διάσταση της προετοιμασίας των παιδιών για λειτουργίες της καθημερινής ζωής. Θα δουν, για παράδειγμα, ότι οι βολές με το ποιμενικό ραβδί ή με τις πέτρες, προετοιμάζαν τα παιδιά για το βόσκημα των ζώων.

Η καταγραφή αυτή έγινε και με την ελπίδα πως κάποιοι γονείς ή δάσκαλοι θα έδειχναν στα παιδιά τους πώς θα μπορούσαν να παίξουν και να χαρούν με τα φαινομενικά απλοϊκά παιχνίδια μας, πώς κάποιοι γονείς θα έδειχναν στα παιδιά τους ότι θα μπορούσαν να φτιάχνουν μόνα τους κάποια παιχνίδια, όπως τους χαρταετούς.

Το «Τότε που παίζαμε» αφορούσε από την αρχή σε όλη τη Βισαλτία, αντίθετα με το λεξικό που αναφερόταν μόνο στην Τερπνή και τη Νιγρίτα. Όσο όμως προχωρούσε η επεξεργασία του υλικού, θεωρήθηκε σκόπιμο να συσχετιστούν τα παιχνίδια μας με αυτά του νομού Σερρών και με τα παιχνίδια της άλλης Ελλάδας. Εννοείται ότι η αναφορά πέρα από τη Βισαλτία είναι αποσπασματική, έγινε, όμως, για να φανεί ότι τα παιχνίδια είναι κοινά με αυτά άλλων περιοχών της χώρας μας, γνωστά όμως με διαφορετικά ονόματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο συσχετισμός των παιχνιδιών μας με αυτά της αρχαίας Ελλάδας. Το γεγονός ότι τα παιχνίδια μας είχαν κάποια σχέση με αυτά της αρχαίας Ελλάδας το γνώριζα πολύ πριν ξεκινήσω τα ταξίδια μου στην παράδοση της Βισαλτίας.

Το σχολικό έτος 1963-64, στην εφημερίδα «Μακεδονία» και στη στήλη «Ο Βόρειος» διάβασα την περιγραφή ενός παιχνιδιού της Αρχαίας Ελλάδας που ήταν ακριβώς ίδιο με ένα που παίζαμε τα παιδιά της γενιάς μου. Η αίσθηση ότι ένα παιχνίδι διασώθηκε αναλλοίωτο από την παράδοση του τόπου μας για πάνω από 2500 χρόνια και χάθηκε στη γενιά μας κάλυψε το κενό ανάμεσα

στην αρχαιότητα και στο χωριό μου, το κενό που δεν κάλυπταν οι δάσκαλοί μας, όταν μας μιλούσαν για τα χωριάτικα, οπότε το παιχνίδι αυτό λειτούργησε ως μεγεθυντικός μηχανισμός των συναισθημάτων μου. Και ήταν απέραντη η χαρά μου όταν αποφάσισα να καταγράψω τα παιχνίδια του τόπου μας. Θα έγραφα, όπως κι έγραφα, γι' αυτό το παιχνίδι, που δεν τόλμησα να το κάνω το 1963-64. Είναι το παιχνίδι μας με το όνομα *Ἵς τρεις πέτρα*, το οποίο αναφέρεται στη «Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη» με το όνομα «Ρούμπαλα». Αποδείχτηκε ακόμη, ότι ανάμεσα στα παιχνίδια που καταγράφονται υπάρχουν 58 που είναι ίδια ή παρόμοια με τα παιχνίδια της αρχαιότητας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα παιχνίδια, *Η σβούρα*, *Η χελιδόνα* κ.ά.



Αριστερά: Πτηνό επάνω σε κλουβί

Δεξιά: Η χελιδόνα μας

Για τη *χελιδόνα* μας παρουσιάζεται η φωτογραφία που δείχνει το κλουβί της να μοιάζει με το ανασκαφικό εύρημα «Πτηνό επάνω σε κλουβί»³ των αρχαίων Μακεδόνων. Η ομοιότητα των δυο σχημάτων με κάνει να πιστεύω ότι το κλουβί της *χελιδόνας* μας, που

3 Αγγελική Κοτταρίδη, άρθρο *Αι Αιγεί των Μακεδόνων, Πτηνό επάνω σε κλουβί*, μέσα 8ου αι. π.Χ., εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 4.1.2009, ένθετο «Μακεδονίες γη».

είναι στοιχείο από τα παραδοσιακά κάλαντα του Μάρτη, είναι συνέχεια από το κλουβί των Αρχαίων Μακεδόνων. Το δημοσίευμα για αυτό το ανασκαφικό εύρημα δεν συσχετίζει το κλουβί των αρχαίων Μακεδόνων με τα κάλαντα του Μάρτη και τη χελιδόνα μας, η ομοιότητα όμως των εικόνων πείθει ότι το δεύτερο είναι συνέχεια του πρώτου.

Η καταγραφή των παιχνιδιών μου επιφύλαξε και πολλές άλλες εκπλήξεις. Η μια αναφέρεται στο παιχνίδι της σβούρας. Ήξερα ότι τη σβούρα την παίζαμε με ένα κορδόνι, με το οποίο της δίναμε την κίνηση και χαιρόμασταν το παίξιμό της. Ψάχνοντας, όμως, για περιγραφές παιχνιδιών της αρχαίας Ελλάδας, είδα μια φωτογραφία από ένα αγγείο που η λεζάντα της έλεγε ότι η κόρη έπαιζε τη σβούρα κρατώντας στα χέρια της ένα μαστίγιο. Υπέθεσα ότι ήταν το κορδόνι που δίνει την κίνηση στη σβούρα και το ονόμασαν μαστίγιο. Η εκπληξή μου όμως ήταν μεγάλη όταν σε ένα χωριό της Βισαλτίας μου είπε ένας συνεργάτης ότι έπαιζαν τη σβούρα με καμουτσίκι δίνοντας ωθήσεις πέρα από την αρχική. Ήταν για μένα μια αποκάλυψη, γιατί κάτι που παίζανε στην αρχαία Ελλάδα πέρασε στις μέρες μας χωρίς να το έχω αντιληφθεί. Αυτή η διαπίστωση για το καμουτσίκι αφορούσε και σε άλλα χωριά της Βισαλτίας, καθώς και στη Νέα Ζίχνη.

Μια άλλη εκπληξη την ένιωσα με ένα παιχνίδι, που είχε αδιατύπωτα παιδαγωγικούς σκοπούς. Ήταν το παιχνίδι της Αγίας Παρασκευής *Σύλου, λουρί, διατάζ(ει)*, με το οποίο μαθαίνανε τα παιδιά για τους μηχανισμούς της εξουσίας και για τη διαχείρισή της.

Οι Λαζαρίνες της Βισαλτίας - 69/80 Λαζαριανά τραγούδια με 100/132 παραλλαγές

Οι Λαζαρίνες ήταν μικρά κορίτσια, της ηλικίας των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου, που το Σάββατο του Λαζάρου τραγουδούσαν και χόρευαν τα Λαζαριανά τραγούδια, γυρνώντας στο χωριό από σπίτι σε σπίτι. Ήταν όμως και το έθιμο της ίδιας ημέρας, αλλιώς το έθιμο *του Λαζάρου*, που διατηρήθηκε ζωντανό στον τόπο μας μέχρι λίγο μετά από τα μέσα του περασμένου αιώνα. Σήμερα αναβιώνει το έθιμο χάρη στις προσπάθειες κάποιων συμπολιτών μας, που συγκινούνται από τη λαϊκή μας παράδοση. Ο Σύλλογος Γυναικών της Τερπνής το αναβιώνει από το 2002, τότε που κυκλοφόρησε η 1^η έκδοση του βιβλίου «Οι Λαζαρίνες της

Βισαλτίας» από τον Σύλλογο Τερπνιωτών Θεσσαλονίκης, όπως το αναβιώνουν επίσης πολιτιστικοί σύλλογοι στο Δημητρίτσι, στο Φλάμπουρο, στις Σέρρες, αλλά και σε άλλα χωριά του Νομού Σερρών.

Η επαναφορά του εθίμου στις μνήμες μας, έγινε με τα δείγματα γλώσσας του λεξικού, όπου είχαν καταχωριστεί και εννιά λαζαριανά τραγούδια. Αυτό οδήγησε στην αποκάλυψη ότι στη Νικόκλεια κάποιες παλιές Λαζαρίνες ήξεραν πάνω από σαράντα τέτοια τραγούδια. Πήρα λοιπόν ένα δημοσιογραφικό μαγνητόφωνο κασέτας, οργάνωσα τις επαφές μου με τις Λαζαρίνες της Νικόκλειας, αλλά και με παλιές Λαζαρίνες από άλλα χωριά της Βισαλτίας, αρχίζοντας την καταγραφή των τραγουδιών της Λαζαρίνας μαζί την περιγραφή του εθίμου της. Έγινε έτσι το πρώτο βήμα για την καταγραφή της μουσικής μας παράδοσης στη Βισαλτία με στοιχειακό λόγο και μουσικής.-

Οι ηχογραφήσεις των τραγουδιών και οι περιγραφές του εθίμου δεν γίνονταν παντού με τον ίδιο τρόπο. Στη Νικόκλεια, για παράδειγμα, τρεις γυναίκες λειτούργησαν ως ομάδα και ό,τι γραφόταν είχε την «υπογραφή» και των τριών που τραγούδησαν τα 45 λαζαριανά τραγούδια. Σε άλλες περιπτώσεις η κάθε μια παλιά Λαζαρίνα έλεγε τα δικά της τραγούδια ή και συμπλήρωνε τις περιγραφές του εθίμου με τις δικές της λεπτομέρειες. Καταγράφηκαν έτσι, με τη συμπλήρωση που ολοκληρώθηκε το 2018, 80 λαζαριανά τραγούδια και 132 παραλλαγές τους.

Από την αρχή αυτής της προσπάθειας βρέθηκα μπροστά σε ένα περίεργο και ανεξήγητο για μένα γεγονός. Ενώ ηχογραφούσα στην αρχή τραγούδια μιας της θρησκευτικής γιορτής, σε κανένα τραγούδι δεν αναφερόταν ο θάνατος ή η Ανάσταση του Λαζάρου παρά μόνο σ' εκείνο το λαζαριανό τραγούδι που ήξερα από παιδί και καταχωρίστηκε στα «Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά», το τραγούδι *Ήρτι Λάζαρους*. Έλεγαν οι παλιές Λαζαρίνες κάποια που αναφέρονταν στο Χριστό, στην Παναγία, στον Αη-Γιώργη, όχι όμως στην Ανάσταση του Λαζάρου. Αναζητώντας την απάντηση στα βιβλία που είχα στη διάθεσή μου δεν την έβρισκα. Έτσι αποφάσισα να ανατρέξω στη βοήθεια γνωστών μου, ελπίζοντας ότι θα με οδηγούσαν σε πηγές με αναλυτικές αναφορές στο έθιμο και προπαντός στην ερμηνεία του ανεξήγητου για μένα γεγονότος.

Ο συμπατριώτης μου φιλόλογος Κώστας Σιαμάκης, όταν τον

ρώτησα, είχε θαρρείς έτοιμη την απάντηση, λέγοντάς μου, μεταξύ άλλων, ότι τα λαζαριανά τραγούδια είναι κατάλοιπο από αρχαία κάλαντα της εαρινής πρωτοχρονιάς, τα οποία εντάχθηκαν στη χριστιανική θρησκεία. Και τότε του ζήτησα να γράψει κάτι σχετικό, για να το συμπεριλάβω στις πηγές μου. Κι ο Κώστας Σιαμάκης έγραψε ένα άρθρο⁴, στο οποίο αναπτύσσεται διεξοδικά η σχέση του εθίμου της Λαζαρίνας με τα αρχαία κάλαντα της εαρινής πρωτοχρονιάς, αναφέροντας μεταξύ άλλων τη φράση «ἔξ ἄρχῆς τὰ κάλαντα ... ἦταν... χωρὶς κανένα θρησκευτικὸ χαρακτήρα». Και μου παραχώρησε ένα αντίγραφο του άρθρου του μαζί με την άδεια να το χρησιμοποιήσω ελεύθερα. Αποσπάσματα του άρθρου καταχωρίστηκαν στο βιβλίο «Οι Λαζαρίνες της Βισαλτίας», με την ελπίδα ότι δίνουν στον αναγνώστη μια αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα αυτής της σχέσης. Σημειώνεται ότι το παραπάνω άρθρο επεκτείνεται και στα παραδοσιακά κάλαντα του Δωδεκαήμερου στον τόπο μας, τα *κόλιντα* όπως τα λέγαμε, που κι εκείνα έχουν ομοιότητες με τα κάλαντα των αρχαίων Δωριαίων.

Μετά από αυτήν τη διευκρίνιση του Κώστα Σιαμάκη συνέχισα την καταγραφή του εθίμου και των λαζαριανών τραγουδιών, ακούγοντας στα χωριά της Δυτικής Βισαλτίας τις παραλλαγές δύο τραγουδιών που αναφέρονται στην Ανάσταση του Λαζάρου. Δινόταν, όμως, κάθε φορά η διευκρίνιση «αυτό το έφεραν οι πρόσφυγες», που σήμαινε ότι μόνο οι πρόσφυγες τραγουδούσαν λαζαριανά τραγούδια με θρησκευτικές αναφορές. Το έθιμο της Λαζαρίνας, λοιπόν, παρουσιάζει παραλλαγές στα χωριά της Βισαλτίας, γιατί αλλιώς επιβίωσε στους ντόπιους κι αλλιώς στους πρόσφυγες του '22, που το μεταφέρανε από τις πατρίδες τους. Οι διαφορές περιγράφονται λεπτομερώς στο βιβλίο και έκτασή τους ποικίλει από χωριό σε χωριό ανάλογα με τη σύνθεση του πληθυσμού σε ντόπιους και πρόσφυγες. Οι διαφορές κυμαίνονται ανάμεσα στα δύο άκρα, της Νικόκλειας, που δεν δέχθηκε ούτε ελάχιστη επιρροή από τα έθιμα των προσφύγων, και της Λυγαριάς, όπου το έθιμο δεν δέχθηκε επιρροή από τους ντόπιους. Ολοκληρώθηκε αυτή η καταγραφή με την έκδοση του βιβλίου από τον ΣΤΘ, το οποίο συνόδευε και ένα CD με τις ηχογραφήσεις των τραγουδιών.

4 Κωνσταντίνος Σιαμάκης, α' Τὰ κάλαντα, άρθρο. Η Τερπνή, έκδοση του ΣΤΘ, αρ. φ. 42/2001. β' Μελέτες, Εκδόσεις ΔΟΝΑΞ, τ. 4, 2008.

Σημειώνεται ότι τότε τα φορητά μέσα αποθήκευσης μουσικής περιοριζόνταν μόνο στα CD.



Οι Λαζαρίνες της Τερπνής στην αναβίωση του εθίμου το 2002

Όσο διαρκούσε η καταγραφή του εθίμου για την 1^η έκδοση του βιβλίου δεν είχε βρεθεί παλιά Λαζαρίνα στη Νιγρίτα, παρά τις επίμονες αναζητήσεις μου. Μετά την κυκλοφορία του βιβλίου, όμως, δυο φίλοι μ' έφεραν σε επαφή με παλιές Λαζαρίνες της Νιγρίτας. Καταγράφηκαν έτσι και τα λαζαριανά τραγούδια της Νιγρίτας, με αρχικό στόχο να παραμείνουν απλώς στο προσωπικό μου αρχείο. Όταν όμως άρχισε η συνολική καταγραφή των δημοτικών τραγουδιών της Βισαλτίας, πέρασαν στο βιβλίο μου «Δημοτικά τραγούδια» μαζί με άλλα λαζαριανά που ηχογραφήθηκαν σε άλλα χωριά της Βισαλτίας ή αντλήθηκαν από γραπτές πηγές. Και όλα μεταφέρθηκαν το 2018 στην 2η έντυπη έκδοση του βιβλίου. Παρουσιάζεται έτσι πληρέστερα το έθιμο της Λαζαρίνας στη Βισαλτία, μαζί με το συσχετισμό των λαζαριανών τραγουδιών της Βισαλτίας με τα λαζαριανά τραγούδια άλλων περιοχών της Ελλάδας.

Συμπλήρωμα αυτής της καταγραφής είναι και το άρθρο μου «Οι Λαζαρίνες στο Νομό Σερρών», που δημοσιεύτηκε στα

«Σερραϊκά Σύμμεικτα»⁵. Στο άρθρο γίνεται παρουσίαση του εθίμου της Λαζαρίνας για όλον το Νομό Σερρών, που στηρίχτηκε σε πληροφορίες των κατά τόπους εκπροσώπων πολιτιστικών φορέων. Από την καταγραφή αυτή φαίνεται ότι το έθιμο στους ντόπιους πληθυσμούς του νομού έχει τα ίδια γνωρίσματα με αυτά των ντόπιων της Βισαλτίας.

Είναι γεγονός ότι στα δημοτικά μας τραγούδια απεικονίζεται η ταυτότητά μας. Και ήταν για μένα έκπληξη αυτή η απεικόνιση της ταυτότητάς μας μέσα από τα λαζαριανά τραγούδια. Είδα ότι σε μια σπιθαμή τόπου, στα χωριά της Βισαλτίας, ο λαός μας τραγουδούσε την άνοιξη και τον έρωτα, σε μια μόνο γιορτή, με ογδόντα διαφορετικά τραγούδια και χορούς. Και ιδιαίτερα στη Νικόκλεια με 45 διαφορετικούς τρόπους. Δεν ξέρω αν υπάρχει άλλο τέτοιο χωριό στην Ελλάδα. Αυτή η εικόνα, όμως, του κόσμου που τραγουδά με αυτόν τον τρόπο τον έρωτα και την άνοιξη δεν είχε βγει προς τα έξω. Δεν την ξέραμε ούτε εμείς. Εγώ τουλάχιστον δεν την ήξερα, δεν ήξερα τι γινόταν στη Νικόκλεια, αλλά και στα άλλα χωριά της γειτονιάς μας. Γι' αυτό ένοιωθα βαθιά ικανοποίηση όσο κατέγραφα τα λαζαριανά μας τραγούδια και το έθιμο της Λαζαρίνας.

Δημοτικά τραγούδια - Η μουσική παράδοση της Νιγρίτας και της Βισαλτίας

Αναζητώντας στα χωριά της Βισαλτίας παλιές Λαζαρίνες για να ηχογραφήσω λαζαριανά τραγούδια, ένα βράδυ σε καφενείο της Βέργης κάποιος φίλος μου με αφνιδίασαν λέγοντάς μου: «Έπρεπε να έρθεις μερικά χρόνια νωρίτερα», και αναφέρθηκαν σε ένα συγχωριανό τους «που μπορεί να ήξερε και πάνω από τετρακόσια τραγούδια». Με ξάφνιασαν με τα τετρακόσια τραγούδια κι ήρθε, θαρρώ φυσιολογικά, το ερώτημα αν τα είχαν ηχογραφήσει, με την ελπίδα να έβρισκα κάποια λαζαριανά. Η απάντησή τους έφερε νέο αφνιδιασμό. «Δεν ήρθε κανένας αρμόδιος στο χωριό μας για να τα γράψει». Και, χωρίς να το συνειδητοποιήσω, αυτή η απάντηση άνοιξε για μένα έναν καινούριο δρόμο για τα ταξίδια μου

5 Νίκος Λ. Πασχαλούδης, Οι Λαζαρίνες στο Νομό Σερρών, Σερραϊκά Σύμμεικτα, 3ος τόμος, σσ. 199-224. Έκδοση Εταιρείας Έρευνας και Μελέτης της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), <http://www.nikospaschaloudis.gr/dimosieuseis.htm>.

στην παράδοση της Βισαλτίας. Εκείνη τη στιγμή δεν πέρασε από το μυαλό μου να υποδυθώ τον ρόλο του αρμόδιου, όμως, στη συνέχεια αποφάσισα να προσπαθήσω για τη συνολική καταγραφή των δημοτικών τραγουδιών του τόπου μας, της Βισαλτίας, προσπάθεια που οδήγησε στο βιβλίο μου «Δημοτικά τραγούδια, Η μουσική παράδοση της Νιγρίτας και της Βισαλτίας», έκδοση της Ομοσπονδίας Σερραϊκών Συλλόγων Θεσσαλονίκης.

Ξεκινώντας τη νέα προσπάθεια δεν φανταζόμουν ούτε πόσο θα κρατούσε ούτε ποιος θα ήταν ο όγκος του υλικού. Είπα όμως ότι θα ξεκινούσα και θα έγραφα όσα θα προλάβαινα. Πριν από όλα αντικατέστησα το δημοσιογραφικό μαγνητόφωνο κασέτας με ένα ψηφιακό και ζήτησα από φίλους και γνωστούς να με φέρουν σε επαφή και με τραγουδιστές που δεν γνώριζα. Ήταν βέβαιο ότι δεν θα μπορούσα να επισκεφθώ όλα τα χωριά της Βισαλτίας ούτε ότι θα μπορούσα να ηχογραφήσω όλους τους τραγουδιστές. Άρχισα όμως την προσπάθειά και τελικά τραγούδησαν περίπου 90 ερασιτέχνες τραγουδιστές δημοτικών τραγουδιών χάρη στη συνδρομή πλήθους άλλων συνεργατών μου.

Στον καθένα από τους τραγουδιστές ξεκαθάριζα εξαρχής ότι ο σκοπός μου δεν είχε οικονομικά κίνητρα και τους ζητούσα να τραγουδήσουν ακόμη μια φορά τα τραγούδια που ήξεραν από ζωντανά ακούσματα για να τα κάνουν δώρο στους συμπολίτες μας. Παράλληλα, υποσχόμουν σε όλους μόνο ένα αντίγραφο των ηχογραφήσεών τους και ότι το έντυπο υλικό που θα προέκυπτε θα το κατέθετα για φύλαξη στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στις Σέρρες, μια και η έκδοση βιβλίου φάνταζε τότε απίθανη κι αυτοί το δέχονταν με περισσή χαρά. Καταγράφηκαν έτσι τα δημοτικά τραγούδια της Βισαλτίας που ακούγονταν το πρώτο μισό του περασμένου αιώνα, τα τραγούδια που η γλώσσα τους απλώνεται σε ένα φάσμα από το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα μέχρι την κοινή ελληνική γλώσσα. Κι εγώ παρακαλούσα να προλάβω να τελειώσει η αυτή προσπάθεια.

Για πολύν καιρό, σχεδόν κάθε μέρα το απόγευμα, είχα και κάποια ηχογράφηση στη Νιγρίτα και σε χωριά της Βισαλτίας, στις κατοικίες των τραγουδιστών ή σε δημόσιους χώρους, όπως το ξενοδοχείο Γερακίνα ή διάφορα καταστήματα εστίασης. Στη συνέχεια ακολουθούσε η επεξεργασία του ηχητικού υλικού. Πρώτο βήμα ήταν η καταχώρισή του ήχου στον υπολογιστή, δεύτερο η

απαλλαγή του από ατέλειες της ηχογράφησης, τρίτο η απομαγνητοφώνηση και στη συνέχεια η ψηφιοποίηση του υλικού της απομαγνητοφώνησης. Από εκεί και πέρα για την εργασία υπήρχαν δυο χωριστοί άξονες, που αφορούσαν στο έντυπο υλικό και το ηχητικό. Το έντυπο υλικό έπρεπε πρώτα να ταξινομηθεί και να αρχειοθετηθεί στον υπολογιστή και στη συνέχεια να διαμορφωθούν οι σελίδες του βιβλίου. Το ηχητικό υλικό έπρεπε πρώτα να περάσει από τον υπολογιστή, ταξινομημένο κατά τραγουδιστή, σε μέσα αποθήκευσης που διέθετε τότε η τεχνολογία, δηλαδή σε CD.

Καταγράφηκαν 827 τραγούδια, και διασώθηκε το ποιητικό μέρος όλων των τραγουδιών που τραγουδούσαν στη Βισαλία, ανεξάρτητα από το αν επιλέγονταν ή όχι από τους ερασιτέχνες τραγουδιστές στα γλέντια τους ή στις εκδηλώσεις πολιτιστικών φορέων. Το μουσικό μέρος αποτυπώθηκε σε 58 CD και χάρη στην εξέλιξη της τεχνολογίας σε 2 δίσκους DVD, οι οποίοι συνοδεύουν το βιβλίο και προσφέρθηκαν στο αναγνωστικό κοινό χάρη στην ομόφωνη απόφαση της Ομοσπονδίας.

Η συλλογή του υλικού αυτής της καταγραφής στηρίχθηκε, εκτός από τις ηχογραφήσεις μου, και σε ηχογραφήσεις τραγουδιστών που δεν υπήρχαν πλέον ανάμεσά μας, οι οποίες μου διατέθηκαν από τους κατόχους τους, καθώς και σε γραπτές πηγές. Οι τελευταίες βέβαια διασώσανε μόνο το ποιητικό μέρος των τραγουδιών. Όσον αφορά στην ταξινόμησή τους αντιμετώπισα δυσκολίες, γιατί ο λαός δεν τα ταξινομεί και οι τραγουδιστές δεν μου έδιναν κανέναν προσανατολισμό. Ο λαός τα ακούει και τα χαίρεται όποτε και όπως του αρέσει. Γι' αυτό και εφαρμόστηκε ο συνηθισμένος τρόπος ταξινόμησης.

Σ' αυτήν την προσπάθεια βεβαιώθηκα ότι οι Νιγηρινοί υπήρξαν δημιουργοί δημοτικών τραγουδιών. Η σύνθεση, για παράδειγμα, των στίχων και του ήχου του τραγουδιού «Η Γερακίνα» είναι δημιούργημα μιας παρέας Νιγηρινών⁶ και το «Μήλο μου κόκκινο», φαίνεται ότι είναι κι αυτό δημιούργημα της Νιγηρίας, όπως φαίνεται από την εξέλιξη του πρώτου στίχου στη Νιγηρία. Η παράδοση επίσης μας πληροφορεί ότι πολλά τραγούδια είναι δημιουργήματα συγκεκριμένων ατόμων. Τελικά καταγράφηκαν 23 τραγούδια που παραπέμπουν σε γεγονότα της καθημερινότη-

6 Αστέριος Θηλυκός, *Η Νιγηρία και το τραγούδι η Γερακίνα*, Σερραϊκά Χρονικά, 1957.

τας της Νιγρίτας, ενώ 54 είναι αυτά που ιστορούν γεγονότα της Βισαλτίας και του Νομού Σερρών.

Πολλά σημαντικά περιστατικά αυτής της προσπάθειας έρχονται στο μυαλό μου όταν σκέφτομαι αυτήν την περιπέτεια. Σημειώνω, όμως, την εμμονή των συνεργατών μου να ολοκληρώσουν την καταγραφή των τραγουδιών τους, ακόμη κι όταν είχαν σοβαρά προβλήματα υγείας, όπως Δήμος Μπουρμπούλας από το Καστανοχώρι και η Βασιλική Σαλονικιού, από τη Νιγρίτα.

Θεωρώ επίσης ιδιαίτερα σημαντικές, για την οικογένειά μου και για το πρόσωπό μου, τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν με πολλούς από τους συνεργάτες μου. Σχέσεις που διατηρούνται ζωντανές μετά από σχεδόν είκοσι χρόνια, σαν να είναι σχέσεις παραπάνω από φιλικές, σαν να είναι σχέσεις συγγένειας. Τις δείχνει αυτές τις σχέσεις το γεγονός ότι τους επισκεπτόμασταν μαζί με τη σύζυγό μου, έξω από τα πλαίσια της συνεργασίας μας, ότι μας προσκαλούσαν και συνεχίζουν να μας προσκαλούν, πολλοί από αυτούς ή από το οικογενειακό τους περιβάλλον, στα πανηγύρια τους, στις γιορτές τους, ακόμα και σε στιγμές θλίψης, όπως καλούσαν και καλούν στενούς συγγενείς τους.

Τελικά, έφθασε η προσπάθεια της καταγραφής των δημοτικών τραγουδιών της Βισαλτίας στο τέλος της, με μια αλλαγή όμως. Το βιβλίο, αντί να κατατεθεί στα συρτάρια των Γενικών Αρχείων του Κράτους, όπως σχεδιάστηκε στην αρχή, είχε καλύτερη τύχη. Την καλύτερη τύχη που θα μπορούσα να ελπίζω γι' αυτό. Με απόφασή της η Ομοσπονδία Σερραϊκών Συλλόγων της Θεσσαλονίκης ανέλαβε ομόφωνα την έκδοσή του, μαζί με τις ηχογραφήσεις, που τις πρόσφερε ως δωρεά μαζί με το βιβλίο, κι εγώ από την πλευρά μου της παραχώρησα εξολοκλήρου το οποιοδήποτε οικονομικό όφελος θα έδινε το βιβλίο.

Η Τεργινή - Αναφορές στο χθες και στο σήμερα

Όταν βρισκόμουν ακόμη στην επεξεργασία του υλικού για τα δημοτικά τραγούδια της Βισαλτίας, αποφάσισα, μετά το τέλος αυτής της επεξεργασίας και ανεξάρτητα από το αν θα εκδιδόταν ή όχι, να συνεχίσω την καταγραφή των στοιχείων της παράδοσης του τόπου μας. Στόχος ήταν να καταγραφούν στοιχεία που αφορούσαν γενικώς στη ζωή των κατοίκων της Βισαλτίας, όπως έθιμα, γιορτές και κύριες ασχολίες.

Αισθανόμενος ότι ένα τέτοιο ξεκίνημα θα απαιτούσε πολύ

χρόνο, είπα να αρχίσω από την καταγραφή των στοιχείων της παράδοσης που σχετίζονταν με τη θρησκευτική ζωή του τόπου μας. Η επιλογή αυτή είχε ως βαθύτερο λόγο το γεγονός ότι στην οικογένεια μας υπήρξαν πολλοί λειτουργοί της εκκλησίας, με πρώτον τον παπα-Θανάση, τον προ-προπάππο μου από την πλευρά του πατέρα μου. Πήγα λοιπόν στον ξάδερφό μου, στον παπα-Χρήστο Τζιάνη, του εξήγησα τον σκοπό μου κι εκείνος πρόθυμα με ρώτησε «από πού να αρχίσω Νικόλα;».

Παίρνοντας το ελεύθερο ο παπα-Χρήστος να πει ό,τι θυμόταν, έγινε χείμαρρος. Άρχισε με το ιστορικό της ανέγερσης της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου και αναφέρθηκε σε λεπτομέρειες της θρησκευτικής ζωής της Τερπνής που ανέτρεχαν σε βάθος χρόνου όσο κρατούσαν οι μνήμες της γενιάς των παππούδων μας. Τελικά, ο όγκος του υλικού ήταν τόσος που ήταν αδύνατο να καταγραφούν ανάλογες λεπτομέρειες της θρησκευτικής ζωής για την άλλη Βισαλτία. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην επιλογή να γραφεί ένα βιβλίο ξεχωριστό για την Τερπνή και το υλικό που θα καταγραφόταν για τη ζωή στη Βισαλτία θα μοιραζόταν σε δυο δίδυμα βιβλία. Το πρώτο μόνο για την Τερπνή και το άλλο για όλη τη Βισαλτία.

Ξεκίνησε έτσι το βιβλίο «Η Τερπνή».

Στην καταγραφή αυτή επιχειρήθηκε να δοθούν όλα τα στοιχεία που αφορούν την παράδοση της Τερπνής, γίνεται όμως ιδιαίτερη αναφορά στις αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν στο *Παλιόκαστρο*.

Όμως και η άγραφη ιστορία του χωριού, αυτή που δεν καταχωρίστηκε στα βιβλία της ιστορίας και δεν αποτυπώθηκε στα κτίσματα της αρχαίας πόλης, η ιστορία που έζησε στην παράδοση των Τερπνιωτών, οδηγεί απευθείας στους αρχαίους Έλληνες. Η γλώσσα τους, τα έθιμά τους, τα παιχνίδια τους, όλα εκεί οδηγούν. Οδηγούν στο βάσιμο συμπέρασμα ότι η Τερπνή είναι συνέχεια του αρχαίου οικισμού του *Παλιόκαστρου*, που μετακινήθηκε στη σημερινή της θέση πιθανώς εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών⁷, συνέχεια που κάνει υπερήφανους τους Τερπνιώτες.

7 Αστέριος Θηλυκός, *Η κωμόπολη Τερπνή και τα τοπωνύμιά της Παλιόκαστρο και Γκατζή Ντούμπα*, Πανσερραϊκό Ημερολόγιο, τόμος 4ος, 1978, σελ. 57-64.



Συντήρηση δαπέδου Βασιλικής στα Αρχαία της Τερπνής.

Γίνεται επίσης εκτενής αναφορά στους Τερπνιώτες, που στους δύσκολους καιρούς, στον πόλεμο, στην κατοχή, στο χαλασμό, φύλαξαν το χωριό από ζημιές που γνώρισαν άλλοι τόποι χάρη στην αμφίπλευρη αλληλεγγύη τους. Την αλληλεγγύη προς τους διπλανούς τους την δίδαξαν οι πρόγονοί τους, που μετά την Μικρασιατική καταστροφή, κόντρα στην περιορέουσα ατιμόσφαιρα, αποφάσισαν μέσα από το Κοινοτικό συμβούλιο να ενισχύσουν οικονομικά τους πρόσφυγες. Γίνεται λόγος ακόμη για σημαντικούς Τερπνιώτες, για τους οποίους οι Τερπνιώτες είναι υπερήφανοι.

Πηγή πληροφοριών για τη θρησκευτική ζωή της Τερπνής ήταν, όπως προειπώθηκε, ο παπα-Χρήστος Τζιάνης που στηρίχτηκε στην παράδοση του χωριού. Μίλησε για την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στην κεντρική πλατεία του χωριού, που οι Τούρκοι την έκαναν τζαμί. Και συνέχισε με τη λεπτομερή αναφορά σε ότι αφορούσε στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου· στο ιστορικό της ανέγερσης, που εγκαινιάστηκε το 1640 μέχρι την και στην ολοκλήρωσή της με τη σημερινή της μορφή. Για να δώσει δε ένα δείγμα από τη συμπεριφορά των Τούρκων, μίλησε και για την εικόνα της Παναγίας με το λαβωμένο πρόσωπο.



Η εικόνα της Παναγίας με το λαβωμένο πρόσωπο.

Για την εκκλησία των Τριών Ιεραρχών, όμως, οι λεπτομέρειες δόθηκαν από το επιτελείο του Δημητρίου Αναστασιάδη.

Το δεύτερο σκέλος της περιγραφής του παπα-Χρήστου αφορούσε στο προσωπικό που υπηρέτησε στις δυο εκκλησίες της Τερπνής.

Μετά τις αναφορές στο προσωπικό των εκκλησιών, ο παπα-Χρήστος παρουσίασε αναλυτικά όλα τα παρεκκλήσια και τα εικονοστάσια που έχουν κατά καιρούς χτιστεί στο χωριό, στον κάμπο και στο βουνό, περιγράφοντας με λεπτομέρειες το ιστορικό τους.

Τα πανηγύρια του χωριού αναφέρονται όλα, αλλά της Ζωοδόχου Πηγής παρουσιάζεται με όλες τις λεπτομέρειες που ανασύρθηκαν από τις μνήμες των αφηγητών. Έχει κυρίως το γνώρισμα να συνδυάζει τη λατρεία με αθλητικούς αγώνες. Τέλος, το κεφάλαιο της Θρησκευτικής ζωής κλείνει με τις γιορτές. Όλες τις γιορτές, τις θρησκευτικές, αλλά και άλλες που σχετίζονται με τις θρησκευτικές γιορτές, όπως οι ονομαστικές, το *σιργιάν(ι)* κ.ά.

Ύστερα από τον παπα-Χρήστο επιστρατεύθηκαν οι προσωπικές μνήμες, οι πληροφορίες των συνεργατών και τα φωτογραφικά αρχεία φίλων και συλλογικών οργάνων των Τερπνιωτών. Έτσι για τη λειτουργία της κοινότητας γράφτηκαν πολλά με κάθε λεπτομέρεια. Έγινε όμως ιδιαίτερα εκτεταμένη αναφορά για τη λειτουργία της εκπαίδευσης στο χωριό, καθώς για τον Γεωργικό Συνεταιρισμό, που υπήρξε υπόδειγμα λειτουργίας.

Η αναζήτηση πληροφοριών για την παράδοση στην Τερπνή οδήγησε σε στοιχεία της ιστορίας που διασώθηκαν μέσα από την παράδοση.

Η Βισαλτία του χθες - Η ζωή στο αγροτικό περιβάλλον της Νιγρίτας και των χωριών της Βισαλτίας

Στο εισαγωγικό μέρος του βιβλίου «Η Βισαλτία του χθες» του πρώτο λόγο έχει η Αρχαία Βισαλτία, όπου βέβαια το μαγνητόφωνο και η φωτογραφική μηχανή δεν είχαν κανέναν ρόλο. Από εκεί και πέρα γίνεται μια γενική επισκόπηση της σύγχρονης Βισαλτίας, όπου αναλαμβάνουν ρόλο το μαγνητόφωνο μαζί με τη φωτογραφική μηχανή, παράλληλα με την άντληση στοιχείων από αρχεία και φυλαγμένα κειμήλια. Το σύνολο των πληροφοριών που αντλήθηκαν από όλες τις πηγές είδε το φως της δημοσιότητας χάρη στην πρωτοβουλία του πρώην δημάρχου της Νιγρίτας του κ. Δημητρίου Δάπη, ο οποίος συντόνισε μια πλειάδα συλλογικών οργάνων Νιγριτινών και Τερπνιωτών που ανέλαβαν τις δαπάνες έκδοσης του βιβλίου.

Στα στοιχεία της παράδοσης που αναφέρονται στο ταξίδι αυτό έχουν, όπως και στα άλλα, διπλό σκοπό και αξία. Υπάρχει πρώτα η προσδοκία να διασώσουν την προφορική παράδοση. Να διασώσουν έστω με απλές περιγραφές τα ήθη και έθιμα του τόπου μας, καθώς και τις ασχολίες των κατοίκων της Βισαλτίας και δεύτερο, όταν οι σημερινοί πληροφορητές δεν θα υπάρχουν, να υπάρχουν

αυτά ως πηγή για τους επιστήμονες ερευνητές του αντικειμένου αυτού που θα ήθελαν στο μέλλον να φωτίσουν με τα φώτα της επιστήμης τους την ιστορία, τον πολιτισμό και την παράδοση του τόπου μας.

Στις περιγραφές, που είναι ταξινομημένες σε κεφάλαια, περιγράφονται η κατοικία, η κατασκευή της και ότι σχετίζεται μ' αυτήν, η λειτουργία της οικογένειας, που παλιότερα λειτουργούσε αυστηρά ως πατριαρχική, ο κύκλος ζωής στην οικογένεια, από την προετοιμασία της προίκας μέχρι το μέγαλωμα των παιδιών. Σημειώνεται ότι οι λεπτομέρειες του γάμου, που διέφεραν από χωριό σε χωριό, αναπτύχθηκαν όλες και τονίστηκαν οι ομοιότητες και οι διαφορές τους στα χωριά της Βισαλτίας, ικανοποιώντας την ζωηρή επιθυμία που εκδήλωναν οι γυναίκες αφηγήτριες να μην παραληφθεί από την καταγραφή καμιά δική τους λεπτομέρεια, όσο ασήμαντη και αν ήταν.

Σ' αυτό το σημείο θέλω να σημειώσω ότι υπήρξε και μια περίπτωση που πληροφορητές ενός χωριού έδωσαν αντίθετες πληροφορίες για το ίδιο ζήτημα. Συγκεκριμένα, στην περιγραφή της τοπικής ενδυμασίας των γυναικών του χωριού όλοι βεβαίωσαν ότι οι γυναίκες του φορούσαν την Μακεδονική στολή με τα φουστάνια που έφταναν μέχρι τον αστράγαλο. Όμως στο λαογραφικό μουσείο του χωριού υπήρχε ένα νυφικό της παραδοσιακής στολής, που έφτανε λίγο κάτω από το γόνατο της κούκλας που έντυνε. Κανένας δεν έδινε ερμηνεία για την αντίφαση, μέχρι που βρέθηκε κάποιος συγχωριανός τους που γνώριζε την προέλευση του νυφικού και έλυσε την απορία λέγοντας: «Ήταν πολύ κοντή η νύφη που φορούσε το νυφικό και δεν βρήκαν ανάλογη κούκλα».

Για την παράδοση στη θρησκευτική ζωή των Βισαλτών, παρά τον αρχικό σχεδιασμό, η περιγραφή δεν μπορούσε να επεκταθεί σε λεπτομέρειες όπως στην Τερπνή. Επιλέχθηκε τελικά να παρουσιαστούν αναλυτικά κυρίως μόνο τα δυο μεγαλύτερα πανηγύρια της Βισαλτίας, αυτά της Νιγρίτας όπως τα περιγράψανε οι υπεύθυνοι των διοργανώσεων του Αγίου Αθανασίου στην ομώνυμη ενορία και του Αγίου Θωμά στην ενορία του Αγίου Γεωργίου.

Όσον αφορά στην κοινωνική ζωή της Βισαλτίας, τα στοιχεία αντλήθηκαν κυρίως από γραπτές πηγές και δευτερευόντως από αφηγήσεις πληροφορητών. Οι αναφορές περιορίζονται στη Νιγρίτα, που έδωσε πλούσιο υλικό με τα σωματεία που ιδρύθηκαν

από 1876 μέχρι το 1929, τα οποία πίσω από τους εμφανείς νόμους σκοπούς τους έκρυβαν την αγωνία και την ελπίδα για την απελευθέρωση.

Για την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος δίνονται τα ιδιωματικά ονόματα των ζώων και των φυτών της Βισαλτίας. Είναι τα ονόματα με τα οποία είναι γνωστά στους Βισάλτες, αλλά για να ταυτιστούν με τα κοινά ή τα επιστημονικά τους ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στο βιβλίο «Τα Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά».

Η καταγραφή του γεωργικού εξοπλισμού και των γεωργικών ασχολιών των Βισαλιτών εκτείνεται από το πανάρχαιο ξύλινο Ησιόδειο άροτρο μέχρι τις σύγχρονες θεριζοαλωνιστικές μηχανές και από το πρωτόγονο φύτεμα του καπνού μέχρι τις σύγχρονες φυτευτικές μηχανές. Στις καταγραφές αυτές δόθηκε μεγαλύτερη έκταση στην καλλιέργεια του καπνού, γιατί η παραγωγή του είχε περίπλοκες αλλά συνεχώς εξελισσόμενες διαδικασίες, αλλά και γιατί ο καπνός ήταν το κύριο προϊόν του τόπου, που έδωσε άνθηση στην οικονομική ζωή της Βισαλτίας. Πέρα από την οικονομική διάσταση της παραγωγής του καπνού, η περιγραφή λειτουργεί σαν μαγική εικόνα για τους νεότερους και δημιουργεί ένα αίσθημα νοσταλγίας για τους μεγαλύτερους. Αλλά και στην παραγωγή του σταριού και τα προϊόντα του δόθηκε μεγάλη έκταση εξαιτίας της καίριας σημασίας που είχε η παραγωγή του στην οικονομική του τόπου μας πριν από την επικράτηση του καπνού και τη διατροφική αξία των προϊόντων του.

Τέλος υπήρξε το δίλημμα αν θα έπρεπε να καταγραφούν ή όχι οι λαϊκές δοξασίες, οι πρακτικές γιατροιές, αν θα έπρεπε να γίνουν αναφορές σε ξόρκια και μάγια. Όμως επικράτησε η άποψη ότι κι αυτά ως στοιχεία της παράδοσης δεν έπρεπε να αγνοηθούν. Συνηγόρησε βέβαια προς αυτήν την κατεύθυνση και το γεγονός ότι σε αρκετές από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες υπήρχε αδιατύπωτη επίκληση της θεϊκής δύναμης και ότι υπήρχε κάποια λογική σχέση ανάμεσα στη δοξασία και στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα, τα πόδια της αναποδογυρισμένης πυροστιάς στην αυλή σε ώρα καταιγίδας δεν είναι άλλο από τις ακίδες του αλεξικέραυνου. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε και στις πρακτικές γιατροιές, αφού πίσω από τα ακατανόητα λόγια των πρακτικών γιατρών σε μερικές περιπτώσεις κρύβονταν επιστημονικές γνώ-

σεις, όπως, για παράδειγμα, στη θεραπεία της ρούπιλης.

Η Βισαλτία που περιγράφεται πιο πάνω είναι δημιουργία των γηγενών κατοίκων της και όσων ήρθαν κατά κύματα από την Θεσσαλία και την Ήπειρο τον προπερασμένο αιώνα, αλλά και αυτών που, ζητώντας καλύτερη τύχη ή από ανάγκη, επέλεξαν την Βισαλτία για να προκόψουν. Όλοι αυτοί δημιούργησαν την ενιαία Νιγρίτα, μεγαλώνοντας τα δύο συστατικά χωριά της, τη Σούρπα και τη Νιγρίτα, όπως μεγάλωσαν και άλλα χωριά της περιοχής μας. Έφεραν μαζί τους νέο ανθρώπινο δυναμικό με τεχνογνωσία και δίψα για πρόοδο, κι έδωσαν στον τόπο μας μια αξιοθαύμαστη αναπτυξιακή ώθηση και έγινε το θαύμα. Αναδείχθηκε ο τόπος μας ως κέντρο εμπορικής δραστηριότητας, αφού ο δρόμος από τη Θεσσαλονίκη για τις αγορές των Βαλκανίων και της Κωνσταντινούπολης περνούσε από τα μέρη μας. Γνώρισε άνθηση ο τομέας της βιοτεχνίας, με τους ονομαστούς βιοτεχνικούς αργαλειούς της Νιγρίτας. Δυστυχώς οι πόλεμοι ανέτρεψαν αυτήν την κατάσταση. Στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, με την απομάκρυνση του πληθυσμού της Νιγρίτας και των γύρω χωριών από τη γραμμή του μετώπου, χάθηκαν οι αργαλειοί. Ειδικότερα στον τομέα του καπνεμπορίου η Νιγρίτα έγινε κέντρο εμπορίας και επεξεργασίας του καπνού. Και αυτή όμως η νέα ώθηση, που ενισχύθηκε με την ένταξη των προσφύγων του '22, τέλειωσε με τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αφού έληξε η εμπορική επεξεργασία των καπνών στη Νιγρίτα αλλά και στην ευρύτερη περιοχή.

63 παραμύθια της Βισαλτίας – Επιλογές από την παράδοση της Νιγρίτας και των χωριών της Βισαλτίας

Όταν εκδόθηκε το βιβλίο «Η Βισαλτία του χθες», ήταν σχεδόν έτοιμο για έκδοση και το υλικό των παραμυθιών. Κι αυτό γιατί οι μαγνητοφωνήσεις κι η επεξεργασία του υλικού τους, όπως η απομαγνητοφώνηση, η μεταφορά τους από το τοπικό ιδίωμα στην κοινή γλώσσα, η αρχειοθέτηση κ.ά. γίνονταν παράλληλα με την επεξεργασία του υλικού των άλλων βιβλίων. Σκοπεύοντας να προχωρήσω στην έκδοσή τους, είπα στους δικούς μου ότι τερμάτιζα την προσπάθεια καταγραφής της παράδοσης του τόπου μας, έχοντας επίγνωση ότι αυτή η καταγραφή είναι ατέλεστη.

Και τότε η σύζυγός μου, η Φωτεινή Μπιζιάνου, άλλαξε την επιλογή μου για τερματισμό. «Τα παραμύθια», μου είπε, «που έχεις

στον υπολογιστή σου, τα εκδίδεις όποτε θέλεις. Τώρα που μπορείς, κοίταξε να γράψεις για τα επαγγέλματα στη Νιγρίτα και την Τερπνή». Άλλαξα κι εγώ το πρόγραμμα, φρόντισα, όμως, παράλληλα με την καταγραφή των επαγγελμάτων, να ολοκληρώσω την προετοιμασία των παραμυθιών για το τυπογραφείο.

Τα παραμύθια στον τόπο μας δε λέγονταν μόνο στα παιδιά, γεγονός που σημαίνει ότι πολλά από αυτά δεν είναι κατάλληλα για παιδιά. Γι' αυτό είχα ζητήσει από τους αφηγητές να μου πουν ότι ήξεραν μόνο από ζωντανά ακούσματα κι εγώ αναλάμβανα τη δέσμευση ότι θα γινόταν επιλογή μόνο αυτών που θα ήταν κατάλληλα για παιδιά. Κι εκείνοι μου τα διηγήθηκαν όλα. Ακόμα και τα άσεμνα παραμύθια που λέγονταν στις νυχτερινές συνάξεις των μεγάλων. Ο κανόνας του «καταγράφονται όλα» εφαρμόστηκε και στην περίπτωση των παραμυθιών, οπότε καταχωρίστηκαν στο αρχείο μου και τα άσεμνα. Με αυτά όμως έχω ένα πρόβλημα. Είναι στοιχεία της παράδοσης του τόπου μας, που δεν μου ταιριάζει να τα δημοσιεύσω. Αυτό που σκέφτομαι αυτήν την ώρα, είναι να ακολουθήσω την πρόταση των ειδικών του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και να τα καταθέσω ως «χειρόγραφα» στη βιβλιοθήκη του Κέντρου.

Και τα παραμύθια, όπως και οι άλλοι τομείς της παράδοσης του τόπου μας, μου επιφύλαξαν εκπλήξεις. Καθώς ο κύριος στόχος αυτού του βιβλίου ήταν η καταγραφή των παραμυθιών ως στοιχείων της παράδοσης του τόπου μας, η επιλογή τους έγινε ανεξάρτητα από το γεγονός ότι μερικά από αυτά περιέχουν στοιχεία που βρίσκονται και σε άλλες καταγραφές παραμυθιών, όπως στις συλλογές του Γ. Μέγα ή στα παραμύθια του Άντερσεν (*Άγριοι κύκνοι*). Σημειώνεται ακόμη, ότι περιλαμβάνονται σ' αυτά και στοιχεία της ελληνικής μυθολογίας. Από αυτά άλλα πέρασαν σχεδόν αυτουσία, όπως οι Μοίρες ή ο Δούρειος ίππος και σ' άλλα έγιναν ανάλογες προσαρμογές, όπως μεταμορφώσεις ανθρώπων σε άστρα ή αστερισμούς, ζώα που μιλούν, φτερωτά άλογα κ.ά. Ήταν κάτι που δεν το φανταζόμουν.

Δεν φανταζόμουν ότι θα άκουγα για τον δούρειο ίππο σε μια παραλλαγή του, παραλλαγή που αφορούσε στον ρόλο του, που αντί για πολεμιστές έκρυβε ερωτευμένο. Πιο πολύ όμως ξαφνιάστηκα όταν σε μια κασέτα, που άκουγαν τα εγγόνια μου, άκουσα ένα κινέζικο παραμύθι, αυτούσιο σχεδόν με ένα παραμύθι της

Νικόκλειας, παραμύθι το οποίο αναφέρονταν σε μια κοπέλα που ντύθηκε άντρας και πήγε στον πόλεμο. Δεν ξέρω βέβαια ποια ήταν η αφετηρία του παραμυθιού και ποια η διαδρομή του. Έμαθα, ακόμη, ότι τα παραμύθια παλιότερα διαδίδονταν ευρύτατα, αφού το πασίγνωστο παραμύθι της Σταχτοπούτας έχει καταγραφεί στην ελληνική γλώσσα σε 254 παραλλαγές από τον Γεώργιο Μέγα, μέχρι 1970⁸.

Όλα όμως είναι δημιουργήματα των δικών μας ανθρώπων και έδωσαν δυο βιβλία. Το πρώτο «63 Παραμύθια της Βισαλτίας» το 2014, και το «Προσθήκη στα 63 παραμύθια της Βισαλτίας» το 2017.

Παραδοσιακά επαγγέλματα στη Νιγηρία και την Τερπνή – Περιγράφονται 200 επαγγέλματα και καταγράφονται πάνω από 2300 επαγγελματίες

Αφήνοντας στην άκρη την έκδοση των παραμυθιών, ξεκίνησα το νέο τα-ξίδι στην παράδοση της Βισαλτίας, τη νέα προσπάθεια δηλαδή για τη συγγραφή του βιβλίου «Παραδοσιακά επαγγέλματα στη Νιγηρία και την Τερπνή». Το επιχείρημα της συζύγου μου, ότι σχετικά με τα επαγγέλματα δεν έχει γραφτεί κάτι για τη Νιγηρία, ήταν ένας σοβαρός λόγος ως αφετηρία. Όταν όμως άρχισα να επικοινωνώ με παλιούς επαγγελματίες αλλά και γέροντες αφηγητές, των οποίων η μνήμη είχε την εγκυρότητα γραπτού ντοκου-μέντου, τότε συνηγόρησαν κι άλλοι λόγοι, οι οποίοι, μ' έπεισαν οριστικά για την αλλαγή του αρχικού σχεδιασμού για έκδοση εκείνη την ώρα των παρα-μυθιών. Μερικοί από αυτούς τους λόγους ήταν:

1. Οι περιγραφές των παραδοσιακών επαγγελμάτων, στα βιβλία που κυκλοφορούν ή στο διαδίκτυο, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις συνοπτικές, όπως στο επάγγελμα του καροποιού, για το οποίο προτιμήθηκε να δοθεί πληρέστερη περιγραφή.

2. Μερικά επαγγέλματα δεν ασκήθηκαν στη Νιγηρία και την Τερπνή, όπως του μαρμαρογλύπτη, ενώ άλλα ασκήθηκαν με τρόπο διαφορετικό από ό,τι σε άλλες περιοχές, όπως του πλανόδιου ψαρά, ενώ άλλα ήταν ξεχασμένα όπως του αβδελά, του ρυθμιστή

⁸ Άννα Αγγελοπούλου, Μαριάνθη Καπλάνογλου, Εμμανουέλα Κατριανάκη, *Επεξεργασία Παραμυθιακών Τύπων και Παραλλαγών*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, σ. 146, Αθήνα 2004.

κανταριών, του πλανόδιου κρεοπώλη κ.ά.

3. Βρέθηκαν επαγγέλματα, που ασκήθηκαν στον τόπο μας, ενώ δεν περιγράφονται αλλού, όπως του *μαλαματά*, του ανθρώπου δηλαδή που μάζευε χρυσό από την άμμο των χειμάρρων της Νιγρίτας και της Τερπνής, του *μπαχούμη* (του σημερινού ντισκ τζόκει, πλανόδιου όμως), του *φωναχτά*, του ανθρώπου «ξυπνητήρι», που ξυπνούσε τους εργάτες των βιοτεχνικών αργαλειών στη Νιγρίτα. *Φωναχτάδες* υπήρχαν κι αργότερα στα *παστάλια*, στην επεξεργασία των ξερών φύλλων του καπνού, πριν αρχίσουν να λειτουργούν τα καπνομάγαζα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1830 ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Cousinery επισκέφθηκε τη Νιγρίτα και μεταξύ άλλων για τα επαγγέλματα στη Νιγρίτα αναφέρει: *Η εν αυτή κίνησις κατεδείκνυνν πληθυσμόν ασχολούμενον εις γεωργικάς εργασίας και επιδιδόμενον δραστηριώς εις έργα βιοτεχνικά. Βαφείς, αργυροχρυσόχοοι, χαλυβδοσιδηρουργοί και άλλοι βιοτέχναι ζωγονούν όλα τα τμήματα της πόλεως. Τέλος η αγορά απεδείκνυνν, ότι η πόλις της Νιγρίτης, ως εκ της θέσεώς της, είχεν αποβή το κέντρον σημαντικωτάτου εμπορίου.*

Τελικά, αποφασίστηκε να γραφούν τα επαγγέλματα που ασκήθηκαν από τους Νιγριτινούς και τους Τερπνιώτες, καθώς και από τους πρόσφυγες της Κατοχής, στη Νιγρίτα και την Τερπνή. Αυτό βέβαια είχε ως αποτέλεσμα να μην καταγραφούν γνωστά επαγγέλματα που ασκήθηκαν στον τόπο μας από πλανόδιους, όπως των καλλιτεχνών (ηθοποιοί και τραγουδιστές), ταχυδακτυλουργών, «μάγων», αθλητών κ.ά.

Κάποια επαγγέλματα, όπως του δημοσιογράφου και του ζωγράφου, έγιναν αφορμή να νιώσω ιδιαίτερη ικανοποίηση γιατί έμαθα για εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες, όπως για τον δημοσιογράφο και μετέπειτα υπουργό Αθανάσιο Αργυρό και για τους ζωγράφους Ουμβέρτο Αργυρό και Νίκο Κεσανλή. Με αφορμή την καταγραφή του επαγγέλματος του δημοσιογράφου ένιωσα μεγάλη ικανοποίηση συνειδητοποιώντας, ότι στη Νιγρίτα, μια μικρή επαρχιακή κωμόπολη, εκδίδονται σήμερα τρεις εβδομαδιαίες εφημερίδες. Φαίνεται ότι η περιοχή κρύβει μια μαγική δύναμη που δημιουργήθηκε από τον μόχθο ενός λαού που διακρινόταν για τις ικανότητές του.

Από τις περιγραφές που καταγράφηκαν με εντυπωσίασαν επίσης, όπως και στο βιβλίο «Η Βισαλτία του χθες», οι εμπειρικές γνώ-

σεις των προγόνων μας. Τότε που, ενώ η τεχνολογία δεν τους προσέφερε, τα αναγκαία μέσα, αυτοί κατέφευγαν σε αυτά που τους παρείχε η φύση απλόχερα. Οι γιαγιάδες μας, για παράδειγμα, λεύκαιναν το κάμπο με σβουινιές αγελάδας ή χρησιμοποιούσαν μπογιές που τις έδινε η φύση, όπως φύλλα από κρεμμύδι και φύλλα καρυδιάς, οι οποίες έδιναν αποτελέσματα καλύτερα από τις σημερινές βαφές. Και οι βυρσοδέψες της γενιάς των παππούδων μας μάζευαν κόπραννα σκύλων για την επεξεργασία των δερμάτων. Κάτι ανάλογο έκαναν και οι επαγγελματίες της γενιάς μας. Οι καροποιοί το έλεγαν με καμάρι ότι μάζευαν βοδινές κοπριές για να προφυλάξουν τα ξύλινα κεφαλάρια στις ρόδες του κάρου· για να μη σαπίζουν από τις βροχές και να μη σκάζουν από τον ήλιο.

Εντυπωσιακά είναι και τα επιτεύγματα των Νιγριτινών με τους βιοτεχνικούς αργαλειούς, που τα υφαντά τους έκαναν τη Νιγρίτα γνωστή ως κέντρο διακίνησης εμπορευμάτων στην Ευρώπη. Στο σημείο αυτό αξίζει, κατά τη γνώμη μου, να σημειωθεί μια λεπτομέρεια από τη λειτουργία των βιοτεχνικών αργαλειών και όχι μόνο. Η ποιότητα των μεταξωτών υφασμάτων εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες, ένας από τους οποίους ήταν και το σταθερό τέντωμα του στημονιού. Αυτό το σταθερό τέντωμα δεν μπορούσαν να το πετυχαίνουν οι υφαντές γυρίζοντας χειροκίνητα το αντί. Το πετύχαιναν κρεμώντας από το στημόνι μια βαριά πέτρα. Όσο τυλιγόταν το υφαντό η πέτρα ανέβαινε κι όταν έφθανε στο τέλος της διαδρομής τη κρεμούσαν πάλι από την αρχή.

Ο τίτλος που προσέδωσε στη Νιγρίτα εφημερίδα των Αθηνών το 1913, ως η «Περιλάλητος Νιγρίτα» για τους περίφημους αλατζάδες της και τα μεταξωτά της, δικαιολογείται από την ακμή που γνώρισε η Νιγρίτα σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα. Αυτό φαίνεται κι από επτά χάνια-ξενώνες που λειτούργησαν μόνο στη Νιγρίτα, εκτός από εκείνα που υπήρχαν στην Τερπνή και στα άλλα χωριά της Βισαλτίας. Φαίνεται και από το γεγονός ότι στο παρελθόν λειτούργησε στη Νιγρίτα Εμπορικό Επιμελητήριο⁹. Εντυπωσιακή είναι και η οικονομική άνθηση της Νιγρίτας από την παραγωγή και την επεξεργασία των ξερών φύλλων του καπνού, γεγονός που έδινε δουλειά σε χιλιάδες καπνεργάτες μέσα στα 11 καπνομάγαζά της. Τελικά, μέσα από τη

⁹ Εφημερίδα Μακεδονία, Ιούνιος 1932 (Η φωνή της Βισαλτίας, 21.10.2011).

καταγραφή των επαγγελματιών εικονογραφείται ο τόπος μας και δίνεται ο παλαιός χαρακτήρας του, η ταυτότητά του.



Το καπνομάγαζο της ΓΚΛΕΝ-Ιωάννου

Αντί επιλόγου

Τέλος, απευθύνω ευχαριστίες στους πολυπληθείς συνεργάτες μου και τα συλλογικά όργανα του τόπου μου που μαζί με τους ιδιώτες χορηγούς ανέλαβαν το κόστος έκδοσης σημαντικών βιβλίων μου. Ευχαριστώ και τα μέλη της οικογένειάς μου για τη διαρκή υποστήριξή τους, ιδιαίτερα όμως ευχαριστώ τη σύζυγό μου Φωτεινή Μπιζιάνου, που ήταν όλα τα χρόνια στενός συνεργάτης και θερμός συμπαράστατής μου.



Η απονομή στον Εντιμολογιώτατο Χρήστο Κ. Ζιώγα,
από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο,
του βυζαντινού υψηλόβαθμου Οφφικίου
τού Άρχοντα Ορφανοτρόφου
τής Αγίας τού Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας

Κωνσταντινούπολη, 31 Αυγούστου 2018
Ιερός Ναός τής Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής
Ζωοδόχου Πηγής Βαλουκλή

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

Επίτιμος Πρόεδρος και Τακτικό Μέλος τής Ι.Λ.Ε.Σ - Μ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡ. ΖΙΩΓΑΣ Δρ Φ.

«ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΩΝ. ΖΙΩΓΑΣ

ΕΝΑΣ ΔΙΑΠΡΕΠΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ

ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΡΩΓΟΣ»

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2019

Έκδοση illustration με έγχρωμο σκληρό εξώφυλλο,
σε σχήμα 21,5x9,5 και σελ. 295.

Ο συγγραφέας Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας είναι διακεκριμένος φιλόλογος και έγκριτος συγγραφέας. Μέχρι το 2019 διετέλεσε Τακτικό Μέλος τού Διοικητικού Συμβουλίου τής Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρίας Σερρών - Μελενίκου και έκτοτε Αναπληρωματικό.

Γεννήθηκε στο πανέμορφο βλαχοχώρι Άνω Ποροία, στις υπώρειες του Όρους Κερκίνη (Μπέλες) Σερρών. Οι Ελληνόβλαχοι Μακεδόνες πρόγονοί του Ζιωγαίοι ήταν — πριν από 300 περίπου χρόνια — μεταξύ τών πρώτων οικιστών τών Άνω Ποροίων¹.

Στη γενιά αυτή των Ζιωγαίων ανήκει και ο βιογραφούμενος Χρήστος Κ. Ζιώγας², ο οποίος — αν και γεννήθηκε στο Κιλκίς, μόλις εγκαταστάθηκαν εκεί οι γονείς του — παραμένει δεμένος συναισθηματικά και με τα Άνω Ποροία, όπου γεννήθηκαν και παντρεύτηκαν οι γονείς του, Κωνσταντίνος και Μεταξία, και ξει πλήθος συγγενών,

1 Πέτρος Θ. Πέννας: «Τα Άνω Ποροία Σερρών - Το Διαμάντι του Μπέλες» - Αθήνα 1989 (σελ. 17).

2 Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας «Τα Άνω Ποροία - Γενεαλογίες και Εικόνες» - Θεσσαλονίκη 2005 (σελ. 133-134).

απόγονοι όλοι Μακεδονομάχων.

Το σύγγραμμα που παρουσιάζουμε εδώ είναι κυρίως μια εργογραφία τού διακεκριμένου Πολιτικού Μηχανικού Χρήστου Κ. Ζιώγα, η οποία περιέχει και την επιτυχή εκπαιδευτική και επιστημονική ανέλιξη και τη σημαντική επαγγελματική εξέλιξη και δράση του. Επίσης την εξαιρετική προσφορά του ως κοινωνικού αρωγού, ο οποίος συνεχίζει έτσι — στον τομέα αυτόν — τη μεγάλη εθνική πολιτιστική παράδοση των σπουδαίων Ελληνόβλαχων Εθνικών Ευεργετών (όπως Ζάππα, Σίνα, Δούμπα, Αβέρωφ), που αποτελούν το σύνολο σχεδόν των Εθνικών μας Ευεργετών από τις αρχές τού Διαφωτισμού έως τις αρχές τού 20ου αιώνα .

Όπως αναφέρει ο συγγραφέας στα ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ τού βιβλίου, αποφάσισε να το γράψει όταν διαπίστωσε ότι μία τόσο σημαντική προσωπικότητα παρέμενε άγνωστη βιογραφικά και *«θα έπρεπε να ερευνηθεί και να έρθει στο φως της δημοσιότητας ένας ακόμη λαμπρός άνθρωπος της σύγχρονης ιστορίας μας... σε μία απόπειρα προσέγγισης του βίου του»*... Του βίου που χαρακτηρίζεται διαχρονικά από υψηλή εθνική συνείδηση, ουσιαστική κοινωνική προσφορά και πολιτιστικές ευαισθησίες αυτού και της ιδιαίτερα καλλιεργημένης συζύγου και συμπαραστάτη του Ελένης (Λίλας) Ζιώγα, το γένος Ι. Παπαδάκη - Στάϊκου.

Ο συγγραφέας ταξινομεί το υλικό του για την επιστημονική, επαγγελματική και κοινωνικοπολιτιστική δημιουργία τού συγγενούς του Χρήστου Κ. Ζιώγα σε τρία κύρια Μέρη, με τα αντίστοιχα σχετικά κεφαλαία και άφθονο φωτογραφικό υλικό. Προηγούνται τα ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ και τα ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ και έπονται: Βιογραφικό και Εργογραφικό Χρονολόγιο του συγγραφέα — Κατάλογος Φωτογραφιών και Εικόνων τού κεμένου — Αρχείο Πηγών και Γενική Βιβλιογραφία — Ευρετήριο Κυρίων Ονομάτων.

Στα ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ τού Χρήστου Ζιώγα περιέχεται πλούσιο ενημερωτικό και φωτογραφικό υλικό, με ιδιαίτερη μνεία στα πρωτεία κατά τη διάρκεια των σπουδών του με υποτροφία στο Purdue University της Indiana των Η.Π.Α. και στη συνέχεια τις αρμοδιότητες που του είχαν ανατεθεί κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας στην Ελλάδα, ως Ανθυποσημηναγού, για τη μελέτη και επίβλεψη κατασκευής διαδρόμων—τροχιοδρόμων κυκλοφορίας και δαπέδων στάθμευσης αεροσκαφών στα υπό κατασκευή τότε (1957) αεροδρόμια του NATO στην Ελλάδα.

Στο ΠΡΩΤΟ (σελ. 33—78) και το ΔΕΥΤΕΡΟ (σελ. 81—133) ΜΕΡΟΣ τού βιβλίου, προβάλλεται η επιτυχής επαγγελματική και επιστημονική δράση και εξέλιξη του Χρήστου Ζιώγα ως πολιτικού μηχανικού με διεθνή αναγνώριση στον τομέα τού σχεδιασμού και της υλοποίησης μεγάλων κατασκευαστικών έργων, τόσο και κυρίως στην Ελλάδα όσο και το εξωτερικό.

Το 1960 ξεκίνησε η σημαντική πορεία του Χρήστου Ζιώγα, κατά την οποία αναδείχθηκε σε διακεκομμένο επιστήμονα Πολιτικό Μηχανικό και ικανότατο Διοικητικό Στέλεχος, όταν άρχισε η συνεργασία του με τις τότε κορυφαίες ελληνικές κατασκευαστικές Εταιρείες «Οδών και Οδοστρωμάτων», «Αρχιμήδης» και «Ομάδα Αρχιρόδον», όπως μετεξελίχθηκε στην «Αθηνά», και τις θυγατρικές τους σε Ελλάδα, Λιβύη (όπου από το 1960 έως 1965 διεκπεραίωσε με επιτυχία τις ανακατασκευές τού λιμανιού τής Βεγγάζης και του αεροδρομίου τής Βενίνα), Αραβικά Εμιράτα, Γενεύη, Μονακό, Η.Π.Α. (όπου ως εκπρόσωπος της «Αρχιρόδον» ίδρυσε το 1983 στο Dallas τού Τέξας τη θυγατρική Delphinance Development Corporation, την οποία διηύθυνε ως Πρόεδρος μέχρι το 1986).

Σε όλες αυτές τις Εταιρείες, ο Χρήστος Ζιώγας διετέλεσε κατά καιρούς — εκτός άλλων — Αρχιμηχανικός, Διευθυντής Έργων, Γενικός Διευθυντής, Σύμβουλος—Δευθυντής, Σύμβουλος Κατασκευαστικών Έργων, Αντιπρόεδρος και Πρόεδρος, σε κάποιες και Μέτοχος.

Όσον αφορά **«τα έργα που κατασκευάστηκαν με την άμεση έμπρακτη ευθύνη τού Χρήστου Ζιώγα, με λύσεις κάποτε προσωπικού χαρακτήρα σε ασυνήθιστα τεχνικά προβλήματα υλοποίησης»**, ο συγγραφέας περιορίζεται —λόγω τού υλικού που είχε στη διάθεσή του— στα σημαντικότερα που κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα, όπως: τα Φράγματα του Ανάβαλου, του Μόρνου και του υδροηλεκτρικού Καστρακίου, το Ολυμπιακό Στάδιο, το Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας, τα Ναυπηγεία Χαλκίδας—Ηρακλής, το εργοστάσιο Λιπασμάτων Νέας Καρβάλης, τον Τερματικό Σταθμό Πετρελαίου στο Καλοχώρι, το Εργοστάσιο Τιμιέντων Ηρακλής και τον Τερματικό Σταθμό Άνθρακα, το Τελεφερίκ Σαντορίνης, την Προβλήτα ελλιμενισμού στην Ελευσίνα.

Ο συγγραφέας δεν παραλείπει να παραθέσει και έγγραφα με τα οποία οι αρμόδιοι Έλληνες και ξένοι επαινούν τον Χρήστο

Ζιώγα για τις επιτυχείς κατασκευές τών έργων. Παραθέτει επίσης Δίπλωμα της Αμερικανικής Εταιρείας Πολιτικών Μηχανικών (που ιδρύθηκε στη Νέα Υόρκη το 1852), με το οποίο βεβαιώνεται ότι ο Χρήστος Ζιώγας ορίζεται Ισόβιο Μέλος τής Εταιρείας από την 1η Ιανουαρίου 1996.

Πλέον αυτών, στο τέλος τού ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ, ο συγγραφέας παρουσιάζει και έγγραφα Προέδρων του Πανεπιστημίου Purdue των ΗΠΑ, με τα οποία αναγνωρίζεται στον Χρήστο Ζιώγα και στην σύζυγό του Ελένη: «*Αφοσίωση και Γενναιοφρονα Υποστήριξη στην Επιδίωξη της Αριστείας*», προφανώς για τις ευργεσίες τού ζεύγους στην πανεπιστημιακή κοινότητα του Purdue.

Τέλος, εντυπωσιακό είναι το από 23 Σεπτεμβρίου 1994 επίσημο, ενυπόγραφο και ενσφράγιστο έγγραφο από τον Δήμαρχο και τους Δημοτικούς Συμβούλους τής Νέας Ορλεάνης τών Η.Π.Α., με το οποίο γνωστοποιείται ότι: «*ο Δήμαρχος της Νέας Ορλεάνης έχει απονεμίει τον τίτλο τού Διεθνούς Επιτίμου Πολίτη στους Χρήστο και Ελένη Ζιώγα*».

Στο ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ τού βιβλίου (σελ. 137-257) — το οποίο καλύπτει το 1/3 του συνόλου τών σελίδων του — εκτυλίσσεται η (μέχρι την εκτύπωση του βιβλίου) γενναιοδωρη κοινωνική προσφορά (σε δωρεές και χορηγίες, με άλλα λόγια Εθνικές Ευεργεσίες) του Χρήστου Ζιώγα που απεικονίζουν το είδος, την ποιότητα και το εύρος τής παιδείας του.

Αρχικά, αναφέρονται οι μεγάλες συνολικού χρηματικού ποσού χορηγίες για την ανακαίνιση Ναών και Μονών τής περιοχής τού Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Θεολογικής Σχολής τής Χάλκης στην Κωνσταντινούπολη, ακολουθούν οι ευχαριστήριες επιστολές του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, των αρμοδίων Αρχιερέων και των σχετικών Συλλόγων, δύο ευεργετήρια έγγραφα του Μητροπολίτη Πριγκηποννήσων Ιακώβου, με ένα εκ των οποίων να απονέμεται στον «Μέγα Ευεργέτη» Χρήστο Ζιώγα Αναμνηστικό Μετάλλιο των Θυρανοιξίων τού Ιερού Μητροπολιτικού Ναού Αγίου Δημητρίου Πριγκήπου και με το άλλο να απονέμεται στον Εντιμολογιώτατον κ. Χρήστον Ζιώγα το Μετάλλιο του Αγίου Νικολάου Χάλκης.

Τέλος, περιγράφεται η τελετή — στην Κωνσταντινούπολη και στον Ιερό Ναό της Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Ζωοδόχου Πηγής — της απονομής από τον Οικουμενικό Πα-

τριάρχη Βαρθολομαίο στον «Εντιμολογιώτατο» Χρήστο Ζιώγα του βυζαντινού υψηλόβαθμου Οφικίου του «Άρχοντος Ορφανοτρόφου» τής Αγίας τού Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας.

Ιδιαίτερη χορηγία τού ζεύγους Χρήστου και Ελένης Ζιώγα, αποτελεί εκείνη με την οποία διακοσμήθηκε η αριστερή κόγχη (Ιερά Πρόθεσις) εντός τού Ιερού Βήματος της Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Αγίας Τριάδος Χάλκης με εξαίρετο σύγχρονο ψηφιδωτό τού διακεκομμένου καλλιτέχνη Ιβάν Μαστερόπουλου. Τα αποκαλυπτήρια πραγματοποιήθηκαν από την Α.Θ. Παναγιότητα τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο την 1η Σεπτεμβρίου 2017 και ακολούθησε «Ευεργετήριον Γράμμα» τού Προύσης Ελπιδοφόρου, Ηγουμένου τής Μονής.

Ακολουθούν οι ευεργεσίες προς την γενέτειρα του Χρήστου Ζιώγα, πόλη τού Κιλκίς, με τις δωρεές σημαντικών χρηματικών ποσών: α) προς τη Μητρόπολη Πολυανής και Κιλκισίου, για την οικονομική ενίσχυση Ναών για συσσίτια απόρων υπερηλίκων, για τις οποίες δωρεές ο Μητροπολίτης απένεμε σε περγαμινή «Έπαινον» με σχετική «Ευαρέσκεια» και τον αναγόρευσε «Ευεργέτην», β) προς τον Σύλλογο «Ελληνοχριστιανική Αγωγή», στη μνήμη της αδελφής του Ζωής, γ) προς τον Πολιτιστικό Σύλλογο «Αέροπος», με σκοπό τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας σε συνεργασία με Πανεπιστήμια του εξωτερικού, και δ) προς τον Δήμο Κιλκίς, της δωρεάς τής πολυώροφης πατρικής του οικίας, με τον όρο να αξιοποιηθεί ως πολιτιστικό κέντρο.

Ταυτόχρονα, και με τη συμβουλευτική συμπαράσταση του συγγραφέα, ο Χρήστος Ζιώγας προέβη σε σημαντικές ενέργειες και μακρόχρονες προσπάθειες για τον σχεδιασμό και τη δημιουργία στα Άνω Ποροία Σερρών (τα οποία επισκεπτόταν συνέχεια για θερινές διακοπές μέχρι τη μετάβασή του στις ΗΠΑ για σπουδές): α) Ίδρύματος Υποτροφιών τών σπουδαστών τών ΆνωΠοροίων, για την πρόωυσή τους στις τρεις τάξεις τού Λυκείου τών Κάτω Ποροίων, αλλά και έπειτα, για σπουδές στα πανεπιστήμια και ΤΕΙ, σε επίπεδο προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Δυστυχώς, το θέμα βάλτωσε στο Υπουργείο Οικονομικών. β) Κατασκευής κτήσματος σε δημόσιο χώρο, για να δωρηθεί στην Κοινότητα Άνω Ποροίων ως Πολιτιστικό Κέντρο, στο οποίο ο χορηγός και ο συγγραφέας θα δώριζαν και τις βιβλιοθήκες τους. Παρ' όλη την άψογη προετοιμασία, τελικά το Υπουργείο Εθνικής

Άμυνας αρνήθηκε να παραχωρήσει τον χώρο του. Και γ) Μετά την αρνητική θέση τού Κράτους στις παραπάνω προσφορές, ο Χρήστος Ζιώγας — με πρόταση του συγγραφέα — αποφάσισε τη χορηγία χρηματικών επάθλων σε 22 σπουδαστές τών Άνω Ποροίων, σε εκδήλωση που έγινε στα Άνω Ποροία στις 8 Αυγούστου 2018, την οποία οργάνωσε και παρουσίασε ο συγγραφέας ως εκπρόσωπος του χορηγού.

Ακολουθούν: Οι χορηγίες για την έκδοση εννέα (9) βιβλίων, **μεταξύ τών οποίων και τριών Τόμων τών Σερραϊκών Χρονικών (1705-2015, 1805-2017 και 1905-2019) και για τον λόγο αυτόν το Δ.Σ. της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Σερρών - Μελενίκου ανακήρυξε τον χορηγό «Ευεργέτη» (Σερραϊκά Χρονικά, Τόμος 18ος, Αθήνα 2017, σελ. 191).**

Επίσης, οι χορηγίες και δωρεές μεγάλων χρηματικών ποσών: Προς το Κέντρο Προστασίας τού Παιδιού Αττικής «Η Μητέρα», Παράρτημα «Αναρρωτήριο Πεντέλης» τού Υπουργείου Εργασίας-Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας — Προς τους Γιατρούς Χωρίς Σύνορα — Προς το «Κοσμέτειο Ίδρυμα - Οίκος του Κωνσταντινουπολίτη» και την «Οικουμενική Ομοσπονδία Κωνσταντινουπολιτών» — Προς την ελληνική Εθνική Επιτροπή Unicef — Προς το πρόγραμμα «Νονός» τής Unicef — Προς το « Πάνος και Χρυσήδα - Βοήθεια στα Παιδιά».

Τέλος, η δωρεά έργων τέχνης τού ζεύγους Χρήστου και Ελένης Ζιώγα προς το Τελλόγλειο Ίδρυμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αποτελούμενων από 20 έργα ζωγραφικής και 10 γλυπτικής σημαντικών Ελλήνων και ξένων δημιουργών, μεγάλης συνολικής χρηματικής αξίας.

Μετά τη νομική ολοκλήρωση της δωρεάς, το Τελλόγλειο Ίδρυμα εξέδωσε πληρέστατο και πολυτελέστατο σχετικό Λεύκωμα (28x24 εκ. και 100 σελ.), το οποίο παρουσίασε σε επίσημη εκδήλωση στις 6 Νοεμβρίου 2018.

Το βιβλίο, που παρουσιάζεται εδώ,
προσφέρεται δωρεάν σε αρμόδια
Φυσικά και Νομικά πρόσωπα (τηλ. 2310 517 297)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΟΖΙΚΑΣ

Κύριος Ερευνητής, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας,
Ακαδημία Αθηνών

**ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΛΕΥΚΩΜΑΤΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ**

Μνήμες από την παλιά Τερπνή. Φωτογραφικό Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη:
Σύλλογος Τερπνιωτών Θεσσαλονίκης, 1998, σσ. 211.

Η φωτογραφία ως τεκμήριο της ζωής αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες αντικείμενο μεγάλου ενδιαφέροντος της επιστημονικής κοινότητας. Το ενδιαφέρον στην αρχή εστιάστηκε στο περιεχόμενο της, τις πληροφορίες που μπορούσε κανείς να συλλέξει από το εκάστοτε απεικονιζόμενο θέμα. Στην κατεύθυνση αυτή η φωτογραφία αντιμετωπίστηκε ως μια πηγή (ιστορική, λαογραφική κ.λπ.) από την οποία μπορούσε κανείς να αντλήσει πληροφορίες ανάλογα τα ενδιαφέροντά του¹. Στη συνέχεια, όμως, η προσέγγιση της φωτογραφίας έγινε πιο σύνθετη. Η φωτογραφία από θεραπαινίδα της επιστήμης άρχισε να αποκτά αυτόνομο ρόλο διαμορφώνοντας ένα ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο στις πολιτισμικές σπουδές που ζητά τη δική του ανάλυση. Στις κατοπινές μελέτες βρίσκουμε τη φωτογραφία να συσχετίζεται, μέσα από μια πολιτισμική ανάλυση, με τις νοητικές αναπαραστάσεις των ανθρώπων και να αντιμετωπίζεται πλέον ως ένα ενεργό συγκροτησιακό στοιχείο της ταυτότητας.

Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων, ως προς την σημασία της εικόνας, το ενδιαφέρον της λαογραφίας στράφηκε στη χρήση των εικόνων/φωτογραφιών από τις τοπικές κοινωνίες. Εξετάζεται ο τρόπος που η φωτογραφία χρησιμοποιείται και συνακόλουθα η λειτουργία που αυτή επιτελεί μέσα στην κοινωνία. Εξετάζονται επίσης ο φωτογράφος ως δημιουργός της εικόνας, το καθράρισμα

¹ Peter Burke, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Π. Ανδρέου, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2003. Γεώργ. Ν. Αικατερινίδης, «Εικονογραφία Σερραϊκής Λαογραφίας», *Σερραϊκά Χρονικά*, τόμ. 14 (2002), σ. 193-234.

που επιλέγει, η θέση του φακού και η οπτική του γωνία, οι προτιμήσεις ως προς τη θεματολογία των εικόνων, δίνεται επίσης σημασία στη σκηνοθεσία της φωτογραφίας, στις πόξες των φωτογραφιζομένων κ.λπ. Όλα τα παραπάνω μελετώνται από πολιτισμική άποψη. Η φωτογραφία αντιμετωπίζεται πλέον όχι μόνο ως τεκμήριο του παρελθόντος, αλλά και ως μια πολιτισμικά κωδικοποιημένη εικόνα που περιμένει να την αποκωδικοποιήσουμε².

Μια ενδιαφέρουσα χρήση της φωτογραφίας από την τοπική κοινωνία είναι τα διάφορα φωτογραφικά λευκώματα που εκδίδονται από τους πολιτιστικούς συλλόγους, δήμους κ.λπ. Η ειδοποιός διαφορά αυτών των λευκωμάτων από τα άλλα είναι ότι ο φωτογράφος των εικόνων που συμπεριλαμβάνονται σε αυτά δεν απέχει πολύ από τα κοινωνικά στρώματα που φωτογραφίζει, αν ίσως δεν είναι μέλος τους. Αυτό τα καθιστά ένα προνομιακό πεδίο μελέτης για τους λαογράφους στην προοπτική μιας «από τα μέσα» έρευνας του συστήματος αντιλήψεων της κοινότητας³.

Ο Σύλλογος Τερπνιωτών Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο ενός διαρκούς ενδιαφέροντος που χαρακτηρίζει γενικά τους συλλόγους αποδήμων για τον τόπο καταγωγής τους, την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά του, ανέλαβε την έκδοση του συγκεκριμένου φωτογραφικού λευκώματος. Όπως σημειώνεται στον Πρόλογο, σκοπό του εγχειρήματος αποτελεί «η διάσωση και καταγραφή μέσω του φωτογραφικού φακού εικόνων από την Τερπνή του χθες. [...] Εικόνων που η δημοσίευσή τους θα λειτουργήσει τόσο σα νοσταλγική υπενθύμιση όσο και ως πηγή πληροφόρησης και επαφής με τα περασμένα.» Νομίζω πως τα λόγια αυτά μας επιβεβαιώνουν τον πιο πάνω αναφερόμενο και διαπιστωμένο από πολλές μελέτες ενεργητικό ρόλο της φωτογραφίας στην συγκρότηση της ταυτότητας. Η παλιά φωτογραφία φαίνεται να αντιπροσωπεύει μέσα στο λεύκωμα το ίδιο το παρελθόν της κοινότητας. Αποτυπώνοντας περασμένες όψεις του χωριού, συμβάλλει με τον τρόπο της στη συγκρότηση της ταυτότητας των μελών του συλλόγου και ευρύτερα της κοινότητας.

Το βιβλίο παρόλο που είναι ένα φωτογραφικό λεύκωμα, διαθέ-

2 Ρολάν Μπαρτ, *Ο φωτεινός θάλαμος. Δοκίμιο για τη φωτογραφία*, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα, 1983.

3 Κωνσταντίνα Μπάδα, «Παλιά φωτογραφία: Μια πρόταση 'ανάγνωσής' της», *Δωδώνη*, 21:1 (1995), σ. 201-227.

τει δομή διαρθρωμένη με τη λογική ενός ιστορικού και λαογραφικού μελετήματος. Θα μπορούσαμε έτσι να πούμε πως το λεύκωμα λειτουργεί ως μελέτη που αφηγείται με εικόνες. Το χαρακτηριστικό αυτό καθιστά το λεύκωμα και ένα ιδιαίζων λαϊκό ανάγνωσμα, μια εκλαϊκευμένη ιστορική και λαογραφική μελέτη.

Το βιβλίο είναι χωρισμένο κατά θεματικές ενότητες στις οποίες βρίσκονται ομαδοποιημένες αντίστοιχες φωτογραφίες. Εισαγωγικά σε κάθε ενότητα υπάρχει ένα συνοπτικό πληροφοριακό κείμενο που λειτουργεί ως ερμηνευτικό πλαίσιο των εικόνων που παρατίθενται στη συνέχεια. Άξιες προσοχής, από λαογραφικής άποψης, είναι και οι λεξάντες των φωτογραφιών που παρουσιάζονται, όχι μόνο ως προς τις πληροφορίες που δίνουν για τις φωτογραφίες, αλλά και ως προς τον ιδιαίτερο σχολιασμό τους, κάποτε στο τοπικό ιδίωμα.

Στην αρχή του βιβλίου πριν από την ανάπτυξη της ύλης του υπάρχει μια συνοπτική ιστορία της Τερπνής, με τη μορφή και το ύφος των επίσημων ιστορικών αναδρομών που συναντάμε στα ιστορικά εγχειρίδια.

Το Κυρίως Μέρος ξεκινά με την ενότητα «Το χωριό μας», στην οποία παρουσιάζονται κατά κύριο λόγο τα δημόσια έργα που έγιναν στο δημόσιο χώρο του χωριού, δείχνοντας τον εκσυγχρονισμό του. Στη δεύτερη ενότητα, με υποενότητες «Προσωπογραφία» και «Ενδυμασία», παρατίθενται παλαιές φωτογραφίες δημοσίων προσωπικοτήτων του χωριού, συλλογικές φωτογραφίες κατοίκων με αφορμή δημόσιες εκδηλώσεις, αλλά και οικογενειακές φωτογραφίες με ανάλογες ενδυμασίες. Κάθε μία από αυτές μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εξειδικευμένης πολιτισμικής μελέτης. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην παρουσίαση φωτογραφιών από το βιβλίο ταυτοτήτων της Κοινότητας. Πρόκειται για ένα μικρό σύνολο φωτογραφιών που μας θυμίζει την θαυμαστή πινακοθήκη φυσιογνωμιών του περίφημου Γερμανού φωτογράφου August Zander (1876–1964), ο οποίος προσπάθησε να καταγράψει τη φυσιογνωμία της Γερμανίας φωτογραφίζοντας πορträίτα ανθρώπων από όλα τα κοινωνικά της στρώματα (Menschen des 20 Jahrhunderts: Άνθρωποι του 20ού αιώνα).

Στην ενότητα «Η κοινωνική ζωή», παρουσιάζονται φωτογραφίες από διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις και έθιμα του χωριού. Οι εκδηλώσεις που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον της κοινότητας,

κάτι που τεκμαίρεται από το ίδιο το γεγονός της φωτογράφισης τους, είναι ο γάμος με τις διάφορες φάσεις του, η Αποκριά, η Πασχαλιά, η Πρωτομαγιά, οι εκδρομές. Εικόνες χαράς αποκλειστικά, μια επιλογή που ζητά την πολιτισμική της ανάλυση και ερμηνεία.

Η επόμενη ενότητα που είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και πιο αντιπροσωπευτική, ίσως, της πραγματικότητας που βίωναν οι κάτοικοι του χωριού έχει τίτλο «Καθημερινή ζωή». Σε αυτήν παρουσιάζονται φωτογραφίες από την καθημερινότητα που βίωναν οι άνθρωποι του χωριού: όργωμα, μεσημεριανό στο χωράφι, η εργασία στο καπνοχώραφο, η περιποίηση του καπνόφυτου, το παραδοσιακό αλώνισμα, η κατοπινή αλωνιστική μηχανή («πατόζα»), οι «διακοπές» των χωριανών σε σκηνές («τσαντήρια») στην παραλία της Ασπροβάλας, τα πρώτα ποδήλατα στο χωριό. Εντυπωσιάζουν οι ευφάνταστες πόζες των φωτογραφιζομένων που από μόνες τους ανοίγουν πεδία πολιτισμικής ανάλυσης και προκαλούν τον αναγνώστη να έρθει σε επικοινωνία μαζί τους και να τις σχολιάσει.

Στις φωτογραφίες που παρουσιάζονται κάτω από τον τίτλο «Θρησκευτική ζωή» συναντάμε εικόνες προσώπων της εκκλησίας, ιερείς, ψάλτες, εκκλησιαστικές επιτροπές κ.λπ. από διάφορες θρησκευτικές γιορτές, αλλά και φωτογραφίες των ναών και των παρεκκλησιών του χωριού.

Μια ξεχωριστή κατηγορία με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η «Εκπαίδευση». Παρουσιάζονται φωτογραφίες από τα σχολικά κτίρια στην κοινότητα, καθώς και φωτογραφίες από τη σχολική ζωή (γιορτές, γυμναστικές επιδείξεις, παρελάσεις) και γενικότερα από την παιδική ηλικία στην κοινότητα. Φαντάζομαι πως αυτές θα τραβήξουν και την προσοχή των περισσότερων, ιδίως των μεγαλύτερων σε ηλικία, καθώς εκεί ίσως μπορούν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους σε παιδική ηλικία ή τους φίλους και συγγενείς τους.

Στην προτελευταία κατηγορία, «Αθλητισμός», βρίσκονται φωτογραφίες από διάφορες αθλητικές εκδηλώσεις. Κυριαρχούν οι σχετικές με το ποδόσφαιρο: οι διάφορες ομάδες των αθλητικών συλλόγων του χωριού (όλες με δικές τους «φανέλες», στην τυπική πόζα παρουσίασης των ποδοσφαιρικών ομάδων). Δίπλα σε αυτές συγκαταλέγονται και φωτογραφίες αθλητών από πιο παραδοσιακά αθλήματα, όπως είναι οι παλαιστές με την τυπική τους ενδυμασία (*κουσπέτια*), αλλά ακόμη και τρεις κάτοικοι του χωριού που

σύμφωνα με την τοπική παράδοση συμμετείχαν στους πρώτους Ολυμπιακούς αγώνες στην Αθήνα (1896).

Κάποτε η φυσική κοινότητα συρρικνώνεται, οι κάτοικοι μεταναστεύουν στα αστικά κέντρα και τότε εκεί ανασυγκροτείται η κοινότητα σε συμβολικό επίπεδο. Αυτή την καινούργια φάση της κοινότητας περιγράφουν οι φωτογραφίες της τελευταίας ενότητας με τίτλο «Ιστορία του συλλόγου». Κυριαρχούν φωτογραφίες από τις δράσεις του συλλόγου, χοροεσπερίδες, κοπή βασιλόπιτας, το χορευτικό τμήμα του συλλόγου, αιμοδοσία για τις ανάγκες της κοινότητας, εκδρομές.

Η έκδοση είναι σχετικά παλιά. Σε μια δεύτερη έκδοση του λευκώματος η χρησιμοποίηση των καινούργιων τεχνικών μέσων θα μπορέσει να βοηθήσει στην ευκρινέστερη αποτύπωση των εικόνων. Επίσης η πληρέστερη τεκμηρίωση των εικόνων (χρόνος, τόπος, γεγονός κ.λπ.) θα βοηθούσε ως ένα βαθμό στην ορθότερη ερμηνεία τους.

Το παρόν κείμενο επαναφέρει το λεύκωμα για μια νέα ανάγνωσή του, υπό το φως των καινούργιων εξελίξεων στις πολιτισμικές σπουδές. Αυτή η νέα ματιά στις φωτογραφίες είναι απόρροια της κατίσχυσης της εικόνας στη σύγχρονη ζωή και των νέων θεωρητικών προσεγγίσεων και μεθοδολογικών εργαλείων που προέκυψαν από την ανάγκη μελέτης του φαινομένου. Αυτό, μάλιστα, πιστοποιείται και από την εμφάνιση νέων σχετικών εννοιών στη θεωρία, όπως π.χ. οπτικός πολιτισμός, αλλά και νέων υποκλάδων των επιστημών του πολιτισμού, όπως οπτική ανθρωπολογία, οπτική λαογραφία κ.λπ.

Οι παλιές φωτογραφίες μπορούν τώρα πια να μελετηθούν και να αναλυθούν με πολλούς τρόπους. Νομίζω όμως πως εκείνο που αξίζει να δούμε είναι αυτό που βρίσκεται πίσω από τα εικονιζόμενα πρόσωπα, ένα παρελθόν που έχει χαθεί, όψεις του οποίου μας προσφέρονται για να επικοινωνήσουμε μαζί του.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΠΑΛΑΚΗΣ

Εντεταλμένος Ερευνητής, Κέντρο Ιστορίας
του Νεωτέρου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΟΣ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ

Σάκης Π. Αραμπατζής (έρευνα-καταγραφή),
«*Εκ των ημετέρων δυνάμεων*».

*Ο εμφύλιος στις Σέρρες, 1946-1949. Ένα χρονολόγιο
φρίκης μέσα από τις εφημερίδες κατοχής,*
Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών,
Σέρρες 2009, σσ. 224.

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) υπήρξε μια από τις τραγικότερες σελίδες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, ασκώντας διαλυτική επίδραση όχι μόνο στην πολιτική ζωή αλλά και στον κοινωνικό ιστό του τόπου. Σκοπός του επιμελητή του παρόντος τόμου, δημοσιογράφου κ. Σάκη Αραμπατζή, είναι να εκθέσει στο φως το αφήγημα των νικητών του εμφυλίου. Σε αυτό το πλαίσιο, έχει επιλέξει να σταχυολογήσει ουσιώδη αποσπάσματα από δημοσιεύσεις σεραϊκών κι αθηναϊκών εφημερίδων που πρόσκειντο στη νικηφόρα κυβερνητική παράταξη, διανθίζοντάς τα όπου χρειάζεται με ιστορικές υποσημειώσεις καθώς και με μια σειρά από χρονολόγια εξελίξεων ανά έτος.

Το αποτέλεσμα είναι ένα μωσαϊκό στο οποίο αποτυπώνεται η εμφύλια σύγκρουση σε όλες τις επί μέρους εκφάνσεις της – στρατιωτικές, πολιτικές, κοινωνικές, τοπικές, οικογενειακές: εκφάνσεις, οι οποίες αποδεικνύονται αξεδιάλυτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Μία από τις πιο ζοφερές πτυχές της καταγραφής αυτής αφορά στο βίαιο ξεριζωμό εκατοντάδων χιλιάδων αμάχων από τις εστίες τους από τον Ελληνικό Εθνικό Στρατό (ΕΕΣ). Καίτοι ο κυβερνητικός τύπος χαρακτήρισε «*συμμοριόπληκτους*», ο ΕΕΣ συντόνισε τον εκτοπισμό τους από τις ορεινές και αγροτικές περιοχές της Βορείου Ελλάδος προς τις πεδιάδες και τις πόλεις με απώτερο σκοπό να εξουδετερώσει τη βάση στήριξης του ΔΣΕ στην ύπαιθρο κι έτσι να τον αποκόψει από δυνητικές πηγές ανεφοδιασμού, στρατολό-

γησης και πληροφόρησης¹.

Η παράθεση των δημοσιευμάτων σε χρονολογική σειρά, από τις αρχικές συγκρούσεις στα τέλη του 1945 έως την ολοκληρωτική συντριβή των δυνάμεων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ το 1950, επιτρέπει την ανάγνωση του βιβλίου ως ενός ενιαίου αφηγήματος παρά την ευρύτατη ποικιλία δημοσιογραφικών φωνών που το συνθέτουν. Το συνεκτικό νήμα που ενώνει τα αποσπάσματα είναι ο μανιχαϊστικός διαχωρισμός ανάμεσα στις «ξενικές» δυνάμεις των «συμμοριτών» του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος (ΔΣΕ) και τις «ημέτερες δυνάμεις», όπως τις χαρακτηρίζει ο επιμελητής, οι οποίες αποτελούνταν από στοιχεία «εγνωσμένων πατριωτικών αισθημάτων». Καθώς υπενθυμίζει, άλλωστε, δεν θα πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι η εμφύλια σύγκρουσή ήταν μετωπική και «ο ηττημένος θα τα έχανε όλα, ακόμη και τη φυσική του ύπαρξη μαζί με τη 'δική' του αλήθεια». Εξ ου και η δημοσιογραφική γλώσσα είναι «απόλυτα διαποτισμένη από προπαγανδιστικά κλισέ και έτοιμα εννοιολογικά σύνολα».

Με φόντο τις αλληπάλληλες πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των δύο πλευρών, η πύκνωση των ειδήσεων με επίκεντρο τον εκτοπισμό κομμουνιστών και τις δηλώσεις μετανοίας των συλληφθέντων ή παραδοθέντων ανταρτών αντικατοπτρίζει πιστά τη φθίνουσα ισχύ του ΔΣΕ, το οποίο ήδη περί τα μέσα του 1947 ευρέθη σε τροχιά ήττας. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερη αίσθηση προκαλούν οι τελετουργικές, σχεδόν, δηλώσεις νομιμοφροσύνης στον κυβερνητικό σκοπό και την εθνικόφρονα παράταξη από την πλευρά των συζύγων και των συγγενών των «συμμοριτών», οι οποίοι εξωθούνταν στην αποκήρυξή τους ακόμα κι αν αυτοί είχαν πεθάνει. Όπως και οι αντίστοιχες δηλώσεις προς τον δήμαρχο Σερρών πρώην κομμουνιστών φοιτητών, οι οποίοι μεταμελούμενοι αναγνώριζαν ότι «άθελά μας απέβημεν εχθροί της αγαπημένης μας μητρός Ελλάδος», αφού είχαν υποστηρίξει δυνάμεις που συμμαχούσαν με τους Βούλγαρους «με φανερό σκοπό... το σκλάβωμα της Μακεδονίας».

Όπως ορθά παρατηρεί ο συγγραφέας κ. Γιώργος Καρτέρης το

1 Για τη διαδικασία αυτή βλ. τα αναλυτικά στοιχεία που παραθέτει από τα αγγλοαμερικανικά αρχεία η Αγγελική Λαΐου, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου» στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατροίδης και Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949* (Ολκός 1992), σσ. 67-114.

προτέρημα του βιβλίου είναι ότι καλεί τους αναγνώστες να αναζητήσουν την αλήθεια «όχι μέσα από τις λέξεις αλλά πίσω τους», παρασέροντάς τους, εν τέλει, σε μια ανάγνωση «παρασκηνιακή». Τέτοιας ακριβώς επιδέχεται η πληθώρα των δημοσιευμάτων από τις «ημέτερες δυνάμεις» τα οποία εμφάνιζαν, με μια γλώσσα «μυθοποίηση[ς]» και «υμνολογία[ς]», τους συλληφθέντες κομμουνιστές να αποκηρύσσουν την ιδεολογία τους λίγο προτού εκτελεσθούν. Σύμφωνα με ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα του *Σερραϊκού Βήματος* της 24^{ης} Αυγούστου 1947, το οποίο αναφερόταν στην εκτέλεση δύο Σερραίων «εγνωσμένων πατριωτικών αισθημάτων», η «κοινωνία των Σερρών, η οποία ησθάνθη τον θλιβερόν αντίκτυπον εκ της παρεκτροπής των, ανακουφίζεται εν μέρει εκ του γεγονότος ότι οι θανατωθέντες ανεγνώρισαν, έστω και την τελευταίαν στιγμήν την πλάνην των, απεκήρυξαν την προδοτικήν δράσιν των συμμοριτών, διεκήρυξαν την δικαίαν απόφασιν του δικαστηρίου και εξέφρασαν τον πόθον των να ταχθούν εις την εξυπηρέτησιν της προσβαλλομένης Πατρίδος». Το κατά πόσον η σερραϊκή κοινωνία και μεταξύ αυτών οι συγγενείς, φίλοι και σύντροφοι των εκτελεσθέντων ένωσαν πράγματι «ανακούφιση», τονίζει ο Καρτέρης, αποτελεί ένα από τα πολλά δύσκολα ερωτήματα που θέτει το ανά χείρας βιβλίο, το οποίο προσφέρει ένα σημαντικό πλούτο πρωτογενούς υλικού για τους μελετητές όχι μόνο της ιδεολογικής αλλά και της ανθρωπίνης διάστασης του ελληνικού εμφυλίου.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΠΑΔΑΚΗΣ

Εντεταλμένος Ερευνητής, Κέντρο Ιστορίας
του Νεωτέρου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών

**Ο ΕΘΝΟΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ
ΤΗΣ ΣΕΡΡΑΪΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

Παναγιώτης Καρακολίδης
*Η πνευματική και εκπαιδευτική κίνηση της πόλης
των Σερρών κατά την ύστερη οθωμανοκρατία,
Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 138.*

Στην πυκνή και ιδιαίτερα κατατοπιστική μελέτη του, ο εκπαιδευτικός κ. Παναγιώτης Καρακολίδης εστιάζει την προσοχή του στην εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση που σημειώθηκε στις Σέρρες της ύστερης οθωμανικής περιόδου με επίκεντρο κυρίως την ελληνική κοινότητα αλλά και με πολλές αναφορές στη μουσουλμανική καθώς και την εβραϊκή. Καταγράφει δε και την αντίστοιχη εκπαιδευτική δράση των Σερρών από την πλευρά των διεκδικητών της Μακεδονίας, ήτοι της Βουλγαρίας, της Σερβίας και της Ρουμανίας. Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζει το αντικείμενό του στο ευρύτερο πλαίσιο της σερραϊκής κοινότητας, των κανόνων και θεσμών που διέπουν τη λειτουργία των σχολείων, των σωματείων, των βιβλιοθηκών και άλλων πολιτισμικών φορέων της πόλης ενώ αναφέρεται εκτενώς και στις πνευματικές ανταλλαγές και σχέσεις που αναπτύχθηκαν με άλλες πόλεις, συμπεριλαμβανομένης της Αθήνας καθώς και της Κωνσταντινούπολης.

Στη σκιά της ανόδου του πανσλαβισμού, μια μεγάλη πλειάδα μορφωτικών και πολιτιστικών φορέων στην ελληνορθόδοξη κοινότητα των Σερρών μορφοποιήθηκε στο πρότυπο των προεπαναστατικών μυστικών οργανώσεων προκειμένου να λειτουργήσουν ως παραπληρωματικό μοχλό υποστήριξης των μακεδονομάχων. Το έναυσμα δόθηκε το 1870 με την εγκαθίδρυση του Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών (ΜΦΣΣ) από το υποπροξενείο, τότε, Σερρών και εκπροσώπους επαγγελματιών σωματείων. Έτσι, με άξονα το ΜΦΣΣ, το οποίο θα εξελισσόταν σε ρυθμιστή των ενδοκοινοτικών διαφορών και φορέα εμφύσησης ενός ρεύμα-

τος ρομαντικού εθνικισμού στην κοινότητα, οι οργανώσεις αυτές καθιέρωσαν τις συντεταγμένες της εκπαιδευτικής και πολιτιστικής ζωής των επόμενων δεκαετιών στις Σέρρες, υιοθετώντας το γερμανικό μοντέλο εκπαίδευσης που προσιδίαζε στο βουαρδικό σύστημα και διαποτιζόταν από τις αρχές του ουμανισμού, του ιδεαλισμού και της θετικιστικής παιδαγωγικής μεθόδου.

Την ίδια στιγμή, η πνευματική ακμή που γέννησε η κίνηση των Σερρών και η σύνδεσή του με ένα ευρύ δίκτυο γειτονικών κοινοτήτων (Μελένικο, Αλιστράτη, Δεμίρ Ισάρ, Νιγρίτα, Θεσσαλονίκη) ανταλλαγής τεχνογνωσίας καθώς και εκπαιδευτικού προσωπικού (με πλέον φωτισμένη περίπτωση αυτή του δραστήριου σχολάρχη Δημήτριου Μαρούλη) προσέδωσε σημαντική ευελιξία και κατέστησε ιδιαίτερα αποτελεσματικό στο όλο εγχείρημα, σε αντιδιαστολή με το φύσει περιορισμένο εύρος δράσεων και αλληλεπίδρασης με νέα ρεύματα σκέψης που υπαγόρευε ο υδροκεφαλισμός της πρωτεύουσας. Εν τέλει, οι σερραϊκοί φορείς κατέληξαν να διαδραματίζουν ένα ρόλο αμιγώς πολιτικό, ασκώντας πολιτικές ρήξης με έναν τρόπο που δεν μπορούσαν να κάνει η κοινοτική αυτοδιοίκηση ή το επίσημο ελληνικό κράτος μέσα από τις προξενικές αρχές. Επιπλέον, στο εσωτερικό των Σερρών, όπως τονίζει ο Καρακολίδης οι οργανώσεις αυτές εξελίχθηκαν σε *«μέσα ενίσχυσης της κοινοτικής αλληλεγγύης, παρέχοντας υποστήριξη σε κάθε αδύναμο μέλος και λειαινώντας τις ταξικές διαχωριστικές γραμμές»*, ενισχύοντας έτσι την κοινωνική συνοχή της ελληνικής κοινότητας στο πλαίσιο της εθνικής ομοιομορφίας που προήγαγε το αθηνοκεντρικό ελληνικό βασίλειο.

Άξια μνείας είναι και η αναφορά του έργου στις μουσουλμανικές και εβραϊκές κοινότητες των Σερρών, οι οποίες παρά τις αντίστοιχες ενδοκοινοτικές διαμάχες που τις διαιρούσαν, κατάφεραν να πετύχουν τους χαμηλού βεληνεκούς πολιτιστικούς στόχους τους και εν τέλει να διατηρήσουν την ιδιοπροσωπία και την ενότητά τους έναντι της ελληνικής πλειονότητας. Σε αντιδιαστολή με αυτές, οι στόχοι των δικτύων που προσπαθούσαν να οικοδομήσουν οι υπόλοιποι συνδιεκδικητές της οθωμανικής Μακεδονίας, είτε αυτοί διέθεταν μακροχρόνια (Βουλγαρία) είτε βραχυχρόνια παρουσία (Σερβία, Ρουμανία) στα σερραϊκά εκπαιδευτικά πράγματα, εντούτοις δεν τελεσφόρησαν αφού, όπως καταδεικνύει και η μελέτη, *«δεν στηριζόνταν σε υπαρκτές κοινότητες της πόλης με*

προηγούμενη εκπαιδευτική και πνευματική παράδοση».

Με το έργο του αυτό, το οποίο συνθέτει πρωτογενές υλικό αλλά και ποικίλες δευτερογενείς πηγές, ο κ. Καρακολίδης συνεισφέρει σημαντικά στη συζήτηση για την πνευματική και εκπαιδευτική κίνηση των οθωμανοκρατούμενων Σερρών μέχρι το τέλος της οθωμανικής διοίκησής της το 1912. Περαιτέρω, υιοθετώντας μια διεπιστημονική και συνάμα ιστορικοσυγκριτική μεθοδολογία, δεν μεταχειρίζεται τις Σέρρες αποκεκομμένες από το ευρύτερο πλαίσιο τους αλλά τις εντάσσει στο διπλωματικό και πολιτικό πεδίο της περιόδου. Υπό το πρίσμα των εντεινόμενων ανταγωνισμών στην περιοχή με αφετηρία την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, προχωρά στην εξέταση μιας σειράς ιστορικών εκφάνσεων του θέματος όπως είναι οι ενδοκοινοτικές έριδες, τα αίτια για την επιλογή του γερμανικού εκπαιδευτικού μοντέλου, το γλωσσικό ζήτημα στις ελληνικές κοινότητες, το φαινόμενο των ευεργετών, την εκπαίδευση θηλέων, την εκδοτική παραγωγή καθώς και τη θεατρική και μουσική θεματολογία της περιόδου. Τούτων δοθέντων, ο συγγραφέας πετυχαίνει το σκοπό του να προσφέρει *«το πανόραμα της εκπαιδευτικής και πνευματικής ακτινοβολίας των Σερρών στην ύστερη οθωμανοκρατία».*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΠΑΛΑΚΗΣ

Εντεταλμένος Ερευνητής, Κέντρο Ιστορίας
του Νεωτέρου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών

ΠΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Βίκτωρ Ν. Ρουδομέτωφ,
*Το Μακεδονικό ζήτημα. Μια κοινωνιολογική
προσέγγιση*, πρόλογος Βασίλης Γούναρης,
Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 192.

Το έργο του κοινωνιολόγου κ. Βίκτωρα Ρουδομέτωφ, διευθυντή του Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας (ΙΛΑΚ) – στο οποίο θα διατεθούν τα έσοδα του βιβλίου – συνιστά μια σύνθεση κειμένων που εξέδωσε την περίοδο 1993–2002 το οποίο αποβλέπει στην κοινωνιολογική εξέταση του μακεδονικού ζητήματος. Η ανάλυσή του κινείται με άξονα τις έννοιες της συλλογικής μνήμης, της εθνοτικής αντιπαράθεσης και της εθνικής συγκρότησης όπως αυτές εξελίχθηκαν στη βαλκανική χερσόνησο ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Ξεκαθαρίζοντας ότι προσεγγίζει το θέμα του υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας, η οποία θεμελιώνεται στο σεβασμό της διάκρισης μεταξύ της αξιολογικής κρίσης και της επιστημονικής ανάλυσης, επισημαίνει πως το μακεδονικό ζήτημα ανέκυψε ακριβώς σαν αποτέλεσμα της παραγωγής αλλά και αδυναμίας γεφύρωσης «*διαφορετικών, αλληλοαναιρούμενων και αλληλοσυγκρουόμενων, εθνικών αφηγήσεων*». Σε αντίθεση με άλλα παλαιότερα έργα του στα οποία επικεντρώθηκε στις κοινωνικές και ιδεολογικές ρίζες των εθνοτικών συγκρούσεων στα Βαλκάνια, με προεξάρχον το *Εθνικισμός, Παγκοσμιοποίηση και Ορθοδοξία* (2001), στο παρόν έργο ο συγγραφέας εστιάζει στις σύγχρονες πτυχές του μακεδονικού ζητήματος.

Το δεύτερο κεφάλαιο του έργου (το πρώτο είναι εισαγωγικό) αφιερώνεται στη διεθνή και λαϊκή διάσταση του ζητήματος κατά τη μεταψυχροπολεμική εποχή. Μεταξύ 1991 και 1995 η διαφορά μεταξύ της Ελλάδος και της γειτονικής χώρας στο θέμα του ονόματος δέσποζε κραταιό και εκδηλώθηκε όχι μόνο σε εθνικό

επίπεδο (τοπική αυτοδιοίκηση, σωματεία, διανόηση) αλλά και σε υπερεθνικό, με τη μαζική κινητοποίηση των μεταναστευτικών κοινοτήτων στη Βόρειο Αμερική, την Αυστραλία και την Ευρώπη.

Στο επόμενο κεφάλαιο ο συγγραφέας εξετάζει τις αφηγήσεις που συνέτειναν «στην έκρηξη των παθών» κι αποσκοπεί στο να ανιχνεύσει τα αιτία που εξώθησαν τους Έλληνες και τους Βούλγαρους να αντιταχθούν στο σλαβομακεδονικό αφήγημα. Υπενθυμίζεται ότι η Σόφια, μολονότι αναγνώρισε το νέο ανεξάρτητο κράτος και η διαμάχη της με αυτό δεν διεθνοποιήθηκε όπως συνέβη με την Ελλάδα, εντούτοις δεν έπαψε να πιστεύει ότι οι κάτοικοί του είναι ομοεθνείς της. Υιοθετώντας τη φουκωική προσέγγιση στην ιστορία των ιδεών, ο συγγραφέας οικοδομεί μια «αρχαιολογία» του μακεδονικού η οποία απορρίπτει τις ουσιοκρατικές αντιλήψεις περί «σωστής» και «λάθος» αφήγησης, επιλέγοντας να τις συγκρίνει μεταξύ τους με σκοπό να αποφορτίσει τις εθνοκεντρικές οπτικές και να προβεί σε μια νηφάλια αποτίμηση των λόγων που οι διιστάμενες εθνικές εκδοχές συγκρούονται μεταξύ τους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται η ανάπτυξη της προβληματικής του βιβλίου με την ανάδειξη των παραγόντων που καθόρισαν «την ιστορική τροχιά των λαών της Μακεδονίας» και συνέβαλαν στη σταδιακή οικοδόμηση αντιθετικών ταυτοτήτων: οι συγκρουσιακές βλέψεις στα ευρωπαϊκά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο ρόλος των πολιτικών πολιτισμικής ομογενοποίησης που υιοθέτησαν τα κράτη της βαλκανικής κατά τον μεσοπόλεμο, οι γεωπολιτικές διενέξεις και οι μεταναστευτικές ροές στην ευρύτερη περιοχή καθώς και η στάση των κομμουνιστικών κομμάτων. Εν τέλει, η ανάλυση του συγγραφέα κατατείνει στην απόδοση κομβικού ρόλου στο «*διεθνικό χαρακτήρα της 'μακεδονικής' και ελληνικής εθνικής συγκρότησης κατά τον 20^ο αιώνα*». Καθώς διευκρινίζει, μολονότι η διεθνική συγκρότηση των εθνών χαρακτηρίζει και προγενέστερες περιόδους της ιστορία, εντούτοις η επανάσταση στον κλάδο των τηλεπικοινωνιών (και των μεταφορών, θα προσθέταμε) έχει συμβάλει ουσιωδώς στην ανάπτυξη στενότερων δεσμών μεταξύ των νέων μεταναστών και της χώρας προέλευσής τους.

Σκοπός του κ. Ρουδομέτωφ δεν είναι να αναλύσει τον τρόπο αναπαγωγής της συλλογικής μνήμης μέσα από τους ποικίλους μηχανισμούς που αποβλέπουν στην κατανόηση του παρελθόντος,

αλλά να εξετάσει τον αντίκτυπο που έχει πάνω στο παρόν το ίδιο το παρελθόν – είτε το πραγματικό, είτε το φανταστικό. Σε αυτό το πλαίσιο, επέλεξε ως κεντρικό εννοιολογικό άξονα της μελέτης του την εθνική αφήγηση (national narrative), ήτοι την επιλογή, ιδιοποίηση και εξάπλωση επιλεγμένων στοιχείων του παρελθόντος ενός λαού με στόχο την «εγκαθίδρυση χοροχρονικών συνεχειών» υπό το «*παραμορφωτικό*» πρίσμα του εθνικισμού. Η μετατόπιση του βάρους του μακεδονικού ζητήματος από μια εδαφική εκκρεμότητα σε μια αντιπαράθεση με επίκεντρο τις ταυτότητες του δίνει τη δυνατότητα να αποδομήσει (deconstruct) τις ερμηνείες της ελληνικής και της «μακεδονικής» εθνικής αφήγησης. Από την άσκηση αυτή αναδεικνύεται ένα από τα κύρια τεχνάσματα των Σκοπίων: όχι η ιδιοποίηση της αρχαιομακεδονικής κληρονομιάς – με την οποία άλλωστε ουδόλως συνδέονται οι σλαβικές φυλές, που εγκαταστάθηκαν πολύ αργότερα στην περιοχή – αλλά η απόπειρα αποκοπής της Ελλάδας από αυτήν στη βάση της υπόθεσης ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες δεν ήσαν πρόγονοι των Ελλήνων. Καθ' αυτόν τον τρόπο προκύπτει ότι η ελληνική εκδοχή του μακεδονικού ζητήματος επικεντρώνεται στην τρισχιλιετή πολιτισμική συνέχεια του ελληνικού έθνους ενώ για τα Σκόπια – όπως και για τη Σόφια – η ουσία έγκειται σε διαφορετικές ερμηνείες του μεσαιωνικού. Την ίδια στιγμή, η Αθήνα αντιμετωπίζει τη Μακεδονία ως γεωγραφικό όρο – όπως και η Βουλγαρία – ενώ αντίθετα για τα Σκόπια ο όρος «μακεδονικό» αφορά σε εθνικό προσδιορισμό.

Παρά το γεγονός ότι από την προσέγγιση που υιοθετεί προκύπτει η υπαρξη οιονείσοβαρους εγκυρότητας προσλήψεων επί του μακεδονικού, ο συγγραφέας δεν ενστερνίζεται τη μετανεωτερική οπτική που κατατείνει στο σχετικισμό. Απορρίπτοντας την 'εύκολη' – και προσφιλή σε ανθρωπολογικές μελέτες – αντιμετώπιση των ποικίλων ιστοριογραφικών εκδοχών ως «*ηθικά ισότιμων αφηγήσεων, που είναι εξίσου έγκυρες ως αναπαραστάσεις των πεποιθήσεων ενός λαού*», υπογραμμίζει ότι το ζήτημα απαιτεί μια πιο εκλεπτυσμένη στάση ικανή να λάβει υπ' όψιν «*τη δυναμική αλληλεπίδραση των διεκδικητών της Μακεδονίας από το 1860 και μετά*» και το συνακόλουθο κοινωνικό μετασχηματισμό που αυτή συνεπέφερε στη Νοτιοανατολική Ευρώπη από τον 19^ο αιώνα μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ακριβώς αυτό το θέμα πραγματεύεται στο ύστατο μέρος του βιβλίου, στο οποίο αποτυπώνονται οι

πολεμικές και κοινωνικές συνθήκες που καθόρισαν, αφενός, τη διαμόρφωση μια νέας σλαβικής ταυτότητας και, αφετέρου, τις παρεπόμενες εθνογενετικές διαδικασίες που αυτό γέννησε επί τη βάση μιας φαντασιακής κοινότητας η οποία, ιδιαίτερα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εξέλαβε επικίνδυνες γεωπολιτικές διαστάσεις μέσα από τις ακραιφνείς – ενίοτε δε και έκδηλες – αξιώσεις που πρόβαλε σε βάρος των βορειοελλαδικών εδαφών.

Το επίμετρο του ενδιαφέροντος αυτού βιβλίου αναφέρεται στα νέα δεδομένα που θέτει η συνομολόγηση της συνθήκης των Πρεσπών, μια «μεγάλη διπλωματική επιτυχία», όπως τονίζει ο συγγραφέας, η οποία όμως δημιουργεί νέες προκλήσεις, αφού «αφαιρεί το ‘ονοματολογικό’ επικάλυμμα και επομένως ‘ανοίγει’ το πεδίο για μια ανοιχτή αντιπαράθεση απόψεων αναφορικά με την ουσία του θέματος, δηλαδή κατά πόσον η χρήση του όρου ‘Μακεδόνας’ από τους βόρειους γείτονές μας και ο λεγόμενος ‘μακεδονισμός’ (δηλαδή ο εθνικισμός των γειτόνων μας) μπορεί να λειτουργήσει μέσα σε κάποια πλαίσια σύμφωνα με τις αρχές της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, και όχι με ‘αλτρωτισμούς’». Το γεγονός αυτό, καταλήγει, εγκυμονεί κινδύνους οι οποίες δύνανται να μετριασθούν μόνο στο βαθμό που οι πολιτικές ηγεσίες των δύο χωρών θα καταπολεμήσουν τις τάσεις εσωτερικής «εκμετάλλευσης της λαϊκής δυσαρέσκειας» και θα συνδράμουν ώστε, βαθμιαία, «να εναρμονίσουν την πολιτική του κράτους με αυτό που επιζητούν οι ψηφοφόροι τους».

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΠ. ΣΙΣΚΟΣ

Διατελέσας Καθηγητής Περιβαλλοντικής Χημείας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΗΛΙΑΣ ΛΑΖ. ΚΟΤΡΙΔΗΣ
«ΡΟΥΠΕΛ,
ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΩΝ»

Αυτοέκδοση, Σέρρες 2018.

Το πόνημα του Ηλία Λαζ. Κοτρίδη «ΡΟΥΠΕΛ, Αναμνήσεις των πρωταγωνιστών» συμπεριλαμβάνει αφηγήσεις, χειρόγραφα των πρωταγωνιστών των γεγονότων, περιγραφές τοποθεσιών, χάρτες της περιοχής που βοηθούν στην κατανόηση της γεωγραφίας της περιοχής και εμβαθύνουν τις γνώσεις μας για τα τεκταινόμενα των ημερών εκείνων καθώς και οι φωτογραφίες Ελλήνων και Γερμανών πολεμιστών, καθώς και ονομαστικοί κατάλογοι αυτών.

Ο Ηλίας Λαζ. Κοτρίδης γεννήθηκε στο Χριστός του Νομού Σερρών, κατατάχτηκε στο Στρατό Ξηράς το 1976 και αποστρατεύτηκε το 2009 με τον βαθμό του Αντισυνταγματάρχη. Η μελέτη βασίζεται σε βιβλία του στρατού, στην Επίσημη Έκθεση που συνέταξε ο Διοικητής του Ρούπελ Αντισυνταγματάρχη (ΠΖ) **Δουράτσος Γεώργιος**, με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1941 καθώς και σε αφηγήσεις των εν ζωή πυροβολητών.

Ερεύνησε και κατάφερε να εντοπίσει ένα κατεστραμμένο πυροβόλο της πυροβολαρχίας του **Λοχαγού Αλεξάνδρου Κυριακίδη**, το οποίο σήμερα είναι τοποθετημένο μπροστά στο μνημείο του Ρούπελ. Εντόπισε την ακριβή θέση της Πυροβολαρχίας ΚΡΑΚΩΡ του Λοχαγού Κυριακίδη, ένα από τα πυροβόλα της καθώς και τα διαμελισμένα και διασκορπισμένα οστά 4 – 5 πολεμιστών της πυροβολαρχίας και ενδεχομένως του Λοχαγού Κυριακίδη, σε βάθος 3,5 μέτρων, μετά από έρευνες και ανασκαφές που έκανε με έγκριση της Χ Μεραρχίας. Δεν κατέστη δυνατή η ταυτοποίηση των νεκρών και τελικά ενταφιάστηκαν στο στρατιωτικό κοιμητήριο Σιδηροκάστρου.

Το έργο του συγγραφέως είναι ένα γνήσιο μνημόσυνο προς του νεκρούς των οχυρών της περιοχής του Ρούπελ. Έχει άφθονο και

πλούσιο υλικό για την επίμαχη περίοδο. Όλο το βιβλίο είναι ένας ύμνος για τους αγωνιστές της 6ης Απριλίου στα οχυρά του Ρούπελ και αποτελεί μια εθνική προσφορά στη μνήμη των προσφιλών νεκρών μας.

Το παρόν βιβλίο είναι 479 σελίδες και περιλαμβάνει έξι μέρη. Το πρώτο αναφέρεται στην ετυμολογία και στη σημαία των οχυρών Ρούπελ. Το δεύτερο περιλαμβάνει γεωγραφικά στοιχεία και στοιχεία κατασκευής. Το τρίτο αναφέρεται στις πολεμικές επιχειρήσεις και στα γεγονότα που μεσολάβησαν πριν από την 6^η Απριλίου 1941. Το τέταρτο αναφέρεται στις μάχες που έλαβαν χώρα από τις 6 έως 10 Απριλίου 1941. Το πέμπτο αναφέρεται στα συμπεράσματα των πολεμικών συρράξεων ενώ το έκτο αναφέρεται στη γραμμή Μεταξά και στα οχυρά του Ρούπελ.

Εν συνεχεία, ο συγγραφέας παρέχει αφηγήσεις και αναμνήσεις 20 και πλέον Ελλήνων μαχητών καθώς και 20 και πλέον Γερμανών μαχητών. Το σύγγραμμα ολοκληρώνεται με τις παραπομπές, τη βιβλιογραφία, τις επεξηγήσεις καθώς και την επιστολή Fritz Kopp. Πρέπει να τονίσουμε επίσης ότι ο συγγραφέας παραθέτει οκτώ ένθετα στο παρόν βιβλίο.

Ο κ. Κοτρίδης έκανε έργο ζωής το κομμάτι αυτό της πρόσφατης ιστορίας μας. Με τις έρευνές του σε Ελλάδα και Γερμανία συγκέντρωσε υλικό ανέκδοτο, το κατέγραψε, παρήγαγε γνώση, δαπάνησε χρόνο πολύ ακούγοντας με προσοχή τις αφηγήσεις των πρωταγωνιστών και των απογόνων τους.

Σεμνός και ακούραστος εργάτης αφιέρωσε χρόνο στην υπηρεσία της έρευνας και στην απόδοση τιμής σ' αυτούς που δικαιωματικά τους ανήκει. Είναι ένα βιβλίο ζωντανό, αφού ο συγγραφέας του δεν παύει να ψάχνει νέα στοιχεία.

Αναφέρεται βέβαια σε ένα ιστορικό γεγονός που διήρκεσε λίγες μέρες, οι οποίες όμως ήταν γεμάτες από ανδρεία και αίσθημα θυσίας των πολεμιστών, οι οποίοι δεν λογάριασαν τη ζωή τους αλλά την έδωσαν πρόθυμα για την πατρίδα.

Ιδιαίτερα συγκινητικό και εντυπωσιακό είναι το απόσπασμα, όπου ο ίδιος ο συγγραφέας λέει: «είχα την τιμή να υπηρετήσω στο ηρωικό οχυρό. Μου δόθηκε η ευκαιρία να το γνωρίσω από κοντά και να μελετήσω την ιστορία του μέσα από έντυπο υλικό που αναφερόταν στο γεγονός, αλλά και από τις αναμνήσεις που μου μετέφεραν οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων ή οι απόγο-

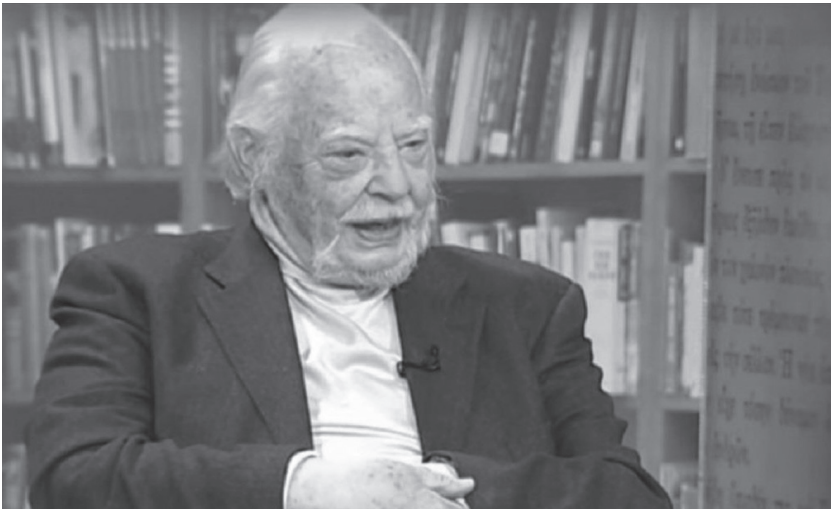
νοί τους που επισκέπτονταν το χώρο της θυσίας για ένα τελευταίο προσκύνημα.

Να σημειωθεί ότι το ιστορικό οχυρό Ρούπελ αναβαθμίζεται μέσω του τοπικού προγράμματος Leader, καθώς και ότι το 2021 εκδόθηκε ειδικό Λεύκωμα από την Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση «Άγκιστρο Δράση» για το οχυρό Ρούπελ με την ευκαιρία των 80 χρόνων από την μάχη των υπερασπιστών του οχυρού Ρούπελ.

Το βιβλίο του κ. Κοτρίδη είναι ογκώδες και μνημειώδες και παρέχει αξιόλογες πληροφορίες για το οχυρά Ρούπελ. Ο αναγνώστης έχει πολλά να αποκομίσει από την ανάγνωσή του, όπως και από την προσωπική επίσκεψη στα ηρωικά οχυρά του Ρούπελ στο Νομό Σερρών.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Δρ Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης
 τ. Δ/ντής Ερευνών Κέντρου Λαογραφίας
 Ακαδημίας Αθηνών
 Επίτιμος Αντιπρόεδρος της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.



ΜΝΗΜΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ (1927-2019)

Ο Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Καθηγητής της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Αντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, χαλκέντερος επιστήμονας με αξιοθαύμαστο πολυσχιδές έργο, γεννήθηκε το 1927 στην Αθήνα με καταγωγή από τα Λαγκάδια Γορτυνίας, το χωριό με τους μαστόρους της πέτρας, και απεβίωσε στις 13 Μαρτίου 2019 στην

Θεσσαλονίκη, της οποίας διετέλεσε εξέχον κοινωνικό μέλος κατά την 60χρονη και πλέον μόνιμη και συνεχή εκεί κατοίκησης του.

Απεφοίτησε από την Αρχιτεκτονική Σχολή του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου το 1953 και συνέχισε με υποτροφία σπουδές Αρχαιολογίας στην Σορβόνη. Μετά την έγκριση και δημοσίευση της διδακτορικής διατριβής του, διορίστηκε επιμελητής στην έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας του Ε.Μ.Π. και μετά διετία υπέβαλε διατριβή για υφηγεσία.

Το 1958 εξελέγη παμψηφεί τακτικός καθηγητής στη νεοσύστατη Αρχιτεκτονική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στην έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, όπου δίδαξε όλα τα σχετικά μαθήματα μέχρι το 1996, έτος συνταξιοδοτήσεώς του, συνεχίζοντας και ως ομότιμος καθηγητής εναργέστατη δραστηριότητα.

Δίδαξε επίσης σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού και σε Ιδρύματα, καθώς και στη Θεολογική Σχολή (Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία) του Α.Π.Θ., της οποίας ήταν προσέτι πτυχιούχος, είχε δε ταξιδέψει για μελέτες και έρευνες σε χώρες της Ευρώπης, καθώς και στην Αμερική, Αίγυπτο, Β. Αφρική, Ινδία, Κίνα, Ιαπωνία, Μογγολία, Ρωσία, Σιβηρία, επίσης στον Μικρασιατικό χώρο, στην Τουρκία, Συρία, Παλαιστίνη, Ιορδανία και Περσία (Ιράν).

Ήταν από τους ιδρυτές του Επιστημονικού Συμβουλίου του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουρίων και Πύργων, καθώς και του Ελληνικού Τμήματος του I.CO.MO.S (Conseil International des Monuments e des Sites) και εμπειρογνώμων στην Επιτροπή αναστηλώσεως του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ.

Ακάματος πάντοτε, πέραν του διδακτικού έργου του, είχε διενεργήσει και πολύχρονες ανασκαφές σε περοχές της Μακεδονίας και στην Εύβοια και είχε μελετήσει και δημοσιεύσει, στην ελληνική και σε άλλες γλώσσες, πολλά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία εκκλησιαστικής και φρουριακής μορφής, με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική του ελληνικού χώρου να έχει πρωτεύουσα θέση στο εντυπωσιακά πλούσιο συγγραφικό έργο του, όπου περιλαμβάνονται και οι επόμενες μελέτες για την περιοχή Σερρών—Μελενίκου:

— «Δύο σερραϊκά σπίτια», *Σερραϊκά Χρονικά* 4 (1963), σελ. 275–294 (δείγματα τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής, που διασώθηκαν από την καταστροφή της μεγάλης πυρκαγιάς από τους Βουλγάρους το 1913).

— Τα «ακιδιογραφήματα» του Παγγαίου, Αθήναι 1969 (αναδημοσίευση: *Σερραϊκά Χρονικά* 12, 1996 (σελ. 43–76, με 44 εικόνες και 76 πίνακες).

— «Le Sgraffites du Pangaion» στον τόμο «*In Memoriam Panayiotis A. Michelis*», Αθήνα 1971, σελ. 482–489, πίν. XXXIX—LVI.

— «Το αρχοντικό των Μπάμπουρα στο Μελένικο. Συμβολή στη μελέτη της Βυζαντινής αστικής Αρχιτεκτονικής». *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.—Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, τόμ. 9 (1982), σελ. 234–344.

— «Το βυζαντινό κάστρο της Ζίχνας. Συμβολή στη μελέτη ενός βυζαντινού οικισμού στην περιοχή Στρυμόνα». *Επιστημονική Επετηρίδα*, ό.π., τόμ. 10 (1986), σελ. 163–338 (παρουσίαση: *Σερραϊκά Χρονικά* 11, 1993, σελ. 229–231, Γ. Ν. Αικατερινίδης).

— Ενδιαφέρουσα για τον σερραϊκό χώρο είναι επίσης και η μελέτη του «Η περίτεχνη καλύβα Σαρακατσαναίων» στα *Πρακτικά Συνεδρίου* (Αθήνα 1983, σελ. 123–128), που πραγματοποίησε το 1983 στην πόλη των Σερρών το εκεί «Λαογραφικό Μουσείο Σαρακατσαναίων» (βλ. ομότιτλη μελέτη Γ. Ν. Αικ. στα *Σερραϊκά Χρονικά*, τόμ. 10, 1989, σελ. 121–136, η οποία ανατυπώθηκε με αυτοτελή σελιδαρίθμηση, κεκοσμημένη μάλιστα με ειδικό γι' αυτήν σχέδιο σαρακατσάνικης καλύβας, ευγενική προσφορά του ταλαντούχου σχεδιαστού και φίλου καθηγητού, ο οποίος διετέλεσε και Επίτιμο Μέλος της Ι.Λ.Ε. Σ.– Μ.).

Παράλληλα με το συγγραφικό έργο του, είχε οργανώσει και πληθώρα συνεδρίων, τονίζοντας συγχρόνως με ομιλίες και ποιήματα δημοσιεύματα τη σημασία της παραδοσιακής λαϊκής αρχιτεκτονικής στις επιμέρους μορφές και εκφάνσεις της. Είχε οργανώσει επίσης, Αρχείο Αρχιτεκτονικών Αποτυπώσεων εκκλησιών, μονών, αρχοντικών και κάστρων της Μακεδονίας και της Θράκης, καθώς και Μουσείο Προπλασμάτων παραδοσιακών αρχιτεκτονικών κτισμάτων της Μακεδονίας (αγροτικών, αστικών και εκκλησιαστικών), στο Λαογραφικό και Εθνογραφικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στην ίδρυση και λειτουργία του οποίου σημαντικά συνέβαλε, μερμινώντας ο ίδιος προσωπικά για την αναστήλωση του παλαιού αρχοντικού όπου αυτό στεγάζεται, διαμορφώνοντας συνάμα και τον εξωτερικό του χώρο, διετέλεσε δε επί μακρόν μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του.

Ο αοίδιμος Ακαδημαϊκός Καθηγητής, με το Διεθνούς κύρους εντυπωσιακό έργο του, επαξίως είχε τύχει πολλών τε και ποικίλων τιμητικών διακρίσεων, μεταξύ των οποίων η απονομή εις αυτόν του Ταξιάρχη του Φοίνικα από την Πολιτεία μας και του οφικίου του Μεγάλου Άρχοντος Δεπουτάτου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η ανακήρυξή του σε Μέγα Ευεργέτη και Άρχοντα της Ιεράς Μητροπόλεως Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου, η απονομή του Ανωτέρου Ταξιάρχη Τιμής από την Ιταλική Δημοκρατία και του τίτλου του Ιππότη από την Γαλλία, η ανακήρυξη του σε διδάκτορα των Πανεπιστημίων Σόφιας και Φιλιππουπόλεως, η ανακήρυξη του επίσης σε επίτιμο δημότη αρκετών πόλεων της χώρας, και αναρίθμητες άλλες, κατά καιρούς διακρίσεις, ενώ η Πολυτεχνική Σχολή τού Α.Π.Θ. του αφιέρωσε το τρίτομο έργο «Αρμός», το 1990, για τη μακρόχρονη πνευματική προσφορά του, με συνεργασίες Ελλήνων και ξένων επιστημόνων.

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

Επίτιμος Πρόεδρος και Τακτικό Μέλος
της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας
Σερρών – Μελενίου



**ΜΝΗΜΗ
ΧΡΙΣΤΟΥ Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
(1930-2020)**

Στις 23 Δεκεμβρίου 2020 έφυγε από τη ζωή ο αγαπητός σε όλους πρωτεξάδελφός μου Χρίστος Οικονόμου και η έντονη συγκίνησή μου συνυπάρχει με τη βαθύτατη θλίψη τής συντρόφου τής ζωής του Πηνελόπης και των παιδιών τους Μιχάλη και Ελένης.

Ο Χρίστος Οικονόμου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1930· γονείς του ήταν ο Μιχάλης Χρ. Οικονόμου – διακεκριμένος φιλόλογος, συγγραφέας και εκπαιδευτικός, βραβευμένος ερευνητής και μελε-

τητής της ελληνικής γλώσσας (αρχαίας και ιδιαίτερα της νέας)^{1*} και η εκλεκτή εκπαιδευτικός Ελένη Θ. Πέννα (αδελφή τού πατέρα μου).

Ο Χρίστος Οικονόμου αποφοίτησε από τη σχολή Μηχανικών τού Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και στη συνέχεια έκανε τη μεταπτυχιακή εργασία του στο Πολυτεχνείο τής Ζυρίχης Eidgenössische Technische Hochschule Zürich.

Τη διδακτορική διατριβή του, με θέμα «Συμβολή εις την διερεύνησιν των ιδιοτήτων του σκυροδέματος μέσω ραδιοϊσοτόπων», εκπόνησε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, χρησιμοποιώντας και τα εργαστήρια του Κέντρου Ερευνών «Δημόκριτος».

Αρχικά εργάστηκε σε μεγάλο τεχνικό γραφείο μελετών και μετά στην τεχνική υπηρεσία του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, επιβλέποντας την κατασκευή σημαντικών έργων της εποχής εκείνης στην περιοχή τής Αττικής, όπως το Τελεφερίκ τού Λυκαβηττού, το λιμάνι τής Ζέας, την Μαρίνα στην Πλαζ της Βουλιαγμένης.

Διετέλεσε επιμελητής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, στην συνέχεια εργάστηκε στην τσιμεντοβιομηχανία «TITAN» και δίδαξε ως καθηγητής στη Σχολή Ικάρων.

Το 1985 εξελέγη Αναπληρωτής καθηγητής στην Πολυτεχνική Σχολή τού Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης και συνέχισε ως Τακτικός μέχρι το 1995.

Ο Χρίστος Οικονόμου, με το υψηλό επιστημονικό επίπεδό του, δημοσίευσε πολλές ερευνητικές εργασίες της ιδιότητάς του –όπως «Τεχνολογία του Σκυροδέματος», «Προεντεταμένο Σκυρόδεμα», «Οπλισμένο Σκυρόδεμα» και διδακτικά βιβλία.

Πνεύμα προοδευτικό και καλλιεργημένο είχε, εκτός άλλων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για την ελληνική ιστορία· γι' αυτό από το 1965 ως τακτικό Μέλος τής Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Σερρών –Μελενίκου και μετέπειτα συνεχώς ως Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της συνεισέφερε με το κύρος του πολλά.

Γνωρίζοντας άριστα τη γερμανική γλώσσα (όπως και την αγγλική και γαλλική), μετέφρασε με επιτυχία τα παρακάτω τέσσερα σημαντικά βιβλία για την Ελλάδα τού 1821–1835, τα οποία εκδόθηκαν τότε στη Γερμανία, τυπωμένα –εκτός από το πρώτο– στη δυσανάγνωστη πλέον γοτθική γραφή:

* Σερραϊκά Χρονικά, Τόμος 10ος, σελ. 169–178.

- 1ο.- «Τραγούδια για την Ελλάδα και τους Έλληνες» (Βιβλιοφιλία - Αθήνα 2008), που έγραψε το 1821 ο Γερμανός ποιητής και φιλέλληνας Wilhelm Müller και τα δημοσίευσε στο Dessau το 1822.
- 2 ο.- «Το Τάγμα των Φιλελλήνων - Η ίδρυση, η εκστρατεία και η καταστροφή του» (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος - Αθήνα 2010), μοναδική μαρτυρία από το ημερολόγιο του Γερμανού Φιλέλληνα Johann Daniel Elster, ιατρού-συνταγματάρχη του τάγματος, την οποία δημοσίευσε στο Baden το 1828.

Λόγω της σημαντικής αυτής μετάφρασης, που «διαφωτίζει άγνωστες πτυχές του γερμανικού φιλελληνικού κινήματος», το Διοικητικό Συμβούλιο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο) εξέλεξε την 21η Δεκεμβρίου 2010 τον Χρίστο Οικονόμου ως Τακτικό Μέλος της.

- 3ο.- «ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ από το ταξίδι μου στην Ελλάδα, Τουρκία. Αίγυπτο και Συρία κατά τα έτη 1834-1835: I Ελλάδα» (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος - Αθήνα 2015), που έγραψε ο Dr Jacob Roeser, αδελφός του προσωπικού γιατρού του βασιλέα Όθωνα και δημοσίευσε στο Mergentheim το 1856. Και
- 4ο.- «Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα (της Ελληνικής Επανάστασης του έτους 1821) και ένα υπόμνημα του Πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού (για τα γεγονότα στη Μολδαβία και Βλαχία κατά τα έτη 1820 και 1821) -ΧΑΛΛΗ ΤΗΣ ΣΑΞΟΝΙΑΣ 1824» (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Αθήνα 2015).

Ο Χρίστος Οικονόμου, εκτός από εξαιρετος χαρακτήρας, με το συνολικό έργο του συνέχισε επάξια τη λυσιτελή κοινωνική δημιουργικότητα του πατέρα του Μιχ. Οικονόμου και των αδελφών του πατέρα του Αριστοτέλη και Έκτορα -καθηγητών αντίστοιχα του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και της σχολής Ναυτικών Δοκίμων- όπως επίσης και του Πέτρου Θ. Πέννα, αδελφού της μητέρας του.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΠ. ΣΙΣΚΟΣ

Διατελέσας Καθηγητής Περιβαλλοντικής Χημείας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών



ΜΝΗΜΗ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
(1938- 2021)

Ο Γιάννης Κωστόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1938. Σπούδασε ναυπηγική στο King's College του Πανεπιστημίου Durham της Αγγλίας. Μετά το τέλος των σπουδών του, απασχολήθηκε ως δόκιμος μηχανικός σε δεξαμενόπλοιο ειδικού φορτίου.

Στη συνέχεια εργάστηκε **σε τράπεζες των Η.Π.Α.** αποκτώντας τη σχετική εμπειρία και επέστρεψε στην Ελλάδα το 1963, οπότε και άρχισε να εργάζεται στην **Τράπεζα Εμπορικής Πίστωσης (ΤΕΠ)**. Απασχολήθηκε σε διάφορες θέσεις προκειμένου να αποκτήσει την απαραίτητη εποπτική εμπειρία στη λειτουργία της Τραπέζης στο σύνολό της. Το 1964 ανέλαβε καθήκοντα Εντεταμένου Συμβούλου στο Γραφείο Διευθύνσεως.

Στις 4 Ιουνίου 196 εισήχθη πολύ νέος στο Διοικητικό Συμβούλιο της Τραπέζης με την ιδιότητα του Διευθυντή. Πέντε έτη αργότερα, στις 2 Ιανουαρίου 1973, ανέλαβε καθήκοντα Διευθύνοντος Συμβούλου στη θέση του πατέρα του, ο οποίος και διατήρησε τη θέση του Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της Τραπέζης. Στις 15 Μαΐου 1984 ανέλαβε χρέη Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου, αλλά και Γενικού Διευθυντή της Τραπέζης.

Από το 1996 διετέλεσε Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου και Διευθύνων Σύμβουλος μέχρι το 2005, οπότε και ανέλαβε χρέη Εκτελεστικού Προέδρου. Το 2014 ανακηρύχθηκε Επίτιμος Πρόεδρος από την Τακτική Γενική Συνέλευση των Μετόχων της Τραπέζης Alpha Bank.

Διετέλεσε, επίσης, Πρόεδρος πολλών εταιριών του Ομίλου της Alpha Bank, της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών, καθώς επίσης και Μέλος του Γενικού Συμβουλίου της μεγάλης ιταλικής ασφαλιστικής εταιρίας Assicurazioni Generali. Υπήρξε, επίσης, Μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής του Institut International d' Etudes Bancaires και του Διοικητικού Συμβουλίου του Institut of International Finance.

Χρημάτισε Πρόεδρος του κοινωφελούς **Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου,** που συστάθηκε από τους γονείς του το 1979 με την ευκαιρία του εορτασμού της εκατονταετίας της Τραπέζης.

Υπήρξε, επίσης, επί σειρά ετών Αντιπρόεδρος του Μουσείου Μπενάκη,χ Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Κήπου, καθώς και Επίτιμο Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Μητροπολιτικού Μουσείου Τέχνης της Νέας Υόρκης.

Ο Γιάννης Κωστόπουλος ήταν ο μεγαλύτερος τραπεζίτης της μεταπολίτευσης. Με το έργο του καθόρισε τη σύγχρονη ιστορία της Alpha Bank και αναμόρφωσε το τραπεζικό σύστημα της Ελλάδας. Πρότυπο εμπνευσμένου ηγέτη και δάσκαλος ζωής για όλους. Οραματιστής στη σύλληψη των ιδεών και τολμηρός στην εφαρμογή τους. Φύσει αισιόδοξος και πρωτοστάτης της συνεχούς βελτίωσης και αλλαγής. Ανθρώπινος και προσιτός προς όλους τους συνεργάτες του.

Υπήρξε ο πλέον επιφανής Έλληνας συνομιλητής των κορυφαίων εμπορικών τραπεζιτών σε Ευρώπη και Αμερική. Στο πρόσωπό του συνυπήρχε η σύνεση αλλά και η επιχειρηματική τόλμη, ο ρεαλισμός και το όραμα, η ενόραση για το μέλλον του κλάδου αλλά και η βαθιά πατριωτική ευθύνη. Τον ενδιέφερε η πρόοδος του συνόλου και οι κινήσεις του είχαν πάντα θεσμικό και ενωτικό χαρακτήρα.

Η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών - Μελενίου, αισθάνεται ιδιαίτερη υποχρέωση να αναφερθεί στη μνήμη του εκλιπόντος, γιατί το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου χρηματοδότησε αρκετές φορές την έκδοση του περιοδικού συγγράμματος των «Σερραϊκών Χρονικών».

ΧΡΟΝΙΚΑ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΣΕΡΡΩΝ - ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ
για την τριετία 2019-2021.

Το Δ.Σ. της ΙΛΕΣ-Μ εξέδωσε τον 19^ο τόμο των «Σερραϊκών Χρονικών» τον Μάιο του 2019, αλλά δεν είχε τον απαιτούμενο χρόνο για την παρουσίαση του τόμου, όπως είχε γίνει για τον 18^ο τόμο, ο οποίος εκδόθηκε το 2017 και η παρουσίασή του πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στη Θεσσαλονίκη το 2018.

Στη Γενική Συνέλευση (Γ.Σ.) των μελών της ΙΛΕΣ-Μ, τον Ιούνιο του 2019, ο επί 10ετία Πρόεδρος της κ. Θωμάς Π. Πέννας υπέβαλε την παραίτησή του για λόγους υγείας.

Κατόπιν προτάσεως, στη Γ.Σ., του τότε Αντιπροέδρου της ΙΛΕΣ-Μ κ. Σίσκου, απονεμήθηκε τιμητικά στον κ. Θ. Π. Πέννα ο τίτλος του Επιτίμου Προέδρου της Εταιρίας για τη σπουδαία συνολική προσφορά του στην Εταιρία και γενικότερα στη Μακεδονία.

Κατόπιν προτάσεως του Επιτίμου Αντιπροέδρου της Εταιρίας κ. Γεωργίου Αικατερινίδη, η Γ.Σ. αποφάσισε ομόφωνα ο 20^{ος} τόμος των «Σερραϊκών Χρονικών» να αφιερωθεί στον Επίτιμο πλέον Πρόεδρο της Εταιρίας κ. Θ. Π. Πέννα, τιμώντας έτσι τη μακρόχρονη, ανιδιοτελή και πολυσχιδή δραστηριότητά του προς εξύψωση του κύρους της Εταιρίας σε επάξια συνέχεια του έργου των ιδρυτών της.

Ο κ. Θ. Πέννας τόνισε τα εξής: «Εκφράζω θερμές ευχαριστίες και αποδέχομαι ασμένως τη μεγάλη αυτή τιμή. Δεν θα μείνω απλώς φορέας του τιμητικού τίτλου, αλλά διατηρώντας ταυτόχρονα –σύμφωνα με το Καταστατικό της Εταιρίας– και την ιδιότητα του Τακτικού Μέλους, θα συνεχίσω,

προς τιμή και μνήμη των σπουδαιών ιδρυτών της να προσφέρω σ' αυτήν και να παράσχω στο Διοικητικό Συμβούλιό της κάθε δυνατή συμπαράσταση και συμπαράταξή μου, ώστε η Εταιρία να διατηρήσει και να επεκτείνει τη σημαντικότητά της στον επιστημονικό τομέα της και να εορτάσουμε το 2022 το ιωβηλαίο των 70 ετών από την ίδρυσή της».

Στη συνέχεια, στη ΓΣ έγιναν αρχαιρεσίες για το Δ.Σ. και την Ε.Ε. της Εταιρίας για την περίοδο 2019-2022 και η σύνθεση του Δ.Σ. στη συνεδρίαση της 22ας Ιουνίου 2019, καταρτίστηκε σε σώμα. Η σύνθεση του Δ.Σ. παρέχεται στις επόμενες σελίδες.

Το νέο Δ.Σ. της ΙΛΕΣ-Μ συνεδρίασε τρεις φορές υπό τη νέα σύνθεση, στις 28.09.2019, 14.12.2019 και 15.06.2020, ενώ εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων της πανδημίας δεν ήταν δυνατό να συνεδριάσει εφεξής. Κατά τις τρεις συνεδριάσεις του Δ.Σ. καθόρισε το περιεχόμενο του 20ού τόμου, το οποίο αφιερώνεται στον κ. Θ. Πέννα και αναζήτησε χορηγούς για την κάλυψη των εξόδων της εκδόσεως του 20^{ου} τόμου των «Σεραϊκών Χρονικών».

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ 20ού ΤΟΜΟΥ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΑΝΤΣΗ

Μέλος του Δ.Σ. της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΙΣΚΟΣ

Πρόεδρος της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.

ΘΩΜΑΣ Π. ΠΕΝΝΑΣ

Επίτιμος Πρόεδρος και Τακτικό Μέλος της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ν. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗΣ

Μέλος της Ελεγκτικής Επιτροπής της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.

Στη μνήμη του προπάππου του Νικολάου Μ. Πατραμάνη,
που αιχμαλωτίστηκε από τους Βούλγαρους το 1917 και πέθανε
σε ηλικία 55 ετών ως αιχμάλωτος στο στρατόπεδο του

Κάρνομπατ της Βουλγαρίας

καθώς και για τον πατέρα του Νικόλαο Πατραμάνη

επίσης αιχμαλώτου των Βουλγάρων

την περίοδο 25.5.1942 έως 10.11.1942

και

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Δ. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Στη μνήμη του πατέρα του Δημητρίου Καρδιτσά

Ιατρού Μαιευτήρος - Γυναικολόγου

Βουλευτή Ν. Σερρών (1961-1963)

Αντιπρόεδρος της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.



**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΕΛΕΓΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
της Ιστορικής και Λογογραφικής Εταιρείας Σερρών - Μελενίκου
για την τριετία 2019-2022**

Τακτικά Μέλη Δ.Σ.

- Πρόεδρος:** **Παναγιώτης Απ. Σίσκος**, Διατελέσας Καθηγητής Χημείας Περιβάλλοντος ΕΚΠΑ.
- Αντιπρόεδροι:** **Άντα Κατούκη - Γκίβαλου**, Ομ. Καθηγήτρια Ελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ και **Στυλιανός Καρδισιάς**, M.D., Pharm., Ph.D., Χειρουργός Οφθαλμίατρος, Διδάκτωρ Οφθαλμολογίας Πανεπιστημίου Γλασκώβης, Μεταδιδάκτωρ Ερευνητής Πανεπιστημίου Harvard των ΗΠΑ, Μέλος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Γ. Γραμματέας:** **Γεώργιος Εμμ. Καλπαδάκης**, Εντεταλμένος Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Δρ Διεθνών σχέσεων.
- Ταμίας:** **Ηλίας Π. Παντελίδης**, Msc., MRCOphth, Χειρουργός Οφθαλμίατρος, DipBA, FEBO.
- Έφορος:** **Φανή Μιχ. Πεχλιβάνη**, Msc, PhD, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μαιευτικής Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, Γραμματέας Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων (Ε.Σ.Ε.), Μέλος της Περιγεννητικής Επιτροπής Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας (Κ.Ε.Σ.Υ.).
- Σύμβουλοι:** **Αικατερίνη Ι. Βάντση**, π. Γραμματέας Διοικητικού Εφετείου Αθηνών.
Ευστράτιος Θ. Βαχάρογλου, Μεταδιδάκτωρ Ερευνητής ΑΠΘ, Καθηγητής Δ/μιας Εκπαίδευσης.
Ελένη Λέτσιου - Κορομηλά, Παλαιογράφος, Ιστορικός Ερευνητής, Συνεργάτης της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.
Αικατερίνη Θ. Πέννα, Msc Πανεπιστημίου Cardiff στη Διαχείριση Ανθρώπινου Δυναμικού, Λέκτωρ στα Κολλέγια Birkbeck του Πανεπιστημίου του Λονδίνου και Anglia Ruskin του Cambridge.
Χαράλαμπος Ι. Πέννας, DPhil Oxford Αρχαιολογίας, Επίτιμος Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Αναπληρωματικά Μέλη Δ.Σ.

Γεώργιος Βοζίκας, Κύριος Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών, Δρ Φιλ., Αναπληρωματικό Μέλος του ΔΣ της Ι.Λ.Ε.Σ.-Μ.

Παναγιώτης Ζιώγας, Δρ Φιλ., ε.τ. Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων, Συγγραφέας.

Νικόλαος Κατσαμάνης, Φιλολόγος - Ιστορικός, με μεταπτυχιακό Α.Π.Θ. στην Ελληνική Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων.

Νατάλης Πέτροβιτς, Πολιτικός Μηχανικός.

Ιωάννης Τσαρούχας, Φιλολόγος, Συγγραφέας, Προϊστάμενος Γενικών Αρχείων του Κράτους Ν. Σερρών.

Τακτικά Μέλη Ε.Ε.

Αναστάσιος Πατραμάνης Λιθογράφος.

Αλέξανδρος Πέννας Σκηνοθέτης.

Αναπληρωματικό Μέλος Ε.Ε.

Ελισάβετ Κοτσιώνη.

